

ਨਾਵਲਕਾਰ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਸੰਵਾਦ ਦਰ ਸੰਵਾਦ

ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ.ਐੱਸ.ਤਰਸੇਮ

ਅੰਦਰ ਦੀ ਝਾਤ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਤੇ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ	7
2. ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ :	
ਕੁਝ ਨੁਕਤੇ-ਕੁਝ ਪਰਤਾਂ—ਡਾ.ਰਵੀ ਰਵਿੰਦਰ	9
3. ਮੀਤ ਦੀ ਨਾਵਲੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ—ਡਾ.ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ	13
4. ਸਵੈ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਕਸੁਰਤਾ :	
ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ—ਡਾ.ਟੀ.ਆਰ.ਵਿਨੋਦ	15
5. ਨਾਵਲਕਾਰ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ—ਡਾ.ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ	27
6. ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ—ਸੁਰਜੀਤ ਗਿੱਲ	41
7. ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੀ ਨਾਵਲਕਾਰੀ—ਡਾ.ਰਮਿੰਦਰ ਕੌਰ	46
8. ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਗਲਪ ਸ਼ਾਸਤਰ—ਡਾ.ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ	52
9. ਹਾਂਦਰੂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਵਾਹਕ ਹਨ ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲ—ਡਾ.ਸੁਰਜੀਤ ਬਰਾੜ	59
10. ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ :	
ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ—ਨਵਜੋਤ ਰਾਬੀਆ	70
11. ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਦੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ :	
‘ਅੱਗ ਦੇ ਬੀਜ’ ਅਤੇ ‘ਕਾਫ਼ਲਾ’—ਧਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	77
12. ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦਾ ਨਾਵਲ ‘ਤਫ਼ਤੀਸ਼’ :	
ਇਕ ਅਧਿਐਨ—ਡਾ.ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	86
13. ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਤੰਤਰ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ	
ਬੇਤਰਤੀਬੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ: ‘ਤਫ਼ਤੀਸ਼’—ਰਾਜਿੰਦਰਪਾਲ ਜਿੰਦਲ	92
14. ਨਿਆਂ-ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਕੇਵਲ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣ ਜਾਣ ਦਾ ਸੰਤਾਪ	
‘ਕਟਹਿਰਾ’—ਪ੍ਰੋ.ਜਸਵਿੰਦਰ ਧਨਾਨਸੂ	97
15. ‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’ ਦੀ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ—ਡਾ.ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ	102
16. ‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੈਰਾਡਾਇਮ—ਡਾ.ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਢੀਂਗਰਾ	111
17. ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ ਬਿੰਬ	
‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’—ਧਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	127
18. ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦਾ ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ :	
ਚਕ੍ਰਵਿਊ ਤੇ ਅਭਿਮਨਯੂ—ਡਾ.ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ	134
19. ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸੰਭਾਵੀ ਇਨਕਲਾਬੀ	
ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਨਾਵਲ : ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’—ਡਾ.ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਦਵੇਸ਼ਵਰ	142
20. ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ :	

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਤੇ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ

ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼—ਡਾ.ਰਾਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ	148
21. 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਬਿਰਤਾਂਤਕੀ ਪਰਿਪੇਖ—ਡਾ.ਧਰਮ ਚੰਦ ਵਾਤਿਸ਼	153
22. ਦੈਹਿਕ ਪਰਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ'—ਡਾ.ਅਨੁਰਾਗ ਸ਼ਰਮਾ	163
23. ਅਨੁਭਵ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ :	
'ਸੁਧਾਰ ਘਰ'—ਡਾ.ਗੁਰਮੀਤ ਕੱਲਰਮਾਜਰੀ	170
24. ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਦੁਰਸ਼ਾਸ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ : 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ'—ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	176
25. 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' : ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਨੰਗਾ ਸੱਚ— ਜਸਮੀਤ ਕੌਰ	180
ਹਿੰਦੀ ਭਾਗ	
26. ਰਾਮਰਾਜਯ : ਸੱਤਾ ਕੇ ਉੱਤਰ ਔਪਨਿਵੇਸ਼ਿਕ ਵਿਮਰਸ਼—ਡਾ.ਰਾਕੇਸ਼ ਕੁਮਾਰ	185
27. ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਲੋਕਤਾਂਤਰਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਕਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ :	
'ਰਾਮਰਾਜਯ'—ਡਾ.ਰਾਜੇਂਦਰ ਟੌਕੀ	194

ਕਿਸੇ ਇਕੱਲੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਉਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਪੁਸਤਕ ਛਾਪਣਾ ਜਾਂ ਸੰਪਾਦਤ ਕਰਨਾ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾਵਲ ਜਿਹੀ ਵਿਧਾ ਦੇ ਸਿਰਜਕ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਆਲੋਚਨਾ ਤੇ ਸੰਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਆਲੋਚਕ ਤੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਘਾਟ-ਵਾਧ ਕਾਰਨ ਜਿਹੜੇ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੀ ਆਲੋਚਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਉਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਪੁਸਤਕ ਸੰਪਾਦਤ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਸਾਰੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਪਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਧੀਨ ਰਚਾਇਆ ਸੰਵਾਦ ਕਿਸੇ ਉਲਾਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ ਤੇ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਵਸਤੂ ਤੇ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਅਮੀਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਇਹ ਵਿਧਾ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਕ ਗੌਲਣਯੋਗ ਰੂਪਾਕਾਰ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਭਾਗ ਬਣੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸੁਖਬੀਰ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਅਤੇ ਨਰਿੰਜਨ ਤਸਨੀਮ ਦੀਆਂ ਨਾਵਲੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ, ਸਗੋਂ ਨਾਵਲੀ ਜੁਗਤਾਂ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ੈਲੀ ਪੱਖੋਂ ਜਿਹੜੇ ਵਡੇਰੇ ਕਦਮ ਪੁੱਟੇ ਹਨ, ਉਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੋਰ ਗੂੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਤੇ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ੈਲੀ ਕਾਰਨ ਭਰਪੂਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੀਤ ਨੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਖਿੱਚਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ/ਪੁਲਿਸ ਤੰਤਰ, ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ ਤੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਰਕੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੰਮ ਬੜਾ ਜ਼ੋਖਮ ਭਰਿਆ ਸੀ ਤੇ ਹਰ ਲੇਖਕ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਮੀਤ ਇਕ ਤਾਂ ਇਸ ਸਿਸਟਮ ਨਾਲ ਨੇੜਿਓਂ ਹੋ ਕੇ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਉਸ ਕੋਲ ਤਰੱਕੀਪਸੰਦ ਨਜ਼ਰ ਤੇ ਨਜ਼ਰੀਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੇ ਵਿਆਪਕ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਗਲਪ ਵਿਚ ਢਾਲ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਦਲੇਰੀ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਅਣਛੋਹੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਢਾਲਣ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ 'ਤੇ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਣ ਵਿਚ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ (20-10-1952) ਬੀ.ਏ. ਆਨਰਜ਼ (ਗੋਲਡ ਮੈਡਲਿਸਟ), ਐਲ.ਐਲ.ਬੀ. ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਤਰੱਕੀ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਦਾ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੁਣ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੀ ਮਾਇਆ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਟਾਰਨੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਛੇ ਨਾਵਲਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤਿੰਨ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ—'ਪੁਨਰਵਾਸ', 'ਲਾਮ' ਤੇ 'ਠੋਸ ਸਬੂਤ' ਵੀ ਛਪ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਵਸਤੂ ਤੇ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਕਾਰਨ ਪਾਠਕਾਂ ਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲ ਤਫ਼ਤੀਸ਼, ਕਟਹਿਰਾ ਤੇ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਜੋ ਇਕ ਨਾਵਲੀ ਕਥਾ ਦੇ ਕਾਲ-ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿੰਨ ਭਾਗ ਹੀ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰਿਆਣਾ ਪੁਲਿਸ ਅਕਾਦਮੀ ਨੇ 'ਰਾਮ ਰਾਜਯ' ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਲਗਭਗ 980 ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡ-ਆਕਾਰੀ ਨਾਵਲੀ ਰਚਨਾ ਵਜੋਂ ਛਾਪਿਆ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਤੇ 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਵੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਿਲੇਬਸਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ, ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦਾ

ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਨਾਵਲੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸਾਡਾ ਇਹ ਨਿਮਾਣਾ ਜਿਹਾ ਯਤਨ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਸਾਹਿਤਕ ਘਾਲਣਾ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਅੱਗੇ ਨਤਮਸਤਕ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਡਾ.ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਖਾਹਰਾ ਅਤੇ ਡਾ.ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ ਨੇ ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਉਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸੰਪਾਦਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਡਾ.ਅਮਰਜੀਤ ਗਰੇਵਾਲ ਨੇ 'ਪ੍ਰਸੰਗ ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਅਤੇ ਡਾ.ਟੀ.ਆਰ.ਵਿਨੋਦ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ *Fiction of Mitter Sain Meet A Critique of Bourgeois State* ਛਪਵਾ ਕੇ ਇਸ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਪਛਾਣ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਹੋਰ ਨੌਜਵਾਨ ਆਲੋਚਕਾਂ ਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਵੀ ਮੀਤ ਦੀ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ ਵੱਲ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹੋਰ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਗੌਲਣਯੋਗ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ (ਮਰਹੂਮ), ਮਨਮੋਹਨ ਬਾਵਾ, ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ, ਨਿੰਦਰ ਗਿੱਲ, ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਾਮੋਸ਼, ਗਾਸੋ, ਕੇ. ਐਲ.ਗਰਗ ਅਤੇ ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਆਦਿ ਗਲਪਕਾਰਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਂ, ਪਾਠਕਾਂ, ਆਲੋਚਕਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਸੀਮਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਕੁਝ ਅਤਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰੇ ਅਣਗੌਲੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਵਰਗ ਦੀ ਸੀਮਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਅਸ਼ੋਕ ਚਰਨ ਆਲਮਗੀਰ ਦੇ ਕੌਮੀ ਤੇ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਇਤਿਹਾਸ-ਮਿਥਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਨਾਵਲ ਅਜੇ ਤੱਕ ਵੀ ਅਣਗੌਲੇ ਹੀ ਪਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਡਾ ਯਤਨ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲ ਵਰਗੀ ਵੱਡ-ਆਕਾਰੀ ਵਿਧਾ ਜੋ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਛਪ ਸਕਦੀ ਤੇ ਜਿਸ ਲਈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਪਾਠਕਾਂ ਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਪੁਲ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈਏ। ਫੇਰ ਹੀ ਅਸੀਂ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਦਮ ਭਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਅਦਾ ਕਰ ਸਕਾਂਗੇ। ਯਤਨ ਤੇ ਪੁਲ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਤਰੀਕਾ ਹਰ ਸੰਪਾਦਕ ਅਤੇ ਅਖਬਾਰ-ਰਸਾਲੇ ਦਾ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਓ ਆਪਾਂ ਪੁਲ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੰਭਲਾ ਮਾਰੀਏ।

'ਰਾਮ ਰਾਜਯ' ਉਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਆਲੋਚਕਾਂ ਡਾ.ਰਾਕੇਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਅਤੇ ਡਾ. ਰਾਜੇਂਦਰ ਟੋਕੀ ਦੇ ਖੋਜ ਪੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਇਸ ਸੰਪਾਦਨ ਕਾਰਜ ਦਾ ਮੁੱਲ ਹੋਰ ਵਧ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਿਣੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਡਾ.ਰਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਦਾ ਰਿਣੀ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਸੰਪਾਦਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਕਾਰਨ ਹੀ ਡਾ.ਜੁਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਧਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੱਕ ਦੇ ਚਾਰ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਉਕਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਇਕ ਥਾਂ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਖੋਜ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਆਲੋਚਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਵੀ ਹੈ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵੀ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵੀ। ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਬੜੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੈਂਤੜੇ ਤੋਂ ਉਰ੍ਹਾਂ-ਪਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਏ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਸੁਹਿਰਦ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਣ ਦੇ ਹਾਮੀ ਹਾਂ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਅਸੀਂ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਜਿਹੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਧੁੰਦਲਕੇ ਦਾ ਸਹੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਐੱਸ.ਤਰਸੇਮ (ਡਾ.)

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ : ਕੁਝ ਨੁਕਤੇ-ਕੁਝ ਪਰਤਾਂ

ਡਾ.ਰਵੀ ਰਵਿੰਦਰ

20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੂਆਂ 'ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧ ਜਾਂ ਫਿਰ ਸਾਹਿਤਕ ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੂ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਭਾਵੇਂ ਭੂਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ—ਤਿੰਨਾਂ ਕਾਲਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਹਿੱਸਾ ਸਮਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਪ੍ਰਤੱਖਣੀ ਸੂਝ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਕਸੌਟੀ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤ, ਇਤਿਹਾਸ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਆਰਥਿਕਤਾ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਦਭੁਤ ਮਿਸ਼ਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਗਹਿਨ ਅਧਿਐਨ ਸਮਾਜਕ ਸੰਰਚਨਾ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ, ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਲਗਭਗ ਉਹੀ ਸਿੱਟੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਹੋਰ ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸੋਚੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਮਾਜ ਸਬੰਧੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਕੱਲਾ ਇਕਹਿਰਾ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਆਦਿ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਉਹ ਜਨਸਧਾਰਨ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਦਾਨਿਸ਼ਵਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਕਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੋੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੇਰਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਉਪਰੋਕਤ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਕਸਵੱਟੀ 'ਤੇ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਤਾਂ ਪੂਰਨ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਦੇ ਧਰਮ 'ਤੇ ਪੂਰੀ ਉਤਰਨ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਇਸ ਕਸਵੱਟੀ 'ਤੇ ਪੂਰੀ ਉਤਰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਇੰਜ ਕਹਾਂ ਕਿ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦਾ ਗਲਪ ਸੰਸਾਰ ਵਾਚਦਿਆਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪਰਖ ਇਸੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਗ਼ਲਤ ਨਹੀਂ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾਵਲੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਏਦਾਂ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਤਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੋ ਝਿਜਕ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੋ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘੜੇ ਹੋਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਿਆਂ ਹੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਇੰਜ ਹੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹਨਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚ ਢਾਲਣ ਦਾ ਅਮਲ ਹੀ ਏਨੀ

ਸੁਚੱਜਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਵੀ ਬੀੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਫ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਲਿਆ ਪਲਟਾਇਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਸਿਰਫ ਪਾਠਕ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਕ ਹੋਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੇ। ਜੇ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਚੈਕਵ ਵਾਂਗ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਜੀਵਨ ਉਹ ਜੀ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਘਟੀਆ ਅਤੇ ਰੁੱਖਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੀ ਦੱਸਣਾ ਹੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਦਾ ਧਰਮ ਨਿਭਾਉਣ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਸਫਲਤਾ ਤਦ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇ ਸਾਹਿਤਕਤਾ ਦੇ ਕਰਮ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਕਰਮ ਦਾ ਇਕ ਸਿਰਾ ਸਾਹਿਤਕ ਸੂਝ ਨਾਲ, ਦੂਜਾ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨਾਲ, ਤੀਜਾ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ, ਚੌਥਾ ਮੁਸੱਕਤ ਨਾਲ ਅਤੇ ਪੰਜਵਾਂ ਖੋਜੀ ਬਿਰਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਇਸ ਕਸਵੱਟੀ 'ਤੇ ਵੀ ਪੂਰੀ ਉਤਰਦੀ ਹੈ।

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੀ ਰਚਨਾਕਾਰੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਲੇਖਣੀ ਰਵਾਇਤੀ ਅਤੇ ਮੂਲਭੂਤ ਚੌਖਟਿਆਂ ਤੋਂ ਨਾਬਰੀ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਨਜਿੱਠਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਮ, ਕਾਮਨਾ ਅਤੇ ਰਵਾਇਤੀ ਰੁਮਾਂਸ ਦੀਆਂ ਕੋਟੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਪ੍ਰਸਬਿਤੀਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵੱਲ ਅਹੁਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੈਨਵਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਤਾਂ ਸਿਸਟਮ ਦੀ, ਕਰੂਰਤਾ ਦੀ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਬੇਚਾਰਗੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰਕਸ਼ੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰੀ ਤਾਂ ਮਹਿਜ਼ ਉਸ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਜ਼ਰੀਆ ਬਣੀ ਹੈ। ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਮਨ ਦੀ ਭੜਸਾ ਕੱਢਣ ਲਈ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਜ਼ਰੀਆ ਤਾਂ ਚਾਹੀਦਾ ਹੀ ਸੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੀ ਵਜ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਕਸਰ ਨਾਵਲੀ ਵਿਧਾ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚੌਖਟਿਆਂ ਤੋਂ ਨਾਬਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਏਨੀ ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਉਲਝਾਵ ਭਰੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀਵਰ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਧਾਰਨ ਬੰਦੇ ਸਾਹਵੇਂ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਭਰਮ-ਜਾਲ ਹਨ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਪਹਿਲਾ ਲੇਖਕ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਵਿਉਂਤਬੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਗਲੇ ਸੜੇ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਅਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਅੰਗਾਂ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ, ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਅਣਦਿਸਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਬੇਬਾਕੀ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਭ੍ਰਸ਼ਟਤਾ, ਅਮਾਨਵੀਅਤਾ, ਅਰਾਜਕਤਾ ਅਤੇ ਅਨਿਆਂ ਦਾ ਪਰਦਾਫਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਨੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਗਿਆਨ, ਅਪਰਾਧ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਮਨਵੈ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣਾ ਨਾਵਲੀ ਵਿਵੇਕ ਉਸਾਰਿਆ ਹੈ। ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾਕਾਰੀ ਦੀ ਜਿੰਨੀ ਮਹੱਤਤਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਓਨੀ ਹੀ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ, ਉਤਰਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਅਤੇ ਨਵ-ਇਤਿਹਾਸਵਾਦੀ ਨੁਕਤਾ-ਏ-ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨੀ, ਅਪਰਾਧ ਅਤੇ ਦੰਡ-ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਕਠੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਨਾਵਲੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਵਿਚ ਇੰਨਾ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਧਾਰਨ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਵੀ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਤਫ਼ਤੀਸ਼, ਕਟਹਿਰਾ, ਕੌਰਵ ਸਭਾ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਹੀ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਮੂਲ ਸਮੱਸਿਆ ਨਿਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਹੈ। ਪਰ ਪਛਾਣਨਯੋਗ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਆਧੁਨਿਕ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੇ ਇੰਨੀ ਜਟਿਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸਧਾਰਨ ਬੰਦੇ ਲਈ ਨਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਦੁਰਲੱਭ ਹੋ ਗਈ

ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੀ ਸਕਤਿਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਭੁਗਤਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਆਮ ਬੰਦਾ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਕੀ ਆਸ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। 'ਕਟਹਿਰੇ' ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਨਿਆਂ-ਅਨਿਆਂ ਦੀ ਇਸ ਖੇਡ ਵਿਚ ਕਈ ਧਿਰਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੂਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਿਵਸਥਾ 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਸਕਤਿਆਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਮਾਮ ਅਮਲ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੌਰਾਨ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਮਾਜਕ ਨਾਬਰਾਬਰੀ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਭ੍ਰਸ਼ਟਤਾ, ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਅਮਾਨਵੀਅਤਾ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਉਪਰ ਸਵਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੁਕਤੇ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਾਹਿਤ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪਰਤ ਤੱਕ। ਇਹ ਬਹੁ-ਨੁਕਾਤੀ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਹਰ ਲੇਖਕ ਮੀਤ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਮੋਤੀ ਲੱਭ ਕੇ ਲਿਆਇਆ ਹੈ। ਮਸਲਨ ਡਾ.ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਦੀ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ Telling ਅਤੇ Showing ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਨਿਖੇੜ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਇਸ ਦੇ ਤੱਥ ਹਨ ਜੋ ਏਨੇ ਵਿਵਿਧ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹਨ ਕਿ ਹੋਰ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦੁਜੈਲੀ ਹੋ ਨਿੱਬੜਦੀ ਹੈ। ਡਾ.ਟੀ.ਆਰ.ਵਿਨੋਦ ਮੀਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਾਨੂੰਨ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸੁਰਜੀਤ ਗਿੱਲ ਮੀਤ ਦੇ ਸੁਹਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਦਾ ਸੁਹਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਡਾ.ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਵਿਚ ਸਿਸਟਮ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਕਟਾਖਸ਼ਮਈ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਦਾ ਮਾਡਲ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੂੰ ਐਸੀ ਸਿੱਦਧ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਹਾਲਾਤ ਬਦਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੱਕ ਅਣਗੌਲਿਆ ਕਰ ਸਕਣਾ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ। ਡਾ.ਦਵੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਤਾਂ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਰਚਨਈ ਮਾਡਲ ਵਿਚਲੀ ਉਸ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨੂੰ ਦਰੁਸਤ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਰਚਨਾ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਜਮਾਤੀ ਚੇਤਨਾ, ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਧੁਨੀ ਬਣਾ ਕੇ ਸਮਾਈ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਜੋਂ ਉਭਾਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਗਲਪੀ ਵਿਵੇਕ ਸਿਰਜਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਹੀ ਹੈ। ਡਾ.ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ ਮੀਤ ਦੇ ਗਲਪ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸਧਾਰਨ ਬੰਦੇ ਅਤੇ ਸਥਾਪਤੀ ਵਿਚਲੇ ਦਵੰਦ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਬਲ ਕਹਾਣੀ ਘੜਨ ਜਾਂ ਉਸਾਰਨ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਤਾਂ ਇਕ ਪਤਲੀ ਤੇ ਮੱਧਮ ਲਕੀਰ ਵਾਂਗ ਅਧੀਨ ਸੁਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਾ.ਰਮਿੰਦਰ ਕੌਰ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਅਹਿਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੰਵਾਦ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਹੈ। ਵਿਰੋਧ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਕੇਵਲ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵਿਰੋਧ ਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜਮਾਤਾਂ ਅਤੇ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਿਰੋਧਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੁੱਦਾ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਬਾਹ ਪਾਉਣ ਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅਯਾਮ ਲੱਭਣ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮੂਲ ਚੁਲ ਪਕੜਨ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ.ਰਾਕੇਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮੀਖਿਅਕ ਡਾ.ਅਨੁਰਾਗ ਸ਼ਰਮਾ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲੀ ਮਰਮ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਲਗਭਗ ਇਕੋ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ। ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਭਰਪੂਰ ਇਸ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਦੇ ਮੂਲ ਬਿੰਦੂ ਭਾਵੇਂ ਸਾਂਝੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਏਨੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਨ ਕਿ ਹਰ

ਸਮੀਖਿਅਕ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਜ਼ਾਵੀਏ ਤੋਂ ਦੇਖਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਿਥੇ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਸਿਰਜਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਥੇ ਇਹ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਵੀ ਕੁਝ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਸਿਰਜਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੰਭਾਵਨਾ History through literature ਦੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਨਵ-ਇਤਿਹਾਸਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਰਚਨਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠਾਂ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਕਈ ਵਾਰ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਨ ਦੀ ਅਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੀ ਨਾਵਲਕਾਰੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਸਕਣ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਹੈ। ਜੇ ਕਦੇ ਭਾਰਤੀ ਪੁਲਿਸ ਵਿਵਸਥਾ, ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ, ਅਦਾਲਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ ਤਾਂ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲ ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਬੜੇ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਸਾਬਤ ਹੋਣਗੇ।

ਮੀਤ ਦੀ ਨਾਵਲੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ

ਡਾ.ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ

ਨਾਵਲਕਾਰ ਸਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਹੈ—ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਗਤਿਕੀ (dynamics) ਦੇ ਵਿਅੰਗ ਨੂੰ ਪਕੜਨਾ, ਖਾਸ ਕਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਨਵ-ਧਨੀ ਜਮਾਤ ਵਿਚੋਂ ਉਭਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ—ਉਸ ਦੀ ਨਾਵਲ-ਕਲਾ ਦੀ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਸਬੰਧੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਨਾਵਲ-ਕਲਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਗੁਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਪਕੜ ਲਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਦੂਜੇ ਗੁਣ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤੀ ਜਾਂ ਜ਼ਬਾਨੀ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਨੁਕਤੇ ਦੀ ਬਾਤ ਤੋਂ ਖੁੰਝ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੈ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਗ ਵਿਚ ਧਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਉਣਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਮੀਤ ਸਾਡੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਚਾਰੇ ਤੇ ਅਰਥਚਾਰੇ ਦੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਬੇਪਰਦ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਂ ਹੁਣ ਵੀ ਪੂਰੀ ਸਿੱਦਤ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਬਹੁਤੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੇ, ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੱਕ ਮਹਿਦੂਦ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਤਜਰਬੇ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਮੀਤ ਕਿਉਂਕਿ ਉਪਰਲੇ ਤਬਕੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਖੁਦ ਝਰੀਟਾਂ ਖਾ ਕੇ ਗੁਜ਼ਰਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਤਬਕੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ ਅਤੇ ਆਲ-ਜੰਜਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਰਵੇ ਦੀ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਮਾਲੂਮ ਹਨ, ਖਾਸ ਕਰ ਪੁਲਿਸ, ਕਚਹਿਰੀ-ਕਲਚਰ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਸੰਕਟ ਸਬੰਧੀ। ਉਸ ਦੇ ਚਿਤਰਨ ਵਿਚ ਇਕ ਐਸੀ ਪ੍ਰਮਾਣਕਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਭਾਂਤ ਸੰਦੇਹ ਦੀ ਉਂਗਲੀ ਉਠਾਉਣਾ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ। ਨਾਵਲ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਲਿਖੇ, ਪਰ ਜਿਸ ਗੁਣ ਵੱਲ ਸਾਡਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ, ਉਹ ਗੁਣ—ਤਫ਼ਤੀਸ਼, ਕਟਹਿਰਾ, ਕੌਰਵ ਸਭਾ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਵਿਚ ਖਾਸ ਨੁਮਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਗੱਲ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਈ ਹੋਰ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ ਤੇ ਵਕਤ ਮਿਲਣ ਉਤੇ ਅੱਗੋਂ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਫ਼ਸੀਲ ਨਾਲ ਕਰਾਂਗਾ, ਖਾਸ ਕਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅੰਗ ਅਤੇ ਵਿਡੰਬਨਾ ਦੀ ਤੀਖਣਤਾ ਅਤੇ ਗਹਿਰਾਈ ਦੇ ਗੁਣ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ।

ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਅਜੇ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਸੰਕੇਤ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੀਤ ਉਕਤ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਨਾ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਨਾ ਭਾਸ਼ਣਕਾਰੀ ਦੀ ਕੋਈ ਜੁਗਤ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣੀ ਵਿਸਫੋਟਾਂ ਦੀ ਓਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ ਵਿਚ ਨਿਰੋਲ ਤੱਥ ਬੋਲਦੇ ਹਨ, ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਕਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ। ਤੱਥਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅੰਜਨਾਕਾਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਵਰਗੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਭਿਮਨਿਯੂ ਦੇ ਚੱਕ੍ਰਵਿਊ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲ ਸਕਣ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਪਾਠ ਦੀ ਜੁਗਤ ਵੀ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਅਗਰ ਸਮਝੋ ਤਾਂ ਇਸ ਜੁਗਤ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀ

ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੋਵੇਗੀ। ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀਆਂ ਰੂੜੀਆਂ ਤਿਆਗਣ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਬਾਤ ਸਮਝ ਆ ਸਕੇਗੀ। ਉਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਵਸਤੂ ਪਾਠਕ ਤਕ ਕਿਸੇ ਸਰਬ ਗਿਆਨੀ ਵੱਲੋਂ ਵੰਡੇ 'ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜੇਗੀ, ਪਾਠਕ ਦੀ ਆਪਣੀ ਘੋਖ ਅਤੇ ਦਰਿਆਫ਼ਤ ਦੇ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਤਲੂਅ ਹੋਵੇਗੀ।

ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਖਾਸ ਗੁਣ ਮੀਤ ਦੀ ਪਾਤਰਾਵਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲੇਗਾ। ਉਹ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਨਹੀਂ। ਅਨੁਛਾਪ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਥਾਂ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦਾ ਹਰ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਵੱਖਰਾ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਐਸਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਹਿ, ਪਹਿਲੂ ਜਾਂ ਵਰਗ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਚਿਤਰ ਜਾਂ ਬਿੰਬ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਬਿੰਬਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੈ।

ਸਵੈ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਕਸੁਰਤਾ : ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ

ਡਾ.ਟੀ.ਆਰ.ਵਿਨੋਦ

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਨੇ ਇਕ ਗੱਲਬਾਤ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਕ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਸ ਸਾਲ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਪਟਵਾਰੀ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਕੋਲ ਪੈਸੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਟਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੇਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪੈਸਾ ਤੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਨਾਮਾਤਰ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਪਟਵਾਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਕੋਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਕਿਸਾਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਅਨਾਜ, ਕਪਾਹ, ਦਾਲਾਂ, ਬਾਲਣ ਅਤੇ ਤੂੜੀ ਆਦਿ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਟਵਾਰੀ ਥੋੜੀ ਤਨਖਾਹ ਨਾਲ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਵਧੀਆ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਜਦੋਂ ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ 1962 ਵਿਚ ਇਕ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਬਰਨਾਲੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਮਕਾਨ ਲੈ ਲਿਆ। ਉਥੇ ਜਗ੍ਹਾ ਸਸਤੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਲੀ ਹਾਲਤ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸੀ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੋਹਾਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਅਮੀਰਾਂ ਅਤੇ ਉਚ-ਜਾਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦਬੇ ਕੁਚਲੇ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੰਦਭਾਗੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਨਿਕਟ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ। ਇਸ ਅਹਿਸਾਸ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਚੇਤਨਾ 'ਤੇ ਅਮਿਟ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡਿਆ। ਇਹੀ ਅਨੁਭਵ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਰਿਹਾ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਬੀ.ਏ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਗੋਲਡ ਮੈਡਲ ਅਤੇ ਐਲ.ਐਲ.ਬੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਦੂਜੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਰਹਿ ਕੇ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਪੀ.ਸੀ.ਐਸ. (P.C.S.) ਜੂਡੀਸ਼ੀਅਰੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਉਚ ਮੈਰਿਟ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇੰਟਰਵਿਊ ਵਿਚ ਪੈਸਾ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਹੁੰਚ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਚੋਣ ਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਅਸਫਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹਮਾਇਤੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸੱਤਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ 'ਤੇ ਨਕਸਲਵਾੜੀ ਲਹਿਰ ਛਾਈ ਰਹੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ। ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਨਾਵਲ 'ਅੱਗ ਦੇ ਬੀਜ' ਅਤੇ 'ਕਾਫ਼ਿਲਾ' ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖੇ। ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਿਆ ਅਤੇ 1990 ਤੱਕ ਉਸ ਨੇ ਤਰਕ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਤੀਸਰਾ ਨਾਵਲ 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਛਪਦਿਆਂ ਹੀ ਮੀਤ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਚਰਚਿਤ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਆ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ।

1977 ਵਿਚ ਮੀਤ ਦੀ ਚੋਣ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਹਾਇਕ ਅਟਾਰਨੀ ਵਜੋਂ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਨੌਕਰੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਆਂਤੰਤਰ ਦਾ ਵਿਹਾਰਕ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਅਮੀਰਾਂ ਦੀ ਰਖੇਲ ਹੈ ਅਤੇ ਜੁਰਮ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੰਤਰ ਦੇ ਵਿਹਾਰਿਕ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਗਿਆਨ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਲੇਖਣ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਅਯਾਮੀ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਉਕਤ ਤਿੰਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦਾ ਅਗਲਾ ਨਾਵਲ 'ਕਟਹਿਰਾ' 1993 ਵਿਚ ਅਤੇ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' 2004 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਸ਼ਕਤ ਲੇਖਣੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਤ ਨਾਵਲ 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਸਮੀਖਿਆ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਸਲਾਹਿਆ। ਡਾ.ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ ਅਤੇ ਡਾ.ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ ਨੇ 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਨਾਵਲ 'ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਲੋਚਨਾ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕੀਤੀ। ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ ਨੇ 108 ਸਫਿਆਂ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ।

ਮੂਲਭੂਤ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬੁਰਜ਼ੁਆ ਸਮਾਜਿਕ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਮਸਲੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਬੁਰਜ਼ੁਆ ਸਮਾਜਿਕ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਇਕ ਲਿਖਤ ਕਾਨੂੰਨ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਜਾਤ, ਵਰਗ, ਮੱਤ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭੇਦ ਭਾਵ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰਪਖਤਾ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਲਿਖਤ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਜਾਂ ਬਦਲਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੁਲਿਸ, ਅਦਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਵਿਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੁਰਮ ਲਈ ਵੱਖਰੀ ਵੱਖਰੀ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨਿਆਂ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੁਰਾਣੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨਾਲੋਂ ਹਟ ਕੇ ਸੀ। ਵਕੀਲ, ਦਲੀਲ ਅਤੇ ਅਪੀਲ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਬੁਰਜ਼ੁਆ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਇਸ ਵਰਗ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹਨ। ਕਾਨੂੰਨ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਵਰਗ ਹਿਤਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਢਾਂਚਾ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਵਰਗ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਅਣਡਿੱਠ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ।

ਮੀਤ ਆਪਣੀ ਇਕ ਇੰਟਰਵਿਊ ਵਿਚ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਪੀਨਲ ਕੋਡ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 1862 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1947 ਵਿਚ ਇਹੀ ਕਾਨੂੰਨ-ਸੰਹਿਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਵਰਗ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਹਿਤ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲੁਕਵਾਂ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਸ਼ਵੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਤਬਕੇ ਵਿਚ ਨਾ ਮਿਲਣ ਵਾਲਾ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬੁਰਜ਼ੁਆ ਸਮਾਜ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਅਤੇ ਉਨਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸਟੇਟ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਅੰਗ ਜਿਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨ, ਪੁਲਿਸ, ਅਦਾਲਤਾਂ, ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਤਾਕਤ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਵਰਗ ਕੋਲ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਖਤਮ ਹੋਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਮੀਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਾਨੂੰਨ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਬਦਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਹੋਰ ਅਮੀਰ

ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਧਨ-ਸੰਪਤੀ ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਹੰਕਾਰ ਭਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਭਾਰਤੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਹਰੇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਨੇ ਸਭ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰੇ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੇ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਵਰਗ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਲੋਕਪੱਖੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਵਰਗ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਰਗ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਉਹ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਜਾਂ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਹੈ ਕਿ ਜਾਗਰੂਕ ਅਤੇ ਸੂਝਵਾਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਹੀ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਹਿਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੁਝ ਕੁ ਲੋਕ ਸਮੂਹ ਇਹ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਨਾ ਖਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਸਿਰਝ ਦੇ ਨਾਲ ਲੋਕ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਆਪਣੀ ਕਬਰ ਆਪ ਖੋਦਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁੱਲੋਤਾਰੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਆਪਣੇ ਮਿਥੇ ਹੋਏ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁੱਲੋਤਾਰੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਮੁੱਖ ਮਸਲੇ :

ਵਰਗ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮੱਧ ਵਰਗ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਵਿਉਪਾਰੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਘਰੇਲੂ ਧੰਦੇ, ਕਿਸਾਨ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਪੁਲਿਸ, ਸੈਨਾ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਧਾਰਮਿਕ ਲੀਡਰ, ਸਮਾਜ ਸੇਵਕ ਅਤੇ ਕੁਝ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲੋਕ ਵੀ ਮੱਧ ਵਰਗ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੈਸਾ ਸਰਕਾਰੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਜਾਂ ਕਾਮਿਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਦਾ ਪੈਸਾ ਚੰਦੇ ਜਾਂ ਦਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਟੇਟ ਕੋਲ ਪੈਸਾ ਕਿਤੋਂ ਹੋਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਦਿਹਾੜੀਦਾਰਾਂ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਹੱਕ ਮਾਰ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਟੇਟ ਸਾਰੀ ਜਨਤਾ ਉਪਰ ਟੈਕਸ ਬੋਧਦੀ ਹੈ; ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਧਨਵਾਨਾਂ ਤੋਂ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਤੋਂ ਲਾਭ ਕਮਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵੇਚਦੀ ਹੈ। ਸੰਕਟ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਸਟੇਟ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿਤ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਕੁਰਕ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਮੀਤ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਜਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਖੇਡੀ ਜਾਂਦੀ ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਖੇਡ ਤੋਂ ਭਲੀ-ਭਾਂਤੀ ਜਾਣੂ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਇੰਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਚੋਣ ਸਿਸਟਮ ਤੋਂ ਘ੍ਰਿਣਾ ਹੋਣ ਲਗਦੀ ਹੈ।

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਸਰਕਾਰੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਕੀਤੇ ਗਏ ਘਿਨਾਉਣੇ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਜੁਰਮ ਹਨ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹਲਕੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਮਾਜ ਸੇਵੀ ਦੇ ਪੌਤੇ ਬੰਟੀ ਦਾ ਅਪਹਰਣ ਅਤੇ ਕਤਲ 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਨਾਵਲ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਕਸਬੇ ਦੇ ਲੋਕ

ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੁਜਰਮਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਬੰਟੀ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਜਰਮਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪੁਲਿਸ ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪੁਲਿਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਡਰਾਮੇਬਾਜ਼ੀ ਕਰਕੇ ਦੋ ਬੇਗੁਨਾਹਾਂ 'ਪਾਲੇ' ਅਤੇ 'ਮੀਤੇ' ਨੂੰ ਮੁਜਰਮ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਡਰਾਮਾ ਹੀ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਝੂਠ ਦਾ ਪਰਦਾਫਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ, ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਵਰਕਰ ਇਸ ਡਰਾਮੇ ਨੂੰ ਸੱਚ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਲੋਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੰਮਤੀ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੇਗੁਨਾਹਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ।

ਤੀਸਰੇ ਨਾਵਲ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਵਿਚ ਸੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਬੰਟੀ ਦੇ ਕੇਸ ਵਿਚ ਅਸਲੀ ਮੁਜਰਮ ਹਰਮਨਬੀਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਿੱਲ ਮਾਲਕ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰੋਂਤੀ ਲੈਣ ਲਈ ਇਹ ਜੁਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੋ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਬੰਟੀ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਇੱਟਾਂ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਭੱਠੇ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਪਹੇਲੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਪਾਲੇ ਅਤੇ ਮੀਤੇ ਨੂੰ ਦਸ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋਸ਼ੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੀ ਬਦਨਾਮੀ ਤੋਂ ਡਰਦੀ ਇਹ ਕੇਸ ਦੁਬਾਰਾ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸੰਮਤੀ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕੇਸ ਲੜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਲੇ ਤੇ ਮੀਤੇ ਨੂੰ ਬੇਗੁਨਾਹ ਸਾਬਤ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੰਮਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧਦਾ ਹੈ।

ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਟੇਟ ਦਾ ਘਿਨਾਉਣਾ ਚਿਹਰਾ 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਡੂੰਘੀ, ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਨਿਯਮਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨੰਗਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਨਿਆਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਕੌਰਵਾਂ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੋਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਹਸਤਨਾਪੁਰ ਰਾਜ ਬਣਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਕੇ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਸ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਵੰਡਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਉਠਿਆ ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਛਿੜ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਸ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਲੜਾਈ ਜਿੱਤੀ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦਾਸ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਭਾਰਤ' ਪਿਆ।

ਲੇਖਕ 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੀ ਮਿੱਥ ਤੋਂ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ 'ਮਾਇਆ ਨਗਰ' ਨਾਮ ਦੀ ਸਟੇਟ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪੈਸਾ ਹੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਸਟੇਟ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਹੈ।

ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਉਚ ਸਥਾਨ ਹਾਸਲ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਵਾਲੀ ਜਮਾਤ ਚੋਣਾਂ 'ਤੇ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਪੈਸਾ ਖਰਚ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਉਮੀਦਵਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸਟੇਟ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਕੰਟਰੋਲ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਸਟੇਟ ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਤੋੜ-ਮਰੋੜ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਠੇਕੇ, ਲਾਇਸੈਂਸ, ਭਾਰੀ ਛੋਟਾਂ ਅਤੇ ਰਿਆਇਤਾਂ ਦੇ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੋਟਾ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਕਮਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਫਰਕ ਤਾਂ ਪਿਆ ਪਰ ਸਥਾਪਤ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਾ ਪਿਆ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਪਾਰਟੀਆਂ

ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸਟੇਟ ਦੀ ਵਰਗ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਸਰਕਾਰ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦੀ ਵੱਡੀ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ।

ਆਪਣੀ ਜਾਇਦਾਦ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਟੇਟ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਏਜੰਡੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਸਟੇਟ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਹੱਦਸੀਲਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਹੈ। ਸਟੇਟ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਛੋਟੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਦਾ ਘਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਕਰਕੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਅਮੀਰ ਹੋਰ ਅਮੀਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਭੁਖਮਰੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਖੋਹ ਕੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’ ਵਿਚ ‘ਮਾਇਆ ਨਗਰ’ ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਕਾਸ ਕੁਝ ਇਕ ਦੇਸੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ। ਪਰ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮਿਲਗੋਭੇ ਨੂੰ ‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਉਲਾਰ ਤੋਂ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ‘ਮਾਇਆ ਨਗਰ’ ਦਾ ਐਮ.ਪੀ. ਆਪਣਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਰਤ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੈਟਰੋਲ ਪੰਪ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਮਾਇਆ ਨਗਰ’ ਦਾ ਐਮ.ਐਲ.ਏ. ਚਾਲੀ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਲੈ ਕੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਹਮਾਇਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੁਰ ਡੂੰਘ ਤੋਂ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਹਰ ਇਕ ਪਾਰਟੀ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਹੁਣ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਪਾਰ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਚੋਣਾਂ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਵੇਚਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਡਾਵਾਂ-ਡੋਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਵਿਚ ਹੀ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਇਕ ਵਿਰੋਧੀ ਅਕਾਲੀ ਐਮ.ਐਲ.ਏ. ਨੂੰ ਖਰੀਦ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਐਮ.ਐਲ.ਏ. ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਈ ਧਨ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਨੀਤੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦਾ, ਸਗੋਂ ਸਟੇਟ ਦੀ ਗੰਧਲੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਵਰਗ ਫੜ੍ਹਾਂ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਭਾਰਤ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਲੋਕਤੰਤਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਬਹੁਮਤ ਦੇਸ਼ ‘ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਹੈ।” ਪਰ ਸਾਫ਼ ਧੋਖਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਚਾਈ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿਚ ਬਹੁਮਤ ਦਾ ਅਰਥ ਪਾਰਟੀ ਦੁਆਰਾ ਜਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸੀਟਾਂ ਹਨ। ਵੋਟਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀਟਾਂ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਮਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਹਰ ਇਕ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਧੜੇਬਾਜ਼ੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦਲ ਆਪਣੇ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਦੇ ਬਣਦੇ ਫ਼ਰਜ਼ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ‘ਤੇ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਵਾਲੇ ਮਾਹਿਰ ਵਕੀਲ ਇਹਨਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹਨ। ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਅਤੇ ਪੇਚੀਦਾ ਹਨ। ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਵਕੀਲ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਨਿਆਂ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਵਕੀਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਲਿਆਕਤ ਨੂੰ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦਸਤੂਰ ਵੀ ਹੈ। ਵਕੀਲ ਦੀ ਕਮਾਈ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਅਤੇ

ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਪੈਮਾਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਾਰੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਮਰਿਯਾਦਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਬਿਨਾਂ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਕੇਸ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਗਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਵਕੀਲਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਸ਼ੀਆਂ ਤਰਕੀਬਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਧਾਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਐਸ.ਆਰ.ਭੰਡਾਰੀ ਜੱਜਾਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਰਾਇਆ ਰਹਿਤ ਮਕਾਨ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੱਜ ਇਸ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਨੰਦ ਲਾਲ ਵਕੀਲ ਆਪਣੇ ਮੁਵੱਕਿਲਾਂ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਸਮੇਤ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ਵੀ ਰਿਸ਼ਵਤ ਖਾਧੇ ਬਿਨਾਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਕੇਸ ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਰਾਮ ਨਾਥ ਦੇ ਕੇਸ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਭਾਣਜੀ ਨੇਹਾ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਐਫ.ਆਈ.ਆਰ. ਵਿਚ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਵਤ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਕ ਬਲਾਤਕਾਰੀ ਮੁਵੱਕਿਲ ਦਾ ਕੇਸ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਭਰੀ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕੁੜੀ ਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਲੀਲ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵਾਲੀ ਨਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਨਿਰਵਸਤਰ ਕਰ ਧਰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਦੇ ਵਕੀਲ ਨੂੰ ਹੀਰੋ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਕਤਲ ਦੇ ਕੇਸ ਵਿਚ ਉਮਰ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਬੇਗੁਨਾਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਰਿਸ਼ਵਤਖੋਰ ਜੇਲ੍ਹ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅੱਖ ਵਿਚ ਰੜਕਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੰਮਤੀ ਉਸ ਦੀ ਮੌਕੇ ਸਿਰ ਮਦਦ ਨਾ ਕਰਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਹ ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਖਧਾਰਾ ਵਿਚ ਸੋਚਣਾ ਸਥਾਪਤੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਕੇ ਵੀ ਸਫਲਤਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲੋਕਪੱਖੀ ਲੋਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਮਤੀ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਤਾਕਤਵਰ ਹੁੰਦੀ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਲੋਕ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਜੁਰਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ

ਜੁਰਮ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਅਵਹੇਲਨਾ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਇੰਡੀਅਨ ਪੀਨਲ ਕੋਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਲਈ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਾਵਧਾਨ ਹੈ। ਸਟੇਟ ਦੁਆਰਾ ਪੁਲਿਸ, ਅਦਾਲਤ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਤਿੰਨ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਜੁਰਮ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਵਕੀਲ ਦੀ ਚਰਚਾ ਅਤੇ ਗਵਾਹਾਂ ਦੀ ਲੋਅ ਵਿਚ ਨਿਆਂ ਦੁਆਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਪਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਜੁਰਮ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਜਾਇਦਾਦ ਹੈ। ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਹੋਂਦ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਈ ਜਦ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਆਪਣਾ ਪੇਟ ਪਾਲਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਾਧੂ ਉਤਪਾਦਨ ਮਾਲਕਾਂ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਹ ਵਾਧੂ ਉਤਪਾਦਨ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ

ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਨੂੰ ਖਰੀਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਨੂੰ ਸਸਤੇ ਭਾਅ ਉਤੇ ਵੇਚਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਾਧਨ ਸੰਪੰਨ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਵਿਹੁਣੇ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਇਹ ਪਾੜਾ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਪਤੀ ਕੁਝ ਇਕ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਇਕੱਤਰ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕ ਹੋਰ ਗਰੀਬ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਵਰਗ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਸਦਾ ਇਸ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਮੋਹਰ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਹੋਰ ਖ਼ਾਸ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨ, ਵਿਉਪਾਰੀ ਅਤੇ ਕਾਰੀਗਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਗਵਾਉਂਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵੱਡੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਵੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪੂੰਜੀ ਦਾ ਕੁਝ ਕੁ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੋਣਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੈਸੇ ਭੇਜ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹ ਵੀ ਰੁਕ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਹੋਰ ਵੀ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰਕੇ 'ਮਾਇਆ ਨਗਰ' ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਿਉਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਮਾਲਜ਼ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਜਰਮਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮੁਜਰਮ ਉਹ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਲਈ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਸਾਧਨ ਵੀ ਮੁਹੱਈਆ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਛੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਚੋਰ, ਚੇਨਾਂ ਖੋਹਣ ਵਾਲੇ, ਵਿਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਠੱਗ, ਨਸ਼ੇੜੀ, ਬਦਮਾਸ਼, ਸੰਨ੍ਹਮਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਲਾਲ, ਡਾਕੂ, ਖੂਨੀ, ਅਗਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਬਲਾਤਕਾਰੀ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਬਾਅਦ ਉਹ ਦੁਬਾਰਾ ਜੁਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਾਲਾ, ਮੀਤਾ, ਪੰਡਿਤ, ਕਾਲੀਆਂ, ਦੁੱਲਾ, ਹੇਮਾ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਮੁਜਰਮ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੋਰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜੁਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹਰੇ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਜੁਰਮਾਂ ਲਈ ਦੇਸ਼ੀ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਵੀ ਕੀਤੇ ਹੁੰਦੇ। ਪੁਲਿਸ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮੁਜਰਮਾਂ ਕੋਲੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਾਲਾ ਅਤੇ ਮੀਤਾ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਕੁਝ ਮੁਜਰਮ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਦੂਸਰੇ ਕੈਦੀਆਂ ਤੋਂ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਪੱਕੇ ਮੁਜਰਮ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵੇਸਵਾ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਮਨਪ੍ਰਚਾਵਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਲਿੰਗੀ ਸੀਨੀਅਰ ਕੋਲੋਂ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਮੀਲੇ ਵਰਗੀ ਕੁੜੀ ਜੇਲ੍ਹ ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਨਹੀਂ ਸੌਂਪਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਾਗਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਸਾਰੇ ਮੁਜਰਮ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਮੰਦਭਾਗੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੁਝ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਏ ਸੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੇਸਾਂ 'ਤੇ ਸੁਣਵਾਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਈ ਸਜ਼ਾ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਜੇਲ੍ਹਾਂ 'ਚ ਹੀ ਬੰਦ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੇ ਹੱਕ ਤੋਂ ਵੀ ਵਾਂਝਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਕਰਮਚਾਰੀ ਹੀ ਹੜੱਪ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਮੰਦਭਾਗੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਅਖਵਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚ 'ਨਰਕ' ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਜਰਮ ਗਰੀਬੀ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੱਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਰਗ ਸਮਾਜ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਟੇਟ ਸਿਰਫ਼ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮੁਜਰਮ ਰਾਜ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸਭਾ, ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਵਿਭਾਗ ਜਿਵੇਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨੇਤਾ, ਅਫ਼ਸਰ, ਧਾਰਮਿਕ ਲੀਡਰ, ਸਮਾਜ ਸੇਵੀ, ਉਦਯੋਗਪਤੀ, ਵਪਾਰੀ, ਸਿਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਮੀਡੀਆ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਜਰਮਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਲੜੀਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਧੜੇਬੰਦੀ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜਦੇ ਅਤੇ ਸਮਝੌਤੇ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਦਿਮਾਗੀ ਮਿਹਨਤ ਨੂੰ ਸਟੇਟ ਅਤੇ ਧਨਾਡ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੇਚ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਹਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਤਾਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਇਸੇ ਸਹਾਰੇ ਚੰਗਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਮਜ਼ਦੂਰ ਤਬਕੇ ਨਾਲੋਂ ਅਲੱਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਮੁਜਰਮਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਵੰਡ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਵੱਡਾ ਵਰਗ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਵੱਸ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉਦਾਹਰਨ ਨਾਲ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੀਨੀਅਰ ਵਕੀਲ ਸਹੁਰੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

“ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਲੋਕ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਜਮਾਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਆਦਮੀ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਅਤੇ ਰੁਤਬੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਿਕਸ਼ਾ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਜੇਕਰ ਇਕ ਪੈਸੇ ਦਾ ਵੀ ਜੁਆ ਖੇਡਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮੁਜਰਮ ਹੈ ਅਤੇ ਕਲੱਬਾਂ ਵਿਚ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੁਆ ਕਾਨੂੰਨੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਾਜਿਬ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਝੌਂਪੜੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੇਟ ਦੀ ਅੱਗ ਠੰਡੀ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਵੇਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਜੁਰਮ ਹੈ ਪਰ ਪੰਜ ਤਾਰਾ ਹੋਟਲਾਂ ਵਿਚ ਸਰੀਰਕ ਸਬੰਧ ਜਾਇਜ਼ ਹਨ। ਮੈਂ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸੱਚੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਉਹ ਲਾਗੂ ਹੋਵੇ। ਇਹਨਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਪੂਰੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।”

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਦਾ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਕ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਪਾਕਿ ਆਦਮੀ ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਰਦਿਆਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੁਖੀ ਤੇ ਓਟ-ਵਿਹੁਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼

ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਮੌਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਇਕੋ-ਇਕ ਪੋਤੇ ਦਾ ਅਗਵਾ ਤੇ ਕਤਲ ਉਸ ਦੇ ਰੱਬ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਡਗਮਗਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਸਹਿਣਯੋਗ ਦੁੱਖ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਝਾਤ ਮਾਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦਾ ਸੱਚਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਧੀ ਕਰਕੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸੇਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪੋਤਾ ਕਿਥੇ ਹੈ? ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਇੰਨੇ ਕੁੱਟ-ਕੁੱਟ ਕੇ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਬੰਟੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦਾ ਮੁਨਸ਼ੀ ਵੀ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਫ਼ਕੀਰ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਹੈ ਤੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਦਰਗਾਹ 'ਤੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੀਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਗ੍ਰਾਹਕ ਭੇਜਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਹਿਲੂ ਵੀ ਹੈ। ਅਕਾਲੀ ਤੇ ਬੀ.ਜੇ.ਪੀ. ਦੋਨੋ ਪਾਰਟੀਆਂ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਚੋਣ ਲੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੈਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਵੀ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਾਰਟੀ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਮੀਦਵਾਰ ਖੜਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਸਬੇ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ, ਉਸ ਕਸਬੇ ਦਾ ਉਮੀਦਵਾਰ ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

‘ਕਟਹਿਰਾ’ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਧਰਮ, ਅਦਾਲਤੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਵੀ ਦਖਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਗਰਵਾਦ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਗਰਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੱਜ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਮੁਜਰਮਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮਾਨਤ 'ਤੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਲੇਖਕ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਦਾ ਉਦਾਹਰਨ ਆਪਣੇ ਤੀਸਰੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੋਦਨ ਸੈਕਸੁਅਲ ਤਣਾਵ ਦੇ ਪਾਗਲਪਣ ਵਿਚ ਵੱਛੀ ਨਾਲ ਸੈਕਸ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਾਰਡਨ ਹਰੀ ਓਮ ਗਾਂ-ਭਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਕੱਟੜ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਮੋਦਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਡੰਡਾ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਕਲਚਰ ਲੇਖਕ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਪਹਿਲੂ ਦੀ ਵੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਕ ਕੁਸ਼ਟ ਆਸ਼ਰਮ ਹੈ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਦਾਨ ਦਿੱਤੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪੁਲਿਸ ਆਸ਼ਰਮ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਥੇ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਸਾਰੀਆਂ ਕੀਮਤੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਸ਼ਰਮ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਕਲਚਰ ਦਾ ਚੰਗਾ ਤੇ ਮਾੜਾ ਦੋਨੋਂ ਪੱਖ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਨੁਕਸਾਨਦਾਇਕ ਹਨ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਦਬਕੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਧਰਮ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਲਚਰ ਨੂੰ ਭੰਡਦਾ ਹੈ। ਮਾੜਾ ਕਲਿਆਣੀ ਮਾਇਆ ਨਗਰ ਵਿਚ ‘ਸਹਿਯੋਗ ਸੰਸਥਾ’ ਨਾਮ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਗਠਨ ਚਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਦਫ਼ਤਰ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰੇਕ ਵਰਗ ਦੇ ਧਨਾਡ ਇਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹਨ। ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਰੱਬ ਹੈ, ਨਾ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ, ਪੁਸਤਕ ਨਾ ਪੂਜਾ ਸਥਲ, ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਹੈ ਅਤੇ ਤਣਾਵ-ਗ੍ਰਸਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੈਡੀਟੇਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ 'ਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਭਰਮ ਛਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਣਾ-ਮੁਕਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੀਤੇ ਮਾੜੇ ਕੰਮਾਂ

ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

‘ਨੇਹਾ’ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਡਾਕਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਦਾ ਕਤਲ, ਮਾਂ ਅਤੇ ਪਿਉ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਬਲਾਤਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਜ਼ਾ ਦਿਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮੈਡੀਟੇਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਨ ਦਾ ਭਰਮ ਅਤੇ ਅਫੀਮ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੀਤ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਬੁਰਾਈ ਅਤੇ ਅਖੌਤੀ ਚੰਗਿਆਈ ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਬਸਿੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਜਮਾਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਜਮਾਤ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਜਮਾਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਮੱਧ ਵਰਗ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਜਗ੍ਹਾ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਵਿਕਸਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਮੱਧ ਵਰਗ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਖੋਹ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨ, ਕਾਰੀਗਰ, ਛੋਟੇ ਵਿਉਪਾਰੀ, ਛੋਟੇ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਵੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਣਗੇ ਤੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।

ਜੇਕਰ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬੁਰਾਈ ਦੀ ਅਸਲ ਜੜ੍ਹ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਹੱਲ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਤਰੀਕੇ ਜਿਵੇਂ ਭਗਤੀਵਾਦ, ਸੁਧਾਰਵਾਦ, ਭਲਾਈ ਸਕੀਮਾਂ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਨਿਸਚਿਤਤਾ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਇਕੱਠੇ ਭੋਜਨ ਇਕੱਤਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਬਚਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਠਦਾ। ਨਿੱਜੀ ਹੱਕ ਉਤਪਾਦਨ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਦੁਨਿਆਵੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਪਿਆਰ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੀ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਖਪਤ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੁਆਰਾ ਮਾਇਆ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਦਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਤਾਂ ਮਾਇਆ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਦਿਨ ਹੁਣ ਲੱਥ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਹੁਣ ਪੁਰਾਣੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਚੇਤਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੋਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੰਮਤੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਘੜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਉਹ ਰੱਜੇ-ਪੁੱਜੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਸਟ ਕਲਾਸ (ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਦਾ) ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰ ਹੈ। ਇਕ ਦਿਨ ਅਚਾਨਕ ਉਸ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਝਵਾਨ ਦੋਸਤ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ

ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਲੇਕਿਨ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਘਰ ਦੀ ਗਰੀਬੀ ਕਾਰਨ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡਣੀ ਪਈ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਰਿਕਸ਼ਾ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਵਰਗ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਚਰਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣਦੇ ਹੋਏ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਕੀਲ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀ ਇਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਸਤਾਏ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਦਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਲੋਕ ਵੀ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਤੋਂ ਮਦਦ ਦੀ ਗੁਹਾਰ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਆਪਣੇ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕੰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸੰਸਥਾ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਕਬੂਲਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਦੂਸਰੀਆਂ ਵਿਕਾਸ ਮੁਖੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਵਰਕਰ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਤੋੜਦੇ ਫਿਰ ਵੀ ਹਾਕਮ ਅਤੇ ਮੁਜਰਮ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਤਰਨਾਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਜਰਮ ਮੁਰਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਛੁੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੁਲਿਸ ਫੇਰ ਵਰਤਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਜੁਰਮ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰਖਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜੁਰਮ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਲਭਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਵਰਗ ਮੁਜਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਪੈਸਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੀ ਛੋਟ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਜਰਮ ਆਪਣੇ ਬੌਸ ਨੂੰ ਵੀ ਫਾਇਦਾ ਦੇਣ ਲਈ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਮਦਦਗਾਰ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਮੁਜਰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਦਦ ਦੀ ਝਲਕ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਜਰਮ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਹਨ। ਉਹ ਜੁਰਮ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਫਾਇਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।.....ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਤੋੜਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਲੋਕਪੱਖੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਇਸ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦਾ ਰੋੜਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੀਤ ਇਸ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਕਫ਼ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਹਿ 'ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਗੁੰਡੇ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 'ਕਟਹਿਰਾ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲੋਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੰਮਤੀ ਵੱਲੋਂ ਪਾਲੇ ਅਤੇ ਮੀਤੇ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੇ ਉਪਰਾਲੇ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿਮਾਗੀ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਲੋਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੰਮਤੀ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਕੰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਬਹੁ-ਚਰਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਵਰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਝੂਠੇ ਦੋਸ਼ ਲਗਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਹਾਰਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੀਤ ਦੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੀ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਸੰਮਤੀ ਵਿਚਕਾਰ ਦਵੰਦ ਦਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਅਸੰਗਠਿਤ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਪੈਸੇ ਵਿਚ ਜੋਖਮ ਭਰੇ ਕੰਮ ਗੰਦੇ ਹਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਰਹਿਮੇ-ਕਰਮ 'ਤੇ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ। ਰਿਕਸ਼ਾ ਅਤੇ ਰੇਹੜਾ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਗੱਡੀਆਂ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਡਰਾਈਵਰ ਅਤੇ ਕਲੀਨਰ, ਕੂੜਾ ਚੁੱਕਣ ਵਾਲੇ, ਘਰੇਲੂ ਨੌਕਰ, ਦੁਕਾਨਾਂ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਅਖ਼ਬਾਰ ਸੁੱਟਣ ਵਾਲੇ, ਚਪੜਾਸੀ, ਕੁਲੀ, ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ, ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਮਚਾਰੀ, ਸੂਰ ਪਾਲਣ ਵਾਲੇ, ਚੌਕੀਦਾਰ, ਪੱਲੇਦਾਰ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਰਕਰ ਇਸ ਵਰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹ ਝੁੱਗੀ-

ਝੁੱਪੜੀ ਵਿਚ ਅਨਿਸਚਿਤਤਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਥੋੜ੍ਹੇ ਪੈਸੇ ਲਈ ਵੀ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਇਸ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਭਰਿਆ ਨਜ਼ਰੀਆ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਫ਼ਰਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਹੱਕਾਂ ਬਾਰੇ ਚੇਤਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਜਰਮ ਇਸੇ ਵਰਗ ਵਿਚੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਕੰਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਵਿਡੰਬਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਾਣਿਆਂ/ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਮ-ਜਮਾਤੀ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਹੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਲੋਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਇਸੇ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ। ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਅਤੇ ਇਮਾਰਤਾਂ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕੱਠੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨਾ ਅਸਾਨ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੇਤਨਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਇਸ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਉਠਾਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਛੋਟੀ ਕਿਰਸਾਨੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵੀ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਤੋਂ ਵਿਹੁਣੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ 'ਤੇ ਸਾਂਝੇ ਹੱਕ ਦੀ ਪ੍ਰੋਲੇਤਾਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲ ਸਾਫ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਐਲਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਚੇਤਨ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਰਲਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਵਰਗ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਵਰਗ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜਣਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਵੱਡੀ ਕੀਮਤ ਅਦਾ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜੇਕਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਹੋਰ ਵੀ ਖਤਰਨਾਕ ਹੋਣਗੇ। ਅੱਜ ਦੀ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜਵਾਦ ਜਾਂ ਜੰਗਲ ਰਾਜ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੂੰ ਚੁਣਨਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ

ਡਾ.ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ

ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਪਹਿਲਾ ਅਜੇਹਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਸਧਾਰਨ ਪਾਠਕਾਂ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ, ਖੋਜੀਆਂ ਅਤੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਏਨਾ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਗਾਰੇ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਚਿੰਤਕ ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਸਬੰਧੀ ਇਕਮੱਤ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨਤਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਮੀਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗਲਪ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਅਸਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਅਤੇ ਨਵਾਂ ਮੁੱਦਾ ਤੇ ਮਸਲਾ ਉਠਾਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ (ਤਫ਼ਤੀਸ਼, ਕਟਾਹਿਰਾ, ਕੌਰਵ ਸਭਾ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਘਰ) ਰਾਹੀਂ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੜੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਪੁਲਿਸ, ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਦਿ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲਾਗ-ਲਗਾਓ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸੰਸਾ-ਨਿੰਦਾ ਤੋਂ ਇਕ ਫਾਸਲਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅਧਿਐਨ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਾਠ ਉਪਰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਾਰ ਵੀ ਫੈਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਨਾਵਲ ਦੇ ਥੀਮ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਾਸਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤਕਨੀਕ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ-ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਤਕ ਸਰਕਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਐਨਾਂ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਮਝਦਾ ਅਤੇ ਗਲਪ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਢਾਲਦਾ ਹੈ? ਕੀ ਉਸ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਨਾਵਲ ਦੀ ਤਕਨੀਕ' ਦੀ ਸੀਮਾ ਦੇ ਅੰਦਰਵਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਨਵੀਂ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਘਾੜਤ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਬੋਲਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਲੇਖਕ ਖੁਦ? ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਧਨਵਾਨ ਜਾਂ ਸਾਧਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਧਨਹੀਣ ਜਾਂ ਸਾਧਨਹੀਣ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ? ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਹੋਇਆ ਵੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।

÷÷÷÷÷

ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅੱਧੀ ਦਰਜਨ ਨਾਵਲਾਂ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਨਿਵੇਲੇ ਨਕਸ਼ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਨਾਵਲ ਦੇ 1990 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨਾਲ ਉਹ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੂਹਰਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਆਣ ਖਲੋਤਾ। ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ, ਕਰੂਰਤਾ ਅਤੇ ਅਮਾਨਵੀਅਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਟੇਟ ਦੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਨਸ਼ਰ ਜਾਂ ਨੰਗਾ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਕਾਰੀ ਦੇ ਅਮਲ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਟਿਕਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ-ਲੜੀ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਜੋਂ ਵੀ ਵੇਖਿਆ-ਘੋਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਗਲਪ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕੋਣ ਤੋਂ ਵੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਜੋਂ ਵੀ। ਪਾਠਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਸਨ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਵਿਰਾਟ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੁਲਿਸ, ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਭ੍ਰਸ਼ਟ, ਬਦਨਾਮ, ਅਮਾਨਵੀ ਅਤੇ ਘ੍ਰਿਣਾਯੋਗ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਤਿ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਸੰਘਣਾ ਬਿੰਬ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਹੋਵੇ, ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜਾਂ ਜੇਲ੍ਹ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੀ ਬਾਰੀਕੀ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਖੋਲ੍ਹਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅੰਗ ਤੋਂ ਸਮੁੱਚ ਜਾਂ

ਸਿਸਟਮ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਰ ਕਰਨ ਤਕ ਅੱਪੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਕੜੀਆਂ ਦੇ ਖੋਫ਼ਨਾਕ ਚੱਕਰਵਿਊ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਬਾਰੀਕਬੀਨੀ ਅਤੇ ਬੇਵਾਕੀ ਨਾਲ ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਪੇਸ਼ ਜਾਂ ਨੰਗਿਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ ਬਲਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਬਦਲਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਾਇਆ ਵਿਚ ਸਮੇਟੀ ਬੈਠੀਆਂ ਹਨ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਅਮਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਅਭਿਆਸੀ ਦੌਰ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਕਾਰੀ ਇਕ ਨਵੇਂ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਰਾਹੀਂ ਹੋਏ ਆਰੰਭ ਨੂੰ ਡਾ.ਅਤਰ ਸਿੰਘ 'ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਸੂਚਕ' ਆਖਦਾ ਹੈ।

'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਨਾਵਲ ਦਾ ਰਚਨਾ-ਵਸਤੂ ਸਾਡਾ ਪੁਲਿਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਦੀ ਵਸਤੂ-ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਬਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਿਰਜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਇਸ ਪਹਿਲੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੜੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਜਨਤਾ ਦੇ ਜਾਨ-ਮਾਲ ਦੀ ਰੱਖਿਆ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭਲੇ ਅਤੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੇਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਜੁਰਮ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ, ਮੁਜਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿਵਾਉਣੀ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਇਸ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਫ਼ਰਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਇਸ ਕੜੀ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਸਿਰਜ ਕੇ ਲੇਖਕ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਸਾਹਵੇਂ ਹੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੀ ਇਸ ਰਚਨਾ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਥੀਮ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਪੁਲਿਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਧੁਰ-ਡੂੰਘ ਤਕ ਲੈ ਜਾ ਕੇ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਬਣੀਆਂ ਭ੍ਰਾਂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਮਿੱਥੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਾਉਣੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਸਥਾਈ ਬਣਤਰ ਪ੍ਰਤਿ ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਨੂੰ ਤਿੱਖਿਆਂ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਹੀ ਨਕਾਰ ਦੇ ਰੱਖ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕੋਣ ਤੋਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿਦਰੋਹੀ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਆਕ੍ਰਮਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਆਕ੍ਰਮਣਕ ਸਥਿਤੀ ਪੁਲਿਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵਿਰਚਨਾ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਸਿਰਜਦੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਥਾ ਤਾਂ ਅਸਲੋਂ ਸਰਲ ਜੇਹੀ ਹੈ—ਇਕ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚਾ ਬੰਟੀ ਅਗਵਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪੁਲਿਸ ਇਸ ਅਗਵਾ ਦੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਦਾ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਪੁਲਿਸ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬੰਟੀ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਬੱਚੇ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕਾਤਲਾਂ ਦੀ ਢੂੰਡ-ਭਾਲ ਉਪਰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਅਗਵਾ ਬੱਚਾ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦਾ, ਉੱਜ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਕਾਤਲਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਦੇ ਅਸਲੋਂ ਬੇਕਸੂਰ ਤੇ ਮਜ਼ਲੂਮ ਵਿਅਕਤੀਆਂ—ਪਾਲੇ ਅਤੇ ਮੀਤੇ ਨੂੰ ਪਕੜ ਉਹਨਾਂ ਉਪਰ ਕਤਲ ਦਾ ਕੇਸ ਪਾ ਕੇ ਪੁਲਿਸ ਸੁਰਖਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਥਾ ਬੰਟੀ ਦੇ ਅਗਵਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਕਤਲ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੁਆਰਾ ਦੋ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਫਸਾਉਣ ਤਕ ਫੈਲਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਇਕ ਤਣਾਉ ਪਸਰਿਆ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਣਾਉ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਪਹਿਲਾ ਅਗਵਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਕਾਤਲਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼। ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਅਖੀਰ ਤਕ ਰਚਨਾ ਇਕ ਅਸੰਤੁਲਨ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਅਸੰਤੁਲਨ-ਬਿੰਦੂ ਤਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤੈਅ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਚਨਾ ਦੇ ਅੰਤ ਉਪਰ ਕਾਤਲਾਂ ਦੇ ਫੜੇ ਜਾਣ ਦਾ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਨਾਟਕ ਅਖੌਤੀ ਭਾਂਤ ਦਾ ਸੰਤੁਲਨ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚਲਾ ਇਹ ਅਸੰਤੁਲਨ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪ ਰਹੀ ਅਫ਼ਰਾ-ਤਫ਼ਰੀ ਅਤੇ ਅਸੰਤੁਲਨ ਦਾ ਹੀ ਚਿਹਨਕ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਖੂਬੀ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜੀਆਂ ਨੂੰ ਟਿਕਾਉਣ

ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਹੈ। ਰਚਨਾ ਦੇ ਕਥਾਨਕ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹੀਰ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚਲੇ ਸੱਖਣੇ ਚੌਖਟੇ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਪਛਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਵਾਰਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਇਲਮ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜਟਿਲ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਮਹਾਂ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਸਾਰਨਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਕਥਾ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਮੁੜ ਤੌਰ ਕੇ ਲਾਂਭ-ਚਾਂਭ ਫੈਲ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂ ਡੂੰਘਾ ਉਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਸਿੱਧੀ ਲਕੀਰ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ, ਗਹਿਰਾਈ ਵਿਚੋਂ ਤਲਾਸ਼ਦਾ ਹੈ। ਕਥਾ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਨਿਯੰਤਰਣ-ਬਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਵਾਰ ਉਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕਥਾਨਕ ਨੂੰ ਰੱਖਣਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਬਣਤਰ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦਵੰਦ-ਸਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ‘ਤਫ਼ਤੀਸ਼’ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ, ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਕਿਰਦਾਰ ਦਾ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਇਲਮ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਨਤਾ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਨਿੱਘਰੇ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਮਹਾਂ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਮੂਲ-ਕਥਾ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਸਾਰ ਉਸਾਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਥਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਤਾਂ ਉਸ ਸਾਹਵੇਂ ਮਸਲਾ ਨਹੀਂ। ਏਥੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਫੈਲਾਓ ਅਤੇ ਗਹਿਰਾਈ ਦੀ ਰੌਚਿਕਤਾ ਦਾ ਉਦੈ-ਬਿੰਦੂ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੋਣ ਜਾਂ ਸਿਰਜਤ ਪਾਤਰ, ਇਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਸਮਕਾਲੀਨ ਯਥਾਰਥ ਦੀਆਂ ਘਿਨਾਉਣੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ।

‘ਤਫ਼ਤੀਸ਼’ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਦਾ ਦਿਸਦਾ ਜਾਂ ਸਤਹੀ ਪਾਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਸੰਤਾਪ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। 1978 ਤੋਂ 1992 ਈ. ਤਕ ਦੇ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਤਕ ਇਸ ਸੰਕਟ ਤੇ ਸੰਤਾਪ ਦਾ ਫੈਲਾਓ ਚਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਵਿਚ ਅਗਵਾਕਾਰੀ, ਕਤਲੋਗਾਰਤ, ਤਫ਼ਤੀਸ਼, ਨਾਕਾਬੰਦੀ, ਕਰਫਿਊ ਅਤੇ ਝੂਠੇ ਕੇਸਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਰੋਜ਼ਮਰਾ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਸੰਤਾਪ ਦੇ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਕਾਲ ਖੰਡ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਟੁਕੜੇ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆਂ ਅਤੇ ਗਲਪੀ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਥਾਣੀਂ ਲੰਘਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਪੁਸ਼ਟੀਯੋਗ ਤੱਥਾਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਜਾਂ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਦਰਭ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਹੱਲ ਨੂੰ ਢੂੰਡਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਹਿਜ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾ ਅਜਿਹੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਜਾਂ ਉਲਟ-ਪੁਲਟ ਹੋਏ ਸਿਸਟਮ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵੇਖਣ ਲਈ ਆਖਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲੀ ਪਾਠ ਵਿਚ ਸੁਨੇਹਾ ਹੈ : ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਾਰਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵੇਖਣ ਦਾ। ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝੋ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਲੇ ਅਮਾਨਵਕਾਰੀ ਪਾਸਾਰਾਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰੋ ਜਾਂ ਅਸੰਤੁਲਨ ਖੁਦ-ਬ-ਖੁਦ ਹੀ ਸੰਤੁਲਨ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਏਸੇ ਸੰਦਰਭ ਤਕ ਹੀ ਸੰਗੋੜ ਲੈਣ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵੇਰਵੇ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਾਤਰ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣਗੇ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬ ਸੰਤਾਪ ਦੇ ਘਟਨਾਵੀ ਖੱਪੇ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨੇ ਅਸਲੋਂ ਅਨੁਚਿਤ ਇਸ ਲਈ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸੰਤਾਪ ਦਾ ਮਹਾਂਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਸਾਰਨਾ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਮਕਸਦ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਤਾਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਤੁਰਣ ਬਿੰਦੂ ਹੈ, ਪਹੁੰਚ ਬਿੰਦੂ ਨਹੀਂ। ਰਚਨਾ ਦਾ ਪਹੁੰਚ-ਬਿੰਦੂ ਤਾਂ ਇਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਬਾਨੁਕਸ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦਾ ਹੈ। ਮੁਜਰਮਾਂ ਜਾਂ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾ ਲਈ ਉਸਾਰਿਆ ਇਹ ਪੁਲਿਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਖੁਦ ਹੀ ਮੁਜਰਮਾਨਾ ਸਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਜ਼ਰੂਰਤ ਜੁਰਮ ਦੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ‘ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਦੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼’ ਦੀ ਭਾਸ਼ੀ ਹੈ। ‘ਮੁਜਰਮਾਂ’ ਨਾਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ

ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਖਤਰਾ ਬਣੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ‘ਮੁਜਰਮਾਂ’ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਮੁਜਰਮਾਨਾ ਹੈ ਜਾਂ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ? ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਹਰ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਕਥਾ-ਲੜੀ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੁਰਮ ਅਤੇ ਮੁਜਰਮ ਨੂੰ ਇਹ ਰਚਨਾ ਉਲਟਾ ਕਰਕੇ ਉਸਾਰਦੀ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਦੋਸ਼ੀ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁਜਰਮ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੁਰਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੁਰਮ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਪਾਸਾਰ ਉਘੜਦਾ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਜੁਰਮ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਲਟਦੇ, ਸਗੋਂ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਖੋਖਲਾਪਣ ਵੀ ਜ਼ਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭੇਖ ਤੇ ਸੱਚ ਦੇ ਤਣਾਉ ਤੇ ਟਕਰਾਉ ਰਾਹੀਂ ਲੇਖਕ ਇਹਨਾਂ ਸੰਸਥਾਵੀ ਬਣਤਰਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਖੋਖਲਾ, ਭ੍ਰਸ਼ਟ, ਆਡੰਬਰ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਅਮਾਨਵਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚਲੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਉਘਾੜਨ ਲਈ ਲੇਖਕ ਸੰਤਰੀ ਤੋਂ ਤੁਰ ਮੁਨਸ਼ੀ, ਐਸ.ਐਚ.ਓ., ਡਿਪਟੀ, ਡੀ.ਐਸ.ਪੀ. ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅਗਾਂਹ ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ. ਤਕ ਅੱਪੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਮੁਜਰਮਾਂ, ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਟਾਊਟਾਂ, ਪੁਲਿਸ, ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਗਾਂਢ-ਸਾਂਢ ਵੀ ਪਰਤ-ਦਰ-ਪਰਤ ਖੁਲ੍ਹਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਪਾਸ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹਥਿਆਰ ਸੂਖਮ, ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਲੁਕਵੇਂ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚਲੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਜਾਂ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਪਾਖੰਡ ਨੂੰ ਹੀ ਜ਼ਾਹਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਭ੍ਰਸ਼ਟ, ਅਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਮਾਨਵੀ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਅਗਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਸਲਾ ਚਾਹੇ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖਵਾਉਣ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਦਾ ਜਾਂ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਦਾ ਜਾਂ ਕਰਫਿਊ, ਨਾਕਿਆਂ ਜਾਂ ਤਲਾਸ਼ੀ ਦਾ ਅਤੇ ਅੱਗੋਂ ਸੰਤਰੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ. ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਤਕ ਇਸ ਮਸਲੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵੀ ਧਿਰ ਜੁੜੀ ਹੋਵੇ ਉਘੜਦੇ ਉਸ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਅਤੇ ਅਮਾਨਵੀ ਪਾਸਾਰ ਹੀ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਜਾਂ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਤਣਾਉ ਆਧਾਰਿਤ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਹੀਰ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸਾਖਸ਼ਾਤ ਕੀਤਾ ਠੀਕ ਉੱਜ ਦੀ ਜੁਗਤ ਅਪਣਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਨੇ। ਉਸ ਦੀ ਵਸਤੂ-ਸਮੱਗਰੀ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਧਾਰਮਿਕ-ਅਧਿਆਤਮਕ ਜਾਂ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕਾ ਪੁਲਿਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਰਫ਼ਤ ਸਾਡਾ ਸਮਾਜ, ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਸਟੇਟ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਅਤੇ ਉਸ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖਾਂ, ਬਾਹਰੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਨੂੰ, ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਬਾਹਰੀ ਧਰਾਤਲ ਉਪਰ ਅਹੁਦਿਆਂ, ਵਰਦੀਆਂ, ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਅਤੇ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਦਾ ਬੋਲ ਬਾਲਾ ਹੈ। ਮੁਜਰਮ ਧਿਰ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਕੋਹੜਾ, ਹੋਛਾ, ਅਮਾਨਵੀ ਅਤੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਵਿਹਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਡੂੰਘੀ ਨੀਝ ਨਾਲ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਅਤੇ ਬਦਨੀਅਤੀ ਨੂੰ ਭਾਂਪਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਨਾ ‘ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਖਾਧੀਆਂ ਚੋਪੜੀਆਂ ਸੋ ਘਣੇ ਸਹਿਣਗੇ ਦੁਖ’ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ‘ਕੌਣ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਖੇ ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਇੰਜ ਕਰ’ ਆਖ ਕੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਨੇਕਾਂ ਨੇਕ ਸਵਾਲ ਸਿਰਜ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਪਿੱਛੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਹਾਰ ਜਾਂ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨੂੰ ਉਭਾਰ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਹੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਮਨਫ਼ੀ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕਾ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਦਾ ਜਾਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ।

ਪੁਲਿਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚਲੇ ਤਣਾਉ ਰਾਹੀਂ ‘ਤਫ਼ਤੀਸ਼’ ਨਾਵਲ ਇਕ ਮੂਲ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਅਗਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਮਨ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਜੁਜ਼ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੁਕੰਮਲ ਇਕਾਈ ਤਕ ਇਹ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਮੁੱਲ ਨਿਰੰਤਰ

ਗੁੰਮ ਗੁਆਚ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਇਕ ਸੰਸਥਾਵੀ ਚੌਖਟਾ ਮੂਲੋਂ ਕੁਸ਼ਟ, ਬੇਕਿਰਦਾਰ ਅਤੇ ਬੇਇਖਲਾਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਢਾਂਚੇ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਇਕਾਈਆਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਾਕ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ? ਜੇਕਰ ਰਚਨਾ ਵਿਚਲੇ ਹਰ ਕਿਰਦਾਰ ਅਤੇ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਤਮਾਮ ਸੰਸਥਾਵੀ ਬਣਤਰਾਂ ਵਿਚਲੇ ਜੁਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਰਚਨਾ ਸਾਡੇ ਸਮਿਆਂ ਦੇ ਕਰੂਰ ਸੱਚ ਦੀ ਅੱਕਾਸੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਰੂਰ ਸੱਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤਮਾਮ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਕੁਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਰੋਗ ਅਤੇ ਮੁਜਰਮਾਂ, ਪੁਲਿਸ, ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰਾਂ ਦੇ ਗੱਠਜੋੜ ਸਦਕਾ ਅੰਦਰੋਂ ਜਰਜਰੀਆਂ ਅਤੇ ਖੰਡਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਇੱਛਿਤ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਅਸਲ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਖੱਪਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਅਮਾਨਵਕਾਰੀ ਅਤੇ ਜ਼ਾਲਮਾਨਾ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਸੂਮ ਤੇ ਮਜ਼ਲੂਮ ਲੋਕਾਈ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਸ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੀਆਂ ਗਲਪੀ-ਬਿੰਬਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜੀਆਂ ਸਿਸਟਮ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਸਿਰਜਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਜੁਗਤ ਸਿਸਟਮ ਪ੍ਰਤੀ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਜਗਾਉਣ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਰੱਖਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਚੇਤੰਨ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰਲੀ ਨਿਪੁੰਸਕਤਾ ਤੇ ਬੇਹਿੰਮਤੀ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਦੀ ਅਤੇ ਅਜੋਕੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚਲੇ ਮਾਨਵ-ਵਿਰੋਧੀ ਚਰਿੱਤਰ ਦੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਸਹੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਲਈ ਉਕਸਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਫ਼ੂਪੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਫਰੋਲਣ ਮਗਰੋਂ ਮੀਤ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਵੱਲ ਪਰਤਿਆਂ ਅਤੇ ਇਸ 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਦੇ ਅਗਲੇ ਤਿੰਨ ਨਾਵਲਾਂ 'ਕਟਹਿਰਾ', 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਅਤੇ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਨਾਵਲ ਪੁਲਿਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਦਿਸਦੀਆਂ-ਅਣਦਿਸਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮਹੀਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਫਰੋਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੋ ਕਾਰਜ ਲੇਖਕ ਨੇ 'ਕਟਹਿਰਾ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। 'ਕਟਹਿਰਾ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਗਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਉਪਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਮਾਨਵ-ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਟ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਸਮੂਰਤ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦੀ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਨਾਵਲ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜੇਹੀ ਘਟਨਾ ਦੇ ਦੋ ਸਿਰਿਆਂ (ਇਕ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚੇ ਬੰਟੀ ਦੇ ਕਤਲ ਅਤੇ ਕਾਤਲਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ) ਉਪਰ ਖਲੋਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਇੰਜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣਾ ਜਾਂ ਉਸ ਉਪਰ ਬਲ ਦੇਣ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਪਾਸ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲੋਂ ਵਡੇਰੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਜਾਂ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਦਿਸਦੇ-ਅਣਦਿਸਦੇ ਪਾਸਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਕਟਹਿਰਾ' ਨਾਵਲ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਸਾਧਨਹੀਣ, ਬੇਕਸੂਰ ਅਤੇ ਮਜ਼ਲੂਮ ਪਾਤਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਕਸੂਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਵੀ ਸਹਿਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਭਾਰੀ ਵੀ ਬਣਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ, ਤੱਥਾਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਸੱਖਣਾ-ਚੌਖਟਾ ਖੁਦ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ-ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੰਦਾਂ ਪਕੜਨ ਲਈ 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਵਾਂਗ ਕਥਾ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀ ਲਕੀਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਤੋਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ, ਉਪ-ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਦਰਭ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਦਕਾ ਇਹਨਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਮਹਾਂ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਚਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਐਸਾ ਲਘੂ-

ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਸਿਰਜਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਾਡੇ ਸਿਸਟਮ ਅਤੇ ਉਸ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ (macrocosm) ਸਬੰਧੀ ਪੋਸ਼ਕਿਆਸੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰਤਾ ਦਿੱਕਤ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਨਿਆਇਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਉਜੜਿਆ-ਉਖੜਿਆ ਤਾਣਾ-ਪੋਟਾ ਗਹਿਨ ਜਾਂ ਚਿਹਨਤ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਰਾਇ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਇਹ ਲਘੂ-ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਮਾਨਵ-ਵਿਰੋਧੀ ਤੇ ਸਾਹ-ਘੋਟੂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦਾ ਜਾਂ ਝੰਜੋੜਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ ਅਸੰਤੋਖ ਦਾ ਭਾਵ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਵਿਅੰਗ, ਕਟਾਖਸ਼, ਪਿਛਲਾਤ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਵਾਹ, ਕਿਧਰੇ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਸਪਾਟ ਵਰਣਨ, ਕਿਧਰੇ ਚਿਤਰਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ, ਸਮਾਨਾਂਤਰਤਾ, ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਟੇਢਮਈ ਸੰਕੇਤਾਤਮਕ ਭਾਸ਼ਾ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ।

'ਕਟਹਿਰਾ' ਨਾਵਲ ਦੇ ਬੀਮ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਇੱਛਿਤ-ਵਸਤੂ ਇਨਸਾਫ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਿਅੰਗ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨਸਾਫ਼ ਉਹ ਧਿਰ ਲੋਚਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅਸਲੋਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਝੂਠੇ ਕੇਸ ਵਿਚ ਅੜ੍ਹਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਗਲਾ ਵਿਅੰਗ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨਸਾਫ਼ ਉਸ ਧਿਰ ਨੇ ਦੇਣਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕੁਸ਼ਟ ਤੇ ਚਰਿੱਤਰਹੀਣ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਮਨਫ਼ੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਸ ਧਿਰ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਈਏ ਸੱਚਾ ਸਿੱਧ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇਸ ਇਨਸਾਫ਼-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਤੇ ਅਸੰਗਠਿਤ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਵਹਿਸ਼ਤ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦੇਂਦੀ। ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਵਹਿਸ਼ਤ, ਚਾਲਾਂ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਹੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਿਆਇ/ਇਨਸਾਫ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਬੀਮ ਵਜੋਂ ਟਿਕ ਕੇ ਜਿਹਨ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਹ ਤਿੰਨ ਬੀਮ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਜੁੜਵੇਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ :

(ੳ) ਦੋਸ਼ੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਧਿਰ ਦਾ ਚਲਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਰਾਹੀਂ।

(ਅ) ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਮਾਨਤ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਰਾਹੀਂ।

(ੲ) ਉਸ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਉਣ ਰਾਹੀਂ।

ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਅੱਗੋਂ ਪਹਿਲੇ ਰਾਹੀਂ ਜਿਥੇ ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਉਭਰਦੀ ਹੈ, ਦੂਸਰੇ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਧਿਰ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਤਣਾਉ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤੀਸਰੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਉਪਰ ਸਟੇਟ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦਾ ਮੁਕੰਮਲ ਗਲਬਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

'ਕਟਹਿਰਾ' ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਤਣਾਉਸ਼ੀਲ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿ ਚਲਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਮਿਆਦ ਖਤਮ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਬੇਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਝੂਠੇ ਕੇਸ ਵਿਚ ਅੰਦਰ ਸੁੱਟਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਬੇਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਫਸਾ ਕੇ ਖੁਦ ਸੁਰਖਰੂ ਹੋਣਾ ਲੋਚਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਖਾਂਤਕ ਸਥਿਤੀ ਸਦਕਾ ਗੁਰਮੀਤ ਵਰਗਾ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਕੇਸ ਪਿੱਛੇ ਪੈਸਾ ਖਰਚਣ ਵਾਲੀ ਧਿਰ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਇਹ ਕੇਸ 'ਮਨਹੂਸ ਬੰਟੀ ਕਤਲ ਕੇਸ' ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਾਂ 'ਮਰਿਆ ਸੱਪ' ਤੇ ਜਾਂ 'ਵਾਧੂ ਦੀ ਵਗਾਰ'। ਇਕੋ ਗੱਲ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ੀ ਲਈ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਹੈ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਬਣਨਾ ਤੇ ਤਰੱਕੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨੀ। ਤਫ਼ਤੀਸ਼ੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਕਹਾਣੀ ਘੜਨ ਦੀ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਬੂਤ ਘੜਨ ਦੀ ਵੀ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਪੁਲਿਸ ਇਸ ਕੁਸ਼ਟ ਪ੍ਰਬੰਧ

ਦਾ ਇਕ ਸਿਰਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ਦੂਸਰਾ ਸਿਰਾ। ਦੂਸਰੇ ਸਿਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਪਾਤਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲੇ ਸਿਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਪਾਤਰ ਨਾਜਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਸਲੋਂ ਬੇਜ਼ਾਰ ਤੇ ਬੇਵਸ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਸਮੁੱਚੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਪਾਟ ਤੇ ਇਕਹਿਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਚਿਤਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸੰਬਾਦਕਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਉਲੀਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਕਸ਼ਾ ਦਿਸਦੇ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਤਾਂ ਅਜੋਕੇ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅਣਦਿਸਦੇ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਘਪਲੇਬਾਜ਼ੀ, ਮੁਨਾਫ਼ਾਖੋਰੀ, ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਉਪਰ ਉਸਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਤਾਣੇ-ਪੇਟੇ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਧਿਰ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਤੇ ਸਥਿਤੀ, ਉਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਲੋਟੂ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਨਿਆਇਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਰਦਲੀ, ਰੀਡਰ, ਸਟੈਨੋ, ਵਕੀਲ ਅਤੇ ਜੱਜ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਬਾਹਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਚੌਕੀਦਾਰ ਤੇ ਪਟਵਾਰੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੰਤਰੀ ਤਕ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਤੀਸਰੀ ਧਿਰ ਹੈ ਜੋ ਬਿਲਕੁਲ ਮੁਕ ਤੇ ਘੜੇ-ਮਿਥੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੇ ਮਿੱਥਾਂ ਨਾਲ ਜਿਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਧਿਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ‘ਸੱਚੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਕਦੇ ਵਾਲ ਵਿੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।’ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਧਿਰ ਐਸੀ ਵੀ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੈ। ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਕੀਲ ਪਿਆਰੇ ਲਾਲ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਹਨ। ਇਸ ਪਿਆਰੇ ਲਾਲ ਦੇ ਪਾਤਰ ਰਾਹੀਂ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨਿਆਇ ਪਾਲਿਕਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਸਮਾਜ ਤਕ ਫੈਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਹਰ ਫੈਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਲਿਆਕਤ ਦੀ ਰੱਜ ਕੇ ਬੇਕਦਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਸਮਾਨਾਂਤਰਤਾ ਦੀ ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਪਿਆਰੇ ਲਾਲ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਵਾਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਤਰ ਹਨ—ਬੱਬੂ, ਬਿੱਲੂ ਤੇ ਤਰੱਕੀ ਲਾਲ। ਪਿਆਰੇ ਲਾਲ ਸਾਡੀ ਉਸ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੀ ਲਿਆਕਤ ਦੇ ਬਲਬੂਤੇ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਯੋਗਤਾ ਦਿਖਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਬੋੜ੍ਹਾ-ਬਹੁਤ ਮਿਲਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਸਿਥਤੀ ਦੀ ਕਚੁਰਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਕਪਟਤਾ ਉਸ ਦਾ ਮੋਹ ਭੰਗ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਇਹ ਧਿਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ੀ ਧਿਰ ਦੀ ਜ਼ਮਾਨਤ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਹਵਾਲਾਤ ਅੰਦਰ ਬੰਦ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਬੁਝਾਏ, ਬਹਾਦਰ ਪਹਾੜੀਏ ਤੇ ਸੋਨੂੰ ਸੁਨਿਆਰ ਉਪਰ ਫੋਕਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲੁੰਪਨ ਬਣਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪ੍ਰੋਲੋਤਾਰੀ ਵਰਗ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਲੁੱਟ-ਚੋਂਘ ਉਪਰ ਉਸਰੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਨਹੀਂ ਢਾਲਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਹਵਾ ਖਾਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਧਿਰ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜਦੋਂ ਜ਼ਮਾਨਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਹ ਧਿਰ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਕੋਸ ਲੜਨ ਦੀ ਠਾਣਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ‘ਧੱਕਾ’ ਹੋਇਆ ਹੈ।

‘ਕਟਹਿਰਾ’ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਧਿਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਤਰਕ ਤੇ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਬੇਦੋਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਕੋਸ ਲੜਨ ਲਈ ਮਸੌਦਾ ਤਿਆਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਨਿਆਇਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਹਰ ਹਰਬੇ ਤੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਿਰ ਭਾਰ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਸ ਤੇ ਉਮੀਦ ਦੀ ਕਿਰਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਦਬਾ ਵਧਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਸਟੇਟ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਧਿਰ ਦੀ ਪੂਰੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਕੋ ਮੋਹਰੇ ਜੱਜ ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਇਹ ਰਚਨਾ ਸਾਡੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅਭੰਬਰ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੋਖਦੀ ਹੋਈ ਉਸ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਟੇਟ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਿਰਾਂ ਦੇ

ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਘੁਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਦੀ ਟੋਹ ਤਾਂ ਮਿਲਦੀ ਹੀ ਹੈ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪੀੜੀ ਪਕੜ ਦਾ ਪਤਾ ਵੀ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਮੁੱਖ ਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀ ਪੈਸਾ, ਰੁਤਬਾ, ਗਰਜ਼ ਤੇ ਭਾਈ-ਭਤੀਜਾਵਾਦ ਬਣੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਮੀਰ ਤੇ ਲਿਆਕਤ ਵਰਗੀ ਸ਼ੈਅ ਇਸ ਚਾਲਕ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪਕੜ ਤੇ ਵਹਿਸ਼ਤ ਹੋਣ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਸਟਿਸ ਨਾਥ ਤੇ ਵਕੀਲ ਭੰਡਾਰੀ ਇਸੇ ਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਹੀ ਚਿਹਨਕ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਅੰਤ ਉਪਰ ਲਿਤਾੜੀ ਧਿਰ ਪਿਆਰੇ ਲਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਪਾਤਰ ਰਾਹੀਂ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਭਾਵਕਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਧਿਰ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਤਿੜਕਣ ਪਿੱਛੋਂ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਝੰਡਾ ਚੁਕਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਹਰਕਤ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਕ-ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕੁ ਡੂੰਘੀਆਂ ਹਨ? ਇਹ ਵਿਚਾਰਨ ਯੋਗ ਮਸਲਾ ਹੈ। ਜੱਜ ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਉਸ ਧਿਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਇਹ ਤਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬੇਦੋਸ਼ੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਅਤੇ ਵਧੀਕੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਲ ਦੀ ਪਲ ਤਰਲ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਉਸੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਕਲ-ਪੁਰਜ਼ਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਧਿਰ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਤਣਾਉ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਮਾਸੂਮ ਦੇ ਕਾਤਲ ਨਹੀਂ ਲਭਦੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬੇਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗੱਲਾਂ ਮਾਸੂਮੀਅਤ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਹੋਏ ਕਤਲ ਅਤੇ ਬੇਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਜ ਇਹ ਰਚਨਾ ਮਾਸੂਮ ਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਤ੍ਰੈ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਲੁੱਟ ਤੇ ਪੀੜਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮੀਤ ਨੇ ‘ਤਫ਼ਤੀਸ਼’ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕੜੀ ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਪਾਜ਼ ਨੂੰ ਉਘੇੜਿਆ, ‘ਕਟਹਿਰਾ’ ਵਿਚ ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ ਖੁਦ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ ਆਣ ਖਲੋਤੀ ਅਤੇ ‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’ ਵਿਚ ਉਸ ਡਾ.ਕੋਸਰ ਸਿੰਘ ਕੋਸਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਵਾਂਗ ‘ਪੈਸੇ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ’ ਸਿਰਜਿਆ। ਖੁਦ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ‘ਮਾਇਆ ਦੇ ਤਾਂਡਵ ਨਾਚ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਚਿਤਰਨ’ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਿਲੇ ਦੋਵਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਾਧਨ-ਹੀਣ ਲੋਕਾਂ ਉਪਰ ਹੁੰਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ, ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪੀੜਾ ਅਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਹਮਦਰਦਾਂ ਅਤੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿੱਢੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਗਾਥਾ ਨੂੰ ਵੀ ਉਭਾਰਿਆ। ‘ਕਟਹਿਰਾ’ ਅਤੇ ‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’ ਨੂੰ ਉਸ ਪੂਰਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਜੋਂ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਜਿਥੇ ‘ਕਟਹਿਰਾ’ ਵਿਚ ਉਸ ਸਾਧਨ-ਹੀਣ, ਮਜ਼ਲੂਮ, ਬੇਕਸੂਰ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਧਿਰ ਦਾ ਪੱਖ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਉਥੇ ‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’ ਵਿਚ ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਸੰਪਰਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਮੁਲਜ਼ਮ ਧਿਰ ਦੀ ਫਤਹਿ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ। ਆਪਣੀ ਖੋਜ-ਮੂਲਕ ਬਿਰਤੀ ਨਾਲ ਉਸ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਕਿਉਂ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨ ਸੰਪੰਨ ਧਿਰ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਭੁਗਤਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ, ਹਨੇਰ-ਗਰਦੀ ਅਤੇ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਦੇ ਇਸ ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਸ ਚਿਤਰਿਆ ਹੀ ਹੈ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਤਿੱਖਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਬੀਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦਾ ਸਵੈ-ਕਥਨ ਖਾਸਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ “ਇਸ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਪੁੰਜੀਪਤੀ ਵਰਗ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਨੂੰ ਹੜੱਪਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ, ਮਹਾਂਨਗਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਬਣਦੇ ਵਿਗੜਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਤੱਕੜੀ ਦੇ ਇਕ ਪਲੜੇ ਦੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਭਾਰ ਨਾਲ ਸਾਧਨ ਸੰਪੰਨ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲ ਝੁਕਣ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਅਤੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧਨਹੀਣ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਧੱਕੇ ਨੂੰ ਵੀ। ਸਾਡਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਢਾਂਚਾ ਮੁਜਰਮ ਪੱਖੀ ਅਤੇ ਲਚਕਦਾਰ ਹੈ।”

‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’ ਨਾਵਲ ਦੀ ਖੂਬੀ ਸਟੇਟ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਜਟਿਲ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਕੜਨ ਅਤੇ ਚਿਤਰਨ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਹੱਥੀਂ ਵਿਕਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਚਿਤਰਨ ਲਈ ਉਹ ਸਿਰਫ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਮਨਫ਼ੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਹੀਣਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚਿਤਰਦਾ ਬਲਕਿ ਸਿਹਤ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਧਰਮ, ਵਿਦਿਅਕ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਮੀਡੀਏ ਦੀ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਭੂਮਿਕਾ ਤੱਕ ਫੈਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਮਾਇਆ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਬੇਕਿਰਕ ਹੋ ਕੇ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀਆਂ, ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀਆਂ, ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਦੁਰਾਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਅਸਤ ਹਨ। ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਲੋਭ, ਕਪਟ, ਫੁਲ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਉਪਰੋਂ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਭਾਸਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝ ਹੈ ਵਿਆਪਕ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀ। ਵਿਆਪਕ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਮਹਾਂ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਿਰਜ ਕੇ ਜਿਥੇ ਲੇਖਕ ‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’ ਦੀ ‘ਤਫ਼ਤੀਸ਼’ ਅਤੇ ‘ਕਟਹਿਰਾ’ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਮਾਇਆ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਉਭਾਰ ਕੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਘੜਦਾ ਹੈ। ਮਾਇਆ, ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਸੰਪਰਕ ਹੋਣ ਤਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਸਵੈ-ਸਹਿਜ ਹੀ ਸਮਝ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੁਲਜ਼ਮ ਧਿਰ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਰਾਹੀਂ ਬੇਕਸੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੁਲਜ਼ਮ ਧਿਰ ਕਿਵੇਂ ਮਾਇਆ, ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪਰਕਾਂ ਨਾਲ ਬੇਸਕੂਰ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਲੇਖਕ ਇਸ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਗਲਪ ਬਿੰਬਾਂ ਵਿਚ ਢਾਲਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਫ਼ਰਜ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਜਾਂ ਸੁਹਿਰਦ ਰਹਿਣਾ ਮੁਮਕਿਨ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਤਰਕ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀਆਂ। ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਪਸਮੰਜਰ ਵਿਚ ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਯਕੀਨੀ ਹੈ, ਪਾਂਡਵ ਤਾਂ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਗੋਸ਼ਾ ਪਕੜ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਮੀਤ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬੇਵਸ ਜਾਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਸਗੋਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਰਸਤਾ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਫ਼ਤਹਿ ਹਾਸਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।

‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’ ਵਿਚ ਮੀਤ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਾਂਗ ਕਥਾ ਨੂੰ ਤਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਹਾਨੇ ਹੀ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਫੈਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਮੂਲ ਕਥਾ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇੱਕੋ ਨਿਮਨ ਮੱਧਵਰਗੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਜਗੀਰੂ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਸਬੇ ਵਿਚ ਵਸੇ ਦੋ ਟੱਬਰ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸੁੱਖ, ਚੈਨ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਨ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਜੀਅ ਮਾਇਆ ਨਗਰ ਵਿਚ ਉਚੇਰੀ ਸਿਖਿਆ ਲਈ ਆਉਂਦਾ, ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਬਣਦਾ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਅੰਬਾਰ ਲਾ ਕੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰਾਂ ਦੀ ਮੂਹਰਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਆ ਖਲੋਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਮਾਇਆ ਦੀ ਵਧੀ ਹੋਈ ਲਾਲਸਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਮੋਹਨ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਵੇਦ ਨੂੰ ਕਸਬੇ ਵਿਚੋਂ, ਉਸ ਦੀ ਜਕੋਤਰੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਮਾਇਆ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਮਾਇਆ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਪੈਰ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਰਸੂਖ ਵਧਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਸੂਖ ਨਾਲ ਮਾਇਆ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਤਣਾਉ ਜਾਂ ਅਸੰਤੁਲਨ ਉਦੋਂ ਵਿਆਪਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮੋਹਨ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਮੋਹਨ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰਾਂ ਪੰਕਜ ਤੇ ਨੀਰਜ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਅੱਪੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਹੌਲ ਸ਼ੰਕੇ ਅਤੇ ਆਪਾਧਾਪੀ ਦਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਸਲਾ ਚਾਚੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣ ਤਕ ਅੱਪੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਹੀ ਵੇਦ ਦੀ ਪਤਨੀ ਭਾੜੇ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਹੱਥੋਂ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕਮਲ ਦਾ ਕਤਲ ਅਤੇ ਧੀ ਨੇਹਾ ਦਾ ਬਲਾਤਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੀਅ ਮੁਲਜ਼ਮ ਧਿਰ ਅਤੇ ਮੁਦੱਈ ਧਿਰ ਵਿਚ ਵਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੁਲਜ਼ਮ ਧਿਰ ਪੈਸੇ, ਸਿਆਸੀ ਤਾਕਤ, ਰਸੂਖ ਅਤੇ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਸਾਥ ਨਾਲ ਰਾਮ ਨਾਥ

ਵਰਗੇ ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ਦੇ ਨਿਆਂ ਦਿਵਾਉਣ ਦੀ ਸਿਰਤੋੜ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਦੇਵ ਨਗਰ ਦੀ ਪੌਸ਼ ਕਾਲੋਨੀ ਵਿਚਲੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਗਜ਼ ਦੇ ਪਲਾਟ ਦੀ ਵੰਡ-ਵੰਡਾਈ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਭਿਅੰਕਰ ਰੂਪ ਧਾਰਦਾ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿਗਾਫ਼ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧ ਤੱਕ ਅੱਪੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੀ ਇਕ ਕਟਾਖਸ਼ੀ ਟਿੱਪਣੀ ਸਮੁੱਚੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੀ ਚਾਲ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ : “ਉਪਰੋਂ ਖੜਕਦੇ ਫੋਨਾਂ ਅਤੇ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪੈਂਦੇ ਨੋਟਾਂ ਨੇ ਮਿਸਲ ਨੂੰ ਚੱਕਰੀ ਵਾਂਗ ਘੁੰਮਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਚੌਵੀ ਘੰਟੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਮਿਸਲ ਆਈ.ਜੀ. ਕੋਲੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ., ਪੁਲਿਸ ਕਪਤਾਨ, ਉਪ-ਪੁਲਿਸ ਕਪਤਾਨ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਮੁੱਖ ਅਫ਼ਸਰ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਗਈ।” ਕਥਾ ਦਾ ਇਹ ਸਰੂਪ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਤਰਾਸਦੀ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਟਾਫ਼ਰ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਉਪਰ ਅੱਪੜ ਕੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਕੀਮਤਾਂ, ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਤਰਾਸਦੀ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਅਜੋਕੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੀ ਕਥਾ ਤੇ ਕਥਾਨਕ ਰੂੜੀਆਂ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚਲੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਵੇਰਵੇ ਸੰਕਟ ਦੇ ਮੂਲ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੇ ਹਨ। ਮਸਲਾ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਜ਼ਰ ਦਾ ਆਦਿ ਜੁਗਾਦੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਕਟ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਵੇਰਵੇ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਸਤਹ ਉਪਰ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ “ਨੇਕੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਤੇ ਬਦੀ ਦੀ ਹਾਰ” ਯਕੀਨੀ ਹੈ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਧਿਰ ਬਣ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਤਾਂ ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਰਸੂਖ ਨੇ ਵਿਆਕਰਣ ਹੀ ਉਲਟ-ਪੁਲਟ ਕਰਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਪੀੜਤ ਧਿਰ ਦੀ ਹਾਰ ਯਕੀਨੀ ਹੈ। ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚਲੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਅਪਰਾਧ ਦੀ ਇਕੋ ਕੁੰਜੀ-ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਲੇਖਕ ਮਸਲੇ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਉਭਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਰੂਪ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਨੂੰ ਵੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਦੋ ਧੜਿਆਂ ਦੇ ਟਕਰਾਉ ਰਾਹੀਂ ਮਾਇਆ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ, ਮਾਇਆ ਦੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ। “ਕਾਨੂੰਨ ਇਸ ਦਾ (ਪੈਸੇ ਦਾ) ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਪਿੱਠ ਪਲੋਸਦਾ ਹੈ।” (ਖੜਕਦੇ ਫੋਨਾਂ ਅਤੇ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪੈਂਦੇ ਨੋਟਾਂ ਕਰਕੇ) ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਹੋਰ ਕਈ ਕਾਰਨ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੇ ਹਨ। ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਅਤੇ ਪੀੜਤਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਰਾਹੀਂ ਲੇਖਕ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਬਦਲਣ ਲਈ ਗਲਪੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਇਕ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਮਾਡਲ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਖੂਬੀ ਮਿਥਿਕ ਵੇਰਵਿਆਂ ਅਤੇ ਕਥਾਨਕ ਰੂੜੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੰਕੇਤਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਮਈ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਹੈ।

ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਕੜੀ ਜੇਲ੍ਹ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਟਿਕਾਇਆ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕੰਮ ਕਾਜ ਦੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਚਿਤਰਨ ਵਾਲੇ ਤਿੰਨ ਨਾਵਲਾਂ ‘ਤਫ਼ਤੀਸ਼’, ‘ਕਟਹਿਰਾ’ ਅਤੇ ‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’ ਦੀ ਇਹ ਨਾਵਲ ਇਕ ਕੜੀ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਰਚਨਾ ਵੀ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਵੀ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰਲੀ ਦੋਗਲੀ ਨੀਤੀ, ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਉਘਾੜ-ਉਭਾਰ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ ਨੂੰ ਅਸਲੋਂ ਬੋਲੋੜਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਤੋਂ ਕੋਰਾ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੂੰ ਧਨਵਾਨ ਅਤੇ ਧਨ-ਹੀਣ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਜੁੱਟ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਇਨਸਾਫ਼ ਜਾਂ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਸਹੂਲਤਾਂ ਕੇਵਲ ਧਨਵਾਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੇ ਗਲਪੀ ਪ੍ਰਬੰਧ

ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮਿਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਪਰਪੱਕ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੈਦੀ ਨਰਕ ਵਰਗਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਮਸਲੇ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸੋਝੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਪਰ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਜੇਲ੍ਹ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਹੂਲਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸਾਧਨ ਸੰਪੰਨ ਧਿਰ ਤਕ ਮਹਿਦੂਦ ਹਨ, ਸਾਧਨ-ਹੀਣ ਧਿਰ ਨੂੰ ਤਾਂ ਗੰਦਗੀ ਦੇ ਕੀੜਿਆਂ ਜੇਹਾ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਤਣਾਉਸ਼ੀਲ ਸਥਿਤੀ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਸਟੇਟ ਦੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਤੱਕ ਅੱਪੜਦਾ ਹੈ।

‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਵਿਚ ਮੀਤ ਜੇਲ੍ਹ ਜੀਵਨ ਪਿੱਛੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਅਤਿ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਵਲ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਕੋਲਜ਼ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਮਹਾਂ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਲੇ ਤੇ ਮੀਤੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੰਗੜੇ, ਜੁਏਬਾਜ਼, ਸੱਟੇਬਾਜ਼, ਚੋਰ, ਸ਼ਰਾਬੀ ਆਦਿ ਹਨ। ਵਿਅੰਗਮਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਲੇਖਕ ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਵਾਲਾ ਅਹਾਤਾ ਆਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਵਾਲੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਬਦਬੂ, ਗੰਦ, ਬੀਮਾਰੀ ਅਤੇ ਮੌਤ ਵਰਗੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਾਪਰ ਜਾਣਾ ਸਧਾਰਨ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਜੈਨ ਸੇਠ, ਗੁਰਨਾਮ ਸ਼ੈਲਰ ਮਾਲਕ, ਵਿਧਾਇਕ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਅਤੇ ਦੀਪੇ ਵਰਗੇ ਕਿਰਦਾਰ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਅਸਰ ਰਸੂਖ ਨਾਲ ਕਾਨੂੰਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਧੱਜੀਆਂ ਉਡਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸਭ ਸੁਖ-ਸਹੂਲਤਾਂ ਮਾਣਦੇ ਹਨ। ਤੀਸਰੀ ਬੈਰਕ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚੌਥੀ ਜ਼ਨਾਨਾ ਬੈਰਕ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਬੈਰਕ ਅੰਦਰਲਾ ਮਾਹੌਲ ‘ਇਕ ਚੰਗੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ-ਜੁਲਦਾ ਸੀ। ਤਾਜ਼ੀ ਹੋਈ ਸਫੈਦੀ ਕਾਰਨ ਕੰਧਾਂ ਚਮਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ—“ਇਕ ਅਲਮਾਰੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ੈਲਫਾਂ ਵਿਚ ਟਰੰਕ, ਸੂਟਕੇਸ, ਬੈਗ, ਰੇਡੀਓ ਤੇ ਹੋਰ ਨਿੱਕ-ਸੁੱਕ ਪਿਆ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਸ਼ੈਲਫ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਫਰੇਮਾਂ ਵਿਚ ਜੜੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਪਈਆਂ ਸਨ।” ਜ਼ਨਾਨਾ ਬੈਰਕ ਵਿਚ ਕੈਦਾਂ ਨਾਲ ਦੁਰਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ ਵਰਗੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਲਿਖਿਆਂ ਦੀ ਬੈਰਕ ਵਿਚ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਅੱਯਾਸੀ ਦਾ ਅੱਡਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਉਲਟ ਆਮ ਕੈਦੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੁਖ-ਸਹੂਲਤ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਹਨ। ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਤਣਾਉ ਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਿਲੀਭੁਗਤ ਨਾਲ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੁੱਲ ਪਾਤਰ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਹੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੰਗ-ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕੁੱਲ ਪਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਸਬੰਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਨਿਆਂਇਕ ਢਾਂਚਾ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੀ ਬਾਰੀਕੀ ਸਹਿਤ ਫਰੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੀ ਇਹ ਬਾਰੀਕੀ ਹੀ ਵਿਅੰਗ ਅਤੇ ਵਿਡੰਬਨਾ ਦੀ ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਦਾ ‘ਵਿਗਾੜ ਘਰ’ ਵਜੋਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ ਬਿੰਬ ਉਭਾਰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ‘ਤਫ਼ਤੀਸ਼’ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚਾ ਪੁਲਿਸ ਸਭਿਆਚਾਰ, ‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’ ਤੇ ‘ਕਟਹਿਰਾ’ ਵਿਚ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ ਆ ਖਲੋਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਚੌਥੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਲੇਖਕ ਵਰਤਮਾਨ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ-ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੇ ਖਲਨਾਇਕੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਕੁਝ ਇਸ ਕਦਰ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਭੂਮਿਕਾ ਮਨਫ਼ੀ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਤੋਂ ਕੋਰੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਪਾਤਰਾਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਜੋ ਮਹਾਂ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰਲੀ

ਦੁਨੀਆਂ ਤਾਂ ਉਭਰਦੀ ਹੀ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਜੁਰਮ ਜਾਂ ਅਪਰਾਧ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਉਹ ਚਿਹਰਾ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਹੀ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਤਣਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਦਾ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਕਿਰਦਾਰ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ‘ਤਫ਼ਤੀਸ਼’ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਥਾ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚੇ ਬੰਟੀ ਦੇ ਅਗਵਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਕਤਲ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੁਆਰਾ ਦੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਫਸਾਉਣ ਤਕ ਫੈਲਦੀ ਹੈ, ਠੀਕ ਉਵੇਂ ਹੀ ਕਥਾ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਇਹ ਨਾਵਲ ਵੀ ਪਾਲੇ-ਮੀਤੇ ਨੂੰ ਹੋਈ ਸਜ਼ਾ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਰੀ ਹੋਣ ਤੱਕ ਫੈਲਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਕਥਾ ਦੇ ਵਿਚ-ਵਿਚਾਲੇ ਹੀ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਿਰਜਿਤ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਇਕ ਕੜੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡੀਕੋਡ ਕਰਕੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਜੇਲ੍ਹ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਹਾਂ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਦੂਸਰਾ ਪਾਸਾਰ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੀ ਬੀਮਿਕ-ਲਯ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਬਿਰਤੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਚਿਤਰਨ-ਦਰਸਾਉਣ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਸਰਕ ਕੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣ ਦੇ ਰਾਹ ਵੀ ਤੁਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਾਠ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਉਸ ਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਵਿਚ ਢਲਣ ਦੀ ਸੋਝੀ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ :

- (ੳ) ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਅੱਸੀ ਫੀਸਦੀ ਕੈਦੀ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਚੌਥਾਈ ਹਵਾਲਾਤੀ ਅਜਿਹੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਅਧੀਨ ਜਾਂ ਸੁਣਵਾਈ ਅਧੀਨ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਕਾਨੂੰਨ ਵੱਲੋਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਵੱਧੇ-ਵੱਧ ਸਜ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਵੱਧ ਸਜ਼ਾ ਕੱਟ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਹਾਲੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਰਿਹਾ ਹੋਣ ਦੇ ਆਸਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਕਾਰਨ ਹਵਾਲਾਤੀਆਂ ਦੀ ਗਰੀਬੀ, ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬੇਰੁਖ਼ਤਾ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹੀ ਸੀ। (ਪੰਨਾ 132)
- (ਅ) ਇਕੱਲੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਸੁਧਰਨ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੰਵਰਨਾ। ਸਮੱਸਿਆ ਸਮੁੱਚਾ ਰਾਜਸੀ ਢਾਂਚਾ ਬਦਲ ਕੇ ਹੱਲ ਹੋਣੀ ਹੈ...ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮੋਹਰਾ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜ ਕੇ ਅਸੀਂ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਹੀ ਲੜ ਰਹੇ ਹਾਂ। (ਪੰਨਾ 67)

ਇਹ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਜਿਹੇ ਵੇਰਵੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸਾਧਨ-ਵਿਹੁਟੀ ਜਾਂ ਮਜ਼ਲੂਮ ਧਿਰ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਤਾਣਾ-ਪੋਟਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਖੋਜ ਮੂਲਕ ਬਿਰਤੀ, ਤਰੱਕੀ ਪਸੰਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਗਲਪੀ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚੋਂ ਉਸਰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੂੰ ਵੀ ਮਨਫ਼ੀ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਗਲਪ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਗਲਪੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮਕਸਦ ਤਾਂ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯਥਾਰਥ ਦੀਆਂ ਅਣਦਿਸਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ, ਕਰੂਰਤਾ ਅਤੇ ਅਮਾਨਵੀ ਲੋਕ ਵਿਰੋਧੀ ਸੁਭਾ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਲੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਚੇਤਨਾ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਪਛਾਣ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਲਾਗਤ ਸੀਮਾ ਵੀ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤਾਂ ਬੋਲਦੀਆਂ ਹੀ ਹਨ, ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਨਾਵਲਕਾਰ ਵੀ ਬੋਲਦਾ ਹੈ; ਦਰਸਾਉਣ ਤੇ ਦੱਸਣ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤੁਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਣ ਦੀ ਵਿਧੀ, ਸੰਜੀਦਾ ਕਟਾਖਸੀ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸੁਭਾ ਨੂੰ ਅਸਲੋਂ ਸਹਿਜ ਰੱਖਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਵਿਚ ਰਲ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਘਟਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲ ਟੇਢੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਵੀ ਉਹੋ ਕੁਝ ਹਨ ਜੋ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੇ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿਕ ਨਾਵਲ ਵਿਚੋਂ ਮੂਲ ਬੀਮਿਕ ਸੂਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਸਭ ਕੜੀਆਂ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਅਤੇ

ਲੋਕ ਵਿਰੋਧੀ ਕਿਰਦਾਰ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਪੁਲਿਸ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਜਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਭ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਉਲਟ ਕਿਰਦਾਰ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਇਕ ਕੜੀ ਦੂਸਰੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਸਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ਕਾਨੂੰਨ, ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੈਸੇ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਆਪਣੇ ਜੌਹਰ ਵਿਖਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚੌਤਰਫੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਜੰਗਲ ਦਾ ਰਾਜ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਅਤੇ ਲੋਕਪੱਖੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਖਰੀ ਸੂਤਰ ਉਪਰ ਬਲ ਦੇਣ ਲਈ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਹਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਾਂਝੇ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਲੋਕ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਤੀਬਰ ਲੋੜ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਮਸਲਾ ਤੇ ਹੱਲ, ਕਰੂਰ ਯਥਾਰਥ ਤੇ ਜਮਾਤੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤੁਰਦੇ ਉਸ ਦੇ ਗਲਪੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਰੀਬ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਉਪਰ ਫੈਲੀ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੀ ਗਲਪਕਾਰੀ ਨੇ ਬੀਮ, ਗਲਪੀ ਤਕਨੀਕ, ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਗਲਪ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ, ਨਿਵੇਕਲੇ ਨਕਸ਼ ਅਤੇ ਗਲਪੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ :

- (ੳ) ਮੀਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗਲਪ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਅਸਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਅਤੇ ਨਵਾਂ ਮੁੱਦਾ ਅਤੇ ਮਸਲਾ ਉਠਾਇਆ ਹੈ।
- (ਅ) ਬੀਮ ਪੱਖੋਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲ ਇਕੋ ਹੀ ਧੁਰੇ (ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ) ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੜੀਆਂ ਦੇ ਪਾਜ ਉਘਾੜਦੇ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਤਖਲੀਕ ਦਾ ਮਕਸਦ ਸਟੇਟ ਦੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਨਸ਼ਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਭਿਆਂਕਰ, ਚਰਿੱਤਰਹੀਣ, ਤਲਿੱਸਮੀ, ਵਿਕਾਊ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਫਰੋਲਣਾ ਉਸ ਦੀ ਗਲਪ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਸ਼ਨਾਖ਼ਤੀ ਲੱਛਣ ਹੈ।
- (ੲ) ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ, ਸਾਧਨਹੀਣਾਂ ਅਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਸਾਧਨ-ਸੰਪੰਨ ਧਿਰ ਦੀ ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਸੰਪਰਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਉਸ ਨੇ ਮਜ਼ਲੂਮ, ਸਾਧਨਹੀਣ, ਨਿਰਦੋਸ਼ ਅਤੇ ਪੀੜਤ ਧਿਰ ਦੇ ਹੱਕ ਦੇ ਪੈਂਤੜੇ ਤੋਂ ਸਿਰਜੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪੈਸੇ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਅਤਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੇ ਸਮਵਿੱਥ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਗਾਥਾ ਵੀ ਤੁਰਦੀ ਹੈ।
- (ਸ) ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਕਤੀ ਮਜ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੁਹਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਉਪਰ ਨਹੀਂ ਪਰਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਹ ਲਿਖਤਾਂ ਗਲਪ ਅਤੇ ਖੋਜ ਦੇ ਸੰਜੋਗੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਉਪਰ ਉਸਰੀਆਂ ਨਵੀਂ ਗਲਪ ਵਿਧਾ ਸਿਰਜਣ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹਨ।
- (ਹ) ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਦੈਵੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਰੋਕਾਰ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼-ਮੁਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਆਸ਼ਾ ਅਜੋਕੀ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸਾਧਨਹੀਣ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੈ। ਸਾਮਰਾਜੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਬੀਮਿਕ-ਲਘ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਆਪਹੁਦਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਕ ਨਿਸਚਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਨਿਸਚਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਰਕਦੇ ਅਤੇ ਨਿਸਚਿਤ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।
- (ਕ) ਉਦੇਸ਼-ਮੂਲਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਗਲਪੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਮਸਲਾ ਤੇ ਹੱਲ, ਕਰੂਰ ਯਥਾਰਥ ਤੇ ਜਮਾਤੀ ਚੇਤਨਾ/ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਤੁਰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ

ਸੰਬਾਦ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਲੇਖਕ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵੀ ਖਾਮੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਇੰਜ ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਦਿਖਾਉਂਦੀਆਂ ਵੀ, ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਦਸਦੀਆਂ ਵੀ।

- (ਖ) ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚਲਾ ਪਾਤਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਘਟਨਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਅਸਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਅਤੇ ਨਿਵੇਕਲੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪਾਤਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ। ਇਸ ਪਾਤਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਨਾਇਕ ਖਲਨਾਇਕ ਦੀ ਰਵਾਇਤੀ ਵੰਡ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਪਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਜਟਿਲ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਲੋਕ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜੋ ਜਮਾਤੀ ਚੇਤਨਾ ਜਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਰਾਹ ਤੁਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਇੱਛਿਤ ਵਸਤੂ ਸੋਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਮਜ਼ਲੂਮ ਜਨਤਾ ਦੇ ਏਕੇ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਖਲਨਾਇਕ ਧਿਰ ਅਜੋਕੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਧਨਹੀਣ ਦੀ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਸੰਪੰਨ ਦੀ ਪੱਖੀ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਆਪਣੀ ਸਮੁੱਚੀ ਗਲਪ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਅਤੇ ਅਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਜੁਲੇ ਹੇਠੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਭੇੜ ਦਾ ਇਕ ਮਹਾਂ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲੁੰਪਨ ਵਰਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੱਸ ਕੇ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਹਮਦਰਦੀ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚਲਾ ਘਟਨਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਮਕਸਦ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ ਕਿਸੇ ਵਡੇਰੇ ਆਸ਼ੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ।
- (ਗ) ਅਜੋਕੀ ਬੁਰਜੁਆ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪ ਰਹੇ ਨਿਘਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਤਾਂ ਅਤੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਲਈ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਤੱਥਾਂ, ਸਿਧਾਂਤਾਂ, ਅਨੁਭਵ, ਵਿਅੰਗ ਅਤੇ ਵਿਡੰਬਨਾ ਆਦਿ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼-ਮੂਲਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੀੜਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਤੀ ਵਚਨਬੱਧ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਨਿਸਚਿਤਤਾ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਸਰਲਤਾ ਦਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਆਪਣੇ ਸਮਿਆਂ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮਹਾਂ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੀਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੈਸੇ ਤੋਂ ਸੰਪਰਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਉਠ ਰਹੇ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਤਸਵੀਰਕਸ਼ੀ ਹੋਈ ਹੈ ਸਾਡੇ ਸਮਿਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੀੜਾ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼, ਕਰੂਰਤਾ ਤੇ ਨਾਬਰੀ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲਾਤਮਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜੀ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕੋਣ ਤੋਂ ਪਰਖਿਆ ਜਾਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦਰਜ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਵਿਚਲੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਇਹੀ ਪਾਸਾਰ ਹਾਵੀ ਮਿਲੇਗਾ।
- ਅਜੋਕਾ ਯੁੱਗ ਸਾਮਰਾਜੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਹੈ। ਮੰਡੀ, ਮੁਨਾਫਾ ਤੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਇਸ ਦੀਆਂ ਖ਼ਸਲਤਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਧਨ ਸੰਪੰਨ ਆਪਣੀ ਧੌਂਸ ਵਧਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧਨਹੀਣ ਪਿਸ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਦਾਬੇ ਹੇਠ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੱਧਵਰਗੀ ਕਿਰਦਾਰ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਦੀ ਬੁਜ਼ਦਿਲੀ ਦਿਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮਿਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਬੋਲਿਹਾਜ਼ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਹੈ, ਖਪਤੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀੜਾ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਉਪਭੋਗੀ ਜਾਂ ਖਪਤੀ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਉਚਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਸੁਆਲ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ ਉਭਾਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੋਵਾਂ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਰਾਹੀਂ। ਮੀਤ ਇਹ ਕਾਰਜ ਪੂਰੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਨਾਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸੇ ਮੁਕੱਦਸ ਫ਼ਰਜ਼ ਨਾਲ ਜੁੜਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ

ਸੁਰਜੀਤ ਗਿੱਲ

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨੇ ਸਹਿਜ ਤੌਰੇ ਤੁਰਦਿਆਂ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਰਬ ਪ੍ਰਵਾਨਤ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਿਧਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਆਈ ਹੈ। ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਐਲਾਨੀਆਂ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਵਰਤਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਤੋਂ ਉਲਥਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਛਾਪੀਆਂ। ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਹਕੀਕੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਹ ਵੀ ਕਿੰਤੂ-ਪਰੰਤੂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਪੈਰੀਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਗਿਆਤ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਤੇ ਨਿਮਨ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਮਾਤੀ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਦਾਇਰਾ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਪਹੁੰਚ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੇ ਕਸਬਿਆਂ 'ਚ ਰਹਿ ਰਹੀ ਨਿਮਨ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੇ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਤਬਕਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ ਪਰ ਆਪਣੀ ਦੂਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਨਵੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਮਨੋਰਥ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਇਕ ਸਵੱਛ ਸਮਾਜ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਮੋਟੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਠੂ ਪਿੱਛੇ-ਖਿੱਚੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਖੜ੍ਹੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਫਿਰਕੂ ਝਗੜੇ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦੂਜਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਆਇਆ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਜਮਾਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਰਮਿਆਨੀ ਕਿਸਾਨੀ ਵਿਚੋਂ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਪਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਫੇਰੀ, ਗਹਿਨ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਇਹਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਪਰੰਤੂ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਦੀ ਨਾਵਲਕਾਰੀ ਕਿਸੇ ਬੌਧਿਕ ਪੱਕੀਆਂ ਨੀਂਹਾਂ 'ਤੇ ਉਸਰੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤੁਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਥਿਰਤਾ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਡੂੰਘੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਤਰੁਟੀਆਂ ਲੱਭੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤਰੁਟੀ ਇਸ ਦਾ ਰੁਮਾਂਸਿਕਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕਣਾ ਹੈ।

ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਤੇ ਹੋਰ ਉਚੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਮੋੜ ਕੇ ਨਿਮਨ ਮੱਧ ਵਰਗ ਤੇ ਦਲਿਤ ਜਮਾਤਾਂ ਵੱਲ ਮੋੜਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਹੇਠਲੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜਮਾਤੀ ਦਵੰਦ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੜਕਨਾਮਾ, ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਾਮੋਸ਼,

ਕਰਮਜੀਤ ਕੁੱਸਾ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਆਏ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੀਤਾ। ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਨਾਵਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਛੋਟੇ ਨਾਵਲ 'ਕੱਲਰੀ ਧਰਤੀ' ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀਆਂ ਰੁੜੀਵਾਦੀ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਵੱਡਾ ਨਾਵਲ 'ਅੰਨਦਾਤਾ' ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਆਪਣੀ ਤੌਰ ਤੁਰਦਾ ਜਿਥੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਦੇ ਅਗਲੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਲੋੜ ਸਿੱਦਤ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਨਵੇਂ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤਕ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਮੱਧ ਵਰਗ ਤੇ ਨਿਮਨ ਮੱਧ ਵਰਗ 'ਚੋਂ ਉਠੇ ਪਾਠਕ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਜਾਗੀ ਸੁਹਜ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵੀ ਸਮਾਂ ਵਿਹਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਸੋਚਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵੱਲ ਕੋਈ ਭਰਵਾਂ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ। ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਵਾਂ ਨਾਵਲ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਨਵੇਂ ਨਾਵਲ ਦੀ ਮੰਗ ਆਉਣੀ ਕੋਈ ਗ਼ੈਰ-ਕੁਦਰਤੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਨਿਯਮ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਖੋਂ ਨਵੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਬੇ ਚੈਨੀ ਵਿਚੋਂ ਨਵੀਆਂ ਰਾਜਸੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ 1967 ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਿਹੇ ਉਠੀ ਨਕਸਲਬਾਜ਼ੀ ਲਹਿਰ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ 'ਚ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੱਧ-ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਤੇ ਗੱਭਰੂਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਥੇ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਰਚਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਿਖੇ ਗਏ ਬਹੁਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਚੇਤਨਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਜਜ਼ਬਾ ਭਾਰੂ ਹੈ। ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣਾ ਰਾਜਸੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕਲਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਢੇਰ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕ ਆਏ ਜਿਹੜੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਹੀ ਲੋਧ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਅੱਜ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਸਰੋਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਪਾਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਅੱਜ ਤੱਕ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਿਉਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਲੇਖਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਕੇ ਅੱਜ ਵੀ ਪਾਠਕਾਂ ਵਿਚ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛਿਣ-ਭੰਗਰ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅੱਜ ਵੀ ਉਸ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਨਿਮਨ ਮੱਧ ਵਰਗ 'ਚੋਂ ਉਠ ਕੇ ਮੱਧ ਵਰਗ ਵਿਚ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਵੀ ਉਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਟੀਚੇ ਉਸ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਲੇਖਕ ਹੈ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲੇ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਦਸਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੇ ਗਏ ਚਾਰ ਨਾਵਲ—'ਤਫ਼ਤੀਸ਼', 'ਕਟਹਿਰਾ', 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਤੇ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਇਸ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਠੋਸ ਸਬੂਤ ਹਨ।

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਨੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀ ਨਾਵਲ ਕਲਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਉਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਵਲ 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਤੋਂ ਬੱਝਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਨਾਵਲਾਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਾ ਕੋਈ ਨਾਇਕ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਾਇਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਆਪਤ ਜਮਾਤੀ ਵਿਤਕਰੇ ਕਾਰਨ ਉਪਜੀ ਇਕ ਅਤਿ ਸਾਧਨਹੀਣ ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੰਮ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਤਕਰੇ ਨੇ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਜਮਾਤ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਨਿਯਮ ਵੀ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕੇਵਲ ਤੇ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਹੈ। ਜਮਾਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਧੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਉਪਰਲੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਦੀ ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਜਮਾਤੀ ਰਾਜ (State) ਵਿਚ ਰਾਜ ਦਾ ਕੰਮ ਕੇਵਲ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਰਾਖੀ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਇਸ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਤੇ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵੱਲ ਝਾਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਗਰਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਪੁਲਿਸ, ਅਦਾਲਤਾਂ, ਜੇਲ੍ਹ ਤੇ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਫ਼ੌਜ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਨੇ ਇਹੋ ਕੁਝ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜ ਦੇ ਜਮਾਤੀ ਖਾਸੇ ਬਾਰੇ ਚੇਤਨ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਉਹ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਤੇ ਅਟੱਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਸਮਝ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੁਝ ਲੋਕ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਰੋਕਿਆ ਤੇ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਗਠਨ ਨਾਲ ਉਹ ਇਹੋ ਗੱਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਨਾਵਲ 'ਕਟਹਿਰਾ' ਵਿਚ ਉਹ ਸਟੇਟ ਦੇ ਦੂਜੇ ਤੇ ਅਹਿਮ ਅੰਗ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਮਾਤੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਕਾਬਜ਼ ਜਮਾਤਾਂ ਸਦਾ ਹੀ ਸਟੇਟ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਜਮਾਤੀ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਤੋਂ ਉਚਾ ਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਹੋਰਨਾਂ ਜਮਾਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਜਮਾਤ ਆਪ ਇਸ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਫਸਦੀ ਹੋਈ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਮਾਤੀ ਹਿਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਮਝ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਿਮਨ ਤੇ ਦਲਿਤ ਜਮਾਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਭੁਲੇਖੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਹਕੀਕਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਅਦਾਰੇ ਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਵਿਕਦੇ ਹਨ। ਕਾਬਜ਼ ਜਮਾਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਿਤ ਵਿਚ ਭੁਗਤਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੀ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੁਲਜ਼ਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਬੂਤਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਿੰਦੇ, ਵਕੀਲ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਨਸ਼ੀ, ਮੁਸੱਦੀਆਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਅਤੇ ਕੁਰੱਪਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਟੁੰਬਦਾ ਹੈ। ਮੱਧ ਵਰਗ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਇਸ ਜਮਾਤੀ ਦਵੰਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਚੇਤਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਸੀਮਤ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਵਕੀਲ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੰਮਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਤੇ ਨਿਮਨ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਚੇਤਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਲੜੀ ਦਾ ਤੀਜਾ ਨਾਵਲ ਜਿਹੜਾ 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੀਤ ਰਾਜ (State) ਦੇ ਤੀਜੇ ਅੰਗ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤਾਂ ਆਮ ਕਰਕੇ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਜਮਾਤੀ ਕਿਰਦਾਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ

ਹੈ, ਉਥੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਹੋਏ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਅਖੌਤੀ ਮੁਲਜ਼ਿਮ ਸੁਧਾਰੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ ਬਲਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਪੱਕ ਦੋਸ਼ੀ (Criminal) ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਕਮ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਏ ਜ਼ਬਰ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਣਾ ਸੌਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਰੱਖਣਾ ਹੋਰ ਵੀ ਸੁਖਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਮਨ ਮੱਧ ਵਰਗ 'ਚੋਂ ਉਠੇ ਮੱਧ ਵਰਗ ਤੱਕ ਪੁੱਜੇ ਵਕੀਲ ਵੱਲੋਂ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਲੜਾਈ ਲੜਨ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਆਪ ਮੁਜਰਮਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਜ਼ਬਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੱਧ ਵਰਗ ਤੇ ਨਿਮਨ ਮੱਧ ਵਰਗ ਵੱਲੋਂ ਲੜੇ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨੰਗਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਮਾਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੜੇ ਹੀ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਦਾ ਗਹਿਨ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਜਮਾਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਫਰੋਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਅਦਾਰੇ ਦੇ ਨਿਰਪੱਖ ਹੋਣ ਤੇ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਹੋਣ ਦੇ ਦੰਭ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਇਸ ਲੜੀ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਹਟਵਾਂ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਜਮਾਤੀ ਵਿਤਕਰਾ, ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦਾ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਕਿਰਦਾਰ ਨੰਗਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਕਸਬੇ 'ਚੋਂ ਉਠਿਆ ਨਿਮਨ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਪਰਿਵਾਰ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਆਸਰੇ ਉਚ ਮੱਧ ਵਰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮੋਢੀ ਜਿਹੜਾ ਹਾਲੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਗੀਰੂ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ, ਨਿਮਨ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦਾ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਇਹ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਉਚਾ ਚੁੱਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਦੀ ਔਲਾਦ ਨਿਰੋਲ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਤੇ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਿਰੋਲ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਜਮਾਤੀ ਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਗੀਰੂ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਾਇਦਾਦ ਪਿੱਛੇ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਹਨ। ਅਦਾਲਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਉਹਨੂੰ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਕੁਚਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਦੇ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੇ ਭਾੜੇ ਦੇ ਮੁਜਰਮ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਮੋਢੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਅਪਾਹਜ, ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਇਕੋ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਕਤਲ, ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਧੀ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਘਰ ਨੂੰ ਲੁੱਟ-ਪੁੱਟ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕੁਝ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਜਗੀਰੂ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ ਸਾਬਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਨੰਗਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਜੱਜ ਪੱਧਰ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਭੁਗਤਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਜਮਾਤੀ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਸੰਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਮਾਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਇਕੋ ਪਾਸੇ ਤੁਰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਕ-ਅੱਧਾ ਪੁਰਜ਼ਾ ਵੱਖਰਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹਦੀ ਥਾਂ ਨਵਾਂ ਪੁਰਜ਼ਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਬਾਰੇ ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਆਲੋਚਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਮੁੜ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਨਿਰਣਾ ਵੀ ਉਹਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਇਕ ਝਲਕ ਦੇਣ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੱਲ ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਅਸੀਂ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਵੀ ਕਹੀ ਸੀ। ਉਪਰੋਕਤ ਨਿਰਣੇ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਹਨ :

1. ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ, ਚੇਤਨ, ਜਮਾਤੀ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਰਾਜ ਦੇ

- ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਹਿਤ ਵਿਚ ਨੰਗਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਲਾਕਾਰ ਹੈ।
2. ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਚੇਤਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਦਲਿਤ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਾਤਰ ਚੁਣਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਦੁਰਦਸਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਜਮਾਤੀ ਜ਼ਬਰ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।
  3. ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਸੋਚ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਜਥੇਬੰਦ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੀ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ-ਦੁੱਕੜ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੇ ਯਤਨ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ।
  4. ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਜਮਾਤੀ ਦਵੰਦ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਆਪਣੀ ਦਵੰਦਵਾਦੀ ਸੋਚ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਹੁਤੇ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵਾਂਗ ਹਵਾ ਦਾ ਰੁਖ ਵੇਖ ਕੇ ਬਦਲਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।
  5. ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਕਥਾਨਕ ਦੀ ਗੌਂਦ ਸਮੇਂ ਸਹਿਜਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਾਹਲਾਪਣ ਜਾਂ ਓਪਰਾਪਣ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ।
  6. ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੀ ਨਾਵਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਸ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਹੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੀ।

ਅੰਤਿਮ ਗੱਲ ਜਿਹੜੀ ਕਹਿਣੀ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੀ ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਤੇ ਆਲੋਚਕ ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਕਲਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਫੇਰ ਜਮਾਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮਸਲਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਆਪਣੀ ਜਮਾਤੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਦਰੁਸਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਤੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਸੁਹਜ ਕਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਜਮਾਤ ਦਾ ਆਪੋ-ਆਪਣਾ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਤੇ ਆਪੋ-ਆਪਣਾ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਦਾ ਸੁਹਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਆਪਣਾ ਅਲੱਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਬਾਹਰੋਂ ਖੁਰਦਰੀ ਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਚੇਤਨ ਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲ ਫੋਕਾ ਆਡੰਬਰ ਨਹੀਂ ਰਚਦੇ ਬਲਕਿ ਚੇਤਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੀਤ ਜਮਾਤੀ ਦਵੰਦ ਦੀ ਚੇਤਨ ਆਲੰਬਰਦਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਰਾਜ (State) ਦੇ ਜਮਾਤੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਵਿਰੋਧੀ ਤੇ ਜਮਾਤ ਵਿਰੋਧੀ ਦੱਸ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਾਜ ਉਧੇੜਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਨਫ਼ਰਤ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਥਾਂ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਜਥੇਬੰਦ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਆਸ ਰਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਦਾ ਚੇਤਨ ਲੇਖਕ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਲਿਖਦਾ ਰਹੇ। ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਕਿ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਦਾ ਚੇਤਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦੀ ਸੋਚ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਇਹ ਪਲੇਸਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਇਥੇ ਇਕ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇਣੀ ਕੁਝਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਾਰਕਸ ਤੇ ਏਂਗਲਜ਼ ਮਹਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵੀਆਂ ਬਾਇਰਨ ਤੇ ਸ਼ੈਲੇ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੋਨੋਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਜੇਖਦੇ ਤੇ ਪਰਖਦੇ ਸਨ। ਬਾਇਰਨ ਤੇ ਸ਼ੈਲੇ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਸਨ। ਮਾਰਕਸ ਤੇ ਏਂਗਲਜ਼ ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਫਰਕ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਬਾਇਰਨ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਤੇ ਸਥਾਪਤੀ ਦਾ ਪੱਖੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਹਦੀ ਮੌਤ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅਫਸੋਸ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨੇ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਵੀ ਇਹੋ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਪੀ.ਬੀ.ਸ਼ੈਲੇ ਨੂੰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਦਾ ਕਵੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਤੇ ਆਸ ਰਖਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਵੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਖੜੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ 'ਤੇ ਡੂੰਘੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੀ ਨਾਵਲਕਾਰੀ

ਡਾ.ਰਮਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੇ ਹੁਣ ਤਕ ਛੇ ਨਾਵਲ ਛਪੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਕਾਲ-ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਗ ਦੇ ਬੀਜ (1971), ਕਾਫ਼ਲਾ (1986), ਤਫ਼ਤੀਸ਼ (1990), ਕਟਹਿਰਾ (1993), ਕੌਰਵ ਸਭਾ (2003) ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਘਰ (2006) ਹਨ। 'ਅੱਗ ਦੇ ਬੀਜ' ਤੇ 'ਕਾਫ਼ਲਾ' ਨਾਵਲ ਲੇਖਕ ਨੇ ਨਕਸਲੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸੁਰ ਵਧੇਰੇ ਤਿੱਖੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਸਿਖਾਂਦਰੂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਨ 'ਤੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਵਲ 'ਪਿਉ ਪੁੱਤਰ' (1946), ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਵਲ 'ਇਕ ਖਾਲੀ ਪਿਆਲਾ' (1960) ਅਤੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਥਮ ਨਾਵਲ 'ਮੜੀ ਦਾ ਦੀਵਾ' (1964) ਦੇ ਛਪਣ ਨਾਲ ਹੀ ਪਾਠਕਾਂ ਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਨਾਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਜੋਂ ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਆਪਣੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਤੀਸਰੇ ਨਾਵਲ 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਨਾਲ ਹਾਸਲ ਹੋਈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਲੇਖਕ ਨਹੀਂ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਉਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੌਲਣਯੋਗ ਨੂੰ ਹੀ ਗੌਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਚਨਾਤਮਕ ਬਣਤਰ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਾਸ਼ਾਸਕੀ ਲੋੜਾਂ ਲਈ ਕਈ ਨਵੇਂ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੂਲ ਮਕਸਦ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੀ ਪਕੜ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਸ਼ੈਲੀ ਦਮਨਕਾਰੀ ਦੀ ਸੀ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਖਾਸਾ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਰਾਜ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਹਿਤ ਤੇ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸ਼ੱਕੀ ਹੀ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਜਿਵੇਂ-ਕਿਵੇਂ ਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਾਸ਼ਾਸਕੀ ਵਾਂਗ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਦਾ ਹੀ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ, ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਮੰਡੀ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿਚ ਜਮਾਤੀ ਪਾੜੇ ਦਾ ਅਸਾਵਾਂ ਵਿਕਾਸ ਵਧਦਾ ਗਿਆ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗ ਹੋਰ ਦਮਨਕਾਰੀ ਤੇ ਲੋਕ-ਵਿਰੋਧੀ ਬਣਦੇ ਗਏ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਮਿਸਾਲ 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼', 'ਕਟਹਿਰਾ', 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਤੇ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਨਾਵਲ ਹਨ। 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਅਜੋਕੀ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਜਾਂ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਦਮਨਕਾਰੀ ਹੱਥ ਵਜੋਂ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਹਰ ਪਾਤਰ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕੋਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਘਟਨਾ ਲਾਪਤਾ ਬੰਟੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਹੈ। ਪਰ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਬੰਟੀ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਬੰਟੀ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਲਭਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਲਈ ਪੈਸਾ ਬਟੋਰਨ ਤੇ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਜ਼ਰੀਆ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੰਟੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਾਸੂਮ ਲੋਕਾਈ ਦਾ ਚਿਹਨ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੀ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਹੱਕ ਅਤੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਅਗਵਾ ਹੋਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਮਨ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਖੁਦ ਬਦ-

ਅਮਨੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵਿਖਾਈ ਦੋਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਸੀ ਨੇਤਾ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਜਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਲਈ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਤੇ ਪਦਵੀਆਂ ਨੂੰ ਪੈਸਾ ਬਟੋਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨੇਤਾਵਾਂ, ਵਪਾਰਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਬਲੈਕੀਆਂ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਲੁੱਟ ਸਬੰਧੀ ਆਪੋ ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਗੱਠਜੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਠਜੋੜ ਤਹਿਤ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮਾਮੂਲੀ ਚੋਰ ਪਾਲੇ ਤੇ ਮੀਤੇ ਉਤੇ ਬੰਟੀ ਦਾ ਕਤਲ ਮੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

‘ਤਫ਼ਤੀਸ਼’ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਨਾਵਲ ‘ਕਟਹਿਰਾ’ ਵਿਚ ਅਜੋਕੇ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਨਜ਼ੀਆ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਦਾਲਤਾਂ, ਵਕੀਲਾਂ ਅਤੇ ਗਵਾਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਜਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਸੱਚ ਨੂੰ ਝੂਠ ਤੇ ਝੂਠ ਨੂੰ ਸੱਚ ਮੰਨਵਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਚਹਿਰੀ ਭਾਵੇਂ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ‘ਕਚ’ ਭਾਵ ਝੂਠ ਦਾ ਨਿਤਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸੱਚ ਤੇ ਹੱਕ ਰੁਲਦਾ ਤੇ ਪਿਸਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ, ਗਵਾਹਾਂ, ਵਕੀਲਾਂ ਦੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਤੇ ਜੱਜਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੁੰਗਾਰੇ ਤਹਿਤ ਝੂਠ ਨੂੰ ਸੱਚ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਅਦਾਲਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਪਾਲੇ ਤੇ ਮੀਤੇ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਸਿੱਧ ਕਰਕੇ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਿਆਸਤ, ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤੀ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਗੱਠਜੋੜ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਮਿਸਾਲ ‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’ ਹੈ। ‘ਤਫ਼ਤੀਸ਼’ ਤੇ ‘ਕਟਹਿਰਾ’ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਬਲ, ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤੀ ਵਿਹਾਰ ਉਤੇ ਹੈ, ਉਥੇ ‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਨੇਤਾ, ਪੁਲਿਸ, ਅਦਾਲਤਾਂ, ਗੁੰਡਿਆਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀ ਧਿਰ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਗੱਠਜੋੜ ਨੂੰ ਕੌਰਵਾਂ (ਖਲਨਾਇਕਾਂ) ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਸਭਾ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਬਲ ਇਕ ਧਿਰ ਜਾਂ ਮਹਿਕਮੇ ਉਤੇ ਹੈ, ਉਥੇ ‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’ ਵਿਚ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਤਾਣੀ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੋਖੀ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਮੁਫ਼ਾਦਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸਿਮਟੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਭਲੇ ਲਈ ਸੋਚਣਾ ਇਸ ਦੇ ਅਸਲ ਚਰਿੱਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਮਾਲ ਦੀ ਰਾਖ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਮਹਿਕਮਾ ਹੈ ਪਰ ਲੋਕ ਪੁਲਿਸ ਮਹਿਕਮੇ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਨਿਆਂ ਲੈਣ ਲਈ ਅਦਾਲਤਾਂ ਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਆਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੁਲਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਹਸਪਤਾਲ ਦੁਖੀਆਂ, ਜ਼ਖ਼ਮੀਆਂ ਤੇ ਬੀਮਾਰਾਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਆਰਾਮ ਜਾਂ ਰਾਹਤ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਪੀੜਾ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਘਟਨਾ-ਸਬਲ ‘ਮਾਇਆ ਨਗਰ’ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸ਼ਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚਾ ਸਿਸਟਮ ਹੀ ਮਾਇਆ ਨਗਰ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਧਿਰ ਜਿਵੇਂ-ਕਿਵੇਂ ਮਾਇਆ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ‘ਮਾਇਆ’ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮਾਇਆ ਪਾਪਾਂ ਬਿਨਾਂ ਤਾਂ ਇਕੱਤਰ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹਰ ਧਿਰ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਮਾਇਆ ਲਈ ਪਾਪ ਦੇ ਰਾਹ ਪਿਆ ਵਿਖਾਈ ਦੋਂਦਾ ਹੈ। ‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਲਾਸਿਕ ਮੰਨੇ ਗਏ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ ‘ਮਹਾਂਭਾਰਤ’ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਸ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਟਕਰਾ ਇਕ ਵੱਡੇ ਯੁੱਧ ਤੇ ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’ ਵਿਚ ਵੀ ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਅਤੇ ਵੈਦ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਲਾਲਚ-ਵਸ ਆਪੋ ਵਿਚ ਉਲਝਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕੌਰਵ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਣਦਾ ਹੱਕ, ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਪੰਜ ਪਿੰਡ ਵੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੌਰਵ ਅਨਿਆਂ, ਧੱਕੇ, ਵਧੀਕੀ, ਪੁੱਤਰ ਮੋਹ, ਗੱਦੀ ਤੇ ਹੋਰ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਦੀ ਖਲਨਾਇਕ ਧਿਰ ਵਜੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਮੋਹ ਮਾਇਆ, ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਸਬੰਧੀ, ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਅਨੈਤਿਕ ਭੇੜ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਦੁਖਾਂਤ ਰੂਪ ਹੈ। ‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’ ਨਾਵਲ

ਵਿਚ ਵੀ ਪੁਲਿਸ, ਵਕੀਲ, ਜੱਜ, ਵਿਧਾਇਕ, ਸਰਮਾਏਦਾਰ, ਦਲਾਲ, ਡਾਕਟਰ, ਗੁੰਡੇ ਇਕ ਤਾਣੀ ਵਜੋਂ ਕੌਰਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹਨ। ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਿਅੰਗ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਮਰਿਯਾਦਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਰਿਸ਼ੀਮੁਨੀ ਜਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੋਰ ਧਿਰਾਂ ਮੌਜੂਦ ਸਨ, ਪਰ ਅਜੋਕੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿਚ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਪੱਖ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਲੋਪ ਹੋਇਆ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਤਲ, ਬਲਾਤਕਾਰ ਤੇ ਲੁੱਟ ਦੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਪਰਿਵਾਰ ਹੱਕ ਇਨਸਾਫ਼ ਲਈ ਜੁਝਦਾ ਹੋਇਆ ਅਖੀਰ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿਸਟਮ ਤੋਂ ਵੀ ਲੁੱਟਿਆ ਪੁੱਟਿਆ ਤੇ ਪੀੜਤ ਵਿਖਾਈ ਦੋਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵਿਰਲੇ ਟਾਂਵੇਂ ‘ਕੋਈ ਹਰਿਆ ਬੂਟ ਰਹਿਓ ਰੀ’ ਵਾਂਗ ਵੈਦ, ਰਾਮ ਨਾਥ, ਨੇਹਾ, ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਜੱਜ ਤੇ ਸੇਵਾ ਸੁਸਾਇਟੀ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਮੁਤਾਬਕ ਇਨਸਾਫ਼ ਲਈ ਜੁਝਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਜੋਕੇ ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਨਿਰਦਈ, ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਤੇ ਕੂੜ-ਸਭਾ ਅੱਗੇ ਬੇਵਸ ਤੇ ਲਾਚਾਰ ਹੋਇਆ, ਹਾਰਦਾ ਵਿਖਾਈ ਦੋਂਦਾ ਹੈ।

‘ਤਫ਼ਤੀਸ਼’ ਅਤੇ ‘ਕਟਹਿਰਾ’ ਵਾਲਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੀ ਮੀਤ ਦੇ 2006 ਵਿਚ ਛਪੇ ਨਾਵਲ ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’ ਨਾਵਲ ਪਹਿਲੇ ਦੋਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ (ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਤੇ ਕਟਹਿਰਾ) ਦੀ ਲੜੀ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਹੈ, ਪਰ ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਨਾਵਲ ਫਿਰ ‘ਤਫ਼ਤੀਸ਼’ ਤੇ ‘ਕਟਹਿਰਾ’ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਏ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਲੇ ਤੇ ਮੀਤੇ ਦੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ‘ਤਫ਼ਤੀਸ਼’ ਤੇ ‘ਕਟਹਿਰਾ’ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਕਤਲ ਦੀ ਘਟਨਾ ਤਾਂ ਇਕ ਸਿਰਫ਼ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦਾ ਅਸਲ ਬਲ ਇਸ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਦੀ ਅੜੇਸ ਉਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਨਿਆਂਇਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਕੁਰੇਦਣ ਉਤੇ ਹੈ। ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਵੇਂ ਹੀ ਪਾਲੇ ਤੇ ਮੀਤੇ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਆਮਦ ਤਾਂ ਇਕ ਘਟਨਾ ਹੈ ਪਰ ਲੇਖਕ ਦਾ ਅਸਲ ਬਲ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਵਿਹਾਰ ਉਤੇ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਸਾਡੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਰੂਪ ਵੀ। ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੇਠ, ਵਿਧਾਇਕ, ਅਫ਼ਸਰ, ਚੋਰ, ਮੁਲਾਜ਼ਮ, ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ, ਬੱਚੇ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਮੰਗਤੇ ਵੀ ਹਨ। ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਆਮ ਕੈਦੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੁਲਦਾ ਤੇ ਪਿਸਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪਹੁੰਚ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਬਾਹਰ ਵਾਂਗ ਅੰਦਰ ਵੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਹਨ। ਜੇਲ੍ਹ ਸਿਰਫ਼ ਜੇਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਬਾਹਰਲੇ ਸਿਸਟਮ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਾਹਰ ਕੋਈ ਪੁੱਛ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਤਿਵੇਂ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਹੀ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬਾਹਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਬੋਲਣ ਜਾਂ ਚੱਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਪਰ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਸੰਤ ਨੂੰ ਇਮਾਨਦਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਅੱਗੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਨਿੰਦਰ ਨੂੰ ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਢਾਂਚਾ ਸਿਰਫ਼ ਕੁਰਪਟ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਦਮਾਸ਼ ਤੇ ਗੁੰਡਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੁੰਪਰਾ ਵਾਲੇ ਜਗੀਰੂ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਜ਼ਾਲਮਾਨਾ ਤਸੱਵਰ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਖਾੜਕੂਆਂ, ਪੈਸੇ ਤੇ ਤਾਕਤ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਜੇਲ੍ਹ ਬਹਿਸ਼ਤ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਸਭ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਧੰਦਾ ਨਿਰਵਿਘਨ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਰੰਗ ਪੈਸੇ ਤੇ ਸੱਤਾ ਦੀ ਤਾਕਤ ਅਧੀਨ ਰੰਗ ਬਦਲਦਾ ਹੈ।

ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲ ਸਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਅਸਾਵੇਂ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਵਿਕਾਸ ‘ਤੇ ਝਰੋਖਾ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਉੱਚ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਨੇਤਾ, ਅਫ਼ਸਰ ਤੇ ਵਪਾਰੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਦੂਸਰਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਮੱਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੈ। ਹੇਠਲੀ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ ਤੇ ਕਿਰਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਰਹਿੰਦੇ ਝੁੰਗੀ ਝੌਂਪੜੀ ਵਾਲੇ ਮੰਗਤੇ ਤੇ ਲੁੱਪਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵੀ ਹਨ। ਇਹ

ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਤੇ ਸੁਆਰਥ ਮੁਤਾਬਕ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਵੀ। ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜਾ-ਬ-ਦਰਜਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੰਸਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਲੈਕ ਮਾਰਕੀਟ ਤੇ ਦੋ ਨੰਬਰ ਦੇ ਧੰਦੇ ਰਾਹੀਂ ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਬਣੀ ਅਮੀਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀਆਂ ਅੱਗੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਪੈਸਾ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਫਾ ਕੇਵਲ ਤੇ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਹਿਤਾਂ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਸਾਵੇਂ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਮਕਾਨਕੀ ਤੇ ਜਿਵੇਂ-ਕਿਵੇਂ ਦਾਅ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵੱਖਰੀ ਨੁਹਾਰ ਹੈ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਨਾਵਲ ਵਿਅਕਤੀ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਮੀਤ ਨੇ ਨਾਵਲ ਅਜੋਕੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਮੀਤ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਤਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਵਿਚਰਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਜੀਵ ਹਨ। ਮੀਤ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਜਾਂ ਕੁਝ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼', 'ਕਟਹਿਰਾ', 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਤੇ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਅਜੋਕੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਉਘਾੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਇਨਸਾਫ਼ ਲਈ ਹਨ ਪਰ ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਫ਼ਰਜ਼ ਸਟੇਟ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਰਾਖੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ।

ਮੀਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿਚ ਆਏ ਵਿਗਾੜਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੁੱਖ ਟੇਕ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਹੁਰਾਂ 'ਤੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨਾਵਲ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਖਾਸੇ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਕੰਵਲ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਜਾਂ ਜਮਾਤੀ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸਾਹਸ ਜਾਂ ਸੂਰਮਗਤੀ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਜਾਂ ਹਾਰ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੰਵਲ ਪਰੰਪਰਾ ਯਥਾਰਥਕ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਰੁਮਾਂਟੀ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਵਲਕਾਰ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸਮਾਜਕ-ਆਰਥਿਕ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਫਸੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਥਿਤੀ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੌਧਿਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਪਰ ਪਹਿਲੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਵੀ ਕੁਝ ਇਕ ਪਾਤਰਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕਹਾਣੀ ਸਿਰਜਣ 'ਤੇ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਜਿਥੇ ਨਾਇਕ ਸਿਰਜਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦੇ ਸਨ, ਉਥੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਕੁਝ ਕੁ ਅਨਾਇਕ ਪਾਤਰਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਆਪਣਾ ਨਾਵਲੀ ਸੰਸਾਰ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਇਸ ਰਵਾਇਤ ਨੂੰ ਤੋੜਦਾ ਹੈ। ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦ ਕੋਈ ਮੁੱਖ ਜਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਜਾਂ ਖਲਨਾਇਕ ਪਾਤਰ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਪਾਤਰ ਤਾਂ ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਜਾਂ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਅਲਾਮਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਠਪੁਤਲੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਚਲਾਏ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੀਤ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕੁਝ ਇਕ ਪਾਤਰਾਂ ਵਾਲਾ ਨਾਵਲੀ-ਸੰਸਾਰ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਥਾਂ ਅਣਗਿਣਤ ਲੋਕਾਂ ਵਾਲਾ ਸਮੂਹ-ਭਾਵੀ ਸੰਸਾਰ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ

ਮੀਤ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰਗਟਾਵਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਮੂਹ-ਰੂਪੀ ਹਨ। ਮੀਤ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਉਸਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਮੀਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਜ਼ੋਰ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜਕ ਮੁੱਲ ਉਤੇ ਹੈ, ਨਾ ਨਿਰਾ ਕਿਸੇ ਇਕ ਜਮਾਤ ਉਤੇ। ਮੀਤ ਦਾ ਬਲ ਸਮਾਜਕ ਜਾਂ ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਦਿਆਂ ਤੋਂ ਜ਼ਰਾ ਹਟ ਕੇ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਉਤੇ ਹੈ। ਕਿੱਤੇ ਵਜੋਂ ਮੀਤ ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਤਜ਼ਾਮੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਸਿੱਧਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਜਮਹੂਰੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਲਈ ਬਣਾਈਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਦੋਖੀ ਵਿਹਾਰ ਉਤੇ ਹੈ।

'ਤਫ਼ਤੀਸ਼', 'ਕਟਹਿਰਾ' ਤੇ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਨਾਵਲ ਇਕੋ ਹੀ ਘਟਨਾ ਦੀ ਤ੍ਰੈ-ਲੜੀ ਹਨ। 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰੈ-ਲੜੀ ਨੂੰ ਅੰਤਰ ਸਬੰਧਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕੋ ਥਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਕੜੀ ਤੇ ਲੜੀ ਕੁਝ ਇਕ ਘਟਨਾ 'ਤੇ ਹੀ ਉਸਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦੇ ਅਗਵਾ ਦੀ ਘਟਨਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ ਜੋ ਅੱਗੇ 'ਕਟਹਿਰਾ' ਤੇ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਦਾ ਵੀ ਆਧਾਰ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਵਿਚ ਵੈਦ ਦੇ ਘਰ ਹੋਏ ਕਤਲ, ਬਲਾਤਕਾਰ ਤੇ ਡਕੈਤੀ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਹਾਸਲ ਹੈ। ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਘਟਨਾ ਇਕ ਬੀਜ ਵਜੋਂ ਪਿਛੋਕੜ ਜਾਂ ਆਧਾਰ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਉਤੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਵਿਵਸਥਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਤਾਣਾ ਬਾਣਾ ਉਲੀਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਵੇਰਵੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਨ। ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਕਸਰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਜਾਂ ਕੋਈ ਮੋੜ ਦੇਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਮੀਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਦੁਆਲੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵੇਰਵੇ ਤੇ ਪਾਤਰ ਜੋੜਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣਾ ਗਲਪ-ਸੰਸਾਰ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਕਰਕੇ ਕਈ ਵਾਰ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਖਾਣ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਵਿਭਿੰਨ ਤੱਥ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੁਲਿਸ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮੁੱਚੇ ਪੁਲਿਸ ਮਹਿਕਮੇ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਕੀਲਾਂ ਤੇ ਜੱਜਾਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਰਾਹੀਂ ਸਾਡੀ ਇਨਸਾਫ਼ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅਸਲ ਚਿਹਰਾ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਅਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਮੀਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਲਪੀ-ਅੰਦਾਜ਼ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਈ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਨਾਵਲਕਾਰੀ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈ ਹੈ। ਮੀਤ ਸਾਡੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਆਮ ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਲਪ ਜੁਗਤ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਅਜੇਹੀ ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਮੀਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਐਸਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਬੇੜੇ ਬਾਰੇ ਪਾਠਕ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰਾਏ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਸੁਲਝਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮੁਕਦੇ, ਸਗੋਂ ਨਿਰੰਤਰ ਇਕ ਭੇੜ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਤੱਥਾਂ 'ਤੇ ਮੀਤ ਦਾ ਗਲਪ-ਸੰਸਾਰ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਵਲੀ-ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਤੱਥ ਹੀ ਤਕਨੀਕ ਜਾਪਦੇ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਜ਼ੋਰ ਕਹਾਣੀ ਜਾਂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਰਜਣ ਉਤੇ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਤਾਂ ਇਕ ਅਲਪ ਬਰੀਕ ਸੂਤਰ ਵਜੋਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਪਾਤਰਾਂ ਤੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾਵਲ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਰਸ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਕਸਰ ਹੀ ਸਾਡੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰਸ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ, ਕੰਵਲ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਬੀਰ ਰਸ ਅਤੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਕਰੁਣਾ ਤੇ ਬੀਰਤਾ ਨੂੰ ਵਿਡੰਬਨਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਧੀਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਮਨੁੱਖੀ

ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਉਤੇ ਬਲ ਦੋਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅੰਗ ਵੀ ਹੈ, ਵਿਡੰਬਨਾ ਵੀ ਤੇ ਮਸ਼ਕਰੀ ਵੀ। ਮਸ਼ਕਰੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਮਜ਼ਾਹੀਆ ਲਹਿਜ਼ੇ ਤੋਂ ਹੈ। ਵਿਅੰਗ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਪਾਤਰ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਦੋਹਰੇ ਵਿਹਾਰ 'ਤੇ ਚੋਟ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੈ। ਵਿਡੰਬਨਾ ਅਧੀਨ ਕਿਸੇ ਵਰਤਾਰੇ ਜਾਂ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਜਾਂ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਨਸ਼ਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੀਤ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆਈ ਕਹਾਣੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀ ਰਸ ਦੀ ਰੀਤ ਨੂੰ ਤੋੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਤਰ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵੇਰਵੇ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਅਹਿਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈ ਸੰਵਾਦ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਰੂਪੀ ਹੈ। ਸੰਵਾਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਹੈ। ਵਿਰੋਧ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕੇਵਲ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵਿਰੋਧ ਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜਮਾਤਾਂ ਅਤੇ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਿਰੋਧਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀਗਤ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਜਾਤੀਗਤ ਵੀ। ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਮਾਨਵੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਤੇ ਉਲੰਘਣਾ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਿਰਾਂ ਉਸਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਧਿਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਪਸੀ ਟਕਰਾ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਹਨ। ਇਹ ਧਿਰਾਂ ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਆਪੋ ਵਿਚ ਵੀ ਉਲਝਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਟਕਰਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੁੱਚਾ ਸਮਾਜ ਇਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਭੇੜ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਟਕਰਾ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਾਂ ਮਜ਼ਲੂਮ ਧਿਰਾਂ ਭਾਵੇਂ ਹਾਰ ਤਾਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਮਰ ਮੁੱਕ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿੱਤ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਮੁਤਾਬਕ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਰੀ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਵਿਚ ਅਖੀਰ ਬਣਦਾ ਇਨਸਾਫ਼ ਨਾ ਮਿਲਣਾ ਵੈਦ ਤੇ ਨੇਹਾ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਇਨਸਾਫ਼ ਲੈਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ। 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼', 'ਕਟਹਿਰਾ' ਤੇ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੰਮਤੀਆਂ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਮੁਤਾਬਕ ਸਿਸਟਮ ਵਿਰੁੱਧ ਲਗਾਤਾਰ ਜੂਝਦੀਆਂ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੀਤ ਲਈ ਮੁੱਖ ਮਸਲਾ ਬੰਦੇ ਦੀ ਜਿੱਤ ਜਾਂ ਹਾਰ ਦਾ ਨਹੀਂ ਉਸ ਦੀ ਕਰਮਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲ ਨਿਰੋਲ ਦੁਖਾਂਤ-ਸੁਖਾਂਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹਨ। ਭਾਵ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਹਨ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਅਜੋਕੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਪਕੜ ਤੇ ਜਕੜ ਹੇਠ ਪਿਸਦੇ ਅਤੇ ਖਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਖਲੋਤਾ ਪੀੜਤ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਧਿਰ ਬਣਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕਾ ਸਰਕਾਰੀ ਤੰਤਰ ਘਿਨੌਣੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਰੂਰ ਰੂਪ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਧਨ-ਵਿਹੂਣਾ ਆਮ ਆਦਮੀ ਬੇਵਸ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਪੀੜਤ ਵੀ। ਬਾਣਾ, ਕਚਹਿਰੀ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ, ਰਾਜ ਦੇ ਤੇਜ਼ਧਾਰ ਸੰਦ ਹਨ, ਜੋ ਸਟੇਟ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਕੱਟਦੇ ਵੱਢਦੇ ਤੇ ਕਾਬੂ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਮੁੱਦਾ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਜਾਂ ਅੰਤ ਹੋਣ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਥਰ ਪਾਉਣ ਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਇਸ ਮਾਇਆਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਮਾਇਆਧਾਰੀ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਗਰਕਦਾ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਗਰਕ ਰਹੇ ਸਿਸਟਮ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਮਾਨਵ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੀ ਖੁਸ਼-ਖ਼ਿਆਲੀ ਤੇ ਆਸ ਦੀ ਕਿਰਨ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਅਜਿਹੀ ਆਸ ਅਲਪ ਜਾਂ ਛੋਟੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਸਿਸਟਮ ਨਾਲ ਦੋ ਚਾਰ ਹੋਣ ਲਈ ਸਰਗਰਮ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਹੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਗੌਰਵਤਾ ਜਾਂ ਸ਼ਾਨ ਹੈ।

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਗਲਪ ਸ਼ਾਸਤਰ

ਡਾ.ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' (1990) ਤੋਂ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸਬੰਧੀ ਨਿਵੇਕਲਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਵੀ ਹੈ। ਮੀਤ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਨਾਵਲ 'ਅੱਗ ਦੇ ਬੀਜ' (1971) ਤੇ 'ਕਾਫ਼ਲਾ' (1973-1986) ਹਨ। 'ਕਾਫ਼ਲਾ' ਨਾਵਲ 1973 ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਛਪਿਆ 1986 ਵਿਚ ਹੈ। 'ਅੱਗ ਦੇ ਬੀਜ' ਵਿਚ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਸੰਕਟਗ੍ਰਸਤ ਸਥਿਤੀ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ। 'ਕਾਫ਼ਲਾ' ਵਿਚ ਭੂਮੀਹੀਣ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਹੱਥੋਂ ਹੋਈ ਬੇਪਤੀ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਅਨਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੋਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਕਾਫ਼ਲਾ ਬਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਭਾਵੁਕ ਤੇ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਿਖਾਂਦਰੂ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਦੋਮ-ਦਰਜਾ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਨਾਵਲ ਪਾਠਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਣਗੌਲੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਵਾਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਜੋਂ ਮੀਤ ਦੇ ਅਗਲੇ ਨਾਵਲ 'ਕਟਹਿਰਾ' (1993) ਅਤੇ 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' (2003) ਵਿਚ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਹੀ ਇਹ ਨਾਵਲ ਪਾਠਕਾਂ ਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣੇ ਹਨ। ਮੀਤ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' (2006) ਵੀ ਅਜੇਹੀ ਕੋਟੀ ਦਾ ਹੈ। ਪਰ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਦਾ ਨਾਵਲੀ ਮਿਆਰ ਪਹਿਲੇ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਮਨਫ਼ੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਜੇਲ੍ਹ ਸਬੰਧੀ ਆਪਣਾ ਸਿੱਧਾ ਨਿੱਜੀ ਤਜਰਬਾ ਨਾ ਹੋਣ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਤਜਰਬੇ ਦੀ ਬੁੜ੍ਹ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅਜੇਹਾ ਵਾਪਰਨਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ।

ਤਫ਼ਤੀਸ਼, ਕਟਹਿਰਾ ਤੇ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਨਾਵਲ ਇਕ ਲੜੀ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਵੀ ਹੈ। 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਵਿਚ ਬੰਟੀ (ਨਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ) ਦੇ ਅਗਵਾ ਅਤੇ ਕਤਲ ਹੋਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਪੁਲਿਸ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਅਸਲ ਕਾਤਲ ਲੱਭਣ ਦੀ ਥਾਂ ਪਾਲੇ ਤੇ ਮੀਤੇ ਨਾਂ ਦੇ ਮਾਮੂਲੀ ਚੋਰਾਂ ਉਤੇ ਕਤਲ ਕੇਸ ਮੜ੍ਹ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। 'ਕਟਹਿਰਾ' ਨਾਵਲ ਪੁਲਿਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਅਦਾਲਤ ਰਾਹੀਂ ਪਾਲੇ ਤੇ ਮੀਤੇ ਵਰਗੇ ਬੇਗੁਨਾਹਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੇ ਕਚਹਿਰੀ ਕਲਚਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਵਿਚ ਕਤਲ, ਬਲਾਤਕਾਰ ਤੇ ਡਾਕੇ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਵਾਲੀ ਪੁਲਿਸ, ਸਿਆਸਤ ਤੇ ਕਚਹਿਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਕੌਰਵਾਂ (ਖਲਨਾਇਕਾਂ) ਦੀ ਸਭਾ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਪਹਿਲੇ ਦੋਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਹੈ। 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਨਾਵਲ ਫਿਰ 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਤੇ 'ਕਟਹਿਰਾ' ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਏ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਲੇ ਤੇ ਮੀਤੇ ਦੇ ਨਵੀਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਚਾਰ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਰਚਨਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਰਚਨਾ-ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲਾ ਗਲਪ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਉਸਰਦਾ ਹੈ। ਗਲਪ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਨਾਵਲ ਅੰਦਰਲੀ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਹੈ।

ਮੀਤ ਦਾ ਗਲਪ ਸਾਡੀ ਵਿਵਸਥਾ ਉਤੇ ਵਿਅੰਗ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਡੰਬਨਾ ਵੀ। ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅੰਗ ਰਾਹੀਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਦੋਗਲੇ ਤੇ ਦੋਹਰੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਡੰਬਨਾ ਇਕ ਐਸੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਦਿੱਖ ਤੇ ਅੰਦਰਲੀ ਵੱਥ, ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ

ਅਮਲ, ਮਨੋਰਥ ਤੇ ਹਕੀਕਤ ਦੇ ਫ਼ਰਕ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਟੇਕ ਪਾਤਰਾਂ ਉਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਡੰਬਨਾ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਉਤੇ। ਮੀਤ ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਪਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਪਿੱਛੇ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਆਧਾਰ ਦੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਫਰੋਲਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਲੁਪਿਆਣਾ ਨੂੰ 'ਮਾਇਆ ਨਗਰ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਮਾਇਆ ਨਗਰ' ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਵਫ਼ਾ ਪੈਸੇ ਪ੍ਰਤੀ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਟੇਟ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੇ ਸਭ ਅੰਗ ਮਾਇਆ-ਜਾਲ ਵਿਚ ਵਲੋਟੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਧਰਮ ਤੇ ਫ਼ਰਜ਼ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਫੇਰੀ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਹਰ ਮਹਿਕਮੇ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਕਰਮ ਤੋਂ ਉਲਟਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਹੈ। ਪਰ ਲੋਕ ਇਸ ਤੋਂ ਹੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਨਿਆਂ ਜਾਂ ਇਨਸਾਫ਼ ਲਈ ਅਦਾਲਤਾਂ ਹਨ। ਪਰ ਅਦਾਲਤਾਂ ਹੀ ਹੱਕ-ਇਨਸਾਫ਼ ਦਾ ਗਲਾ ਘੁੰਟਣ ਦਾ ਮੰਚ ਹਨ। ਪੁਲਿਸ ਲਈ ਅਤਿਵਾਦ, ਅਗਵਾ, ਕਤਲ, ਚੋਰੀ, ਡਾਕਾ ਵਗੈਰਾ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਲਾਗਾ ਖੱਟਣ ਦਾ ਜ਼ਰੀਆ ਹਨ। ਕਚਹਿਰੀ ਨਾਂ ਤੋਂ ਤਾਂ 'ਕੱਚ ਦਾ ਹਰਨ' ਭਾਵ ਝੂਠ ਦਾ ਨਿਤਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਝੂਠ-ਫਰੋਬ ਤੇ ਅਨਿਆਂ ਦਾ ਪੱਕਾ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਬਣੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਰਦਲੀ, ਰੀਡਰ, ਸਟੈਨੋ, ਗਵਾਹ, ਵਕੀਲ ਤੇ ਜੱਜ ਸਭ ਕੇਸਾਂ ਤੋਂ ਖੱਟਣ-ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਹਨ। ਪੁਲਿਸ ਆਪਣੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਵਿਚ ਅਸਲ ਨੂੰ ਲੁਕਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਟੇਟ-ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਆਪਣੀ ਸਟੇਟ ਦੀ ਸੇਧ ਮੁਤਾਬਕ ਰੰਗ ਬਦਲਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਸਟੇਟ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਓਪਰੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਸਭ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਪੁਰਜੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਲਹੂ-ਪੀਣੀਆਂ ਜੋਕਾਂ ਹਨ। ਪੁਲਿਸ ਚੌਕੀ, ਥਾਣਾ, ਕਚਹਿਰੀ, ਹਵਾਲਾਤ ਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਰੂਪ 'ਬੁਚੜਾਂ ਦੇ ਵਾੜੇ' ਵਰਗਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਆਏ ਹਰੇਕ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਿਸਟਮ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਢਾਂਚਾ ਕਿਵੇਂ ਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਧਿਰਾਂ ਪੁਲਿਸ, ਕਚਹਿਰੀ ਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕੀ ਦਾ ਕੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ? ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕਿਵੇਂ ਦੇ ਹਨ? ਇਸ ਦੀ ਦਿੱਖ ਤੇ ਅਮਲ ਵਿਚ ਦੁਫੇੜ ਜਾਂ ਫਰਕ ਕਿਉਂ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਹੈ? ਸਟੇਟ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਕਿਵੇਂ ਦਾ ਵਿਹਾਰ, ਸਟੇਟ ਤੇ ਫ਼ਤਵੇਂ ਰਚਦੀ ਹੈ? ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਸਭ ਸਵਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਖੁਲ੍ਹਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਜੁਰਮ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ। ਪਰ ਸਾਡੀ ਸਟੇਟ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਹੀ ਜੁਰਮ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦਾ ਪਿੜ ਬਣੀ ਬੈਠੀ ਹੈ।

ਇਥੇ ਜੁਰਮ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਤੇ ਪਰਤਾਂ ਹਨ। ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ ਵਰਗੀਆਂ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਕਾਲੋਨੀਆਂ/ਕੋਠੀਆਂ ਵਾਲੇ ਵੱਡੇ ਅਫ਼ਸਰ ਤੇ ਵਪਾਰੀ ਆਪਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੋਰ ਹਨ। ਇਹ ਕੁਰੱਪਟ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਚਰਿੱਤਰਹੀਣ ਵੀ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸਟੇਟ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੇ ਪੁਰਜਿਆਂ ਵਿਚ ਵਫ਼ਾ, ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਤੇ ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ ਤਿਵੇਂ ਦਾ ਹਾਲ ਹੀ ਅਜੇਹੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਆਪਸੀ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਜਾਇਦਾਦੀ ਲਾਲਸਾ ਤੇ ਲਿੰਗ-ਭੁੱਖ ਦੀ ਚੋਸਟਾ ਤਹਿਤ ਘਰਾਂ-ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਆਪੋ ਵਿਚ ਉਲਝੀਆਂ ਤੇ ਬਿਖਰੀਆਂ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਇਆ ਨਗਰ ਦੇ ਆਮ ਮੁਹੱਲਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਤੇ ਦਲਾਲਾਂ ਦੀ ਕੁਰੱਪਸ਼ਨ ਤੇ ਹੋਰਾਫੇਰੀ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੈ। ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਸਾਧਨ ਵਿਹੂਣੇ ਜੂਨ ਕੱਟੀ ਲਈ ਆਪਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਕਚੂ ਚੋਰ ਹਨ। ਗੰਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ, ਝੁੰਗੀਆਂ ਤੇ ਸਲੰਮ ਏਰੀਏ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਦੇ ਜੁਰਮਾਂ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਆਪਣੀ ਹੈ। ਬਸ ਅੱਡਿਆਂ, ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਸੌਣ ਵਾਲੇ ਮੰਗਤਿਆਂ, ਛੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਚੋਰਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਪਰਿਵਾਰ-ਬਾਹਰੇ ਪਾਤਰਾਂ ਲਈ ਹਵਾਲਾਤ ਜਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਵਾਲਾ ਸਥਾਨ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਸਿਰ ਲੁਕਾਵਾ

ਹੈ। ਅਜੇਹੀਆਂ ਲੁੱਪਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤਿ ਦੀ ਸਰਦੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਨਿੱਕੇ-ਮੋਟੇ ਜੁਰਮਾਂ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜੇਹੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸਾਡੇ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਸਥਿਤੀ ਉਤੇ ਗਹਿਰੀ ਚੋਟ ਹੈ। ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਕੋਠੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਮਗਰਮੱਛ ਰੂਪੀ ਵੱਡੇ ਚੋਰ ਇੱਜ਼ਤਦਾਰ/ਸ਼ਰੀਫ਼ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬਣੇ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਇਹਨਾਂ ਵੱਲ ਅੱਖ ਪੁੱਟ ਕੇ ਵੇਖਣ ਦੀ ਜੁਰੱਅਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬੰਟੀ ਦਾ ਅਸਲ ਅਗਵਾਕਾਰ ਤੇ ਕਾਤਲ ਅਮੀਰ ਸੇਠ ਦਾ ਅੱਯਾਸ਼ ਲੜਕਾ ਹਰਮਨਬੀਰ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਵੱਲ ਉੱਗਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਨੂੰ 'ਵੱਡੇ ਸਾਹਬਾਂ' ਦੀ ਉਪਰੋਂ ਪਈ ਝਿੜਕ ਤੇ ਘੁਰਕੀ ਚੁਪ ਕਰਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਤੇ ਲਾਚਾਰੀ ਵਿਚ ਨਿੱਕੇ-ਮੋਟੇ ਚੋਰਾਂ 'ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਾੜਸੜੀ ਵਰਤਦੀ ਹੈ। ਬਾਹਰਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵੀ ਕੁਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਤੇ ਕੁਨਬਪ੍ਰਵਰੀ ਦਾ ਪਿੜ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਜਾਂ ਵਰਚਾਉਣ ਨਹੀਂ ਸਤਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਹਰ ਮੋਹਰਾ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਖੱਟਣ ਤੇ ਵੱਟਣ ਦੇ ਇਕਤਰਫੇ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਆਮ ਦੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਦੋਸ਼ੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸਬੱਬ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਬਣੀਮਾਨੀ ਜਾਂ ਕੁਨਬਪ੍ਰਵਰੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮੁਸੀਬਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਆਨਾਕਾਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਕੁਰੱਪਟ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਦਮਾਸ਼ ਤੇ ਕਾਤਲ ਵੀ ਹਨ। ਇਹ ਲੁਟਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਆਨਾ-ਕਾਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਗਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਜਾਂ ਸਟੇਟ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਆਪਣੇ ਨਿਯਮਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਆਪ ਹੀ ਚੱਲਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਰੱਖਿਆ ਜਾਂ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਜ਼ਾਮਨ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਅਫ਼ਰਾਤਫ਼ਰੀ ਫੈਲਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਇਨਸਾਫ਼ ਲੈਣਾ ਅਤਿ ਦਾ ਮਹਿੰਗਾ, ਔਖਾ, ਲੰਮਾ ਤੇ ਪੇਚੀਦਾ ਮਸਲਾ ਹੈ। ਅਜੇਕੀ ਸਟੇਟ ਵਿਚ ਨਿਆਂ ਦੀ ਇਸ ਮਹਿੰਗੀ ਤੇ ਕੱਛੂਕੁੰਮਾ ਚਾਲ ਦੇ ਦੁਖਦਾਈ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਅਗਰਭੂਮ ਕਰਨਾ ਹੀ ਮੀਤ ਦੇ ਗਲਪ ਦੀ ਅਹਿਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਆਮ ਆਦਮੀ ਨਿਆਂ ਜਾਂ ਇਨਸਾਫ਼ ਲੈਣ ਦੇ ਕਚਹਿਰੀ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਰੁਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਚਲਦੇ ਅਮਲ ਵਿਚ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਬੰਟੀ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਵਾਰਦਾਤ ਭੁੱਲੀ ਵਿਸਰੀ ਘਟਨਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੰਟੀ ਦਾ ਦਾਦਾ ਪੁਲੋਕ ਸਧਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਡੱਕੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਪਾਲਾ ਤੇ ਮੀਤਾ ਤੀਹ-ਪੈਂਤੀ ਸਾਲ ਤੋਂ ਸੱਠ-ਪੈਂਹਠ ਦੇ ਹੋ ਕੇ ਬਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ-ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ੀਰਾਜ਼ਾ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਬਿਖਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਪ ਵੀ ਸਰੀਰ ਤੇ ਉਮਰ ਪੱਖੋਂ ਹੰਢ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਤਾਂ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਬੁਢਾਪੇ ਦੀ ਪਰ-ਨਿਰਭਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਪਏ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਸਿਤਮ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਝੱਲਣ ਤੇ ਸਾਂਭਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਪਰਿਵਾਰਕ ਨਰਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਅਤਿ ਲੰਬੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਇਨਸਾਫ਼ ਵਰ ਨਹੀਂ ਸਰਾਪ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਅਕਸਰ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨ, ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਅਨਿਨ ਸ਼ਰਧਾ, ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਮੁਕੰਮਲ ਤੇ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਹੈ? ਕੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਇਹ ਢਾਂਚਾ ਸਾਡੇ ਅਜੇਕੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਯੁਗ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ ਹੈ? ਕੀ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਤੋਂ ਵਿਉਂਤਣ ਜਾਂ ਵਿਸਥਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਗਲਪ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਕ ਜਗਿਆਸੂ ਵਾਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਜੇਹੇ ਸ਼ੰਕੇ ਤੇ ਸਵਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਮੀਤ ਦਾ ਗਲਪ-ਬਿੰਬ ਨਾ ਨਿਰੋਲ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਸੁਖਾਂਤ। ਇਹ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਅਧੀਨ ਲਗਾਤਾਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਆਮ ਲਾਚਾਰ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਵਲ ਵਧੇਰੇ ਯਥਾਰਥਕ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੁਖਾਂਤ ਜਾਂ ਸੁਖਾਂਤ ਅਕਸਰ ਹੀ ਕੁਝ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਾਤਰ ਨਾਲ ਵਾਪਰਦਾ ਵਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ

ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਨਾ ਕਿਸੇ ਜਿੱਤ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਵੱਲ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਅਸਲੋਂ ਮਰ ਮੁੱਕ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਨਿਰਾਸ਼ਭਾਵੀ ਜੀਵ ਹਨ। ਮੀਤ ਦਾ ਨਾਵਲੀ ਸੰਸਾਰ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੰਵਲ ਦੀ ਨਾਵਲੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਾਂਗ ਸੁਖਾਂ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਰੂਪ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਾਂਗ ਕੁਝ ਇਕ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਸਜਾ ਤੇ ਦੁਖਾਂਤ ਰੂਪ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੁੱਖ ਬਲ, ਜੀਵਨ ਹੈ ਕੀ? ਸਾਡੀ ਪੀੜੀ ਸਮਾਜਕ-ਆਰਥਿਕ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਕਿਵੇਂ ਸੰਕਟਗ੍ਰਸਤ ਹੈ? ਵਗੈਰਾ ਸਬੰਧੀ ਸਵਾਲਾਂ ਉਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ। ਮੀਤ ਦਾ ਗਲਪ ਇੰਤਜ਼ਾਮੀਆਂ ਦੀ ਹਰਕਤ ਨਾਲ ਤਟਫ਼ਟ ਜਾਂ ਫੌਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਮ ਬੰਦੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਮੀਤ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਜਾਂ ਸਾਧਨ ਵਿਗੂਣਿਆਂ ਉਤੇ ਸਟੇਟ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੇ ਅਨਿਆਂ ਦੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਚੱਕੀ ਉਤੇ ਧਿਆਨ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਉਤੇ ਹੈ। ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰੀ, ਬਈਮਾਨੀ ਤੇ ਸਵਾਰਥ ਸਾਡੇ ਅਜੋਕੇ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਉਸਰਦਾ ਹੀ ਮਾਇਆ ਅਥਵਾ ਪੈਸੇ ਦੀ ਜੁਗਤ ਨਾਲ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੁਝ ਇਕ ਲਈ ਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਜਾਂ ਪੀੜਾ-ਜਨਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਬਣਤਰ ਦੇ ਖਾਸੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਲਈ ਦੇਖੀ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ। ਸਾਧਨ ਵਿਗੂਣਿਆਂ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਕੁਰੱਖਤ ਤੇ ਦੈਂਤ ਰੂਪੀ ਹੈ।

ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਪਾਤਰਾਵਲੀ ਸੰਸਾਰ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਤਰ ਸਮਰੱਥਵਾਨ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਦੁੱਖਾਂ, ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦੇ ਝੰਬੇ ਆਮ ਦੁਨੀਆਂਦਾਰ ਹਨ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਦਾ ਬਲ ਕੁਝ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਉਤੇ ਹੈ। ਮੀਤ ਦੇ ਹਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਈ ਦਰਜਨਾਂ ਦੇ ਕਰੀਬ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੁਲਿਸ, ਕਚਹਿਰੀ, ਜੇਲ੍ਹ, ਸਿਆਸਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੰਗਾਂ-ਢੰਗਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸੰਸਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ, ਵਜ਼ੀਰ, ਵਿਧਾਇਕ, ਸਿਆਸਤਦਾਨ, ਠੇਕੇਦਾਰ, ਵਪਾਰੀ, ਕਾਰਖਾਨੇਦਾਰ, ਕਬਾੜੀਏ, ਕਲੋਨਾਈਜ਼ਰ, ਜੱਜ, ਡਾਕਟਰ, ਵਕੀਲ, ਮੁਨਸ਼ੀ, ਗਵਾਹ, ਵੱਡੇ ਅਫ਼ਸਰ, ਪੱਤਰਕਾਰ, ਦਲਾਲ, ਚੋਰ, ਸਮਗਲਰ, ਬੱਚੇ, ਇਸਤਰੀਆਂ, ਜੇਬ ਕਤਰੇ, ਸਾਂਸੀ, ਮੰਗਤੇ, ਕੁਸ਼ਟ-ਰੋਗੀ, ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰ, ਯੁਵਾ ਸੰਘ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵਗੈਰਾ ਅਣਗਿਣਤ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਲ ਕੁਝ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਾਤਰਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾ ਕੋਈ ਨਾਇਕ ਹੈ, ਨਾ ਖਲਨਾਇਕ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੀ ਨਾਇਕ, ਖਲਨਾਇਕ ਜਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸੂਤਰ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਦ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਖਲਨਾਇਕ ਪਾਤਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੀਤ ਦੇ ਗਲਪ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਖਲਨਾਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸਿਸਟਮ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਇਹ ਸਿਸਟਮ ਪੁਲਿਸ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਕਿਤੇ ਕਚਹਿਰੀ, ਕਿਤੇ ਜੇਲ੍ਹ, ਕਿਤੇ ਸਟੇਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਅੰਤਰ-ਸਬੰਧਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਥੀਮ ਵਜੋਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਲੜੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਿੱਧ-ਪੁੱਠ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਟੇਟ ਰੂਪੀ ਸਮੁੱਚੇ ਦੀ ਹਿਲਜੁਲ ਤੇ ਵੇਗ ਮੁਤਾਬਕ ਪਾਤਰ ਤਾਂ ਇਕ ਤਰਦਾ ਰੂਪ ਹਨ। 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਅਤਿਵਾਦ ਪੈਸੇ, ਸ਼ੁਹਰਤ ਤੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਰੀਆ ਹੈ। 'ਕਟਹਿਰਾ' ਤੇ 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਵਿਚ ਹੋਰ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਲ ਜੱਜਾਂ ਤੇ ਵਕੀਲਾਂ ਦੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਅਜੋਕੇ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਚਿਤਰਨ 'ਤੇ ਹੈ। ਤਫ਼ਤੀਸ਼, ਕਟਹਿਰਾ, ਕੌਰਵ ਸਭਾ ਤੇ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਇਮਾਨਦਾਰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਹਿਰਦ ਪਾਤਰ ਵੀ ਹਨ। ਪਰ ਸਮੁੱਚੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਵਿਰਲੇ-ਟਾਵੇਂ ਪਾਤਰ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਦੇਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ

ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਿਸਟਮ 'ਤੇ ਖਿੱਝੇ ਅਤੇ ਬੇਵਸ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਕ ਪਾਤਰ ਨਾਵਲੀ ਥੀਮ ਦਾ ਅਸਲ ਧੁਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਕੜੀਆਂ ਨਾਲ ਇਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰੰਗ-ਬਰੰਗਾ ਸੰਸਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਪਾਤਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਤੇ-ਬੁੜੇ ਤੇ ਚੰਗੇ-ਮਾੜੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਮ ਵਿਹਾਰੀ ਜੀਵ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਧਨ ਵਿਗੂਣੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਅੰਗ ਜਿਵੇਂ ਪੁਲਿਸ, ਅਦਾਲਤਾਂ ਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਹੀ ਕੇਂਦਰੀ ਜਾਂ ਨਾਇਕ ਰੂਪੀ ਹਨ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਤਾਂ ਸਟੇਟ ਦੇ ਮੋਹਰੇ ਹਨ। ਹਰ ਛੋਟਾ ਮੋਹਰਾ ਵੱਡੇ ਜਾਂ ਤਾਕਤਵਰ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਾਕਮ, ਹਕੂਮਤ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਸਭ ਖਲਨਾਇਕੀ ਧਿਰਾਂ ਹਨ। ਸਿਸਟਮ ਜਾਂ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਹੀ ਦੋਸ਼ੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੀਤ ਦੀ ਨਾਵਲੀ-ਵਿਧੀ ਵਧੇਰੇ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਰੂਪ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਹਰ ਪਾਤਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਣ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਮ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਵੱਡੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੱਡੇ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਹੁਣ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਵਾਲੇ ਵੱਡੇ ਸਿਆਸੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਜੋਕੀ ਨਾਵਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਗਾਇਬ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਮੀਤ ਦੇ ਗਲਪ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਵਾਲੇ ਵੱਡੇ ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਪਾਤਰਾਵਲੀ ਨੇਮ-ਵਿਧਾਨ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ ਪਾਤਰ ਅਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ। ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੰਵਲ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਕਰੁਣਾ, ਬੀਰਤਾ ਤੇ ਭਾਵੁਕਤਾ ਤਹਿਤ ਵੱਡੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨਾਲ ਲਬਰੇਜ਼ ਹਨ। ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੀੜਾ ਮੁੱਖ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਭਾਵੇਂ ਹਾਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਕਮਜ਼ੋਰ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਹਠ ਤੇ ਸਿਰਝ ਵਿਚ ਡਟੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਕੁਰਬਾਨੀ ਤੇ ਜਸ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਭਾਵੇਂ ਹਾਰ ਵਾਲੀ ਹੈ ਪਰ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਚੜ੍ਹਤ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵੀ ਸਾਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਬਣਤਰ ਪ੍ਰਤੀ ਸਥਿਤੀ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਹਨ। ਪਰ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਫਸੇ ਜਾਂ ਉਲਝੇ ਕੁਝ ਖਾਸ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਨੁਹਾਰ ਘੜਨ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਲ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਪਾਤਰ ਆਮ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਤੇ ਵੱਡੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਛੋਟੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਵੱਡੇ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਵੱਡੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਆਮ ਵਿਹਾਰੀ ਜੀਵ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਧੁਰਾ ਕੁਝ ਇਕ ਪਾਤਰਾਂ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ। ਮੀਤ ਦੇ ਪਾਤਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਧਾਰਨ ਤੇ ਲੋਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਪਾਤਰ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਨਹੀਂ, ਸਮੂਹ ਵਰਗੇ ਹੀ ਹਨ। ਨਾਇਕ, ਕੇਂਦਰੀ ਤੇ ਅਸਾਧਾਰਨ ਪਾਤਰਾਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਯਥਾਰਥਕ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਇਹ ਨਾਵਲ ਹਨ। ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਕੁਝ ਪਾਤਰ ਯਾਦਗਾਰੀ ਹਨ, ਉਥੇ ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਅਜੋਹਾ ਹੈ।

ਤਫ਼ਤੀਸ਼, ਕਟਹਿਰਾ, ਕੌਰਵ ਸਭਾ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਘਟਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾਵਲ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਘਟਨਾ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਦੀ ਇਕ ਦਹਿਲੀਜ਼ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਅਸਲ ਬਲ ਤਾਂ ਇਸ ਦਹਿਲੀਜ਼ ਤੋਂ ਅੰਦਰ ਉਸਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਸੰਸਾਰ ਉਤੇ ਹੈ। ਤਫ਼ਤੀਸ਼, ਕਟਹਿਰਾ ਤੇ ਕੌਰਵ ਸਭਾ ਵਿਚ ਅਗਵਾ, ਕਤਲ, ਬਲਾਤਾਕਰ ਤੇ ਡਾਕੇ ਦੀ ਘਟਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦਾ ਅਸਲ ਬਲ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਕਾਨੂੰਨੀ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਨਿਆਂਇਕ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਕੁਰਦੇਣ ਉਤੇ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਹੀ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਾਲੇ ਤੇ ਮੀਤੇ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਆਮਦ ਤਾਂ ਇਕ ਵੇ ਰਵਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਜ਼ੋਰ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਉਤੇ ਹੈ। ਇਹ

ਨਾਵਲ ਘਟਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਰਵਿਆਂ ਭਰਪੂਰ ਹਨ। ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਕਸਰ ਹੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ, ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਜਾਂ ਨਾਟਕੀ ਮੋੜ ਦੇਣ ਲਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦਕਿ ਤੱਥਾਂ ਤੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਵਾਲਾ ਕਥਾਨਕ ਵਿਵਸਥਾ ਜਾਂ ਸਿਸਟਮ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੇ ਸਮਝ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਤੱਥਾਂ ਜਾਂ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਰ ਨਾਲ ਸਟੇਟ ਜਾਂ ਸਿਸਟਮ ਦਾ ਮਹਾਂ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਲੱਭਣ ਤੇ ਫੜਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਕੀ ਹੈ? ਚਲਾਣ ਕੱਟਣ ਤੇ ਭੁਗਤਾਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਕੀ ਹੈ? ਜੁਰਮ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਕੀ ਹਨ? ਫਰਦ ਜੁਰਮ ਕਿਵੇਂ ਲਗਦੇ ਜਾਂ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ? ਗਵਾਹ ਕਿਵੇਂ ਭੁਗਤਦੇ ਹਨ? ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਤੇ ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ? ਕੇਸ ਕਿਵੇਂ ਲਟਕਾਏ ਤੇ ਝਟਕਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ? ਫੈਸਲੇ ਦੇਣ ਦਾ ਤਰਕ ਜਾਂ ਆਧਾਰ ਕਿਵੇਂ ਦਾ ਹੈ? ਸਜ਼ਾ ਯਾਫ਼ਤਾ ਲਈ ਜੇਲ੍ਹ ਮੈਨੂਅਲ ਕੀ ਹੈ? ਇਹ ਲਾਗੂ ਕਿਵੇਂ ਹੈ। ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਕਾਰਖਾਨੇਦਾਰੀ ਦੀਆਂ ਕੀ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਹਨ। ਇਥੇ ਵੱਖਵਾਦ, ਅਤਿਵਾਦ ਕਿਵੇਂ ਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਖਾੜਕੂ ਗਰੁੱਪ ਕਿਵੇਂ ਦੇ ਅਮਲ ਵਿਚ ਹਨ? ਸਿਆਸਤ ਤੇ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਗੁੱਟਬੰਦੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਜਮਾਤੀ ਸਥਿਤੀ ਕਿਵੇਂ ਅਤਿਵਾਦ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਮੀਰੀ ਤੇ ਗਰੀਬੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਮਾਜ ਦੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰ ਤੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਨਿਖੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲੁੰਪਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦਾ ਕੋਹਜ ਵੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਅਤਿਵਾਦ, ਅਗਵਾ, ਕਤਲ, ਬਲਾਤਕਾਰ, ਡਾਕੇ ਤੇ ਚੋਰੀਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਲਬ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਤਾਂ ਸਟੇਟ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਲਈ ਵਾਰੇ-ਨਿਆਰੇ ਕਰਨ ਦਾ ਜਰੀਆ ਹਨ। ਹਵਾਲਾਤ ਜਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਬਾਹਰਲੇ ਸੰਸਾਰ ਵਾਂਗ ਜਮਾਤੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੈ। ‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’ ਵਿਚ ਪੰਕਜ ਤੇ ਨੀਰਜ ਨੂੰ ਹਵਾਲਾਤ ਵਿਚ ‘ਫਾਈਵ ਸਟਾਰ’ ਵਾਲੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਹਨ। ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਵਿਚ ਵੀ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਹਸਪਤਾਲ ਤੇ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਵਿਧਾਇਕ, ਸੇਠ, ਸਮਗਲਰ ਤੇ ਖਾੜਕੂ ਸਰਗਣੇ ਮੌਜ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਹਵਾਲਾਤ ਜਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕੀੜੇ-ਮਕੌੜਿਆਂ ਵਾਂਗ ਜੂਨ ਕਟੀ ਵਾਲੇ ਵੀ ਹਨ। ਪੁਲਿਸ, ਅਦਾਲਤਾਂ ਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਦੋਸ਼ੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਮੰਚ ਹਨ। ਇਹ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਇਨਸਾਫ਼ ਤੇ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਅਸਲ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਿੜਕ ਜਾਂ ਭਟਕ ਗਈਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹਨ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਦਾ ਮਕਸਦ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ, ਜੁਰਮ, ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਿਰਾਂ ਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲੀ ਵਿਧਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮੀਤ ਦੇ ਗਲਪ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਝ ਨਿਵੇਕਲੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਵਲੀ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਵੱਖਰੀ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਵਲ ਸਾਡਾ ਜਿਉਂਦਾ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਬਦਲਾਅ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਜੋਂ ਵੇਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਤਾਂ ਕਦੇ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਤੇ ਨਰਿੰਜਨ ਤਸਨੀਮ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਆਈ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਕੇਵਲ ਪੱਛਮ ਦੇ ਨਵੇਂ ਤਕਨੀਕੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਰੂਪਕੀ ਵਿਹਾਰ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕੇਵਲ ਵੱਖਰਤਾ ਦੀ ਸੂਚਕ ਸੀ। ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਰੂਪ-ਵਿਧਾਨ ਆਪਣੀ ਰਵਾਇਤ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਨਕਸ਼ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਰਹੁ-ਰੀਤ ਬਦਲਦੀ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਅਜੋਕੀ ਸਟੇਟ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਵੀ ਹਨ। ਸੰਘਰਸ਼ ਸੰਮਤੀ, ਯੁਵਾ ਸੰਘ, ਵਿਕਟਰ ਵੈਲਫੇਅਰ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਤਰਕਸ਼ੀਲ, ਹੈਲਪ ਲਾਈਨ, ਲੀਗਲ ਸੈੱਲ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੰਗ ਪੀੜਤ ਪਾਤਰਾਂ ਲਈ ਸਰਗਰਮ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾਇਰੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੰਗਾਂ ਜਾਂ ਸੰਮਤੀਆਂ ਦਾ ਖਾਸਾ ਸਥਾਨਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਅਤੇ ਫੌਰੀ ਰੂਪ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ

ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੈ। ਇਹ ਵਿੰਗ ਜਾਂ ਸੰਮਤੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ ਸਰਗਰਮੀ ਫੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਹੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਨਿਯਮਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਵਿਚਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਨੂੰਨੀ ਦਾਅ-ਪੇਚਾਂ ਜਾਂ ਮੀਡੀਏ ਰਾਹੀਂ ਮੁਲਜ਼ਮ ਧਿਰ ਨੂੰ ਘੇਰਨ ਜਾਂ ਵਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਅਜੋਕਾ ਸਿਸਟਮ ਆਪਣੇ ਉਤੇ ਕੋਈ ਬਿਪਤਾ ਜਾਂ ਉਜਰ ਆਉਣ ’ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪੁਰਜ਼ਿਆਂ ਦਾ ਝਟਕਾਅ ਵੀ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਅਜੇਹਾ ਵਿਹਾਰ ਲੋਕ ਰੋਹ ਜਾਂ ਜਨਤਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਮੱਠਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜੁਗਤ ਵਜੋਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਸਟਮ ਨੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਾਜਸੀ ਬਦਲ ਦੇ ਨਾਹਰਿਆਂ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਖਿਸਕਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ‘ਸਮਾਜਵਾਦੀ’ ਨਾਹਰੇ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਭੁਲਾਵਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਰਾਖਵੇਂਕਰਨ ਰਾਹੀਂ ਨਿਮਨ ਧਿਰਾਂ ਲਈ ਪਲਚਵੇ ਚੋਗੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਿਸਟਮ ਦਾ ਵਿਖਾਵਾ ਸਭ ਲਈ, ਸਭ ਦੁਆਰਾ ਤੇ ਸਭ ਦਾ ਹੋਣ ਸਬੰਧੀ ਹੈ। ਪਰ ਅਮਲ ਦੀ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਇਹ ਕੁਝ ‘ਸਕਤਿਆਂ’ ਦਾ ਤੇ ਕੁਝ ‘ਸਕਤਿਆਂ’ ਲਈ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਸਟਮ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤਕੜੇ ਦੇ ਹਿਤ ਮੁਤਾਬਕ ਤੁਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾੜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁਤਾਬਕ ਤੋਰਦਾ-ਮਰੋੜਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਸਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਕੋਲ ‘ਵੈਲਫੇਅਰ ਸਟੇਟ’ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੀ ਦੁਨੀਆਂ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਮੰਡੀ ਦਾ ਰੂਪ ਲੈ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਨਕਲਾਬੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਓਪਰੇ ਤੇ ਨਿਹੱਥੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਦੇ ਬਦਲ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ‘ਤੂੰ ਹੀ ਚੰਗਾ ਜਾਂ ਬੰਦਾ ਬਣ’ ਜਾਂ ‘ਸਰਕਾਰ, ਸਰਕਾਰੀ ਨਿਯਮਾਂ’ ਮੁਤਾਬਕ ਚੱਲੇ ਉਤੇ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੰਗ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਮਿਲੇ ਹੱਕਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸਾਡੀਆਂ ਲੋਕ ਲਹਿਰਾਂ ਤੇ ਸੰਮਤੀਆਂ ਦਾ ਅੰਦਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਸੁੰਗੜ ਹੈ। ਇਹ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸੱਚ ਹੈ, ਪਰ ਚਿੰਤਾ ਵਾਲਾ। ਮੌਜੂਦਾ ਸੱਤਾ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਚੈਲੰਜ ਜਾਂ ਬਦਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਾਡਲ ਤੋਂ ਬੇਖੋਫ਼ ਹੈ। ਹਾਂ, ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਮੋਹਰਿਆਂ ਨੂੰ ਥਾਂ ਸਿਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਜਾਂ ਸਿਰ-ਪੀੜ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦਾ ਇਸ ਸਿਸਟਮ ਪ੍ਰਤੀ ਲਹਿਜਾ ਲਗਾਵ ਦਾ ਨਹੀਂ ਅਸੰਮਤੀ ਤੇ ਸ਼ੰਕੇ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਉਲਾਰ, ਪੱਖਵਾਦੀ ਤੇ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੈਮਿੰਗਵੇ ਦੇ ਨਾਵਲ ‘ਬੁੱਢਾ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰ’ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਮਛੇਰੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਕ ਪਿੰਜਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰਾਰਥਕ ਦਿਸਦੀ ਹੈ ਤਿਵੇਂ ਅਖੀਰ ਪਾਲੇ ਤੇ ਮੀਤੇ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਵੀ ਵਿਅੰਗਮਈ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਹੈਮਿੰਗਵੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਮੀਤ ਵੀ ਅਤਿ ਦੀ ਦੁੱਖਾਂ-ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਵਾਲੀ ਕਾਲੀ ਰਾਤ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ, ਏਕਤਾ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਧਰਵਾਸ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ।

ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਜੁੰਬਸ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਸਾਡੇ ਇਸ ਪੂਰੇ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਗੰਗਾ ਆਪਣੀ ਗੰਗੋਤਰੀ ਤੋਂ ਸਿਰਿਆਂ ਤੱਕ ਪੂਰੇ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਕੋਈ ਸਿੱਧਾ ਹੱਲ ਪਾਠਕਾਂ ਅੱਗੇ ਵਿਆਖਿਆ ਜਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਸ਼ਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਘੋਖਵੀਂ ਸਮਝ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਡੇਰੀ ਸਫਲਤਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਲੰਬਾ ਪੈਂਡਾ ਤੈਅ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਦਾ ਸੱਚ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਮੀਤ ਦੀ ਅਜੇਹੀ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਧਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਨਾਵਲੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਨਿਖਾਰ ਵੀ।

ਹਾਂਦਰੂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਵਾਹਕ ਹਨ ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲ

ਡਾ.ਸੁਰਜੀਤ ਬਰਾੜ

ਸਮਕਾਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੂਜੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿਧਾ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਪਿਛਲੇ ਦਸ-ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਨਵੀਨਤਮ ਤਜਰਬੇ ਕਰਕੇ ਨਾਵਲੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਆਕਾਰ ਨੂੰ ਮੋਕਲਾ ਅਤੇ ਸਮਰਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ, ਵੱਖਰਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸੌਂਦਰਯ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਗਸਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਗਤ ਨਵੀਨ ਤਜਰਬਿਆਂ ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਕਲਾਤਮਕ ਜੁਗਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨੇ ਆਕਾਰ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਰ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ, ਬਹੁ-ਲਕੀਰੀ, ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀ (ਸੰਘਣੀ ਬਣਤਰ-ਬੁਣਤਰ) ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਸੁਵਰਤੋਂ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਮਕਾਲ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਜੁਗਤਾਂ ਦੇ ਨਿਭਾਉ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਪੇਚੀਦਾ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਧਾਰਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਦਾਇਰੇ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਨਵ-ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਅਤੇ ਨਵ-ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸੁਰ ਨੂੰ ਕਲੇਵਰ 'ਚ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਹ ਇਕ ਹਾਂਦਰੂ/ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਅਤੇ ਸੁਭ ਸ਼ਗਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ 'ਚ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਆ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੀ ਰਚੀ ਨੂੰ ਉਸਾਰੂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਸਮੇਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਗ ਸੀ। ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ, ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਨਿਹਾਇਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਰਸਤਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਣਗੌਲੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਲਾਸਾਨੀ ਕਾਰਜ ਹੈ ਹੀ, ਮਿਥਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਕ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਿਥਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਬਣਾਉਣਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਮੰਗਦਾ ਪੱਖ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨਿਆਂ-ਅਨਿਆਂ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਵਸਥਾ, ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਮਾਫੀਆ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਗਾਂਢ-ਸਾਂਢ, ਆਤੰਕਵਾਦ, ਕਤਲਾਂ-ਬਲਾਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਦਰ 'ਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ 'ਚ ਸੰਜੀਵ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰੂਪ 'ਚ ਰੇਖਾਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫੈਟੈਸੀ ਵਿਧੀ (ਜੋ ਕੱਲ੍ਹ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਬਣੇਗੀ) ਰਾਹੀਂ ਭਵਿੱਖੀ ਨਵ-ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਅਤੇ ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ 'ਚ ਉਭਰਵਾਂ ਸਥਾਨ ਹਾਸਲ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਨਵਾਂ ਤਜਰਬਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਨਾਵਲ ਸਾਨੂੰ ਵੱਖਰੀ ਦਿਸ਼ਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਨਵੇਂ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਰਹੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਸਾਡੀ ਸੋਚ/ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਸਾਡੇ ਗਹਿਰ-ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਖੇਤੀ ਸੰਕਟ, ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਤਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਫਰੋਲਦੇ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਸੰਕਟ ਦੇ ਮੋਚਨ ਲਈ ਇਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਮਕਾਲ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ, ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਅਗਰਗਾਮੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ

ਚਰਚਿਤ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਜੀਵਨੀ-ਮੂਲਕ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨੇ ਵੀ ਨਾਵਲੀ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਨਿੱਗਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਅਲਾਮਤਾਂ, ਮੰਡੀ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਆਪ-ਮੁਹਾਰਤ, ਟੱਟ ਭੱਜ ਰਹੇ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਭਾਰੂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਇਕੱਲਤਾ-ਬੇਗਾਨਗੀ ਦੀਆਂ ਦੁਰ-ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਵਧ ਰਹੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਦਰ, ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮੰਡੀ ਦਾ ਵਸਤ ਬਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਵਧ ਰਹੀ ਜਿਸਮਫਰੋਸ਼ੀ ਅਤੇ ਵੇ ਸਵਾਗਿਰੀ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ 'ਚ ਵਧ ਰਹੇ ਤਣਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਾਂ ਨੇ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਅਮਾਨਵੀ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟ-ਭੂਮੀ 'ਤੇ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨਾ ਇਕ ਸਲਾਹੁਣਯੋਗ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਯਥਾਰਥ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਜੁਗਤਾਂ (ਆਲੋਚਨਾ, ਪ੍ਰਸ਼ਨ, ਵਿਅੰਗ, ਸੰਕੇਤ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਕਰੁਣਾ-ਤਰਾਸਦੀ, ਇਤਿਹਾਸ-ਮਿਥਿਹਾਸ, ਕਲਪਨਾ, ਤੁਲਨਾ, ਦਵੰਦ-ਤਣਾਉ, ਨਫਰਤ-ਚੋਹ, ਵਾਰਤਾਲਪ) ਵਰਤ ਕੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਜੁਗਤਾਂ ਅੱਜ ਨਿੱਠ ਕੇ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਸੁਹਜ/ਰੂਪ 'ਚ ਵਾਧਾ ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਖੂਬਸੂਰਤ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਲੰਬੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਦਿੱਖ, ਵਿਲੱਖਣ ਪਹਿਚਾਣ, ਸੁਰ ਅਤੇ ਰੁਤਬਾ ਹੈ। ਮੀਤ ਨੇ 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼', 'ਕਟਹਿਰਾ', 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ', 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਚਾਰ ਨਾਵਲ ਰਚੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਪਰਸਪਰ ਸਬੰਧਤ ਹਨ ਅਤੇ ਲੜੀਬੱਧ ਹਨ। ਚਾਰੇ ਨਾਵਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਵੀ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਅਤੇ ਆਮਦ ਨਾਲ ਨਾਵਲੀ-ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਵੱਖਰੀ ਦਿਸ਼ਾ, ਪਹਿਚਾਣ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਵ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਲੇਖਣੀ ਰਾਹੀਂ ਚਟਖਾਰੇ, ਆਨੰਦ ਲੈਂਦਾ-ਦਿੰਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਪੂਰੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ, ਨਿਡਰਤਾ, ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਗੱਲ, ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਤੇ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜਕ ਘਟਨਾ-ਦੁਰਘਟਨਾ, ਸਮਾਜਕ ਮਸਲੇ-ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਨਾਵਲੀ ਧਰਾਤਲ ਉਪਰ ਉਤਾਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲਤਰ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਬਲ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਤਹਿਆਂ-ਪਰਤਾਂ ਤੱਕ ਫਰੋਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਤਹਿਆਂ-ਪਰਤਾਂ ਫਰੋਲਣ ਸਮੇਂ ਉਹ ਭਾਵੁਕਤਾ-ਉਪਭਾਵੁਕਤਾ ਤੋਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਲਾਊਡ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਬੜੀ ਸਹਿਜਤਾ, ਬੜੇ ਜ਼ਬਤਮਈ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਾਂ 'ਚ ਉਹ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਹੀਣਤਾ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ 'ਚ ਭਾਵੇਂ ਬੌਧਿਕਤਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਸਥਿਤੀਆਂ-ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਮੁਤਾਬਕ ਹੈ, ਬੋਲੋਤਾ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਯਥਾਰਥ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੌਂਦਰਯਮਈ ਦਿੱਖ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੀਤ ਦਵੰਦਾਂ-ਤਣਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਾਟਕੀ ਮੋੜਾਂ ਨਾਲ ਨਾਵਲ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਮਾਹਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ 'ਚ ਗੰਭੀਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਅੰਗ ਅਤੇ ਕਟਾਖਸ਼ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਚਾਰਾਂ ਨਾਵਲਾਂ 'ਚ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਿਤੀਆਂ-ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ 'ਤੇ ਤਿੱਖਾ ਕਟਾਖਸ਼ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ, ਸੰਕੇਤਾਤਮਕ, ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਤਮਕ, ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਸੁਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੇ ਇਹ ਨਾਵਲ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟਤਾ, ਮਾਰਮਿਕਤਾ ਅਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜੁਗਤਾਂ ਮੀਤ ਲਈ ਤਿੱਖੇ ਸੰਦ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਅਨਿਆਂ, ਧੱਕਿਆਂ, ਬਲਾਤਕਾਰ, ਕਾਨੂੰਨ-ਜੋਲੂ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਡੋਰਾਵਾਦ, ਆਤੰਕਵਾਦ, ਸਰਕਾਰੀ-ਤੰਤਰ, ਜੱਜਾਂ-ਵਕੀਲਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਚੀਰ-ਫਾੜ/ਸਰਜਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੀਤ ਦੇ ਚਾਰੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਨਾਮ (ਤਫ਼ਤੀਸ਼, ਕਟਹਿਰਾ, ਕੌਰਵ ਸਭਾ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਘਰ) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ

ਸੰਚਾਰਿਤ, ਪ੍ਰਸਾਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ 'ਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਭਾਵੇਂ ਭਰਮਾਰ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਸਥਿਤੀਆਂ-ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ, ਮਸਲਿਆਂ-ਸੰਕਟਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਰਜੇ-ਉਸਾਰੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਵੀ ਕੁਝ ਹਾਸਲ/ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਚਾਰੇ ਨਾਵਲਾਂ (ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਫ਼ਤੀਸ਼, ਕਟਾਹਿਰਾ ਤੇ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਲੜੀਬੱਧ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਆਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਹਨ) ਰਾਹੀਂ ਪੂਰੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਬਾਰੇ ਬੋਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਕਥਾ ਇਕੋ ਧਾਰਾ 'ਚ ਚਲਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਮੁੱਖ ਕਥਾ ਦੇ ਨਾਲੋਂ-ਨਾਲ ਕਈ ਹੋਰ ਸਹਾਇਕ ਉਪ-ਕਥਾਵਾਂ ਵੀ ਮੁੱਖ ਕਥਾ ਨੂੰ ਅਗੇਰੇ ਤੋਰਨ 'ਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੁੱਖ ਕਥਾ ਦੁਆਲੇ ਬੁਣੀ ਹਰ ਕਥਾ ਨਵੇਂ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਪਾਤਰ ਦਾ ਨਾਮ, ਚਿਹਰਾ-ਮੁਹਰਾ, ਆਚਰਨ, ਸੁਭਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜ 'ਘਟਨਾ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ' ਅਨੁਸਾਰ ਘੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੋਈ ਪਾਤਰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਦਾ ਰੰਗ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਯਥਾਰਥਕ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਹਰ ਮਸਲਾ, ਹਰ ਸੰਕਟ, ਹਰ ਘਟਨਾ, ਹਰ ਸਥਿਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰਥਿਕ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਘਟਨਾ/ਸਥਿਤੀ ਬੋਲੋਤੀ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ, ਵਾਧੂ ਨਹੀਂ। ਮੁੱਖ ਕਥਾ ਦੀ ਲੜੀ ਕਿਤੋਂ ਵੀ ਟੁੱਟਦੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਬੁਣੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਭ ਲਘੂ ਕਥਾਵਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਹਨ। ਉਕਤ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮੀਤ ਦੇ ਇਹ ਨਾਵਲ ਸੰਘਣੀ ਬਣਤਰ-ਬੁਣਤਰ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਸਮਕਾਲ ਵੱਲ ਸੇ ਧਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ, ਵੱਖਰਤਾ, ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਕਾਰਨ ਸੰਪੂਰਨ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਵਲ ਹਰ ਕੋਣ, ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਚਪਾਏ ਦੀ ਕਲਾ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਨਾਵਲ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿਕ ਸਿਨਫ਼ ਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ 'ਚੋਂ ਮੀਤ ਦੀ ਇਹ ਨਾਵਲ ਲੜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਉਭਰਵੀਂ ਹੈ। ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਇਹ ਲੜੀ ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ ਕਾਰਨ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿਕ ਹੈ।

ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਦੌਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਕਰੂਰ ਅਤੇ ਅਮਾਨਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦ 'ਚ, ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਨਵ-ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ 'ਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੂੰ ਚਿਰਜੀਵ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਉਪਰਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਨੇ ਨਵੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਤਹਿਤ ਨਿੱਜੀਕਰਨ, ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਮੰਡੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜਿਸ ਕੋਲ ਪੂੰਜੀ ਹੈ ਜਾਂ ਵਿੱਤੀ ਸਾਧਨ ਹਨ, ਉਹ ਬਲਸ਼ਾਲੀ ਹੈ, ਮੰਡੀ 'ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਹੈ, ਕਬਜ਼ਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਹੀ ਮੰਡੀ 'ਚ ਵਸਤ ਭੇਜਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਹੀ ਖਰੀਦਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਅਤੇ ਬਰਬਰਤਾ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਡੀ ਦੀ ਵਸਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਸਤੂਕਰਨ ਹੋਣਾ—ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖਤਰਨਾਕ ਰੁਝਾਨ ਹੈ। ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਦੁਖਦ ਪਹਿਲੂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੰਡੀ 'ਚੋਂ ਵਸਤੂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਖਰੀਦੀ ਜਾਂਦੀ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖ (ਮਰਦ ਅਤੇ ਔਰਤ) ਆਚਰਣ, ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ, ਯਾਰੀਆਂ-ਦੋਸਤੀਆਂ, ਪਿਆਰ, ਰਿਸ਼ਤੇ, ਨਿਆਂ, ਕਾਨੂੰਨ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਵੋਟਾਂ, ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵੀ ਖਰੀਦੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਮੁੱਲ ਉਸ ਦੀ ਵੁੱਕਤ ਅਤੇ ਮੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਆਂਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਡੰਬਨਾ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਪੂੰਜੀ ਸੀਮਤ ਹੱਥਾਂ (ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਜਗਤ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਆਦਿ) ਵਿਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਕੁਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀ ਦੁਰ-ਕੀਮਤ ਨੂੰ ਅਸਮਾਨੀਂ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਅਰਥ ਸਰਕਾਰੀ ਮਹਿਕਮਾ ਰਿਸ਼ਵਤਖੋਰੀ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ। ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ, ਕਾਰਜ ਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਆਦਿ ਅਖੌਤੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੇ ਤਿੰਨੋਂ ਥੰਮ੍ਹ ਕੁਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਮਹਾਂ ਅੰਝੇ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲੀ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇ ਕੇ ਸਜ਼ਾ ਤੋਂ

ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੇਗੁਨਾਹ (ਆਮ ਆਦਮੀ) ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਅਮੀਰ ਦੀ ਝੋਲੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਗਰੀਬ ਨੂੰ ਅਨਿਆਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਪੁਲਿਸ, ਅਫ਼ਸਰ, ਮੰਤਰੀ, ਵਕੀਲ, ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਖਰੀਦ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਮਾਫੀਏ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਸੁਰ ਪੀਡੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਨਾਪਾਕ ਗੱਠਜੋੜ ਨਾਲ ਦੇਸ਼, ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਭੱਠਾ ਬਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਨਹੀਂ ਭੂਤ-ਕਾਲ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ 'ਚੋਂ ਅਨੇਕ ਮਿਸਾਲਾਂ ਸਬੂਤ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਕੁਸ਼ਟ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਤਿਕਤਮਬਾਜ਼ੀ, ਮੌਕਾਪ੍ਰਸਤੀ, ਕੁਨਬਾ-ਪ੍ਰਵਰੀ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਵੀ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰਸਪਰ ਲੜਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ, ਸਗੋਂ ਆਤੰਕਵਾਦ ਨੂੰ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਹੋਰ ਹਵਾ ਅਤੇ ਬੜਾਵਾ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਰਚਨਾ ਆਪਣੀ ਆਯੂ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਕੱਟੜਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵਧਾ-ਫੁਲਾ ਰਹੀ, ਸਗੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਡੇਰਾਵਾਦ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਜਿਹੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮਸਲਿਆਂ-ਸੰਕਟਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਵੰਡਣ/ਵਿਭਾਜਤ ਕਰਨ ਦਾ ਰਸਤਾ ਇਸ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਪੂਰਾ ਰਾਸ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। 'ਆਤੰਕਵਾਦ' ਨੂੰ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਇਸ਼ੂ ਬਣਾ ਦੇਣ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਨਾਪਾਕ ਹੱਥ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਇਸ ਕੂਟਨੀਤਕ ਹਥਿਆਰ ਰਾਹੀਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਵ-ਬਸਤੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਆਤੰਕਵਾਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਿੱਤੀ ਪੂੰਜੀ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਸਾਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੱਥ-ਪੈਰ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾ, ਆਪਣੇ ਆਚਰਣ, ਆਪਣੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ-ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਘੜਨ-ਸੰਵਾਰਨ ਅਤੇ ਬਦਲਣ ਲਈ ਹਰ ਹੀਲਾ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਹਰ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਰੂਪ ਅਤੇ ਰੰਗ ਨੂੰ ਇਕੋ ਭਾਸ਼ਾ 'ਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਮਾਨਵੀ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣ ਲਈ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਮਾਨਵੀ ਪਾਕ-ਪਾਵਨ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸੰਤੁਲਨ ਦਾ ਭੰਜਨ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਜਮੁਖੀ ਅਤੇ ਅਸਤਿਤਵੀ-ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਸਾਂਝ-ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਮਿਲਵਰਤਣ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਾਂ 'ਚ ਇਕੱਲਤਾ ਅਤੇ ਬੇਗਾਨਗੀ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ-ਬੜ੍ਹਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ 'ਚ ਪਾਸ਼ਵਿਕਤਾ ਭਾਰੂ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਘਾਣ ਬਿਖਰਾਉ ਅਤੇ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਇਕ ਆਮ ਵਰਤਾਰਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ 'ਭੀੜ' ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਗਾਇਬ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤੇ ਪਿਆਰ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਨਾਲ ਕੌਮਾਂ, ਧਰਮਾਂ, ਜਾਤਾਂ-ਫਿਰਕਿਆਂ 'ਚ ਤਣਾਅ ਅਤੇ ਦਵੰਦਾਂ ਦੀ ਦਰ ਤਿੱਖੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਲਈ ਗ਼ੈਰ-ਸਿਹਤਮੰਦ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਮਹਿੰਗਾਈ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ, ਗਰੀਬੀ, ਭੁੱਖਮਰੀ ਦੇ ਆਲਮ 'ਚ ਵਾਧਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਲਾਮਤਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਆਮਦ ਮਾੜਾ ਪੱਖ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀ ਲਈ ਹਨ ਨਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਹੈ। ਤਕਨੀਕਾਂ, ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਦਰਜਾ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਹੋਣਾ ਇਸ ਜੁੱਗ ਦਾ ਦੂਜਾ ਵੱਡਾ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਪਹਿਲੂ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ (ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ) ਦਿਉ-ਕੱਦ ਮਾਲਕ ਅਤੇ ਮਲਟੀ ਕੰਪਲੈਕਸਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਨਾਲ ਪਰਚੂਨ ਵਿਕਰੇਤਾਵਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਰਚੂਨ-ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਪੰਦਰਾਂ ਕਰੋੜ ਲੋਕ ਬਾਰੁਜ਼ਗਾਰ ਹਨ ਜੋ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਹੋਣਗੇ) ਨੂੰ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ, ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਭੁੱਖਮਰੀ ਨੇ ਘੇਰਨਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ

ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਖੇਤੀ-ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਹੋਰ ਭਿਆਨਕ ਅਤੇ ਡੂੰਘਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਸਾਨੀ ਵੀ ਹਾਸ਼ੀਆ ਬਰਦਾਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਦੀ ਮਾਰ ਨਾਲ ਜਨਤਕ ਅਦਾਰੇ ਨਿੱਜੀ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਬਾਹੁਜ਼ਗਾਰ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਜਾਂ ਹੋ ਜਾਣਗੇ, ਇਹ ਪਿੱਛੇ-ਖਿੱਚੂ ਰੁਝਾਨ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਇਸ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਨਾਲ ਧਰਤੀ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਕਾਰਨ ਲੋਕ ਅਸਾਧ ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਏਡਜ਼, ਕੈਂਸਰ, ਸ਼ੱਕਰ ਰੋਗ, ਦਿਲ ਦੇ ਰੋਗ, ਬਲੱਡ ਪ੍ਰੈਸ਼ਰ ਆਦਿ ਰੋਗ ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੀਆਂ ਦੇਣਾਂ ਹਨ। ਲੁੱਟਾਂ, ਖੋਹਾਂ, ਸ਼ੋਸਣ, ਚੋਰੀਆਂ, ਠੱਗੀਆਂ, ਗਬਨ, ਸਕੈਂਡਲ, ਕਤਲ, ਬਲਾਤਕਾਰ, ਕਾਲਾ ਧਨ, ਟੈਕਸ ਚੋਰੀ, ਤਸਕਰੀ, ਕਾਲੇ ਧੰਦੇ, ਦਾਜ-ਦਹੇਜ, ਨਸ਼ਾਖੋਰੀ, ਫ਼ਰੋੜੀਆਂ, ਵੇਸਵਾਗਮਨੀ ਆਦਿ ਦੁਰ-ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਇਸੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਰਚਨਾ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣਤਾ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਹੀਣਤਾ, ਅਸੁਰੱਖਿਆ, ਅਰਾਜਕਤਾ, ਬਦਅਮਨੀ, ਅਸ਼ਾਂਤੀ-ਬੇਚੈਨੀ, ਬੇਵਿਸ਼ਵਾਸੀ, ਲਾ-ਕਾਨੂੰਨੀ, ਨਫ਼ਰਤ-ਸਾੜਾ, ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ, ਲੱਚਰਤਾ ਅਤੇ ਦੇਹਵਾਦੀ ਬਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਇਛਾਵਾਂ, ਕਾਮਨਾਵਾਂ, ਆਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ 'ਚੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਮਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕਰੂਰ ਯਥਾਰਥ ਹੈ। ਸੱਚ ਦੀ ਥਾਂ ਝੂਠ/ਕੂੜ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਉਪਰ ਅਮਾਨਵੀ ਚਿਹਰੇ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਹਰ ਮਨੋਤ, ਹਰ ਧਾਰਨਾ ਨੇ ਗਲਬਾ ਪਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਕੋਈ ਖੇਤਰ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਆਕਰਮਣ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਜਾਂ ਸੱਖਣਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਹਰ ਖੇਤਰ, ਹਰ ਪਾਸੇ ਆਪਾ-ਧਾਪੀ ਅਤੇ ਕਾਵਾਂ-ਰੋਲੀ ਮੱਚੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਜਿਥੇ ਦਾਅ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਥੇ ਹੀ ਦਾਅ ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਕਦਾਚਿਤ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਨੇ ਸਾਡੀ ਵਿਤਰਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਗਰੀਬਾਂ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਵਿਤਰਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਸਮਰਿਧ ਲੋਕ, ਵਿਚੋਲੇ, ਅਫ਼ਸਰ, ਮੁਲਾਜ਼ਮ, ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਨੇਤਾ ਆਦਿ ਡਕਾਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ (ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਦਾਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ-ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਤ ਬਿਊਰਾ ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ 'ਚ ਦਰਜ ਹੈ)। ਇਕ ਨੰਬਰ ਦਾ (ਕਾਨੂੰਨੀ) ਕਾਰਜ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੋ ਨੰਬਰ ਦੇ ਕਾਰਜ (ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ) ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਪੂੰਜੀ (ਮੀਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਇਆ) ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਪੂੰਜੀ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਧਰਮ-ਕਰਮ, ਮਾਈ-ਬਾਪ ਬਣ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਜ ਰਸਾਤਲ, ਦਲਦਲ ਵੱਲ ਹੀ ਜਾਏਗਾ, ਜੋ ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼, ਸਾਡਾ ਸਮਾਜ ਨਿਰੰਤਰ ਇਸੇ ਰਸਤੇ/ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਜਦ ਕੋਈ ਦੇਸ਼ ਅਜਿਹੇ ਕਗਾਰ 'ਤੇ ਜਾ ਖੜ੍ਹੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਕਠਿਨ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਜੇ ਚੇਤਨਸ਼ੀਲਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਵੇ, ਜਮਾਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਵੇ, ਜਥੇਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਰਸਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਵੇ ਤਾਂ ਅਸੰਭਵ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਮੀਤ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ 'ਚ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦਾ ਹੈ)। ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖ ਚੇਤਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਆਪਣੀ ਅੱਗੇਵਧੂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਾਧਾਪੀ, ਸੰਵੇਦਨਹੀਣਤਾ, ਆਚਰਣਹੀਣਤਾ, ਅਰਾਜਕਤਾ, ਅਸ਼ਾਂਤੀ-ਬਦਅਮਨੀ, ਲੁੱਟ-ਸ਼ੋਸਣ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਵਤਖੋਰੀ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹੇਗੀ। ਸਮਕਾਲ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਇਕ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ (ਮੀਤ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਮਾਇਆ-ਨਗਰੀ ਰਾਹੀਂ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ)। ਉਂਜ ਵੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਕਾਰਨ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਹਰ ਮਹਾਂ ਨਗਰ 'ਮਾਇਆ-ਨਗਰੀ' (ਮੀਤ ਅਨੁਸਾਰ ਲੁਧਿਆਣਾ) 'ਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਸੋ, ਮੀਤ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ 'ਚ ਦਰਜ ਮਾਇਆ-ਨਗਰੀ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਨਗਰੀ 'ਚ ਪਵਿੱਤਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਰਥ ਗੁਆ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ 'ਤੇ ਪੂੰਜੀ-ਸੰਪਤੀ ਭਾਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਜਦ ਪੂੰਜੀ-ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਦਰਜਾ

ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਵੇ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੋਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਮੇਰਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਕਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀਆਂ ਸਭ ਅਲਾਮਤਾਂ, ਵਿਸੰਗਤੀਆਂ, ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਇਸ ਮਹਾਂ-ਨਗਰੀ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ। ਸੱਚਾਈ, ਅਸੂਲ, ਨੇਮ, ਲਿਆਕਤ, ਸਰਮ-ਹਯਾ, ਲਿਹਾਜ, ਤਰਸ, ਰਹਿਮ, ਮਦਦ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਬੇਮਾਅਨਾ ਅਤੇ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਮਨੁੱਖ ਬੇਰਹਿਮ, ਬੇਸ਼ਰਮ, ਬੇਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਅਨੇਮੀ, ਬੇਅਸੂਲ, ਝੂਠਾ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਬੀਮਾਰ ਮੁੱਲਾਂ/ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਨਗਰੀ 'ਚ ਕਾਨੂੰਨ ਵੀ ਪੂੰਜੀ ਦਾ ਮਾਤਹਿਤ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੀਤ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਪੂੰਜੀ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਖਰੀਦ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਿਆਂ ਮੰਡੀ ਦੀ ਵਸਤੂ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਵਕੀਲ, ਜੱਜ, ਕਲਰਕ, ਅਫ਼ਸਰ, ਅਦਾਲਤਾਂ, ਗਵਾਹ 'ਪੂੰਜੀ' ਦੇ ਮੁਬਾਜ਼ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਮਾਇਆ ਨਗਰੀ 'ਚ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ, ਗੁੰਡਿਆਂ, ਝੂਠਿਆਂ, ਤਸਕਰਾਂ, ਟੈਕਸ ਚੋਰਾਂ, ਰਿਸ਼ਵਤਖੋਰਾਂ, ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਅਤੇ ਮਾਫ਼ੀਏ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਨਿਮਨ, ਦਲਿਤ ਅਤੇ ਹਾਸ਼ੀਆ-ਬਰਦਾਰ ਆਦਮੀ ਦੀ ਇਸ ਸੰਰਚਨਾ (ਭਾਵ ਮਾਇਆ ਨਗਰੀ) 'ਚ ਕੋਈ ਪੁੱਛ-ਪ੍ਰਤੀਤ, ਕੋਈ ਰੁਤਬਾ, ਕੋਈ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ, ਕੋਈ ਇੱਜ਼ਤ, ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਧੱਕੇ ਅਤੇ ਅਨਿਆਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਹੂਲਤ, ਕੋਈ ਅਨੁਦਾਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਖੇਤਰ 'ਚ ਪੁੱਗਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਕਿਸੇ ਖੇਤਰ 'ਚ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਵਾਸਤਵ 'ਚ ਉਹ ਅਣਹੋਏ ਦੀ ਜੂਨ ਹੰਢਾਉਣ ਲਈ ਬੇਵਸ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਸਮੱਸਿਆ/ਕਿਸੇ ਸੰਕਟ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਵਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਉਹ ਉਦਗਾਰਾਂ, ਇਛਾਵਾਂ, ਆਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਛਾਤੀ 'ਚ ਦਬਾ ਕੇ ਹੀ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਵਰਤਾਰੇ, ਮਸਲੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕੋਣਾਂ-ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਆਪਣੇ ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ 'ਚ ਉਠਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ।

ਮਾਇਆ ਨਗਰੀ ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਭਾਵ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਚਾਰੇ ਨਾਵਲ ਕਾਬਲੇ-ਗੌਰ ਹਨ। ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਜੋਂ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' 'ਚ ਦਰਜ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, 'ਮਾਇਆ ਨਗਰ ਵਿਚ ਦੋ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਵੰਡ 'ਤੇ ਝਗੜਾ ਛਿੜ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਧਿਰ ਨੇ ਕੁਝ ਭਾੜੇ ਦੇ ਟੱਟੂ ਖਰੀਦ ਕੇ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਦੇ ਘਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਭਾੜੇ ਦੇ ਟੱਟੂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਭੂਸਰ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਨੌਜਵਾਨ ਲੜਕੀ ਨੇਹਾ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੁੜੀ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਚਾਉਂਦਾ ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ ਕਮਲ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਗਵਾ ਬੈਠਾ। ਘਰ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵੇਦ, ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੀਲਮ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਵਾਕਾ ਵੇਦ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਪੰਕਜ ਅਤੇ ਨੀਰਜ ਨੇ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਦੌਰਾਨ ਸਾਜਿਸ਼ ਨੰਗੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਕ ਵਾਰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਮਾਇਆ ਨਗਰ ਦੇ ਗਿਣੇ-ਚੁਣੇ ਸਨਅਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਉਚੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸਨ। ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਕਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਪੈਸਾ ਅਤੇ ਰਸੂਖ ਵਰਤ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮਾਨਤ ਕਰਾਈ, ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਵਿਚੋਂ ਕਟਵਾ ਦਿੱਤੇ। ਪੀੜਤ ਧਿਰ ਨਾਲ ਧੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਸੋਸਾਇਟੀ ਨੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਨਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਬਾਜ਼ੀ ਫੇਰ ਸਨਅਤਕਾਰ ਮਾਰ ਗਏ। ਸੋਸਾਇਟੀ ਨੂੰ ਅੰਗੂਠਾ ਦਿਖਾ ਕੇ ਉਹ ਬਾਇੱਜ਼ਤ ਬਰੀ ਹੋ ਗਏ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਾਫ਼ੀਆ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ 'ਚ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਇਹ ਵੇਰਵਾ ਇਸੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦਾ ਹੈ, 'ਪੰਜਵੇਂ ਬੈਂਡ ਉਪਰ ਕਾਲਾ ਨਾਗ ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਦੀਪ ਪੁਲਿਸ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿਚ ਡਿਸਮਿਸ ਹੋਇਆ ਦੀਪਾ ਸੀ। ਨੌਕਰੀ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਝਗੜੇ ਵਾਲੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ, ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਅਤੇ ਕੋਠੀਆਂ ਖਰੀਦਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਝਗੜੇ ਵਾਲੀ

ਬਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਖਰੀਦ ਕੇ, ਵਰਦੀ ਦਾ ਰੋਹਬ ਪਾ ਕੇ ਖਾਲੀ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਦੁੱਗਣੇ ਭਾਅ ਵੇਚ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਅਤੇ ਬਦਮਾਸ਼ ਵੀ ਭਾਈਵਾਲ ਬਣਾ ਲਏ ਸਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੁੰਜੀ ਨਾਲ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਖਰੀਦੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ, ਵਕੀਲ, ਅਫ਼ਸਰ, ਰੀਡਰ ਅਤੇ ਜੱਜ ਵਿਕਾਊ ਮਾਲ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਨਾਵਲ ਇਸ ਬੀਮਾਰ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, “ਇਕ ਚਲਦੇ ਪੁਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਹਮਣੇ-ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਜੱਜ ਨਾਲ ਗੱਲ ਮੁਕਾਈ ਸੀ। ਸੌਦਾ ਦਸ ਲੱਖ ਵਿਚ ਤੈਅ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੰਜ ਲੱਖ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਸ਼ਤ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਦੇ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਸ਼ਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦੂਜੀ ਕਿਸ਼ਤ ਫੈਸਲੇ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਂਝੇ ਬੰਦੇ ਕੋਲ ਪੁੰਜਦੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ।”

ਸਮਕਾਲ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਦਾ ਨਾਮਕਰਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਜਿਉਂਦੇ-ਜਾਗਦੇ ਨਰਕ ਹਨ। ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਕੈਦੀਆਂ ਨਾਲ ਭੈੜਾ ਅਤੇ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਵਰਤਾਉ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੇਤਨਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ (ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਜਿਵੇਂ ਵਕੀਲ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ) ਨੂੰ ਤਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਤਸੀਹੇ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ‘ਚ ਉਪਲਬਧ ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਮੇਰੀ ਉਕਤ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, “ਇਹ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਕੈਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਵਿਗਾੜੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪਰਜ਼ਰਵ ਦੀ ਬਾਡੀ, ਕਰੌਸ਼ ਦੀ ਮਾਈਂਡ (Preserve the Body, crush the Mind) ਦੇ ਫਾਰਮੂਲੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰੋ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਆਪੇ ਬਿਲੇ ਲੱਗ ਜਾਣਗੇ।” ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਜਾਗਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਕਰੌਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸੱਚ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣਾ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੋਟਿਫ਼ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਸਥਿਤੀ (ਜੋ ਨਰਕਮਈ ਹੈ) ਬਾਰੇ ਇਹ ਨਿਮਨ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵੀ ਦੇਖਣਯੋਗ ਹੈ, “ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਬਹੁਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਨਾ ਬਣੇ। ਅੱਧੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਕੈਦਣਾਂ ਛੂਤ ਦੀਆਂ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨੇ। ਟੀ.ਬੀ. ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਕ ਦੋ ਨੂੰ ਏਡਜ਼ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਕਿਸੇ ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਕਿਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਮਾਸੀ ਆਖਾਂਗੇ। ਕਈ ਨੀਮ ਪਾਗਲ ਹਨ। ਕੋਈ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਕੋਈ ਗਲ ‘ਚ ਹੱਥ ਪਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਚਾਉ। ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਦੇ ਟੀਕੇ ਲਾ ਕੇ ਮਸਾਂ ਸੁਲਾਇਆ ਹੈ। ਜਾਗ ਪਈਆਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਮੁਸੀਬਤ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰੀ ਰੱਖਣਗੀਆਂ। ਕੁਝ ਦੇਖਣਾ ਹੈ ਖਿੜਕੀ ਰਾਹੀਂ ਦੇਖ ਲਓ। ਇਸੇ ਲਈ ਖਿੜਕੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਹਨ।” ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ‘ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਨਵ-ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਹੂਲਤ, ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ, ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਲਈ ਉਸਾਰਿਆ ਅਤੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਕਹਿ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਘੱਟਾ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਘਿਨਾਉਣੀ ਅਤੇ ਨਰਕੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਗਰੀਬ ਨਿਮਨ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦਾ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਬੰਦਾ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਸਜ਼ਾ ਭੁਗਤ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਬਦਤਰ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਬੋਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਜ਼ਾ ਭੁਗਤ ਰਹੇ ਆਮ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਹੂਲਤ, ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਗ਼ੈਰ-ਕੁਦਰਤੀ ਹਾਲਤਾਂ ‘ਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰੀ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਲਿਤ ਖਾਣਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਬੀਮਾਰ ਹੋਣ ‘ਤੇ ਦਵਾਈਆਂ ਵੀ ਮੁਹੱਈਆ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਸਫ਼ਾਈ ਦੇ ਮੰਦੇ ਹਾਲ ਕਾਰਨ ਜੇਲ੍ਹ ਰੋਗ-ਘਰ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਸਮਰੱਥਾ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੈਦੀ ਰੱਖੇ ਨਹੀਂ, ਤਾੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮਰਿਧ ਲੋਕਾਂ, ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ, ਡਾਕੂਆਂ-ਕਾਤਲਾਂ-ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਤਸਕਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਪੁੰਜੀ ਨਾਲ

ਪ੍ਰਤੀਏਕ ਸੁੱਖ ਸਹੂਲਤ ਖਰੀਦ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਘਰ ਵਾਂਗ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ‘ਚ ਆਨੰਦਮਈ ਜੀਵਨ ਮਾਣਦੇ ਹਨ। ਨਸ਼ੇਖੋਰਾਂ ਲਈ ਨਸ਼ਾ ਵੀ ਸੌਖਿਆਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਲ ਫਰੂਟ ਅਤੇ ਸੁੱਕੇ ਮੇਵੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਪਲਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਨੇ ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ/ਬਿਊਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ, ਸਗੋਂ ਸਾਡੇ ਬੰਦ ਨੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਹੈ।

ਅਮਾਨਵੀ ਚਿਹਰੇ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜੋ ਬਦ-ਇੰਤਜ਼ਾਮੀਆਂ, ਵਿਸੰਗਤੀਆਂ, ਅਲਾਮਤਾਂ, ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਮੀਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਹਨਾਂ ਚਾਰੇ ਨਾਵਲਾਂ ‘ਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਕਿਰਦਾਰ-ਆਚਰਣ ‘ਤੇ ਕਾਟਵਾਂ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟ-ਭੂਮੀ ‘ਚ ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਸਮੱਸਿਆਕਾਰ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਆਤੰਕਵਾਦ (ਪੰਜਾਬ ‘ਚ ਆਤੰਕਵਾਦ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿਖਰਾਂ ‘ਤੇ ਸੀ) ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁੰਜੀਪਤੀ ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਇਸ਼ੂ ‘ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਕੇ-ਸੋਧਰੇ ਦਾ ਕਤਲ, ਆਪਣੀ ਹੀ ਕਜ਼ਨ ਭੈਣ ਦਾ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਉਹ ਪੈਸੇ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਸਜ਼ਾ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ਾਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਕਾਰੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅੰਜਾਮ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਹੁੰਦਾ) ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਨਾਹ ਕੋਈ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਜ਼ਾ ਕੋਈ ਭੁਗਤਦਾ ਹੈ। ਮੀਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ ਇਸੇ ਉਕਤ ਸਮੱਸਿਆਕਾਰ ਦੁਆਲੇ ਕੇਂਦਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੋ, ਮੀਤ ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ‘ਚ ਵਿਭਿੰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਬੁਣਤੀ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤੀ ਕਾਨੂੰਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਪੁਲਿਸ-ਤੰਤਰ, ਸਰਕਾਰੀ ਤੰਤਰ ਵਿਚ ਘਾਟਾਂ, ਖਾਮੀਆਂ ਅਤੇ ਚੋਰ ਮੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਬਾਕੀ ਨਾਲ ਉਘਾੜਦਾ ਹੈ। ਮੀਤ ਦਾ ਇਹ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ-ਤੰਤਰ ਵੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਮਾਤ ਦੇ ਜਮਾਤੀ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ/ਆਚਰਣ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨੀਚ ਅਤੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਨਾਵਲ ਭਾਰਤੀ ਪੁਲਿਸ-ਤੰਤਰ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਪਰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, “ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋਸ਼ੀ ਵਿਰੁੱਧ ਸਬੂਤ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਫੇਰ ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਪੁਲਿਸ ਉਲਟ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਲਜ਼ਮ ਨੂੰ ਫੜਦੀ ਹੈ, ਫੇਰ ਸਬੂਤ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਪਹਾੜ ਖੋਦਣ ਬਾਅਦ ਹੇਠੋਂ ਚੂਹਾ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ। ਚੂਹੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਸਾਲਾਂ ਬੱਧੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਲਟਕਾਈ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ‘ਚ ਬੈਠਾ ਦੋਸ਼ੀ ਬਿਨਾਂ ਮਤਲਬ ਜੇਲ੍ਹ ‘ਚ ਬੈਠਾ ਸੜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।” ਪੁਲਿਸ ਕਿਸੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਕਤਲ (ਜਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਤੰਕਵਾਦ ਦੇ ਸਿਰ ਮੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਰਖਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੰਟੀ ਦਾ ਕਤਲ (ਜਿਵੇਂ ਨਾਵਲਾਂ ‘ਚ ਦਰਜ ਹੈ) ਨਿਰਦੋਸ਼ ਮੀਤੇ-ਪਾਲੇ ਸਿਰ ਮੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਲੇ-ਮੀਤੇ ਨੂੰ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਸਜ਼ਾ ਦੁਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦਕਿ ਅਸਲੀ ਮੁਜਰਮ ਬਾਹਰ ਦਨਦਨਾਉਂਦੇ ਫਿਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਿਮਨ ਪ੍ਰਸੰਗ ਇਸ ਮੁੱਦੇ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ, “ਇਹ ਹੈ ਅਤਿਵਾਦੀ ਕਾਰਵਾਈ। ਪਾਲਾ ਮੀਤਾ ਅਤਿਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜੱਜ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਧੜਕ ਹੋ ਕੇ ਸਜ਼ਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਅਖਬਾਰ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਜੱਜ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਦੇ ਸੋਹਲੇ ਗਾ ਰਹੇ ਹਨ। ‘ਬਾਕੀ ਜੱਜ ਉਸ ਦੇ ਰਾਹ ‘ਤੇ ਚੱਲਣਗੇ।’ ਇਹ ਆਸ ਲਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਾਲੇ ਮੀਤੇ ਦੀ ਝੱਟਪਟ ਜ਼ਮਾਨਤ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਕੇ ਹਾਈਕੋਰਟ ਜੱਜਾਂ ਦੇ ਮਨੋਬਲ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾਉਣ ਦਾ ਜ਼ੋਖਮ ਨਹੀਂ ਉਠਾਏਗੀ। ਚੋਰੀ ਅਤੇ ਤਸਕਰੀ ਆਦਿ ਕੁਕਰਮ ਵੀ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਛਤਰ-ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਇਸ ਕਿਰਦਾਰ ਵੱਲ ਵੀ ਆਪਣੀ ਉਂਗਲ ਇਸ ਭਾਂਤ ਸੋਧਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, “ਚੋਰੀ ਦਾ ਮਾਲ ਫੜੇ ਜਾਣ ‘ਤੇ ਪੱਲੇਦਾਰ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਾਲ ਕਿਥੋਂ ਚੱਲਿਆ ਹੈ, ਕਿਸ ਨੇ ਭਰਾਇਆ ਹੈ, ਕਿਥੇ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਪੂਰੀ

ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਛਾਪੇ ਮਾਰਦੀ ਸੀ। ਬੰਦੇ ਫੜਦੀ ਸੀ, ਸੌਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਅਸਲ ਮੁਲਜ਼ਮ ਛੁੱਟ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।”

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਸਾਡੇ ਪੂਰੇ ਤੰਤਰ ਨੂੰ ਹੀ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀ ਸਿਖਰ ਇਸ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਉਪਰੋਂ ਹੇਠਾਂ ਅਤੇ ਬੱਲਿਉਂ ਉਪਰ ਤੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਜੋਂ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਪੇਸ਼ ਹੈ, “ਬਸ ਸਟੈਂਡ ਤੇ ਚੌਕੀ ਦੇ ਬਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਕਾਲੂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਧੱਕਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕਾਲੂ ਦਾ ਕਸੂਰ ਇੰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮਹੀਨਾ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਪੁੱਜਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਲੂ ਦਾ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਮਹੀਨੇ ਉਹ ਤਿਹਾੜ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਕ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਮਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਦੂਜੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਮਹੀਨੇ ਉਸ ਨੇ ਧੰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮਹੀਨਾ ਕਾਹਦਾ? ਪਰ ਬਾਣੇ ਦਾਰ ਆਪਣੀ ਜਿੱਦ 'ਤੇ ਅੜਿਆ ਰਿਹਾ। ਕਾਲੂ ਅਤੇ ਉਸ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਬਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਕਤਲ ਦੀ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਮਿਸਾਲ ਖੋਲ੍ਹ ਲਈ।...ਕਾਲੂ ਦੇ ਇਕ ਜਾਨੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਸਿੰਗਾਰ ਕੇ ਕਤਲ ਦਾ ਚਸਮਦੀਦ ਗਵਾਹ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਬਿਆਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਾਲੂ ਨੂੰ ਉਸਤਾਦ (ਜੋ ਕਾਲੂ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ) ਦਾ ਕਾਤਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਵਜਾਹ, ਰੰਜਿਸ਼ ਲੁੱਟ-ਖੋਹ ਦੇ ਮਾਲ ਦੀ ਵੰਡ 'ਤੇ ਹੋਇਆ ਝਗੜਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।”

ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਘੜੇ-ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਗਰੀਬ, ਦਲਿਤ ਨੂੰ ਨਿਆਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਹਰ ਕਾਨੂੰਨ ਦਲਿਤ-ਨਿਮਨ ਵਰਗ 'ਤੇ ਹੀ ਲਾਗੂ-ਆਇਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਕਾਨੂੰਨ 'ਤੇ ਮੀਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ 'ਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਰਥਿਕ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :

1. ਪੁਰਾਣਾ ਪੈਣ ਕਾਰਨ ਕਾਨੂੰਨ ਆਪਣੀ ਚਮਕ ਗੁਆ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਇਸ ਦੀ ਧੂੜ ਲਾਹੁਣ ਦਾ ਵਕਤ ਨਹੀਂ।”
2. ਸ਼ੱਕ ਦਾ ਲਾਭ ਦੇ ਕੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
3. ਕਈ ਵਾਰ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾ ਕੇ, ਤਕੜੀ ਧਿਰ, ਮਾੜੀ ਧਿਰ ਨੂੰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਸਜ਼ਾ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।
4. ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨਦਾਨ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਕਾਨੂੰਨ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਧ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪਰ....
5. ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਇਹ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ। ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਘੜਿਆ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਮੱਥਾ ਦੇਖ ਕੇ ਟਿੱਕਾ ਕੱਢਦਾ ਹੈ। ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਪੰਜ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਜੁਆ ਖੇਡਣਾ ਜੁਰਮ ਹੈ, ਕਲੱਬਾਂ ਵਿਚ ਲੱਖਾਂ ਦਾ ਜੁਆ ਖੇਡਣਾ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ। ਢਿੱਡ ਧਾਫੜਨ ਲਈ ਝੌਂਪੜੀ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਵੇਚਣਾ ਜੁਰਮ ਹੈ, ਪੰਜ ਤਾਰਾ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਹਮਬਿਸਤਰ ਹੋਣਾ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ। ਦੱਸ! ਜਿਸ ਜੁਰਮ ਵਿਚ ਤੈਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ ਹੈ, ਕੀ ਉਹ ਤੂੰ ਕੀਤਾ ਹੈ? ਜਿਸ ਜੁਰਮ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ ਹੈ, ਕੀ ਮੈਂ ਉਹ ਕੀਤਾ ਹੈ? ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਮੁਜਰਮ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਜਰਮ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਭੈੜੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਣਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਫ਼ਰਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਭਟਕੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕੁਰਾਹੇ ਪੈਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਨੇ ਕਸੂਰਵਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਜਿੰਨਾ ਸਾਡੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ।” ਇਸ ਸਮੁੱਚੀ ਸੰਚਨਾ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਵਿਆਪਕ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਕਾਨੂੰਨੀ-ਤੰਤਰ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੇ

ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹਾਸਲ ਹੈ। ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਨੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲਾਂ, ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰਾਂ, ਪੁਲਿਸ ਕਰਮੀਆਂ, ਦਰਜਾ ਚਾਰ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ, ਰੀਡਰਾਂ, ਕਲਰਕਾਂ, ਗਵਾਹਾਂ, ਜੱਜਾਂ, ਮੰਤਰੀਆਂ, ਵਿਚੋਲਿਆਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਡੇ ਸਨਮੁੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਘਣੇ ਲੋਹ-ਜਾਲ 'ਚ ਫਸੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਵੀ ਖੇਖਾਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ-ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ, ਫਿਰ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਜਕ-ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੰਤਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬੋਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ, ਉਪਰੰਤ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਣਾਈ। ਮੀਤ ਨੇ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਜਾਲ, ਤੰਤਰ, ਸੰਗਲੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਮਿਹਨਤ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ੋਖਮ ਵੀ ਉਠਾਇਆ ਹੈ। ਨਾਜ਼ਕ ਮਸਲੇ (ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਜਿਸ ਉਪਰ ਲੋਕ ਅਕਸਰ ਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ) ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਜ਼ੋਖਮ ਭਰਿਆ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੀਤ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਜ਼ੋਖਮ ਉਠਾ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਮੁੱਲਾਂ-ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਸੁਚੇਤਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਮੀਤ ਸਾਨੂੰ ਚੇਤਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਫਲ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਅਗਰਗਾਮੀ ਸਮਝ ਹੈ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਅਜਿਹੇ ਨਾਵਲ ਰਚੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਇਹ ਪੱਖ ਬੇਹੱਦ ਕਾਰਗਰ ਹੈ ਕਿ ਮੀਤ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਮਹਿਜ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਡੀ ਸਮਝ/ਸੋਚ/ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਸਾਰਦਾ ਅਤੇ ਪਰਪੱਕ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮੀਤ ਨੇ ਕਾਨੂੰਨ, ਨਿਆਂ, ਪੁਲਿਸ, ਮਾਫ਼ੀਏ, ਨੇਤਾਵਾਂ, ਅਫ਼ਸਰਾਂ-ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ, ਵਕੀਲਾਂ, ਗਵਾਹਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਰੋਹ-ਨਫ਼ਰਤ ਪੈਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ 'ਚ ਸਮਾਜਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਹੋ ਰਹੇ ਭੰਜਨ ਅਤੇ ਬਿਖਰਾਉ ਨੂੰ ਵੀ ਅਗਰਭੂਮਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੀਤ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਰੁਸਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬੇਅਰਥ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਪੈਸਾ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਗਰਜਾਂ 'ਚ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਿਰਫ ਗਰਜਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹਨ। ਮੀਤ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ 'ਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਵਾਰਥੀ, ਲੋਭੀ ਅਤੇ ਦੰਭੀ ਕਿਰਦਾਰ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦਾ ਹਮਦਰਦ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਪਿਆਰ-ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਮਿਲਵਰਤਣ ਵਰਗੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਭੋਗ ਪੈ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ 'ਚ ਦਰਜ ਇਹ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਹੈ, ਮੀਤ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਯਥਾਰਥ 'ਤੇ ਤਿੱਖੇ ਕਟਾਖਸ਼ੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਕਾਟਾ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੋਹ ਭਰੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸਮਾਜਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਡਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਵਿਕਸਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਰੂਰ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ/ਨਕਾਰਨ ਵਾਲੇ ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਤੋਂ ਉਤਮ ਅਤੇ ਉਚਪਾਏ ਦੇ ਹੋਰ ਨਾਵਲ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਮੀਤ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਮੀਤ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣ ਅਤੇ ਅਮਿੱਟ ਸਥਾਨ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਅਸੰਤੁਲਨ, ਬੇਬਰੋਸਗੀ, ਅਰਾਜਕਤਾ, ਸਾੜ੍ਹਸਤੀ, ਸੰਕੀਰਨਤਾ, ਆਪਾ-ਧਾਪੀ ਅਤੇ ਹਫੜਾ-ਦਫੜੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਬਦਤਰ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਉਹ ਸਭ ਅਲਾਮਤਾਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਪਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਬਲਾਤਕਾਰ, ਅਨਿਆਂ, ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ, ਲੁੱਟ ਸੋਸ਼ਣ, ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਅਤਿਆਚਾਰ, ਲਾ-ਕਾਨੂੰਨੀ, ਬਦਅਮਨੀ ਅਤੇ ਵਿਤਕਰੇਬਾਜ਼ੀ) ਦਾ ਵਧਣਾ ਅਤੇ ਸਿਖਰ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣਾ ਅਨਿਵਾਰੀ ਕ੍ਰਮ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋ-ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ 'ਚੋਂ' 'ਮਨੁੱਖਤਾ' ਦਾ ਅੰਸ਼ ਮਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਕਰੂਰ, ਕਾਤਲ, ਅਪਰਾਧੀ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਸਮਾਜਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਅਤੇ ਜਟਿਲਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸਰਲਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਨੇ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੀਤ ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ 'ਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਬੇਨਕਾਬ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੀਤ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਬਲ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕ ਤਾਕਤਵਰ ਮਨੁੱਖ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਵਲਾਂ 'ਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਸਥਿਤੀਆਂ-ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਘੜਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੀਤ ਮਨੁੱਖੀ ਆਚਰਣ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੀਤ ਇਸ ਅਮਾਨਵੀ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ-ਵਿਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਭਾਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਬਦਲ ਵੀ ਸਾਡੇ ਸਨਮੁੱਖ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਮੀਤ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚੇਤਨਸ਼ੀਲ ਬਣਾ ਕੇ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁਝਵਾਨ ਬਣਾ ਕੇ ਉਕਤ ਹਰ ਮਸਲੇ/ਸੰਕਟ ਦਾ ਨਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੀਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਮਾਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿਆਣੇ ਕਰਨ, ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਲੜਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦਕ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੈ। ਮੀਤ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਲੋਕਪੱਖੀ ਜਥੇਬੰਦੀ (ਭਾਵ ਪਾਰਟੀ) ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਭਰਾਤਰੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ 'ਚ ਏਕੇ ਦਾ ਮੁਦੱਈ ਹੈ। ਇਸ ਏਕੇ ਨਾਲ ਲੋਕ ਲਹਿਰ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰਨ 'ਚ ਮੀਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਜਕ ਤਬਦੀਲੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਬਲਬੂਤੇ ਹੀ ਉਹ ਸਮਾਜਵਾਦੀ, ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਅੰਤਮ ਕਤੀ ਹੈ, ਇਹ ਨਾਵਲ ਤਾਂ ਜਥੇਬੰਦੀ, ਏਕਾ, ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼, ਸਮਾਜਕ ਤਬਦੀਲੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਾਹਕ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਨਾਵਲ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਨਜਾਇਜ਼ ਫਸਾਇਆ ਵਕੀਲ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਨਜ਼ਰੀਆ ਇਹ ਹੈ, "ਮੈਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਕਿਉਂ ਮੰਗਾਂ? ਮੈਂ ਕੋਈ ਗੁਨਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਸਭ ਨੇ ਮਰਨਾ ਹੈ। ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਕੇ ਮਰਨਾ ਹੀ ਅਸਲ ਮਰਨਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਬਹਾਦਰਾਂ ਵਾਲੀ ਮੌਤ ਮਰਾਂਗਾ।" ਇਹ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਇਕ ਸਿਰਮੌਰ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ, ਸੁਹਿਰਦ, ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਗਿਆਨ/ਬੋਧ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵੀ ਹਾਸਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ : ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨਵਜੋਤ ਰਾਬੀਆ

ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ, ਯੂਰਪੀ ਗਿਆਨਕਰਨ (Enlightenment) ਪ੍ਰਜੈਕਟ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਟਿਕਿਆ ਕੀਮਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਤਰਕ, ਰੇਖਕੀ ਤਰੱਕੀ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਤਾਂਤਰਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰੈਲੜੀ (ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ, ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ, ਕਾਰਜ ਪਾਲਿਕਾ) ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਸੰਦਰਭਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਤਰਕ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਣ ਦਾ ਟੀਚਾ, ਕੁਦਰਤ ਉੱਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰੱਕੀ ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਕਾਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਰੇਖਕੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਇਸ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ। ਲੋਕਤੰਤਰ, ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਪਾਲਿਕਾ ਆਧੁਨਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸਰੂਪ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਕਸਦ 'ਰੱਬ' ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ (ਨੀਤਸ਼ੇ) ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਖਲਾਅ ਨੂੰ ਭਰ ਕੇ ਇਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿਰਜਣਾ ਸੀ।

ਪ੍ਰਬੰਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ 'System' ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਤਰਜਮਾ ਹੈ ਜੋ ਅਗਾਂਹ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਸਟੇਨਾਇ' ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਸਟਾਨਾਇ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜੋੜਨਾ। ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਜਜ਼ਬ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਫਾਸ਼ੀਵਾਦ ਦਾ ਸਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਉੱਭਰੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਮਹਾਂ ਬਿਰਤਾਂਤ— ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਆਧੁਨਿਕਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਹੀ ਦੋ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮੁਕਤੀ ਸੰਕਲਪ ਨਾ ਉਸਾਰੀ। ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਉਤਰ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਮਿਸ਼ੇਲ ਫੂਕੋ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਡਿਸਪਿਲਨ ਐਂਡ ਪੁਨਿਸ਼' ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਰਾਹੀਂ ਉਸਾਰੀਆਂ ਸਮੂਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਵਿਦਿਅਕ ਅਦਾਰੇ, ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ, ਜੇਲ੍ਹ ਖਾਨਾ ਅਤੇ ਪਾਗਲਖਾਨਾ ਸਭ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਫੂਕੋ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਸਥਾਪਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਗਿਆਨ ਸੱਚਾ ਜਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸ਼ਕਤੀ ਹਥਿਆਉਣ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।² ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਪਣੇ ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਹਥਿਆਉਣ ਦੇ ਮੰਤਵ ਲਈ ਸਮੁੱਚੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਅਕਾਂਖਿਆ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਬਹੁਤੇ ਨਾਵਲ ਜਾਂ ਤਾਂ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਖਾਸੇ ਅਧੀਨ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ ਅਤੇ ਜਾਂ ਫੇਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਗਸਣ ਨਾਲ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਆਈ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ ਗਿਆਨ/ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਬੇਨਕਾਬ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲ ਉਸ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਫਰੈਡਰਿਕ ਜੇਮਸਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'Narrative A Socially Symbolic Act' ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼, ਕਟਹਿਰਾ, ਕੌਰਵ ਸਭਾ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਾਂਝੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਿਆਨ/ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸੰਵਾਹਕ ਹਨ। ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਮਿੱਥ ਦਾ ਵਿਸਫੋਟ ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਪਹਿਲੂ ਹੈ।

ਨਾਵਲ 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸੰਸਥਾਗਤ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਸਧਾਰਨ ਲੋਕਾਈ ਲਈ ਮਦਦਗਾਰ ਚਰਿੱਤਰ ਦੀ ਮਿੱਥ ਨੂੰ ਚਕਨਾਚੂਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। 'ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਬੰਧ' ਨੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਧੁਨਿਕਵਾਦੀ ਸਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਸਤੀ ਬਣੇ ਖਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਜਾਹਰਾ ਮੰਤਵ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਖੌਫ਼ ਅਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤਜ਼ਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਲੁਪਤ (Latent) ਮੰਤਵ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਤਰ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਚਰਿੱਤਰ ਸਮੇਤ ਮੌਜੂਦ ਰਿਹਾ। ਅਫ਼ਰੀਕੀ ਚਿੰਤਕ ਫਰਾਂਜ ਫੈਕਨ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਕੌਮੀ ਈਲੀਟ ਬੁਰਜੁਆਜ਼ੀ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਉਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੂਬਹੂ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।³ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਇਕ ਕੈਦ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਕੈਦ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਹੀ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ।

'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਨਾਵਲ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਡੀ-ਕੋਡ ਕੀਤਿਆਂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਧਰਾਤਲ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੈਰਾਡਾਇਮ ਦਾ ਇਕ ਸਿਰਾ ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਪਾਲਿਕਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਤਾਲਵੀ ਮਾਰਕਸੀ ਚਿੰਤਕ ਗ੍ਰਾਮਸੀ ਨੇ ਆਪਹੁਦਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਗ੍ਰਾਮਸੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸੱਤਾ-ਸੰਪੰਨ ਵਰਗ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਪਹੁਦਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ (Arbitrary Ideology) ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਲਿਖਤ ਸਮਝੌਤੇ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਆਪਣੀ ਸਰਦਾਰੀ (hegemony) ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਦਕਿ ਦੂਜਾ ਸਿਰਾ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਪ੍ਰਾਣਧਾਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ (Organic Ideology) ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਰਾਜ ਵਰਗ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਇਸ ਪ੍ਰਾਣਧਾਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਪਾਲੇ ਅਤੇ ਮੀਤੇ ਦੇ ਕੇਸ ਦੀ ਪੈਰਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਾਣਧਾਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਦਕਾ ਉਹ ਬੇਸ਼ੱਕ ਕੇਸ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਪਰੰਤੂ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ੱਕੀ ਕਿਰਦਾਰ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਰਾਜ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਧਿਰ ਵਜੋਂ ਉਭਰਨ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਗਿਆਨ/ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਮਕਸਦ ਹਰ ਹਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਹਥਿਆਉਣ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

“ਬੰਟੀ ਦੇ ਕਾਤਲਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਦੇਖਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਚ' ਦੇਖ ਲੈਣਾ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਮੰਤਰੀ ਕਾਤਲ ਨੇ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਤੋਂ ਕਾਤਲਾਂ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖ਼ਤ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਣਾ...? ...ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਟਹਿਰੇ 'ਚ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ?”⁴

ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਕ ਅਹਿਮ ਸਬ ਪਲਾਟ ਜਿਥੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਢਾਂਚੇ ਅਧੀਨ ਪਣਪ ਕੇ ਪੁਲਿਸ ਜਬਰ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚਲੀਆਂ ਤਰੁਟੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੇਪਰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰਕਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਤਰੱਕੀਆਂ ਇਸ ਸੜੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਹਾਸੀਆਗ੍ਰਸਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਵੀ ਬਦਤਰ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨੀਵੀਂ ਥਾਂ ਹਾਸਲ ਹੈ। ਨਾਵਲ 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਇਹਨਾਂ ਹਾਸੀਆਗ੍ਰਸਤ

ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਧਿਰ ਬਣਨਾ ਵੀ ਲੋਚਦਾ ਹੈ—

“ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਸਾਂਸੀ ਦਾ ਜਮ੍ਹੂਰਾਂ ਨਾਲ ਮਾਸ ਖਿੱਚ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਾਂਸੀ, ਬਾਜ਼ੀਗਰਾਂ ਦਾ ਕੀ ਐ? ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕਿਹੜਾ ਕੋਈ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਆਉਂਦੀ ਐ, ਜਦ ਮਰਜ਼ੀ ਵੰਝ 'ਤੇ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿਓ।”⁵

ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਇਹ ਵਹਿਸ਼ੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਜਨਤਕ ਮੁਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਨਾਮਬੱਧ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜਿਹੇ ਲੋਕ ਵੀ ਇਸ ਨਾਵਲੀ ਟੈਕਸਟ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਤਮ ਬਲ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਵਚਨ ਉਤੇ ਸੁਆਲੀਆ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਉਸ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੋਚ ਦਾ ਹਾਮੀ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਰੰਗ ਮੰਚੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਲੋਚਦੀ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਥਾਂ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਚਿਹਨ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਗਿਆਨਮੂਲਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਵੀ ਵਸਾਰਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਮਹਿਜ਼ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਦਾ ਹੀ ਸੂਚਕ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਕਾਰਨ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਸੰਕਲਪ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਤਸੱਦਦ ਨੂੰ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਦੇ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਜੁਜ਼ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਨੇ ਗਿਆਨ/ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਹੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੜਾਅ ਉਸ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਕਟਹਿਰਾ' ਹੈ। 'ਕਟਹਿਰਾ' ਅਦਾਲਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੰਕਲਪ-ਵਾਦੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿਚ ਕਟਹਿਰਾ ਮੁਲਜ਼ਿਮ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਬਿੰਬ ਹੈ। ਨਾਵਲ 'ਕਟਹਿਰਾ' ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਟਹਿਰੇ ਦਾ ਰੂਪਕ ਸਮੁੱਚੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਗਿਆਨ/ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ। ਜਿਥੇ 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਨਾਵਲ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਸੰਗਠਨ ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਤਸੱਦਦ ਦੁਆਰੇ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਅਪੂਰਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਦੀ ਧਿਰ ਬਣਨ ਦੀ ਮਿੱਥ ਨੂੰ ਇਹ ਨਾਵਲ ਚਕਨਾਚੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮਿਸ਼ੇਲ ਫੂਕੋ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'Discipline and Punish' ਵਿਚ ਇਹ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਰਾਹੀਂ ਖੋਡੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀ ਖੇਡਾਂ (Powe games) ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਖੇਡਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜ ਵਰਗ ਲੋਕਾਈ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਮਕਸਦ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸਬੰਧਤ ਹੈ।

ਪਾਲੇ ਅਤੇ ਮੀਤੇ ਨੂੰ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਨਿਆਂਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਸੌ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਬਚ ਕਿਉਂ ਨਾ ਜਾਣ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਬੇਗੁਨਾਹ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਪਰੰਤੂ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਇਹ ਆਦਰਸ਼ਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੱਤਾ ਉਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਧਿਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਖ ਬਚਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸਾਹਮਣੇ ਚਕਨਾਚੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੁਲਜ਼ਿਮ ਨਾ ਮਿਲਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਉਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਉਣ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਦਾਅ ਪੇਚਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਜ਼ਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਨਿਆਂਤੰਤਰ ਦੀ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗਤਾ ਉਤੇ ਲੱਗਿਆ ਸਵਾਲੀਆ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੈ।

ਨਾਵਲ 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਵਾਂਗ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਦੋ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦੁਆਲੇ ਉਸਾਰਿਆ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦੀ

ਪਹਿਲੀ ਧਿਰ ਸਮੁੱਚਾ ਨਿਆਇਕ ਢਾਂਚਾ ਅਤੇ ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਜੱਜ, ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਜਿਹੇ ਵਕੀਲ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਨਾਜ਼ਰ ਸਿੰਘ ਜਿਹੇ ਲੋਕ ਹਨ, ਉਥੇ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਵਕਾਲਤ ਛੱਡ ਕੇ ਸਫ਼ਾਈ ਪੱਖ ਦਾ ਵਕੀਲ ਬਣਿਆ ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸੰਚਾਲਕ ਬਾਬਾ ਅਤੇ ਸੰਘ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਵੱਖਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਦਾ ਇੱਛੁਕ ਨਰਾਤਾ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਲੋਕ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਧਿਰ ਪਾਲੇ ਅਤੇ ਮੀਤੇ ਵਰਗੇ ਬੇਗੁਨਾਹਾਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਕੇ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮਾਰਮਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਇਕ ਬਦਲਵੇਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਹਾਮੀ ਹੈ ਜੋ ਹੱਕ, ਸੱਚ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਉਤੇ ਉਸਰਿਆ ਹੋਵੇ।

ਨਾਵਲ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਪਹਿਲੂ ‘ਕਟਹਿਰਾ’ ਦੇ ਚਿਹਨ ਨੂੰ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਚਿਹਨਕਾਂ ਵਜੋਂ ਸਿਰਜਣ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਕਟਹਿਰਾ ਅਦਾਲਤੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਹ ਮਾਨਸਿਕ, ਆਤਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦਵੰਦ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਇਹ ਕਟਹਿਰਾ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਨਿਆਂਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਬ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਸਹੀ/ਗ਼ਲਤ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪੱਖੋਂ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਧਿਰ ਹਰ ਹਾਰ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਵਿਚ ਬਦਲਣਾ ਲੋਚਦੀ ਹੈ—

“ਉਦਾਸ ਨਾ ਹੋ...ਮੁਕੱਦਮਾ ਬੇਸ਼ੱਕ ਹਾਰ ਜਾਈਏ...ਜਿੱਤ ਫੇਰ ਵੀ ਸਾਡੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਰਾਇ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।...ਅਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿਰਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਥੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇ।”⁶

ਇਸ ਨਾਵਲੀ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਇਕ ਪਹਿਲੂ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਵਕੀਲ ਹੀ ਸੱਚ ਨੂੰ ਝੂਠ ਅਤੇ ਝੂਠ ਨੂੰ ਸੱਚ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜੱਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਫੈਸਲੇ ਵੀ ਸੱਚ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਮਜ਼ਲੂਮ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਦਾ ਸੁਆਲ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਹੈ। ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਉਤੇ ਵੀ ਸੁਆਲੀਆ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸਮੇਂ ਵੀ ਭਾਈ-ਭਤੀਜਾਵਾਦ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇਣੀ ਸਰਕਾਰੀ ਤੰਤਰ ਦੀ ਨਾਕਾਮੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਗਵਾਹ ਦੇ ਸੱਚ-ਝੂਠ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਵੀ ਗਵਾਹਾਂ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਰਸੂਖ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸੱਚ ਬਣਨ ਦੀ ਥਾਂ ਮਹਿਜ਼ ਮਿੱਥਾਂ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ਭੰਡਾਰੀ ਦਾ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਾਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ—

“ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਦਲੀਲ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਹੋਰ ਬਥੇਰੇ ਰਾਹ ਨੇ... ਹੁਣ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਮਿਸਲ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹੇ ਸੁੱਟ ਕੇ ਉਹ ਘੁਰਾੜੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ, ਜਿਵੇਂ ਘੋੜੇ ਵੇਚ ਕੇ ਸੁੱਤਾ ਹੋਵੇ।”⁷

ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਨਾਵਲ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ ਵਿਚ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਪਾਲੇ ਅਤੇ ਮੀਤੇ ਦਾ ਮੁਕ ਰਹਿਣਾ ਗਾਇਤਰੀ ਸਪੀਵਾਕ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਥਨ “ਕੀ ਸਬਾਲਟਰਨ ਬੋਲ ਸਕਦਾ ਹੈ?”⁸ ਦੀ ਯਾਦ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਸੀਆਗ੍ਰਸਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਚੁੱਪ ਸਮੁੱਚੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਬ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਸੁਆਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਉਤਰ ਗਿਆਨਕਰਨ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚੋਂ ਉਠਿਆ ਇਹ ਸਵਾਲ ਅਗਾਂਹ ਹੋਰ ਕਈ ਸੁਆਲਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉਤੇ ਉਠਿਆ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ।

ਉਠਾਏ ਸੁਆਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ, ਉਥੇ ਕੁਝ ਸੁਆਲਾਂ ਦੇ ਜੁਆਬ ਲੱਭਣ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿਚ ਸਿਰਜਿਆ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਪੇਸ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚਲੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਪਾਲੇ ਅਤੇ ਮੀਤੇ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਜਿਥੇ ਆਧੁਨਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਪਹਿਲੂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਨਿਜ਼ਾਮ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਚੇਤੰਨ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰਥਕ ਹੱਲ ਲਈ ਚੇਤੰਨ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਜੇਲ੍ਹ ਘਰਾਂ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਬੇਨਕਾਬ ਕਰਦਿਆਂ ਮਿਸ਼ੇਲ ਫੂਕੋ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਈਜ਼ਾਦ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਕਸਤ ਹੋਣ ਤੱਕ ਬਹੁ-ਪਸਾਰੀ ਤਾਣ-ਬਾਣਾ ਬੁਣਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਭਿਅਕ ਸੁਧਾਰ ਘਰਾਂ (ਜੇਲ੍ਹ) ਤੱਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਇਸ ਗਿਆਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਰਚਨਾ ਉਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਹੀ ਸਬੰਧਤ ਸੀ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਨਿਗਰਾਨੀ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਦੇਹ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਿਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ, ਜੇਲ੍ਹ ਖਾਨਿਆਂ ਅਤੇ ਪਾਗਲ ਖਾਨਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਪਿਰਾਮਿਡ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਸਜ਼ਾ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਉਤੇ ਨਜ਼ਰਸਾਨੀ ਕਰਦਿਆਂ ਮਿਸ਼ੇਲ ਫੂਕੋ ਨੇ ਸਜ਼ਾ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ—

1. ਤਸੀਹਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਦੇਹ ਉਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਾਉਣਾ।
2. ਬਹੁ-ਪਸਾਰੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਿਧਾਨ ਰਾਹੀਂ ਆਤਮ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਣਾ।
3. ਜੇਲ੍ਹ ਸੰਸਥਾ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ, ਵਰਤਾਓ ਆਦਿ ਬਦਲਣ ਲਈ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰਾਵਰੀ ਕਰਨਾ।⁹

ਨਾਵਲ ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਵਿਚ ਜਿਸ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬਣੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੋਠੜੀ ਘਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੁਤਬਿਆਂ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਸਮੁੱਚਾ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਤਾਣ-ਬਾਣਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਅਸਤਿਤਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦਰਪੇਸ਼ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸੰਕਟਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸਮੱਸਿਆਗ੍ਰਸਤ ਪਾਸਾਰ ਦੇ ਬਦਲ ਵਜੋਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਪਾਲੇ ਅਤੇ ਮੀਤੇ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਦਾ ਜੋ ਬਿੰਬ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਬਦਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਟਕਰਾ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਣਧਾਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ।

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਤ੍ਰੈਲੜੀ ‘ਤਫ਼ਤੀਸ਼’, ‘ਕਟਹਿਰਾ’ ਅਤੇ ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਤੋਂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪੱਖੋਂ ਵੱਖਰਾ ਪਰੰਤੂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪੱਖੋਂ ਸੁਮੇਲ ਰਖਦਾ ਨਾਵਲ ‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਮਾਇਆ ਨਗਰ (ਲੁਧਿਆਣਾ) ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਰਜ ਭੂਮੀ ਤਸਲੀਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਨਅਤੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲਾ ਮਸਨੂਈਪਣ, ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਢਾਂਚੇ ਅਧੀਨ ਪਣਪ ਰਹੀਆਂ ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ, ਕਾਰਜ ਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਦੰਤੀ ਚਰਿੱਤਰ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸਮੱਸਿਆਗ੍ਰਸਤ ਪਾਸਾਰ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਨਕਾਬ

ਹੇਠ ਪਣਪ ਰਹੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਮਿੱਥ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ।

ਨਾਵਲ 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਜਗਤ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ ਜਿੱਤ ਹਾਰ ਦੇ ਸਧਾਰਨ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਜੇ ਹਰ ਗਿਆ ਸੋ ਮਰ ਗਿਆ' ਦੀ ਵਿਡੰਬਨਾਪੂਰਨ ਉਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਵੇਦ ਪਰਿਵਾਰ ਉਤੇ ਹੋਏ ਹਮਲੇ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਸ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਤੱਤ 'ਬਾਣਿਆਂ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਤੋਂ ਰੱਬ ਦੂਰ ਹੀ ਰੱਖੋ' ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਗਤ ਪਾਸਾਰ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਤੀਜਾ ਭਾਗ ਪਾਸ ਦੀ ਨਜ਼ਮ 'ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਖਦੇ ਅੰਗਾਂ 'ਤੇ ਸੱਚ ਨੇ ਇਕ ਜੁਨ ਭੋਗੀ ਹੈ' ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੰਗਠਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਗ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੀ ਮਿੱਥ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦਰੋਪਤੀ ਦੇ ਨਿਰਵਸਤਰੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਮਕਾਲੀ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ ਰਾਹੀਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਨਾਵਲ 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਦਾ ਪਲਾਟ ਤਿੰਨ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਤੇ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਧਿਰ ਵਿਚ ਪੰਕਜ, ਨੀਰਜ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ (ਸੱਤਾ, ਕਾਨੂੰਨ, ਆਰਥਿਕਤਾ) ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ (ਵਕੀਲ, ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮ, ਡਾਕਟਰ ਆਦਿ) ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਧਿਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚਲੀ ਕੌਰਵੀ ਧਿਰ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਯੁੱਗ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਇਸ ਧਿਰ ਵਿਚੋਂ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਵੇਦ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਦਦਗਾਰ ਹਰੀਸ਼ ਰਾਏ ਅਤੇ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਜਿਹੇ ਬਾ-ਜ਼ਮੀਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ, ਜੋ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਧਿਰ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਲੋਕਤੱਤਰ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਹਰੀਸ਼ ਰਾਏ ਦੇ ਪਾਤਰ ਰਾਹੀਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕੀਤੀਆਂ ਕਰਮ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਸੰਘਰਸ਼, ਹਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੂਚਕ ਬਣੇ ਹਨ। ਤੀਜੀ ਧਿਰ ਪੇਸ਼ੇਵਾਰਾਨਾ ਮੁਜਰਮਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਹਨ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਧਿਰ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਭੁਗਤਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਧਿਰ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਵੀ ਸਬ-ਪਲਾਟ ਵਜੋਂ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਕ ਅਹਿਮ ਪਾਸਾਰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰੇ-ਪਾਸਾਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਨਵੇਂ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਕਲਿਆਣੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਧਿਆਨ ਸ਼ਿਵਰ ਕੇਂਦਰ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਹਰ ਨੌਜਵਾਨ ਦੀ ਦੇਹ ਦੇ ਦ੍ਰਵਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਨਾਲ ਲੈਂਸ ਕਰਕੇ ਮਨ ਚਾਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਵੈ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਤਰਕ ਅਧਾਰਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਣਚੇਤਨੀ ਧਰਾਤਲ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕਣਾ ਇਸ ਗਿਆਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਜੁਗਤ ਲਈ ਅਸਾਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਵਜ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿ ਨੇਹਾ ਵਰਗੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਉਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੁੜੀਆਂ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤ ਵਿਚ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਚਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਸਮੁੱਚਾ ਵਰਤਾਰਾ ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਉਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਦਾ ਨਵੀਨ ਪੈਂਤੜਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਡੇਰਾ ਕਲਚਰ ਦੇ ਬਦਲਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋਣ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ।

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਾਡੇ ਗਲੇ-ਸੜੇ ਰਾਜਸੀ-ਸਮਾਜਕ ਤੰਤਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਖ਼ੁਬਸੂਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ ਦਾ ਮੰਤਵ ਪ੍ਰਾਣਧਾਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਵਰਗ

ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਗਤ ਪਾਸਾਰ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਭਾਸ਼ਕ ਕੋਡਾਂ ਤੋਂ ਪਛਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸਪਾਟ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵੱਲ ਵੀ ਉਲਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਲਕੀਰੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਬਣਨ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕਵਾਦੀ ਮਿੱਥ ਦੇ ਵਿਸਫੋਟ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ/ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨਾ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ ਦੀ ਅਹਿਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲਾ ਪੁਸਤਕਾਂ

1. Pees. W.L., Dictionary of Philosophy and Religion, New Jersey; Humentitics Press, 1980, p. 565
2. Fohcualt, Michel, The Cambridge Compaion to Foucault Ed. Gray Gutting, Cambridge University Press, 1994, p.92
3. Shaobe, Xie, Rethinking the Problem of Peot Colmial, New Literary History, Vol 28, 1997, p.7
4. ਮੀਤ, ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ, ਤਫ਼ਤੀਸ਼, ਪੰਨਾ 266
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 320-21
6. ਮੀਤ, ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ, ਕਟਹਿਰਾ, ਪੰਨਾ 267
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 257-58
8. Fohcualt, Michel, The Cambridge Compaion to Foucault, Ed.Gray Gutting, Cambridge University Press, 1994, p.98

ਵਜ਼ੀਰ ਆਵੇ ਜਾਂ ਥਾਣੇ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਅਫ਼ਸਰ, ਸਿੱਧਾ ਕੋਠੀ ਹੀ ਡੇਰਾ ਲਾਉਂਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰੀ ਰੈਸਟ ਹਾਊਸ ਹੋਵੇ। (ਅੱਗ ਦੇ ਬੀਜ, ਪੰਨਾ 11-12)

ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਦੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ : 'ਅੱਗ ਦੇ ਬੀਜ' ਅਤੇ 'ਕਾਫ਼ਲਾ'

ਧਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

'ਅੱਗ ਦੇ ਬੀਜ' ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦਾ ਪਲੇਠਾ ਨਾਵਲ ਹੈ। 1971 ਵਿਚ ਇਹ ਛਪ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਕਰੂਰ ਯਥਾਰਥ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਲਾਤ ਇਸ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਵਸਤੂ ਬਣੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ੀਲ ਨੌਜਵਾਨ ਹਾਸ਼ੀਏ ਉਪਰ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਪੁਜਦੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਅਯੋਗ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਲਾਭ ਉਠਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਰਤਾਰ ਅਤੇ ਪਰਮਜੀਤ ਵਰਗੇ ਐਮ.ਏ. ਪਾਸ ਉਹ ਲੋਕ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਡਿਗਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਲਿਆਕਤ, ਹੁਨਰ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਤਲਖ ਹਕੀਕਤਾਂ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਤਰਫ਼ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਕੰਮੇ ਅਤੇ ਮੱਕਾਰ ਜਮਾਤੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਘੱਟ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨੌਕਰੀਆਂ ਹਥਿਆ ਲਿਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਹ ਲੋਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰੇ ਦਰਬਾਰੇ ਪਹੁੰਚ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪੁਰਖੇ ਤੇ ਭਾਈ ਭਤੀਜੇ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਗਲਿਆਰਿਆਂ 'ਤੇ ਵੱਸੀਕਾਰ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਕੁਝ ਬਿਊਰੋਕਰੇਟਿਕ ਸਿਸਟਮ ਉਪਰ ਕਾਬਜ਼ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕੋਲ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਤਾਕਤ ਹੈ। ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਪੰਜਾਬ/ਭਾਰਤ ਦੀ ਗੰਧਲੀ ਸਿਆਸਤ ਅਤੇ ਮੱਕਾਰ, ਧੋਖੇਬਾਜ਼, ਅਕਿਤਘਣ, ਸ਼ੈਤਾਨੀ ਚਿਹਰਿਆਂ ਵਾਲੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲੀਡਰਾਂ ਅਤੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਕਲੇਵਰ ਸਿਰਫ਼ ਰਾਜਸੀ ਗੰਧਲੇਪਣ ਅਤੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤੱਕ ਹੀ ਮਹਿਦੂਦ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਕ ਨਾਬਰਾਬਰੀ, ਆਰਥਿਕ ਅਸਾਵੇਂਪਣ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਨਿਘਾਰ, ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਨਿਘਾਰ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਟੁੱਟ ਭੱਜ ਵਰਗੇ ਅਨੇਕਾਂ ਗੰਭੀਰ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਤੱਕ ਫੈਲਦਾ ਹੈ।

ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਭਾਰਤੀ ਖੇਮੇ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਲ ਕਾਰਨ ਪੂੰਜੀ ਦਾ ਪਛੜੇਵਾਂ ਹੈ। ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਪਛੜੇਵੇਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਅਤੇ ਬਿਊਰੋਕਰੇਟ ਰਿਸ਼ਵਤ ਖੱਟਣ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਕੰਡੇ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਧਰਮ, ਇਮਾਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਲੋਕ ਹਿਤ ਦੁਜੈਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਹਿਤ ਪ੍ਰਥਮ ਸਥਾਨ ਹਾਸਲ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 'ਅੱਗ ਦੇ ਬੀਜ' ਵਿਚਲਾ ਸਰਦਾਰ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਕਿਰਦਾਰ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਧਾਰਨ ਜੱਟ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ ਪਰ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੁੱਗਣੀ, ਚੌਗੁਣੀ ਬਣਾ ਲਈ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕੋਠੀ ਖੜੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਦੀ ਭੱਲ ਬਣਨ ਦਾ ਸਬੂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲਾ ਸਰਕਾਰੀ ਅਮਲਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲੀਡਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੀ ਕੋਠੀ ਪੁੱਜਦੇ ਸਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਬਿਆਨ ਦਰਜ ਹੈ :

ਸਰਦਾਰ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ਕੋਠੀ ਤੱਕ ਪੱਕੀ ਸੜਕ ਬਣ ਗਈ। ਸੈਂਕੜੇ ਵਿੱਖੇ ਜ਼ਮੀਨ ਉਹਦੇ ਹਲ ਹੇਠਾਂ ਆ ਗਈ। ਅੱਧਾ ਪਿੰਡ ਖਰੀਦ ਸੁੱਟਿਆ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ ਉਹਦੇ ਕਾਮੇ ਬਣਨ ਲੱਗੇ। ਪਿੰਡ ਦਾ ਜੱਟ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਅਖਾਣ ਲੱਗਿਆ। ਥਾਂ-ਥਾਂ ਸਲਾਮਾਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਦਿਨੋਂ ਰਾਤ ਕੰਮ ਮੰਗਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੋਠੀ ਅੱਗੇ ਭੀੜਾਂ ਜੁੜਨ ਲੱਗੀਆਂ...। ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਿਰਕੱਢ ਆਗੂ ਉਸ ਦੇ ਮਹਿਮਾਨ ਬਣਨ ਲੱਗੇ। ਸਾਰਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕਾਰਾਂ ਦੀ ਘੁਕਰ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੀ, ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕੋਈ

ਇਹ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਰੁਪਾਂਤਰਣ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਵਰਗੇ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਪੇਂਡੂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਨਵੀਆਂ ਯੁੱਗ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਢਾਲਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਧਾਰਨ ਜਨਤਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲੀਡਰਾਂ ਵਿਚ ਰਾਬਤਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਿਚੋਲਗਿਰੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਿਭਾਇਆ। ਇਸ ਵਿਚੋਲਗਿਰੀ ਵਿਚੋਂ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪ ਤਾਂ ਗ਼ੈਰ-ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਅਪਣਾ ਕੇ ਪੈਸਾ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਹੀ, ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਅਤੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖੂਬ ਖੱਟੀ ਕਰਵਾਈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਸੱਤਰ ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਛਪਿਆ। ਉਸ ਵਕਤ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੈਸਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੀ ਦੌੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਾਇਜ਼-ਨਜਾਇਜ਼ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਪੈਸਾ ਅਤੇ ਪਦਵੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਥਮ ਕਾਰਜ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਖੇਤੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਿਚ ਢੇਰ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ, ਉਥੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਉਪਰ ਮਣਾਂ-ਮੂੰਹੀਂ ਖਰਚਾ ਵੀ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਵਧੇਰੇ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪੈਸੇ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਨੇ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੈਸਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਵਧਦੇ ਖਰਚੇ ਅਤੇ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਘਟਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਕਾਰਨ ਕਈ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਨਾਇਕ ਕਰਤਾਰ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਇਸੇ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਕਾਰਨ ਸੰਕਟ ਦਾ ਭਾਗੀਦਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ :

ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਰਤਾਰ ਦਾ ਪਿਉ ਤੇ ਉਹਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਇਕੱਠੇ ਖੇਤੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੁੱਡੀ ਚੜ੍ਹੀ ਰਹੀ। ਸੋਹਣੇ ਡੰਗਰ ਪਸ਼ੂ ਰੱਖੇ ਸਨ। ਖੂਹ ਵੀ ਲਵਾ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸੋਹਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਤੋਰੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉੱਜ ਵੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਬਣੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਰੋਹਬ-ਦਾਬ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਚੁੱਕ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪਾੜ ਦਿੱਤੇ। ...ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਵਜ਼ੀਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਇਨਾਮ ਵਿਚ ਜਗੀਰ ਲਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹੀ ਜਗੀਰ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵੰਡੀ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਘਟ ਘਟ ਕੇ ਛੇ ਕੁ ਕਿੱਲਿਆਂ ਤੱਕ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। (ਪੰਨਾ 20)

'ਅੱਗ ਦੇ ਬੀਜ' ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਕ ਅਹਿਮ ਸਰੋਕਾਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਹੋਣੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਕ ਚੁਗਿਰਦੇ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਭੋਗ-ਵਿਲਾਸ ਦੀ ਵਸਤੂ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਨਾਢ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸੋਹਣੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਤੋਂ ਮਨ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਕਤਲ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੇ ਹਾਣ ਦੀ ਕਾਲਜ ਪੜ੍ਹਦੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਪਰਣਾ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਔਰਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਪਤੀ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੇਵਤੇ ਲਈ ਔਰਤ ਭੋਗ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਕਾਰਾ ਵਸਤੂ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਵਰਗਾ ਕਾਮ ਦਾ ਪੁਤਲਾ ਤਿੰਨ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਕਰਵਾ ਕੇ ਵੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ, ਸਗੋਂ ਕਰਤਾਰ ਵਰਗੇ ਲੋੜਵੰਦ, ਮਜ਼ਬੂਰ ਅਤੇ ਲਾਚਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾ ਕੇ ਮਹਿੰਗੇ ਹੋਟਲਾਂ ਅਤੇ ਕਲੱਬਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਚੰਗੀਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

'ਅੱਗ ਦੇ ਬੀਜ' ਨਾਵਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਜਾਵੀਏ ਤੋਂ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਕਰਤਾਰ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਪਰਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਤਲਖ ਹਕੀਕਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਝਰਦੀ ਹੈ। ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਅਤੇ ਕਾਬਲ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਬੇ ਵਸੀ ਅਤੇ ਲਾਚਾਰਗੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਥਾਪਤੀ ਵਿਰੁੱਧ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਕ੍ਰੋਸ਼ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਸਿਸਟਮ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਮਾਨਸਿਕ ਕਸ਼ਟ ਨੂੰ ਉਹ

ਹੰਢਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਬੇਵਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀਣਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਲੜਦਾ ਹੈ, ਟੁੱਟਦਾ ਹੈ ਪਰ ਹਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨ ਹੈ। ਇਹੀ ਚੇਤਨਾ ਉਸ ਦੇ ਸੀਨੇ ਅੱਗ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧੁਖਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਸਿਸਟਮ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਪਰ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਮਾਨਸਿਕ ਹੈ, ਵਿਵਹਾਰਕ ਨਹੀਂ। ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੀ ਖ਼ੁਬਸੂਰਤੀ ਗਲੇ-ਸੜੇ ਸਿਸਟਮ ਪ੍ਰਤੀ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਬਣਦੀ ਹੈ।

‘ਅੱਗ ਦੇ ਬੀਜ’ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਕ ਪਾਸਾਰ ਸਾਡੀ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਵਿਆਪ ਰਹੇ ਨਿਘਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ। ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਪੂਰੇ ਸਿਖਿਆ ਸਿਸਟਮ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਸਿਖਿਆ ਵਪਾਰ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰਹੇ ਮਹਿੰਗੇ ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਰੀ ਫੀਸਾਂ ਅਤੇ ਫੰਡਾਂ ਨੇ ਸਿਖਿਆ ਨੂੰ ਸਧਾਰਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਕਰਤਾਰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਮੁਢਲੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵੀ ਮੁਹੱਈਆ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਗਵਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਪਾਲਦੇ ਹਨ। ਕਰਤਾਰ ਵਰਗਾ ਹੋਣਹਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੀ ਲਗਨ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਜੇਕਰ ਐਮ.ਏ. ਤੱਕ ਪੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦਰ-ਦਰ ਦੀਆਂ ਠੋਕਰਾਂ ਖਾਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਰਦਾਰ ਵਰਗੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਰਤਾਰ ਵਰਗੇ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਦੇ ਖਰਚੇ ਉਪਰ ਉਹ ਮਹਿੰਗੇ ਹੋਟਲਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਰੰਗੀਨ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਬੱਸ ਇਸ ਹੋਟਲ ਦੀ ਇਹੋ ਖ਼ਾਸੀਅਤ ਹੈ। ਰਾਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਬਾਸੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਕੱਟਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਬੜੀਆਂ ਰੰਗੀਲੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਬਣਦੀਆਂ।

ਸਹੁਰੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਥੋਂ ਵਧੀਆ ਭਾਲ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਨੇ। ਕਈ ਤਾਂ ਨਿਰੀਆਂ ਪਟੋਲਿਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ। ਕਾਲਜਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਤੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਵੀ ਬੜੀਆਂ ਸਸਤੀਆਂ ਨੇ। (ਪੰਨਾ 80)

‘ਅੱਗ ਦੇ ਬੀਜ’ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਇਹ ਹੋਟਲ ਸਨਅਤ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੈਸਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਕਾਰਜ ਦੁਜੈਲੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਉਸ ਦੌਰ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਬੇਵਾਕ ਬਿਆਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਵਰਗੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਲੀਡਰ ਅਤੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਐਸੋ-ਇਸ਼ਰਤ ਅਤੇ ਦੇਹ ਦੇ ਜਸ਼ਨ ਵਿਚ ਭਾਗੀਦਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਹੋਟਲ ਸਨਅਤ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਮੀਰਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਰ-ਅੰਜਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੰਗ-ਬਰੰਗੀਆਂ ਰੌਸ਼ਨੀਆਂ, ਚਕਾਚੌਧ, ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ, ਜੰਗਲੀ ਬੂਟਿਆਂ, ਗਰਾਸੀ ਲਾਅਨਾਂ, ਝਰਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰੌਣਕਾਂ, ਦੁਧੀਆ ਲਾਈਟਾਂ ਤੇ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੇ ਪਰਦਿਆਂ ਪਿੱਛੇ ਹੁੰਦਾ ਦੇਹ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਇਸ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਨਅਤ ਦੀ ਖ਼ਾਸੀਅਤ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਖ਼ੁਬਸੂਰਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਦੋ ਸੱਚ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਦੋ ਸੰਸਾਰ ਇਕੋ ਧਰਾਤਲ ਉਪਰ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਕ ਸੰਸਾਰ ਅਮੀਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਪੁੱਜਦੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਹਰ ਸੁਖ ਸਹੂਲਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਤਰਫ਼ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਹੱਡ-ਭੰਨਵੀਂ ਮੁਸ਼ੱਕਤੀ ਜੂਨ ਹੰਢਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਹੱਥੀਂ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਤਰਸੇਵਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਨਸੀਬ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਗਰੀਬੀ, ਬੇਵਸੀ ਅਤੇ ਜਹਾਲਤ ਭਰਭੂਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ

ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹਨ। ਕਰਤਾਰ ਅਤੇ ਪਰਮਜੀਤ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਐਸੀ ਹੀ ਹੋਣੀ ਹੰਢਾਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੈ। ਪਰਮਜੀਤ ਜਿਹੜੀ ਹੋਣਹਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥਣ ਰਹੀ। ਫਸਟ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਐਮ.ਏ. ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਤੇ ਘਰ ਦੀ ਮੰਦਗਲੀ ਦੇ ਥਪੋੜਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਐਸੀ ਜ਼ਿੱਲਤ ਭਰਭੂਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਹਰ ਸੁਪਨਾ ਤੇ ਹਰ ਸੱਧਰ ਮਧੋਲੀ ਗਈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਪਰ ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਮਾਰ ਝੱਲ ਰਹੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਵਿਡੰਬਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਾਲਾਤ ਨੇ ਉਹ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜਾ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਪਰਮਜੀਤ ਵਰਗੀ ਹੋਣਹਾਰ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਨੇ ਇਸ ਕਦਰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਦਿਨ-ਕਟੀ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਟਲਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਦੇਹ ਤੱਕ ਵੇਚਣੀ ਪਈ:

ਘਰ ਦੀ ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਬੜੀ ਲੰਬੀ ਏ। ਤਿੰਨ ਛੋਟੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਨੇ, ਦੋ ਨਿੱਕੇ ਭਰਾ, ਮਾਂ ਬੁੱਢੀ ਤੇ ਪਿਉ ਦਾ ਸਾਇਆ ਉੱਠੇ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਦੀਆਂ ਬੀਤ ਗਈਆਂ ਨੇ, ਨਾ ਕੋਈ ਜ਼ਮੀਨ, ਨਾ ਵਣਜ ਵਪਾਰ ਤੇ ਇਕ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਕੁਝ ਸਟੋਰ ਕਰਕੇ ਰੱਖ ਸਕਦਾ। ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਪਿਉ ਨੇ ਬੀਮਾ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਰਕਮ ਨਾਲ ਐਮ.ਏ. ਕੀਤੀ। ਬੜੀਆਂ ਆਸਾਂ-ਉਮੰਗਾਂ ਸਨ ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ, ਪਰ ਹੁਣ ਤੇ ਸਭ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਨੇ। ਨੌਕਰੀ ਇਕ ਪਹਾੜ ਬਣ ਗਈ ਤੇ ਇਕ ਨਾ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਖ਼ਾਬ!...ਕਿੰਨੇ ਵਰ੍ਹੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਕਟਦੀ ਰਹੀ...ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਕੋਠੀਆਂ ਵਿਚ ਰਾਤਾਂ ਵੀ ਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ।

(ਪੰਨਾ 93-94)

ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਹੁਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਦਹਾਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਢੇਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਵਾਪਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਡੰਬਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਧਾਰਨ ਬੰਦੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੌਲਣਯੋਗ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਹਾਲਾਤ ਬਦ ਤੋਂ ਬਦਤਰ ਹੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਾ ਦੈਂਤ ਅੱਜ ਵੀ ਮੂੰਹ ਅੱਡੀ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਨਿਆਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅੱਜ ਵੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਅਤੇ ਬੇਵਸੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਔਰਤਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਸਫੈਦਪੋਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਦੀ ਹਵਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੱਜ ਵੀ ਦਿਨ ਦਿਹਾੜੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ 'ਤੇ ਡਾਕੇ ਵੱਜਦੇ ਹਨ। ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਹਨਾਂ ਸਰਬਕਾਲੀ ਲੋੜਾਂ-ਬੁੜ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਤਾਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਜੱਦੀ ਪੁਸ਼ਤੀ ਤੁਰੀ ਆ ਰਹੀ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚੋਂ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ, ਨੌਜਵਾਨ ਵਰਗ ਜਿਹੜਾ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦਾ ਸਤਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਨਫ਼ਰਤ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨੌਜਵਾਨ ਵਰਗ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਕਰਤਾਰ ਅਤੇ ਪਰਮਜੀਤ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਦੀ ਅਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਨਾਬਰਾਬਰੀ ਵਿਚ ਤਲਾਸ਼ਦੇ ਹਨ। ਅਵਚੇਤਨੀ ਧਰਾਤਲ ਉਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਆਕ੍ਰੋਸ਼ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਅੱਗ ਧੁਖਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ, ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਹਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਇਹਨਾਂ ਲੋਕ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਵ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਤਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਿਸੇ ਵਡੇਰੇ ਲੋਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਨਹੀਂ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਿਸੇ ਲੋਕ ਵਿਦਰੋਹ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸ਼ਾਇਦ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਨਿੱਜੀ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਧੇਰੇ ਉਭਰਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਝਲਕਦੀ ਹੈ। ਕਰਤਾਰ ਅਤੇ ਪਰਮਜੀਤ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਇਸ ਲਈ ਵਿਦਰੋਹੀ ਭਾਵਨਾ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਸ ਅਨੁਕੂਲ ਸਰਦਾਰ ਅਤੇ ਚੀਫ਼ ਨੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਖਾ ਕੇ ਨੌਕਰੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਅੱਗ ਦੇ ਬੀਜ’ ਰਾਹੀਂ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੇ ਧੱਕੜ ਅਤੇ ਅਮਾਨਵੀ ਵਤੀਰੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਸੀਨਿਆਂ

ਵਿਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਨੂੰ ਬੀਜਿਆ ਹੈ। ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ, ਜਹਾਲਤ, ਕੰਗਾਲੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਸੰਮਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹੱਥ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਪੰਚਾਂ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਹਰਾਮਖੋਰੀ ਅਤੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਖਾਸੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੋਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀ ਇਹ ਚਿੰਗਿਆੜੀ ਇਕ ਦਿਨ ਅੱਗ ਦਾ ਭਾਂਬੜ ਬਣੇਗੀ, ਇਹ ਲੇਖਕ ਦੀ ਆਰਜ਼ੂ ਹੈ।

‘ਕਾਫ਼ਲਾ’ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਨਾਵਲ ਹੈ ਜਿਹੜਾ 1986 ਈ. ਵਿਚ ਛਪ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਅਰਥ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਲੁਕਵੇਂ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਧਾਰਨ ਬੰਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਕਠਪੁਤਲੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀਆਂ, ਦਰਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਕਪਟ ਇਹ ਜਗੀਰੂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੇ ਮੁਜਾਰੇ, ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਲੋਕ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਬਹੁਤਦਾ। ਪਿੰਡ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਅਤੇ ਚੌਧਰੀ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਧੜਲੇ ਵਾਲੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ, ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਭੁਗਤਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਟੈਕਸਟ ਵਿਚ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਸਿਸਟਮ ਦੀਆਂ ਜਕੜਬੰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਪਿਸ ਰਹੇ ਸਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੌੜਾ ਸੱਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਕਥਾਨਕ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਸਾਧਨਾਂ, ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਦਵੰਦ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਸਾਧਨਾਂ ਉਪਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨਾਂ, ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਹੋਰ ਸੰਦ ਸਾਧਨਾਂ ਉਪਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸ਼ਕਤੀਵਰ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕਬਜ਼ਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਧਾਰਨ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਗਰੀਬੀ, ਭੁੱਖਮਰੀ ਅਤੇ ਜਹਾਲਤ ਆਈ ਹੈ। ਦਲਿਤਾਂ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੂ ਬੇਟੀਆਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ, ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਚੌਧਰੀਆਂ ਦੀ ਦੋਹਰੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦਮਨ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਧਿਉਂ ਵੱਧ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਬਿਆਨ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼, ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਅੱਧੋਂ ਵੱਧ ਹਿੱਸਾ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਿਕ ਨਾਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਐਨੇ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਗਰੀਬਾਂ, ਕਿਸਾਨਾਂ, ਕਾਮਿਆਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਉਬਾਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਠੋਸ ਨੀਤੀ ਜਾਂ ਕਾਰਜ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਰਾਸਦ ਭਰਪੂਰ ਹੋਣੀ ਹੰਢਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤੀ ਵਿਰੁੱਧ ਨਫ਼ਰਤ ਅਤੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਅਨਿਵਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦਾ ਨਾਵਲ ‘ਕਾਫ਼ਲਾ’ ਚੇਤਨ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤੀ ਵਿਰੁੱਧ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਬਗ਼ਾਵਤੀ ਸੁਰ ਦਾ ਗਲਪੀ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਹੈ।

ਆਜ਼ਾਦੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਧਾਰਨ ਜਨਤਾ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਬੀਜਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਕੌਮੀਵਾਦ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੌਮੀਵਾਦ ਦੀ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਲੋਕ-ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਲੋਕ ਲਹਿਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਕੌਮੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੰਤਵ ਕੇਵਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਵੀ ਇਸ ਭਾਰਤੀ ਕੌਮੀਵਾਦ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਫ਼ਰ ਕੋਈ ਸੁਭਾਵਕ ਜਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਤਬਦੀਲੀ ਵਿਚ ਬੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਆਸ਼ੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਸ ਸੁਚੇਤ ਸਮਾਜਕ

ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲੋਂ ਇਹ ਇਕ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਕਲਾਸੀਕਲ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਵਿਚ ਇਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਾਰਾ ਸਮਾਜ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਮਾਤਾਂ ਹੀ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ। ‘ਕਾਫ਼ਲਾ’ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਾਤਰ ਜੈਲਾ, ਸੁਰਜੀਤ, ਮਾਸਟਰ, ਸਰੋਜ ਆਦਿ ਇਸੇ ਜਮਾਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਥਾਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਤਾਏ ਹੋਏ ਉਹ ਲੋਕ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਨੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਚਾਕਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕੀਮਤੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ-ਭੈਣਾਂ ਸਕਤਿਆਂ ਦੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਆਪਣੇ ਚਗਲੇ ਸਵਾਦਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਸਰਮਾਏਦਾਰਾਂ ਨੇ ਤਕੜੇ ਜੁੱਸੇ ਵਾਲੇ ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਫ਼ਤ ਵਿਚ ਅਫੀਮ-ਪੋਸਤ ਦੇ ਦੇ ਕੇ ਨਸ਼ੇੜੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਕੰਮੀ-ਕਮੀਣਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਵੇ ਦੀ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਇਹ ਭਿੱਟੇ ਜਾਣ ਦੇ ਡਰਾਵੇ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਰਾਤਾਂ ਦੇ ਹਨੇਰਿਆਂ ਅਤੇ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਸੁੰਨ-ਮਸਾਨ ਵਿਚ ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰ ਅਤੇ ਚੌਧਰੀਆਂ ਦੇ ਕਾਕੇ ਚੂੜੀਆਂ-ਚਮਿਆਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਵਾਂ ਫਿਰ ਧੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦਰਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਰਤਾਰੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਹਰਬੰਸੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਹੰਢਾਉਣ ਲਈ ਬੇਵਸ ਹਨ :

ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਹਰਬੰਸੇ ਦੇ ਅੰਗ ਭਰਦੇ ਗਏ ਕਰਤਾਰੇ ਦੇ ਫਿਕਰਾਂ ਦੀ ਪੰਡ ਭਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਹਰਬੰਸੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਿਜਾ ਕੇ ਤੇ ਨਾ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਟਿਕਦਾ... ਆਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਦਿਨ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਘੁੰਮਣ ਲਗਦੇ। ਉਹੋ ਖੇਤ ਸਨ ਤੇ ਉਹੋ ਰੁੱਖੇ-ਸੁੱਖੇ ਦਿਨ। ਫ਼ਰਕ ਸਿਰਫ਼ ਇੰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ, ਹੁਣ ਕਰਤਾਰੇ ਦੀ ਥਾਂ ਹਰਬੰਸੇ ਸੀ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹਦੇ ਮੁੰਡੇ। (ਕਾਫ਼ਲਾ, ਪੰਨਾ 74-75)

ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਟਕੋਰਾਂ ਨੇ ਕਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਉਮਰੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਵਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਮ ਭਰ ਗਈ। ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਅਜੀਬ ਜਿਹੇ ਤਣਾ ਆ ਗਏ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਤੋਂ ਤਿਲੁਕ ਕੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਤੱਕ ਅੱਪੜ ਗਈਆਂ। ‘ਉਸ ਦਾ ਕਣ ਪਹਿਲਾਂ ਫੇਰ ਆਪਾਂ ਭੰਨਾਂਗੇ।’ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਹਿੱਕ ਫੁਲਾ ਕੇ ਆਖਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਹੱਥ ਅਸਫਲਤਾ ਲੱਗੀ। ‘ਸ਼ਰਮ ਕਰ ਕਤਮਿਆ... ਤੇਰੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਅਰਗੀ ਆਂ...।’ ‘ਕੁੱਤੀਏ ਜਾਤੇ...। ਤੂੰ ਭੈਣ? ਸੋਝੀ ਜਾਤ ਸਾਡੇ ਸੁਗਲ ਲਈ ਬਣੀ ਐ।’ (ਪੰਨਾ 13)

ਇਹਨਾਂ ਪੇਂਡੂ ਦਲਿਤ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਰਾਸਦੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਚੌਧਰੀਆਂ ਦੀ ਕਾਮ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਹੀ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀਆਂ, ਸਗੋਂ ਜੇਕਰ ਇਹ ਆਪਣੇ ਵਿੱਡ ਦੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਸੇਕਣ ਲਈ ਸਹਿਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਬੇ ਵਸ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਫੈਕਟਰੀ ਮਾਲਕਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਰਿੰਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮਨਮਾਨੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਦਲਿਤ ਔਰਤ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇਹ ਕਰੂਰ ਯਥਾਰਥ ਜਿਸ ਨੂੰ ਔਰਤ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਭੋਗਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਿਡੰਬਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਕੰਮਕਾਜੀ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਹੁਸਨ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਘਰਾਂ ਦੀ ਤੰਗੀ-ਤੁਰਸੀ ਅਤੇ ਪੇਟ ਦੀ ਭੁੱਖ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਕਤਿਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰ ਤੱਕ ਲਿਜਾ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਦੀ ਹੈ :

ਸੁਣ ਤੇਰੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਚਾਰ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਐ। ਓਧਰਲੇ ਪਾਸੇ ਜਿਹੜਾ ਕੋਠਾ ਜਾ ਛੱਤਿਐ। ਇਥੇ ਇਕ ਅੱਲੜ ਜੀ ਕੁੜੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਵਿਚਾਰੀ ਬਲਾਂ ਸਾਉ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਇਹਨਾਂ ਦਾ। ਉਥੇ ਜਾ ਫੜੀ। ਕਿਹਦੀ ਹਿੰਮਤ ਸੀ ਉਧਰ ਜਾਣ ਦੀ। ਕੁੜੀ ਬਬੇਰੀ ਚੀਕੀ। ਪਰ ਸਭ ਨੇ ਅਣਸੁਣੀਆਂ ਕਰਤੀਆਂ। ਸਭ ਨੂੰ ਧੀਏ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਰੋਟੀ ਦਾ ਫਿਕਰ ਸੀ। ਸਭ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗੀਆਂ ਜਦੋਂ ਬਾਹਰ ਆਈ ਕੱਪੜੇ ਲੀਰੇ ਲੀਰ। ਮੂੰਹ ਦੰਦੀਆਂ ਨਾਲ ਖਾਧਾ ਪਿਆ। ਖੁਨੋ-ਖੁਨ ਹੋਈ ਵੀ। ਰੋਂਦੀ ਧਾਹ ਨਾ ਧਰੇ। ਮਾਰੀਆਂ ਸ਼ਰਮ ਦੀਆਂ ਅਸੀਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਮੂੰਹ ਵੱਟ ਲਏ। ਆ ਕੁਝ ਐ ਇਥੇ। (ਪੰਨਾ 85)

ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜੈਲਾ, ਸੁਰਜੀਤ, ਮਾਸਟਰ ਆਦਿ ਪਾਤਰ ਇਸੇ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਿਕ ਨਾਬਰਾਬਰੀ ਵਿਰੁੱਧ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਏਕੇ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਵਿਚ ਪਰੋਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ,

ਤਾਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇੱਜ਼ਤ ਮਾਣ ਨਾਲ ਜਿਉਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੋ ਸਕਣ। ਉਹ ਇਸ ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਵੀ ਚੇਤੰਨ ਹਨ ਕਿ ਇੱਜ਼ਤ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਮਾਣ ਮਰਿਆਦਾ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਜਥੇਬੰਦਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਲੜਾਈ ਸਮਾਜਕ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਹੇਠ ਲੜੀ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਕੌਮੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਜੋ ਕੇਵਲ ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ, ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਇਨਕਲਾਬ ਅਤੇ ਮਾਣ ਦੀ ਲਹਿਰ ਸੀ, ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਜਮਾਤ ਪਾਸੋਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਪ੍ਰਣ ਲਿਆ।² ਪਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਿਅੰਗ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾ ਵਪਾਰੀ ਸਿਰਫ਼ ਸੱਤਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਇਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਆ ਗਈ। ਸਧਾਰਨ ਜਨਤਾ ਦੀ ਲੁੱਟ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਲੁੱਟ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਨਾਵਲ 'ਕਾਫ਼ਲਾ' ਆਪਣਾ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਚੌਖਟਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਨੇ ਸੱਤਰ ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੋਈ ਨਕਸਲੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਅਤੇ ਵਿਗਸਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਲੋਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਤਲਾਸ਼ਿਆ ਹੈ। 'ਕਾਫ਼ਲਾ' ਨਾਵਲ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਲੋਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਪੇਸ਼ ਹੈ :

ਦੋਸਤੋ ਅਸੀਂ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ਨਸੀਬ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਟੀਚੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੰਭਲੇ ਮਾਰਦੇ ਰਹੋ ਫੇਰ ਕਾਹਦੀ ਦੇਰ ਐ ਸਾਨੂੰ। ਬਥੇਰਾ ਚਿਰ ਅਸੀਂ ਸਰਮਾਏਦਾਰਾਂ ਤੇ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਦੀਆਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਖਾਧੀਆਂ ਤੇ ਧੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਜ਼ਤਾਂ ਲੁਟਾ ਬੈਠੇ ਹਾਂ। ਸਾਡੀਆਂ ਸੈਂਕੜੇ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੋਗੜਾਂ ਪਾਲੀਆਂ। ਹੁਣ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੇਰਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਅਸੀਂ ਹੀ ਕਰਨਾ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 117)

ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਸਥਾਪਤੀ ਖਿਲਾਫ਼ ਇਸ ਲੋਕ-ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਦਰਪੇਸ਼ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਧਾਰਨ ਜਨਤਾ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਮਾਤੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਦਾ ਮਸਲਾ ਭਾਰਤੀ/ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਹਿਮ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਮਸਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜਟਿਲ ਜਾਤੀ ਸੰਰਚਨਾ ਕਦੇ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮੰਚ 'ਤੇ ਇਕੱਤਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੀ। ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਜਾਤ ਦਾ ਮਸਲਾ 'ਕਾਫ਼ਲਾ' ਦਾ ਅਹਿਮ ਸਰੋਕਾਰ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਸਧਾਰਨ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਧਰਮ ਅਤੇ ਜਾਤ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਦੇ ਕੇ ਇਕੋ ਮੰਚ 'ਤੇ ਇਕੱਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੇਟ ਦੀ ਭੁੱਖ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ, ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਵੀ ਲੋਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਬਦੁਲ ਦੁਆਰਾ ਜੈਲੋ ਨੂੰ ਕਹੇ ਗਏ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਧਾਰਨ ਲੋਕਾਈ ਦਾ ਸੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਲਗਦੈ ਤੇਰੇ ਕੋਈ ਜਵਾਕ ਜੱਲਾ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਉਹ ਘਰੇ ਰੀਂ-ਰੀਂ ਕਰਦੇ ਹੋਣ ਫੇਰ ਹੱਕਾਂ ਹੁੱਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਤੈਨੂੰ ਨਾ ਔੜਦੀ। ਜਿਹੜਾ ਮਿਲੇ ਸੁਕਰ ਕਰਕੇ ਕਬੂਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦੈ। ਅੱਲ੍ਹਾ ਦਾ ਸੁਕਰ ਕਰ।

(ਪੰਨਾ 139)

ਦੁਪਹਿਰੇ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਬੈਠੀ ਲੇਬਰ ਦੇ ਉਹੀ ਵਿਚਕਾਰ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਬੂਟੇ ਦਾ ਹਾਲ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਿਆ ਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੋਈ ਹਮਦਰਦੀ ਪ੍ਰਗਟਾਈ।...ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ

ਹੀ ਭਰਾ ਨਾਲ ਕੋਈ ਹਮਦਰਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਾਂ ਫਿਰ ਭੁੱਖ ਨੰਗ ਨੇ ਇਹ ਨਿਗਲ ਲਈ ਸੀ। (ਪੰਨਾ 148)

ਸਟੇਟ ਬਿਊਰੋਕਰੇਸੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿੱਢੇ ਗਏ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਨਕਸਲਵਾਦ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਟੇਟ ਪਾਵਰ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੇ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਅਦਾਲਤਾਂ, ਜੇਲ੍ਹਾਂ, ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਹਸਪਤਾਲ ਕਿਉਂਕਿ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਮਾਡਲ 'ਤੇ ਉਸਾਰੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਟੇਟ ਪਾਵਰ ਨੇ ਲੋਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ। ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸੋਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬੂਟੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 'ਕਾਫ਼ਲਾ' ਨਾਵਲ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਬਾਖੂਬੀ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਧਿਰਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਸਰਦਾਰ ਅਤੇ ਚੌਧਰੀ ਵਰਗੇ ਲੋਕ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਵੀ ਪੁੱਲੇਤਾਰੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਖਤਰਾ ਭਾਸਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਰ ਹੀਲਾ ਹਰਬਾ ਵਰਤ ਕੇ ਲੋਕ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਖੁੰਢਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਕਾਫ਼ਲਾ' ਨਾਵਲ ਵਿਚੋਂ ਇਹਨਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਢੰਬੀ, ਵਿਭਚਾਰੀ ਅਤੇ ਅਮਾਨਵੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਨੌਜਵਾਨ ਕਾਮਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੰਮ ਲੈਣ ਲਈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੂ-ਬੇਟੀਆਂ 'ਤੇ ਵੱਸੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਆਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੇਹੀ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੈਲੋ ਦੀ ਮਾਂ ਕਰਤਾਰੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਭੈਣ ਬੰਸੋ ਜਦੋਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਹਿਰਸ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਮੂੰਡੇ ਜੈਲੋ ਦੇ ਦੋਹੇ ਹੱਥ ਕੱਟ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਕਾਰਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ :

ਇੰਜਣ ਦੇ ਸ਼ੇਰ ਵਿਚ ਜੈਲੋ ਨੂੰ ਨਾਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਕੋਈ ਸੂਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਮਰਿਉਂ ਨਿਕਲੇ, ਕਦੋਂ ਜੈਲੋ 'ਤੇ ਝਪਟੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਜਦੋਂ ਰੁੱਗ ਦੇਣ ਲੱਗੇ ਜੈਲੋ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਉਹ ਮਸ਼ੀਨ ਵਿਚ ਧੱਕ ਦੇਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ।...ਪਥਰਾਈਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਜੈਲਾ ਸਿਰਫ਼ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ।... ਦੇਖਦੇ-ਦੇਖਦੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਰੁੱਗਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਥਰੈਸ਼ਰ ਵਿਚ ਧਸੀਆਂ ਤੇ ਕੜ ਕੜ ਕਰਕੇ ਕੁਤਰੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। (ਪੰਨਾ 176)

ਜੈਲੋ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਕੱਟਿਆ ਜਾਣਾ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਨਕਾਮੀ ਦਾ ਚਿਹਨ ਹੈ। ਇਹ ਚਿਹਨ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਇਕੱਲੇ ਇਕੱਲੇ ਕਿਰਤੀ ਦੀ ਹਾਰ ਤੈਅ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਹ ਸਮੂਹਕ ਅਤੇ ਜਥੇਬੰਦਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। 'ਕਾਫ਼ਲਾ' ਨਾਵਲ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਬੇਸ਼ੱਕ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਉਪਰ ਪੇਤਲਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਸਿਰਫ਼ ਮਾਰਕਸੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਵਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਿਧਾਂਤ ਉਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਮਾਅਨਾਪੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਢਾਲ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। 'ਕਾਫ਼ਲਾ' ਨਾਵਲ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਵੇਕ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਪਛਾਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਲੋਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਿਸੇ ਵਡੇਰੇ ਮਾਨਵ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਚਾਹਨਾ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਿਵਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਨਿੱਜੀ ਬਦਲੇ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਨਿੱਜਤਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਲੋਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਅੰਦੋਲਨ ਵਧੇਰੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ, ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਨਕਾਮੀਆਂ ਦੀ ਸਹੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੈ ਕਿ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਲਈ ਇਕੱਲੇ ਇਕੱਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣਾ ਸੌਖਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਵੀ ਚੇਤੰਨ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਥਾਨਕ ਹਾਲਤਾਂ ਉਸ ਵਕਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ-ਗਰਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਨ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੋਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸੀ

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਲੋਕ ਰਾਇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਨੇ 'ਕਾਫ਼ਲਾ' ਨਾਵਲ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਸੰਗਠਨ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਲੋਕ ਰਾਇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਸਧਾਰਨ ਬੰਦੇ ਦੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਮਾਰੂ ਨੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਚੇਤੰਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਆਮ ਬੰਦੇ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। 'ਅੱਗ ਦੇ ਬੀਜ' ਅਤੇ 'ਕਾਫ਼ਲਾ' ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੋਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਜਥੇਬੰਦਕ ਅਗਵਾਈ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਕੱਲੇ ਇਕੱਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਹਾਰਨਾ ਤੈਅ ਹੈ। ਇਹੋ ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਗਲਪੀ ਵਿਵੇਕ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ :

1. ਅਮਰਜੀਤ ਗਰੇਵਾਲ, 'ਕਟਹਿਰਾ : ਟੈਕਸਟ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ', ਕਟਹਿਰਾ ਦਾ ਥੀਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ (ਰਜਿ.) ਬਰਨਾਲਾ, ਪੰਨਾ 12
2. ਉਹੀ

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' : ਇਕ ਅਧਿਐਨ

ਡਾ.ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਰੱਖਣਾ ਉਸ ਦੀ ਕਲਮ ਦੀ ਖਾਸੀਅਤ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਘੋਖ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੀ ਨਾਵਲੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਗੁਣ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਣਨਯੋਗ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ-ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਨਾਵਲ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਘਟਨਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੱਖਰੇ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਜਦ ਨਾਵਲਕਾਰ ਉਸ ਘਟਨਾ ਦੁਆਲੇ ਆਪਣਾ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਇਸ ਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਦੂਹਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਰਨੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਸਾਲ 1990 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਸਮਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਇਕ ਕਾਲੇ ਦੌਰ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਭਾਵੇਂ ਜੋ ਵੀ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਫਿਰਕੂ-ਸਮੱਸਿਆ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬੇਵਸਾਹੀ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਇਕ ਕਰੂਰ ਬਿੰਬ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਖਿਲਾਫ਼ ਬੋਲਣਾ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਯਕੀਨੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦਹਿਸ਼ਤ ਵਾਲੇ ਮਾਹੌਲ ਦਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਛੋਟੇ ਮੋਟੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਦਖਲ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਜਦ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਮੁੱਖ ਘਟਨਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਤਤਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਅਸਰ ਹੋਣ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਬੱਚੇ 'ਬੰਟੀ' ਦੇ ਅਗਵਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਹੈ ਜੋ ਸਧਾਰਨ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਾਰਨ ਕੀਤੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਤਤਕਾਲੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਤਤਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਬੰਟੀ' ਦੇ ਅਗਵਾਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਚਿੱਠੀ ਮਿਲਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ :

“ਛਪੇ ਪੈਡ 'ਤੇ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਸੰਸਥਾ ਵੱਲੋਂ ਸੀ। ਸਵੇਰ ਦੇ ਸੱਤ ਵਜੇ ਤੱਕ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਮੰਗੇ ਗਏ ਸਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੂੰ ਰਾਮ ਲੀਲਾ ਅਤੇ ਰਾਸ ਲੀਲਾ ਮੁੜ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ ਨਾ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਸੀ। ਹੁਕਮ ਅਦੂਲੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਬੱਚੇ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਘਰ ਅਪੜਨਾ ਸੀ।” (ਤਫ਼ਤੀਸ਼, ਪੰਨਾ 46)

ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਮਾਂ

ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਦਾ ਉਹ ਦੌਰ ਸੀ ਜਦ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਉਪਰ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦਾ ਹਰ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਅਗਵਾਕਾਰੀ ਦੀ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਮ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਰਦਾਦ ਦਾ ਮਕਸਦ ਨਿਰੋਲ ਪੈਸੇ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰਕ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਫਿਰਕੇ ਦੇ 'ਲਾਲਾ ਜੀ' ਦੇ ਪੋਤੇ ਨੂੰ ਅਗਵਾ ਕਰਕੇ ਪੈਸੇ ਮੰਗਣਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਫਿਰਕੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਉਪਰ ਰੋਕ ਲਾਉਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਇਸ ਅਗਵਾਕਾਰੀ ਦੀ ਵਾਰਦਾਦ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਿਸ ਦੌਰ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਉਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਬਾਬਤ ਡਾ.ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਲੇਖ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ :

“ਉਸ ਨੇ ਨਾਵਲੀ ਕਥਾ ਦੇ ਸੂਤਰ ਨੂੰ ਉਸ ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਰਾਜੀਵ ਲੋਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਤਹਿਤ ਹੋਈਆਂ ਚੋਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਅਕਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨਵੀਂ ਨਵੀਂ ਹੱਦ ਵਿਚ ਆਈ ਸੀ। ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਜੋ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਸ਼ਟ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਾਜਸੀ ਧਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਪਰੋਖ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਹੇਠ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਉਭਰ ਰਹੀ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਵੀ ਨਵੀਂ ਬਣੀ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਸਿਰਦਰਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ।” (ਤਫ਼ਤੀਸ਼ : ਇਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਸੰਸਾਰ, ਪੰਨਾ 164)

ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲਕਾਰ ਆਪਣੇ ਤਤਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮਾਹੌਲ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸੀ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਪਰਖਣ ਦਾ ਜਤਨ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤਤਕਾਲੀ ਰਾਜਸੀ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਹਰ ਇਕ ਧਿਰ ਬਚ-ਬਚਾ ਕੇ ਚੱਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਹਕੀਕਤ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਸੀ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਨ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਲੋਕ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਸੰਕਟ ਭਰੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਵੀ ਚੁੱਕਦੇ ਹਨ। ‘ਬੰਟੀ’ ਦੇ ਅਗਵਾ ਹੋ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਮਿਲੀ ਚਿੱਠੀ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੋਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਬਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਵਰਗ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਾਰਦਾਦ ਨੂੰ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਮੰਨਣ ਜਾਂ ਨਾ ਮੰਨਣ ਉਪਰ ਹੀ ਕਈ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਫਿਰਕੂ ਸੋਚ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਆਪਣੇ ਅਗਵਾੜ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਚੇਤਨ ਜਾਪਦਾ ਹੈ :

“ਮੁੰਡਿਆਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਨੂੰ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੈ। ਨਾਸਤਕ ਹੋ ਕੇ ਕਤਲੇ ਆਮ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਜੇ ਮੁੰਡੇ ਧਰਮ ਦਾ ਰਾਹ ਅਪਣਾ ਕੇ ਖਲਕਤ ਦੀ ਭਲਾਈ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੀ ਬੁਰਾਈ ਹੈ? ਇਹਨਾਂ ਹਿੰਦੂ ਸੇਠਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹਰ ਸਿੱਖ ਹੀ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗਾ ਹੈ।” (ਤਫ਼ਤੀਸ਼, ਪੰਨਾ 136)

ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਫਿਰਕੂ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਲੋਕ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਮੰਦੇਨਜ਼ਰ ਉਲਾਰ ਹੋ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਸੇ ਸੰਕਟਗ੍ਰਸਤ ਦੌਰ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਵਲ ਲਿਖਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਆਲੇ

—ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਘੋਖਿਆ ਹੈ। ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਕ ਪਾਤਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ :

“ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਵਿਚ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਿਣਤੀ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਮੁਜਰਮਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਧਾਰਨ ਪੇਸ਼ੇ ਛੱਡ ਕੇ ਇਹ ਧੰਦਾ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਪੈਸਾ ਸੌਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਰਨ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਵੀ। ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਡਰਦੀ ਪੁਲਿਸ ਜਲਦੀ ਜਲਦੀ ਹੱਥ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਉਂਦੀ। ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤ ਸੀ।

ਦੂਜਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਗਰੁੱਪ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੀ ਥਾਂ ਚੌਧਰ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭੁੱਖ ਸੀ। ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਕਾਕੇ ਇਸ ਗਰੁੱਪ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।”

(ਤਫ਼ਤੀਸ਼, ਪੰਨਾ 378)

ਇਹ ਗੱਲ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਕੋਈ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਲਹਿਰ ਵੀ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣ ਜਾਪਣ ਲਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਨੇ ਵੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਕੰਡੇ ਵਰਤੇ ਸਨ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦਾ ਪੂਰਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਮ ਰਾਏ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਬਣ ਗਈ। ਪੁਲਿਸ ਭਾਵੇਂ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੇ ਝੂਠੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਰਕੇ ਤਰੱਕੀਆਂ ਹਾਸਲ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਜਦ ਕੋਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਰਦਾਦ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਤਾਂ ਫਿਰਕੂ ਰੰਗਤ ਫੜ ਲੈਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਤੋਂ ਅਗਵਾ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਛੁਡਾਉਣਾ ਜਾਂ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਸੌਖਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਇਸ ਗੱਲ ਉਪਰ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਕੋਈ ਸੂਹ ਮਿਲ ਜਾਵੇ। ਕੋਈ ਜਰਾਇਮ ਪੇਸ਼ਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਇਸ ਵਾਰਦਾਦ ਦਾ ਮੁਜਰਮ ਨਿਕਲ ਆਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਲਿਸ ਅੰਤ ਤੱਕ ਆਪਣੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਸਿਵਾਏ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਤੋਂ ਬਾਕੀ ਹਰ ਪਾਸੇ ਕਰਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਵੀ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ ਬਾਬਤ ਹੋਰ ਵਿਸਤਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲੀ ਕਥਾਨਕ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸਰੋਕਾਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਕਟਮਈ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਸਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕਸ਼ਟਾਂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਜਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ‘ਤਫ਼ਤੀਸ਼’ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੱਖ ਵੀ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ ਵਾਲੇ ਸੇਠ-ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰ ਆਦਿ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ’ਤੇ ਕੁਸ਼ਟਾਚਾਰ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੱਕ ਮਾਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਖਮਿਆਜ਼ਾ ਸ਼ਕਤੀਹੀਣ ਅਤੇ ਗਰੀਬ-ਕਮਜ਼ੋਰ ਤਬਕਾ ਭੁਗਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਛੋਟੀ-ਮੋਟੀ ਚੋਚੀ ਚਕਾਰੀ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਵੀ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੰਚਿਤ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਤਬਕਿਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਿਹੜਾ ਤਬਕਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਕੌਣ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਕੌਣ

ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੁਰਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਨਾਵਲ ਬਹੁਤ ਵਿਸਤਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਤਬਕੇ ਦੀ ਜਾਤੀਗਤ ਬਣਤਰ, ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾ, ਕਿੱਤੇ ਅਤੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਪੜਤਾਲ ਕਰਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ 'ਬੰਟੀ' ਦੇ ਅਗਵਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ ਵਾਲੇ ਤਬਕੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੱਧਵਰਗ, ਨਿਮਨ-ਵਰਗ ਤੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਅਸਲ ਹਾਲਾਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਂਸੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੇਠਾਂ ਤੱਕ ਹਰ ਕਿਸੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

'ਬੰਟੀ' ਦੇ ਅਗਵਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਜਦ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕਰਫਿਊ ਲਗਾ ਕੇ ਤਲਾਸ਼ੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਕਿੱਤਾ ਮੁਖੀ ਪਛਾਣ ਦੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਦਸਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਜਾਤੀ-ਵਿਵਸਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿੱਤਾ ਮੁਖੀ ਖੂਬੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵਕ ਜੀਵਨ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਇਸ ਪੁਰਾਣੀ ਜਾਤੀਗਤ ਪਛਾਣ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਅਜੋਕੀ ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਜਾਤੀਗਤ ਪਛਾਣ ਦੀਆਂ ਹੱਦਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਪੁਲਿਸ ਲਈ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਦਲਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਉਪਰ ਤਸੱਦਦ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਸੌਖਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ ਵਾਲੇ ਮੁਜਰਮਾਂ ਨਾਲ ਭਾਈਵਾਲੀ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤਬਕੇ ਦੇ ਛੋਟੇ ਮੁਜਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਪੁਲਿਸ ਆਪਣਾ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਬਿੰਬ ਕਈ ਵਾਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਦੀ ਕਦੀ ਇੰਜ ਵੀ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰਾ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਸ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਇਕ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਬੀਮਾਰੀ ਵਾਂਗ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹਰ ਥਾਂ ਫੈਲੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਹਰ ਤਬਕੇ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਵੀ ਕਰਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਕਥਾ-ਜਗਤ ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਬੱਚੇ ਦੇ ਅਗਵਾ ਹੋਣ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਘਟਨਾ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਰ ਸਮਾਜਕ ਤਬਕੇ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਲਾਹਣਤ ਵਾਂਗ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਤਬਕੇ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅੱਗੋਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਪਰਾਧ ਨੂੰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਮੀਰ-ਗਰੀਬ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਰ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਅਪਰਾਧੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮੁੱਖ ਮੁੱਦਾ ਹੈ ਜੁਰਮ ਦਾ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਇਸ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜੋ ਨਿਰੰਤਰ ਨਾਲ ਤੁਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ

ਹੈ ਪੁਲਿਸ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਬਾਰੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਬੰਟੀ ਦੇ ਅਗਵਾ ਹੋਣ ਦੀ ਵਾਰਦਾਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਕਥਾ-ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਤਾਂ ਅਗਵਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਲਈ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਪੁਲਿਸ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਸੰਤਰੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੁਨਸ਼ੀ, ਐਸ.ਐਚ.ਓ., ਡਿਪਟੀ, ਡੀ.ਜੀ.ਪੀ. ਆਦਿ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੈਂਕ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੱਕ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਬਾਰੀਕਬੀਨੀ ਨਾਲ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੁਰਮ ਹਰ ਥਾਂ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਉਂਦੀ ਪੁਲਿਸ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੋ ਹਰ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਢਾਲ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਭਰਨ ਲਈ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਗੁਆਉਂਦੀ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਹੇਠਲੀ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਪਰਲੀ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਅਤੇ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ ਦਾ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਉਂਦਾ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਹੁਦਿਆਂ ਉਪਰ ਬੈਠਾ ਹਰ ਇਕ ਅਫ਼ਸਰ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕੋਈ ਜੱਜ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ। ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਜੁਰਮ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨਤ ਵਰਤਾਰੇ ਹਨ। ਹਰ ਕੋਈ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਭਾਵੇਂ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਹਰ ਕੋਈ ਇਸੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਆਕਾਰ ਵਧਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਜੁਰਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਸਹੀ ਠਹਿਰਾਉਣ ਦੇ ਰਾਹ ਤਲਾਸ਼ਦੇ ਹਨ।

ਜੁਰਮ ਤੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਦੇ ਘਟਨਾ-ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤਬਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਤੈਹਾਂ ਫਰੋਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਭਾਵੇਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਦੁਹਰਾਓ ਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਅਕਾਰ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਵੇਰਵੇ ਜਦੋਂ ਹਰ ਤਬਕੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਦੌਰਾਨ ਉਭਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਆਭਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੁਰਮ ਅਤੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਹਰ ਥਾਂ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਹੇਠਲੇ ਤਬਕੇ ਦੀਆਂ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ ਉਪਰ ਨਜ਼ਰ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਭਿਆਨਕ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਜੇ ਬਕਤਰੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਛੋਟੀ ਮੋਟੀ ਚੋਰੀ ਚਕਾਰੀ ਅਸਰਦਾਰ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਤਬਕੇ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਜੁਰਮਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵੱਡਾ ਤਬਕਾ ਆਪਣੇ ਜੁਰਮਾਂ ਉਪਰ ਪਰਦਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਜਿਥੇ ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰਸੂਖ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਛੋਟੇ ਤਬਕੇ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜੁਰਮਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਕਰਕੇ ਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਵੀ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਵੱਡੇ ਮੁਜਰਮਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਕਈ ਥਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਕਬਜ਼ਿਆਂ ਵਰਗੇ ਜੁਰਮਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਮਹਿਕਮੇ ਦੀ 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪ੍ਰਤੀ ਝੁਕਾਓ ਵੀ ਝਲਕਦਾ ਹੈ। ਬਾਬੇ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਲੋਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੰਮਤੀ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਸੰਕਟ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਇਕ ਸੁਝਾ ਬਣ ਕੇ ਨਿੱਤਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਜਿਸ ਦਲੇਰੀ ਅਤੇ ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਹਮਾਇਤੀ ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਬਾਣੇ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਾਰਵਾਈ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਅਤੇ ਜ਼ਾਲਮ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। 'ਬਾਬੇ' ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸੋਚ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

“ਬਾਬਾ ਹਿੰਮਤ ਹਾਰਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੋਕ ਅਧਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਕਈ ਉਪਰਾਲੇ ਅਰੰਭੇ। ਨਾਟਕ ਮੰਡਲੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੰਚ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ, ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਭਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਤਰਕਸ਼ੀਲਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਿਆਂਦਾ।” (ਤਫ਼ਤੀਸ਼, ਪੰਨਾ 349)

ਬਾਬਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਕਿਰਦਾਰ ਬਣ ਕੇ ਉਭਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਝੂਠੀ ‘ਤਫ਼ਤੀਸ਼ੀ’ ਕਾਰਵਾਈ ਅਤੇ ਜਬਰ ਵਿਰੁੱਧ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰਕੇ ਲੜਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਰ ਪੀੜਤ ਵਰਗ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਦ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਬੇਕਸੂਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ‘ਬੰਟੀ’ ਦੇ ਕਾਤਲ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ‘ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ’ ਦਾ ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਕਰੀਰਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਹਿਰਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਵਿਖਾਇਆ ਜਾਣਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਆਸ ਹਾਲੇ ਵੀ ਜਾਗਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਜਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

“ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਕਰੀਰਾਂ ਗੁਰਮੀਤ ਦੇ ਡੋਲਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਬਲ ਬਖਸ਼ਣ ਲੱਗੀਆਂ।...ਸੰਮਤੀ ਦੁਆਲੇ ਜੁੜ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਸੰਘ ਵਾਲੇ ਕਿਧਰੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੇ। ਉਹ ਬੇਰੀਆਂ ਬਿਸਤਰ ਗੋਲ ਕਰਕੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।...ਗੁਰਮੀਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਆਖਰ ਉਹ ਸਹੀ ਰਾਹ ਵੱਲ ਤੁਰ ਹੀ ਪਿਆ ਸੀ।” (ਤਫ਼ਤੀਸ਼, ਪੰਨਾ 414-15)

ਗਲਪੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਨਾਵਲ ਕੁਝ ਨਵੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਇੰਨੀ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਕਦੀ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਮਹਿਕਮੇ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੀ ‘ਤਫ਼ਤੀਸ਼’ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਵਧੇ ਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਲੇਖਕ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਕਾਰਗਰ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪੇਚੀਦਗੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਮਹਿਕਮੇ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਉਹ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੈ। ਜਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਪੁਲਿਸ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਰਤ ਕੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਰੌਚਕ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ‘ਤਫ਼ਤੀਸ਼’ ਦੌਰਾਨ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਕੰਡਿਆਂ ਦਾ ਬਿਆਨ, ਕਿਸੇ ਜੁਰਮ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖਵਾਉਣ ਲਈ ਮੋਹਤਬਰ ਦੀ ਲੋੜ, ਬੇਕਸੂਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਲਈ ਚੁੱਕ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਛੱਡ ਦੇਣਾ, ਨਾਕਿਆਂ ਅਤੇ ਕਰਫਿਊ ਕਾਰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਆਦਿ ਤਮਾਮ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਬਿਆਨ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅੰਗਮਈ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰਾ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਬਣਾਈ ਰਖਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ‘ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਦਿੰਦਿਆਂ ਨਾਵਲ ਦੁਹਰਾਓ ਦੇ ਅਕਾਊਪਣੇ ਤੱਕ ਅੱਪੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਔਕੜਾਂ ਜਾਂ ਕੁਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ, ਥੋੜ੍ਹੇ ਬਹੁਤੇ ਫਰਕ ਨਾਲ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਵੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕੜੀ ਵਾਂਗ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਨਾਵਲ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਘਟਨਾ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਫਿਸਲਦਾ ਵੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਕੁਝ ਕੁ ਤਕਨੀਕੀ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਨਾਵਲ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ, ਨਿਵੇਕਲੇਪਣ ਅਤੇ ਸੰਜੀਦਾ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਾਰਨ ਪਾਠਕਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਮਕਬੂਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ-ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਚਰਚਾ ਵੀ ਹੋਇਆ।

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਤੰਤਰ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਬੇਤਰਤੀਬੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ : ਤਫ਼ਤੀਸ਼

ਰਾਜਿੰਦਰਪਾਲ ਜਿੰਦਲ

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਆਯਾਮ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸਮਰੱਥ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਮਸ਼ਕਰੀ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਨਾਵਲੀ ਵਿਧਾ ਦੁਆਰਾ ਆਧੁਨਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਮਾਨਵੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਚਿਤਰਣ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਗਲਪਕਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਿਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰ ਸਬੰਧਤ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਇੰਨੀ ਸਮਗਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੋਵੇ। ਰਸਮੀ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਕ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਉਪਰੰਤ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਠਪੁਤਲੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਲੋਟੂ ਜ਼ਹਿਨੀਅਤ ਕਾਰਨ ਚੱਕੀ ਦੇ ਦੋ ਪੁੜਾਂ ਵਿਚ ਪਿਸਦੇ ਜਨਸਧਾਰਨ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਬਸਤੀ ਵਿਗਠਨ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਇਸ ਛੋਟੇ ਕੈਨਵਸ ਵਾਲੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਜਿਸ ਬਾਰੀਕਬੀਨੀ ਨਾਲ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਿਸਾਲ ਆਪ ਹੈ। ਪੋਸਟ ਮਾਰਟਮ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਉਸ ਦੇ ਚਾਰੇ ਨਾਵਲ ‘ਤਫ਼ਤੀਸ਼’, ‘ਕਟਹਿਰਾ’, ‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’, ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਅੰਤਰ ਸਬੰਧਤ ਰੇਖਕੀ ਵਿਕਾਸ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਕੜੀਦਾਰ ਅਤੇ ਲੜੀਦਾਰ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆਂ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

‘ਤਫ਼ਤੀਸ਼’ ਇਸ ਕੜੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਸੰਗਠਨ ਦੀਆਂ ਜਾਹਰੀਅਤ ਭਰੀਆਂ ਘਿਨਾਉਣੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਨਿਰਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਫਾਹੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਮੁਢਾਦਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਲੋਟੂ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਹਿਰਦੇਵੇਦਕ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਮੂਲ ਕਥਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਇਕ ਉਘੇ ਸਮਾਜ ਸੇਵਕ ਲਾਲਾ ਜੀ ਦੇ ਪੋਤੇ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਦਰ ਹੀ ਕਈ ਦਿਨ ਬੰਦੀ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਦੇ ਕਤਲ ਹੋਣ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਭੂਮੀ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਗਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਬੰਟੀ ਦੀ ਵਰਦੀ ਅਤੇ ਬਸਤਾ ਟੋਪੀਏ ਬੱਲੋਂ ਫਿਰੌਤੀ ਲਈ ਲਿਖੇ ਪੱਤਰ ਸਮੇਤ ਬਰਾਮਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੈਸਾ-ਧੋਲਾ ਖਾਣ ਦੀ ਆਦੀ ਪੁਲਿਸ ਰਿਸ਼ਵਤ ਬਿਨਾਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਗੁਆਚੇ ਹੋਣ ਦੀ ਐਫ.ਆਈ.ਆਰ. ਦਰਜ ਕਰ ਵੀ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਉਪਰ ਕਾਰਵਾਈ ਕੇਵਲ ਖਾਨਾਪੂਰਤੀ ਲਈ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕੇਸ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਰੰਗ ਫੜ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਪੂਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਲਈ ਰੋਡ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਘਰ ਘਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ, ਲੁੱਟ-ਮਾਰ, ਨਿੱਜੀ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਕਿੜਾਂ ਕੱਢਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਆਦਿ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਕਈ ਪਾਜ ਉਘੇੜਨ ਦੀਆਂ ਜਾਮਨ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਅਰਬਹੀਣ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਕੇਵਲ ਬੰਟੀ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਲੱਭਣ ਵਜੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਤੇ ਫਿਰ ਉਜਾੜ ਬਸਤੀ ਦੇ ਖੰਡਰਾਂ ਵੱਲ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਮੁੱਚਾ ਇਲਾਕਾ ਗ਼ਮ ਅਤੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਤ੍ਰਾਹ-ਤ੍ਰਾਹ ਕਰਨ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਆਪ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਹੰਝੂ ਪੁੰਝਣ ਲਈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਸਿਆਸੀ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੁਆਰਾ ਬੰਟੀ ਦੇ ਭੋਗ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਤਲਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਲੈਣ ਦੇ

ਭਰੋਸੇ ਉਪਰ ਫੁੱਲ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਸਾਰੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਪੁਲਿਸ ਪਾਰਟੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੱਕੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਉਪਰ ਕਹਿਰ ਢਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਕਾਮ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਪੁਲਿਸ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਬਾਣੇ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਦਸ ਨੰਬਰੀਏ ਅਤੇ ਲੁਟੇਰੇ ਤੋਂ ਸਰੀਫ਼ ਬਣੇ ਪਾਲੇ ਅਤੇ ਮੀਤੇ ਨੂੰ ਹੀ ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਤਲ ਗਰਦਾਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਬਾਣੇ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਲਈ 'ਸੇਵਾ' ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਧਾਰਨ ਜਨਤਾ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਾਲੇ ਅਤੇ ਮੀਤੇ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਪਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਪਰ ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਪਾਲਾ ਅਤੇ ਮੀਤਾ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਦਾ ਵਕੀਲ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਯਤਨ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋਈ ਭੀੜ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਮੁਆਮਲੇ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸ਼ੱਕੀ ਕਿਰਦਾਰ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਅੰਦਰ, 'ਚਿੜੀਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਗਵਾਰਾਂ ਦਾ ਹਾਸਾ' ਜਿਹੀ ਤਸਵੀਰ ਤਦ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਮੁਨਸ਼ੀ ਬੱਚੇ ਦੇ ਗੁਆਚੇ ਹੋਣ ਦੀ ਇਤਲਾਹ ਫੋਨ 'ਤੇ ਦਰਜ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ, 'ਸਿਆਣੇ ਬੰਦਿਆਂ ਵਾਂਗ ਬਹਿ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰਨ' ਦਾ ਫ਼ਰਮਾਨ ਝਾੜਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਤਲੋਗਾਰਦ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਅਖਬਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਰਿੰਗ ਅਤੇ ਬੇਸੁਆਚੇ ਜਿਹੇ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਪੁਲਿਸ ਕੋਲ ਵਿਆਪਕ ਖੁੱਲ੍ਹਾਂ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਰਜ਼ੀ ਫੜ ਕੇ ਜੇਬ ਕੱਟ ਕੇ ਛੱਡ ਦਿਓ।² ਸਿਟੀ ਇੰਚਾਰਜ ਮਨਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥ ਨਾਲ ਹੀ ਖਰੀਦਦਾ ਹੈ।³ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਇਸ ਹਮਾਮ ਅੰਦਰ ਸਭ ਨੰਗੇ ਹਨ। ਇਕ ਵਾਲ ਕਟੀ ਬਦਕਾਰ ਔਰਤ ਪੁਲਿਸ ਕੋਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭੱਦਰ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਾਂ 'ਕੰਜਰਾਂ' ਵਜੋਂ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਜੱਜ, ਵਕੀਲ, ਡਾਕਟਰ, ਨੇਤਾ, ਮੂਹਰਲੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਮਾਰ ਹਨ।¹ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਰੇਡ ਆਦਿ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਲੁੱਟਾਂ-ਖੋਹਾਂ ਕਰਦੀ ਹੈ।⁵ ਭਾਨੀ ਜਿਹੀਆਂ ਬਦਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਅੱਖ ਮਟੱਕਾ ਕਰਕੇ ਸੂਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਇਸ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।⁶ ਆਪਣੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਿਨਾਂ ਜਿਵੇਂ ਛੱਬੀ ਜਨਵਰੀ ਅਤੇ ਪੰਦਰਾਂ ਅਗਸਤ 'ਤੇ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਵੀ.ਆਈ. ਪੀਜ਼ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਝੂਠਾ ਐਲਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।⁷ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ, ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਅਤੇ ਕਾਂਸੀ ਰਾਮ ਦੁਆਰਾ ਉਪਰੋਕਤ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਅਗਲੇਰੇ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਝੁੱਗੀਆਂ ਅੰਦਰ ਬੰਟੀ ਦੇ ਕਾਤਲਾਂ ਦੀ ਫਰਜ਼ੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪੁਲਿਸ ਰੇਡ ਵੀ ਦਰਦਨਾਕ ਦਾਸਤਾਨ ਹੈ। ਲਾਸ਼ ਘਰ ਦੇ ਜਮਾਂਦਾਰ ਜੋਗਿੰਦਰ ਦਾ ਬੱਚੇ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਲਈ ਪੋਸਟ ਮਾਰਟਮ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਬਦਲੇ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਦੀ ਝਾਕ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਕਾਮਰੇਡ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਖਿਲਵਾੜ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉਹਨਾਂ ਗ਼ੈਰ-ਮਨੁੱਖੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਦਾਨਵ ਵਜੋਂ ਬਿੰਬਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਨਿੱਕਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਬਕਾ ਰੰਗ ਲਿਆਇਆ। ਸਾਹਮਣੀ ਝੁੱਗੀ ਵਿਚੋਂ ਹੱਡੀਆਂ ਦਾ ਪਿੰਜਰ (ਜਿਸ ਦੇ ਕੋਵਲ ਲੰਗੋਟੀ ਸੀ) ਘਿਸੜਦਾ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਆਉਣ ਲੱਗਾ... ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਉਹਦੀ ਹਮਸ਼ਕਲ ਇਕ ਮੁਟਿਆਰ ਸੀ। ਮੈਲ ਭਰਿਆ ਪੇਟੀਕੋਟ ਤੇ... ਫਟਿਆ ਬਲਾਊਜ਼, ਗੋਦੀ ਇਕ ਮਾੜ੍ਹਾ ਬੱਚਾ। ਉਹ ਬਸ ਸਟੈਂਡ... ਅਤੇ ਸਟੋਸ਼ਨ... 'ਤੇ ਭੀਖ ਮੰਗਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਡਰਾਇਵਰਾਂ, ਰੇਲਵੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਅਤੇ ਐਫ.ਸੀ.ਆਈ. ਦੀ ਲੋਬਰ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਉਸ ਨਾਲ ਜਬਰ-ਜਿਨਾਹ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਉਹ ਗਰਭਵਤੀ ਵੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।⁹

ਡਾਕਟਰ ਸੁਨੇਹੇ ਪਿਆ ਭੇਜੇ... ਜੋਗਿੰਦਰ ਨੇ ਵੀ ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਪਾਲਣੇ ਨੇ....। ਉਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵਿਆਹ-ਸ਼ਾਦੀ 'ਤੇ ਤਾਂ ਬੁਲਾਉਣਾ ਨੀ.... ਮਹੀਨੇ 'ਚ ਮਸਾਂ ਇਕ ਦੋ ਲਾਸ਼ਾਂ ਤਾਂ ਪੋਸਟ ਮਾਰਟਮ ਲਈ

ਆਉਂਦੀਆਂ। ਘੋੜਾ ਘਾਹ ਨਾਲ ਵੈਰ ਕਰ ਲਵੇ ਤਾਂ ਖਾਏਗਾ ਕੀ?... ਇਕ ਵਾਰ ਜੋਗਿੰਦਰ ਨੇ ਕਾਮਰੇਡ ਦਾ ਪੇਟ ਚੀਰਦਿਆਂ ਲੱਤਾਂ-ਬਾਹਾਂ ਦੇ ਜੋੜ ਵੀ ਢਿੱਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਅੰਤੜੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੂੜੀ ਭਰ ਕੇ ਪੇਟ ਨੂੰ ਸੜਪੋ ਭਰ ਦਿੱਤੇ। ਟਰਾਲੀ ਵਿਚ ਧਰਦਿਆਂ ਈ ਲਾਸ਼ ਖੱਖੜੀ-ਖੱਖੜੀ ਹੋ ਗਈ... ਦੇਖ ਕੇ ਜੋਗਿੰਦਰ ਦੇ ਕਾਲਜੇ ਠੰਡ ਪੈ ਗਈ ਸੀ।¹⁰

ਉਪ-ਨਿਵੇਸ਼ਕ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ-ਕਦਮ 'ਤੇ ਚਲਦਾ ਅਜੋਕਾ ਕਠਪੁਤਲੀ ਸਿਸਟਮ ਵੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਦਰਜੇਬੰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਭਾਜਿਤ ਕਰਕੇ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਡੀ.ਸੀ. ਗੁਪਤੇ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇਣਾ।¹¹ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਤਣਾ ਹੋਣਾ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਕਰਨਾ।¹² ਅਤੇ ਪਹੁੰਚ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਦੀ ਸਦਾਬਹਾਰ ਵਜ਼ੀਰ ਅਰਬਾਤ ਜੱਜਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਨਾ।¹³ ਅਤਿਅੰਤ ਖਤਰਨਾਕ ਹੈ।

ਬੰਟੀ ਦੇ ਕਤਲ ਕੇਸ ਵਿਚ ਸੂਹੀਏ ਕੁੱਤਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੌਲਦਾਰ ਰਮੇਸ਼ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜੀਪ ਦੁਆਲੇ ਘੇਰਾ ਘੱਤਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਾਨਵਰ ਦੀ ਨਮਕ ਹਲਾਲੀ ਜਿਥੇ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਚੋਰ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਇਸ ਉਪਰ ਪਰਦਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਤਤਪਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।¹⁴ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨਕਸਲੀ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਬਣਦੇ ਫਰਜ਼ੀ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।¹⁵ ਸਮੁੱਚਾ ਤੰਤਰ ਇਕ ਅਭੰਬਰ ਹੈ ਇਸੇ ਤਹਿਤ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬੰਟੀ ਦੀ ਮਾਂ, ਕਾਂਤਾ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਜਤਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੈੱਸ ਇਸ ਮੌਕੇ ਦੀ ਵੀ ਮਾਰਕੀਟਿੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਾਤਲ ਸ਼ਰੇਆਮ ਪਰ ਬੇ-ਪਹਿਚਾਣ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

—ਬੰਟੀ ਦੇ ਕਾਤਲਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਦੇਖਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਚੋਂ ਦੇਖ ਲੈਣਾ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਮੰਤਰੀ ਸਭ ਕਾਤਲ ਨੇ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਤੋਂ ਕਾਤਲਾਂ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਣਾ...??¹⁶ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਸਕਦੈ??

—ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੁਸਤ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਨੇ ਕਾਂਤਾ ਦੀ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਪਈ ਦੀ... ਅਤੇ ਬਿਟਰ-ਬਿਟਰ ਤਕਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਬੱਚੀਆਂ ਦੀ ਫੋਟੋ ਖਿੱਚ ਲਈ... ਇਕ ਦੁਖੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯਥਾਰਥ ਚਿਤਰਨ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ?¹⁷

—ਜਥੇਦਾਰ ਤੇ ਸੰਘ ਵਰਕਰਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਗਾਹਾਂ ਟੀ.ਵੀ. ਕੈਮਰੇ 'ਤੇ ਸਨ। ਕੈਮਰਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਕਾਂਤਾ ਉੱਤੇ ਫੋਕਸ ਸੀ।... ਸਭ ਨੂੰ ਇਕੋ ਤਲਬ ਸੀ।... ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਟੀ.ਵੀ. 'ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਫੋਟੋ ਆ ਜਾਵੇ। ਕਾਂਤਾ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਟ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ।¹⁸

—ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਕਾਂਤਾ ਨੂੰ ਚੈੱਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਜੇਤੂ ਨੂੰ ਟਰਾਫੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਕੈਮਰੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਪੇਜ਼ੀਸ਼ਨਾਂ ਨਾ ਸੰਭਾਲੀਆਂ, ਉਹ ਰੁਕੇ ਰਹੇ।¹⁹

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਇਸ ਲੋਕੰਤਰੀ ਚੁਗਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਜਬਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਬੇਪਰਦ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਫਿਰਕਾਵਾਰਾਨਾ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨਵੀਆਂ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਐਸ.ਐਚ.ਓ. ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਸਬ-ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨਾਜ਼ਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਲੋਟੂ ਸਾਈਆਂ (ਮੁਨਸ਼ੀ ਸੰਤੋਸ਼ ਸਿੰਘ, ਬਾਣੇ ਦਾਰ ਸ਼ਿਵ, ਸਿਟੀ ਇੰਚਾਰਜ ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਡਿਪਟੀ ਐਸ.ਪੀ. ਖਾਨ, ਹੌਲਦਾਰ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਐਸ.ਐਚ.ਓ. ਸਿਟੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਸਬ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਅਮੀ ਚੰਦ, ਤਫ਼ਤੀਸ਼ੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੁਖੀ ਏ.ਐਸ.ਆਈ. ਗੱਜਣ ਸਿੰਘ, ਹੌਲਦਾਰ ਦੇਸ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਵਾਲੇ ਬੂਝਾ ਸਿੰਘ) ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਆ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਰੌਅ ਵਿਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਉਪਰ ਜਬਰ ਦੀ ਹਿਰਦੇਵੇਦਕ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ—

“ਬੁੱਢੇ ਬਾਪ ਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਪੁੱਟੀ ਜਾਂਦੀ, ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਠਾ ਲਮਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਬਾਪ ਅਤੇ ਭਰਾਵਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਨੰਗੇ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ, ਉਹ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ।”²⁰

“ਦੋ ਸਿਪਾਹੀ ਸਾਂਸੀ ਦਾ ਜਮ੍ਹੂਰਾਂ ਨਾਲ ਮਾਸ ਖਿੱਚ ਰਹੇ ਸਨ... ਦੋ ਸਿਪਾਹੀ ਬਾਜ਼ੀਗਰ ਦੇ

ਨਹੀਂ ਉਘੇੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਾਂਸੀ, ਬਾਜ਼ੀਗਰਾਂ ਦਾ ਕੀ ਐ, ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕਿਹੜਾ ਕੋਈ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਆਉਂਦੀ
 ਏ। ਜਦੋਂ ਮਰਜ਼ੀ ਵੰਝ 'ਤੇ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿਓ।' 21

ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਬੋਰੇ ਭਰਨ, ਨੌਜਵਾਨ ਕਾਲਜੀਏਟਾਂ 'ਤੇ
 ਘੋਟਾ ਲਾਉਣ, ਕੁਟਾਈ ਕਰਨ, ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਵਰਤਣ, ਅਲਫ ਨੰਗੇ ਅਤੇ ਜਲੀਲ ਕਰਕੇ ਕਹਿਰ
 ਵਰਤਾਉਣ ਵਰਗੇ ਭਿਆਨਕ ਭਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪੰਨਾ 320 ਤੋਂ 327 ਤੱਕ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ
 ਸਨ। 22 ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਨੇਤਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦੀਨ ਦਿਆਲ ਅਤੇ ਬਾਬੂ ਆਦਿ ਦੀ ਆਪਣੇ
 ਖ਼ਾਸ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਛੁਡਾਉਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ ਪਰ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੋਢੀ ਬਾਬਾ
 ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਪੂਰਨ ਆਤਮ ਬਲ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕਲਾਕਾਰ ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਛੁਡਾ
 ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। 23 ਉਸ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਕਾਲਜਾਂ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਅਤੇ ਸਧਾਰਨ ਜਨਤਾ ਦੇ
 ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਫਰਕਦੇ ਡੌਲੇ ਹਨ ਜੋ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਲਿਟਰੇਚਰ ਅਤੇ ਰੰਗ ਮੰਚੀ ਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਇਸ
 ਸਮੁੱਚੇ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦੇਣਾ ਲੋਚਦੇ ਹਨ। 24 ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸੰਘ ਨਾਲ
 ਮਿਲ ਕੇ ਬਾਬੇ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੰਮਤੀ ਨੂੰ ਛਲ-ਕਪਟ ਰਾਹੀਂ ਕਿਉਂਟਣ ਦੀ
 ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਬਾਬੇ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹਨ। ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਤੋਂ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ
 ਜਾਣੂ ਹਨ। ਗੁਰਮੀਤ (ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ) ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੈ। ਉਹ ਪਾਲੇ ਤੇ ਮੀਤੇ ਦਾ
 ਪੱਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਹੈ।—

ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਐਲਾਨ ਉਪਰੰਤ ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਕਾਤਲਾਂ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਇਹਨਾਂ ਬੇਕਸੂਰਾਂ
 ਲਈ ਗੁਰਮੀਤ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਕੇ ਧਿਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੁਚੇਤ ਹੈ....

ਬੰਟੀ ਦਾ ਕਤਲ....ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਹਰਕਤ....ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਐਲਾਨ...ਪਾਲੇ ਅਤੇ
 ਮੀਤੇ 'ਤੇ ਸਾੜ੍ਹਸਤੀ....ਗੁਰਮੀਤ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਦੋ ਨਵੇਂ ਰੂਪ...ਪੁਲਿਸ ਰਿਮਾਂਡ ਅਤੇ
 ਤਸ਼ੱਦਦ...ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਕੇਸ ਦਾ ਭੂਤਕਾਲ...ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਨਾਅਰੇ ਵੱਜ ਰਹੇ
 ਸਨ...ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ਬਰਾਂ ਛਪ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।
 ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਣ ਸਨ....ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਕਾਂਡ ਸਬੰਧੀ
 ਅਸੈਂਬਲੀ ਤੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ 'ਚ ਬਹਿਸਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ...ਸ਼ੈਸਨ ਜੱਜ ਦੀ ਕਚਹਿਰੀ ਦੇ ਬਾਹਰ
 ਕਾਤਲਾਂ ਨੂੰ ਫਾਹੇ ਲਾਉਣ ਲਈ ਨਾਅਰੇ ਲੱਗਣਗੇ...ਝੂਠੇ ਗਵਾਹ ਭੁਗਤਣਗੇ...ਵਕੀਲਾਂ ਦੀ ਧੁੰਆਂ-
 ਧਾਰ ਬਹਿਸ ਹੋਵੇਗੀ...ਤੇ ਡਰਦਾ ਜੱਜ ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾਏਗਾ।

ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਕੇ ਗੁਰਮੀਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲੋਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਾਲੇ
 ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੁੰਡ ਦਾ ਰਾਹ ਫੜ ਕੇ ਮੁਕਤੀਦਾਤਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ
 ਇਸ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਘੇੜਦਾ ਹੋਇਆ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਅਤੇ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਦੇ
 ਆਲਮ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਪੱਧਰਾਂ ਦੀਆਂ
 ਤਫ਼ਤੀਸ਼ਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਅਯਾਮੀ ਰੂਪ
 ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਜ਼ਾਬਤੇ ਦੇ ਨਾਂ ਥੱਲੇ ਜਨ ਸਧਾਰਨ ਨੂੰ ਪੀਸੇ
 ਜਾਣ ਦਾ ਬਿੰਬ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਅੰਦਰ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਬਦਤਰ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਜਾਂ
 ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਸਧਾਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸ ਖਿਲਰੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚੋਂ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ 'ਸੰਭਾਵਨਾ
 ਦੇ ਬੀਜ' ਤਲਾਸ਼ਦੇ ਹਨ। ਰਸਮੀ ਉਪ-ਨਿਵੇਸ਼ਕ ਸ਼ਾਸਨ ਨਾਲੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬੁਰਜੁਆਜ਼ੀ ਦੁਆਰਾ
 ਸਿਰਜਿਤ ਇਹ ਤੰਤਰ ਛੋਟੇ ਕੈਨਵਸ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੈ। ਸੰਚਾਲਕ ਦੇ
 ਅਦਿੱਖ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰਮੀਤ ਦੇ ਦਰਸਾਏ ਰਾਹ
 ਉਪਰ ਚੱਲ ਕੇ ਅਸੰਭਵ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ

1. ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ, ਤਫ਼ਤੀਸ਼, ਪੰਨਾ 25
2. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 68
3. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 83
4. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 86
5. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 140
6. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 154
7. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 242
8. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 154
9. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 171
10. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 214-220
11. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 186
12. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 268
13. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 226
14. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 208
15. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 231
16. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 257
17. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 264
18. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 266
19. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 266
20. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 277
21. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 320-327
22. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 327
23. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 295
24. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 312

ਨਿਆਂ-ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਕੇਵਲ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣ ਜਾਣ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ‘ਕਟਹਿਰਾ’ ਪ੍ਰੋ.ਜਸਵਿੰਦਰ ਧਨਾਨਸੂ

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਬਣਤਰ ਪੱਖੋਂ ਮੌਲਿਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦਾ ਨਾਮ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਸ਼ਠ ਤੰਤਰੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਅਸਲ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਮਖੌਟਾ ਉਤਾਰਨ ਦਾ ਦਲੇਰਾਨਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤਫ਼ਤੀਸ਼, ਕਟਹਿਰਾ, ਕੌਰਵ ਸਭਾ ਤੇ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਜੇਹੀਆਂ ਸਿਰਜਣਾਵਾਂ ਦਾ ਰਚੈਤਾ ‘ਮੀਤ’ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚੇ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਾਂਚੇ, ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤਾਂ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੰਜ਼ਰੇ-ਆਮ ’ਤੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਤਕਨੀਕੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਅਣਕਹੇ, ਅਣਫ਼ੇਰੇ, ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਾਂ ਰਹਿ ਗਏ ਜਾਂ ਦਬਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਮੰਨੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕਤੀਦਾਰ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਬੀਮਕ ਪਸਾਰਾ ਲੜੀਦਾਰ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ (ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਪੁਲਿਸ ਪੁਲਿਸ-ਤੰਤਰ ਅਤੇ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਜਗਤ ਰਾਜਨੀਤੀ/ ਆਰਥਿਕਤਾ) ਫਿਰ ਕਟਹਿਰਾ (ਨਿਆਂ-ਤੰਤਰ, ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਹੋਂਦਸ਼ੀਲ ਰਾਜਨੀਤੀ/ਆਰਥਿਕਤਾ/ ਪ੍ਰੀਤਸਠਾ) ਸੁਧਾਰ ਘਰ (ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੋਸ਼ੀ ਕਟਹਿਰੇ ’ਚ ਤੇ ਉਥੋਂ ਸਜ਼ਾ ਪਾ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਅਰਥਾਤ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਵਿਚ) ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਗਲਪੀ ਪੈਰਾਡਾਈਮ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਸਬੰਧਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕਟਹਿਰਾ ਇਸ ਕਤੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਲੜੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ‘ਤਫ਼ਤੀਸ਼’ ਤੋਂ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਦੇ ਅੰਤ ਤੋਂ ਕਟਹਿਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—

“ਬੰਟੀ ਦਾ ਕਤਲ...ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਹਰਕਤ...ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਐਲਾਨ...ਪਾਲੇ ਅਤੇ ਮੀਤੇ ’ਤੇ ਸਾੜ੍ਹਸਤੀ...ਗੁਰਮੀਤ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ...ਪੁਲਿਸ ਰਿਮਾਂਡ ਅਤੇ ਤਸੱਦਦ...ਇਹ ਸੀ ਇਸ ਕੇਸ ਦਾ ਭੂਤਕਾਲ...ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਨਾਅਰੇ ਵੱਜ ਰਹੇ ਸਨ।...ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।...ਖ਼ਬਰਾਂ ਫੁੱਪ ਰਹੀਆਂ ਸਨ...ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਗੁਣਗਾਨ ਸਨ...ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਕਾਂਡ ਸਬੰਧੀ ਅਸੈਂਬਲੀ ਅਤੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਬਹਿਸਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ...ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਦੀ ਕਚਹਿਰੀ ਬਾਹਰ ਕਾਤਲਾਂ ਨੂੰ ਫਾਹੇ ਲਾਉਣ ਲਈ ਨਾਅਰੇ ਲਗਣਗੇ...ਬੂਠੇ ਗਵਾਹ ਭੁਗਤਣਗੇ... ਵਕੀਲਾਂ ਦੀ ਧੂੰਆਂ-ਧਾਰ ਬਹਿਸ ਹੋਵੇਗੀ।...ਤੇ...ਤੇ ਡਰਦਾ ਜੱਜ...ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾਏਗਾ।”

ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ‘ਪਾਲੇ’ ਅਤੇ ‘ਮੀਤੇ’ ਦਾ ਚਲਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲੀ ਕਥਾ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ‘ਤਫ਼ਤੀਸ਼’ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਇਕ ਉੱਘੇ ਸਮਾਜ ਸੇਵੀ ਲਾਲਾ ਜੀ ਦੇ ਪੋਤੇ ਬੰਟੀ ਦਾ ਅਗਵਾ ਪਿੱਛੋਂ ਕਤਲ ਅਤੇ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਕ੍ਰਮਸ਼ਠ ਪੁਲਿਸ ਤੰਤਰ ਦੀ ਅਣਗਹਿਲੀ, ਨਾ ਅਹਿਲੀਅਤ, ਬਦਨੀਤੀ ਅਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ਾਂ ’ਤੇ ਕਹਿਰ ਵਰਤਾਉਣ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਹਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਵੱਲੋਂ ਬੰਟੀ ਦੇ ਕਾਤਲਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਭੋਗ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਫੜ ਲੈਣ ਦੇ ਵਾਅਦੇ ਉਪਰ ਫੁੱਲ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਹਰ ਜਾਇਜ਼/ਨਜਾਇਜ਼ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਤਹਿਤ ਬਾਣੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਆਪਣੇ ਟਾਉਟਾਂ ਪਾਲੇ ਅਤੇ ਮੀਤੇ ਨੂੰ ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਫਸਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਡਿੱਗੀ ਸ਼ਾਖ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ‘ਤਫ਼ਤੀਸ਼’ ਨਾਵਲ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹਨ, ਉਥੇ ‘ਪਾਲੇ’ ਅਤੇ ‘ਮੀਤੇ’ ਦਾ ਨਿਆਂ ਤੰਤਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ‘ਕਟਹਿਰਾ’ ਨਾਵਲ ਦੀ ਨਾਵਲੀ ਕਥਾ ਦਾ ਆਧਾਰ

ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਨਾਵਲੀ ਪ੍ਰਕਰਨ ਵਿਚ ਗੁਰਮੀਤ (ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲੀ ਛੱਡਣ ਵਾਲਾ), ਪਿਆਰੇ ਲਾਲ (ਸਿਸਟਮ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਵਕੀਲ) ਮੋਹਨ ਜੀ (ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਮਾਰ ਝੱਲ ਚੁੱਕਾ) ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸੰਚਾਲਕ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਸੰਘ ਨਾਲੋਂ ਰੁੱਸਿਆ ਨਰਾਤਾ ਤੇ ਜੀਵਨ ਆੜ੍ਹਤੀਆ ਜਿਥੇ ਲੋਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਜੋਂ ਹੱਕ, ਇਨਸਾਫ਼, ਨਿਆਂ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਸੱਚ, ਸਦਾਚਾਰ, ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਜਿਹੇ ਉੱਚੇ ਮਾਨਵੀ ਗੁਣਾਂ ਉਪਰ ਪਹਿਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਸਮੁੱਚਾ ਸਰਕਾਰੀ ਤੰਤਰ—ਜੱਜ ਨਾਥ, ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ, ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਹੌਲਦਾਰ ਨਾਜ਼ਰ ਸਿੰਘ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਟਾਰਨੀ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਿਆਂਇਕ ਤੰਤਰ/ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵਿਚ ਲੋਭ-ਲਾਲਚ, ਅਖੌਤੀ ਪ੍ਰੀਤਸਠਾ, ਬੂਠ ਅਤੇ ਤਰਕਹੀਣਤਾ ਵਿਚ ਪੈਸੇ ’ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਅਮਾਨਵੀ ਰਹਿਤਲ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਟਹਿਰੇ ਤਲਾਸ਼ੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ—

- ਪਹਿਲਾ ਦਿੱਖ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਸਧਾਰਨ ਅਦਾਲਤੀ ਕਟਹਿਰਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ‘ਪਾਲਾ’ ਅਤੇ ‘ਮੀਤਾ’ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ।
- ਦੂਜਾ ਪਿਆਪਕ ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚੇ ਅੰਦਰਲਾ ਕਟਹਿਰਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਫ਼ਾਈ ਪੱਖ ਦੇ ਸਧਾਰਨ ਬੰਦੇ ਅਤੇ ਸਧਾਰਨ ਜਨਤਾ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ।
- ਤੀਜਾ ਮਨ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕਟਹਿਰਾ, ਜਿਸ ਅੰਦਰ ਜੱਜ ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪੇ ਨੂੰ ਖੜ੍ਹਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਪੱਧਰਾਂ ’ਤੇ ਹੱਕ, ਸੱਚ, ਇਨਸਾਫ਼, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਤਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੀਮਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਾਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਦੁਰਚਾਰ, ਕ੍ਰਮਸ਼ਠਾਚਾਰ ਪੈਸਾ ਅਧਾਰਤ ਕੁਨਬਾਪੁਸਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਅਮਾਨਵੀ ਰਹਿਤਲ ਦੇ ਉਸਰੱਈਏ ਸੰਸਥਾਪਕ/ਸੰਚਾਲਕ/ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਜਿੱਤਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਲੰਬੇ ਸੰਘਰਸ਼ੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨਾਵਲੀ ਪਾਠ ਪਹਿਲੀ ਧਿਰ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—

ਉਦਾਸ ਨਾ ਹੋ,...ਮੁਕੱਦਮਾ ਬੇਸ਼ੱਕ ਅਸੀਂ ਹਾਰ ਜਾਈਏ...ਜਿੱਤ ਫੇਰ ਵੀ ਸਾਡੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਰਾਇ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ,...ਅਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿਰਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਜਿੱਥੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇ...ਸਾਨੂੰ ਲੰਬਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ, ...ਇਸ ਮੁਕੱਦਮੇ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੈ...ਇਹੋ ਸਾਡੀ ਜਿੱਤ ਹੈ। (ਪੰਨਾ 267)

ਨਾਵਲੀ ਕਥਾ ਵਿਚ ਵਕੀਲਾਂ ਦੇ ਮੀਡੀਏ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚਰਚਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋਚਾ (ਪੰਨਾ 76), ਡਿਗਰੀ ਦੀ ਥਾਂ ਗੰਗਾਨਗਰੋਂ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਖਰੀਦੇ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟਾਂ ਦੀ ਵੱਧ ਵੱਕਤ (ਪੰਨਾ 63), ਬਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੁਲਿਸ ਉਪਰ ਪੂਰੀ ਹਿੱਸਾ-ਪੱਤੀ ਨਾ ਦੇਣ ਦੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਦਾ ਵਿਅੰਗ (ਪੰਨਾ 10), ਵਕੀਲਾਂ ਦੇ ਮਹਿੰਗੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਕਾਰਨ ਖਰਚੇ ਨਾ ਪੂਰੇ ਹੋਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ (ਪੰਨਾ 22), ਜਨਤਾ ਦੇ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਖਿਲਵਾੜ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖੋਖੇ ਵਿਚਲਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ (ਪੰਨਾ 10) ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੱਜ ਸਬੰਧੀ ਫਿਰਕਾਵਰਾਨਾ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਨਸੇਆਂ ਦੇ ਕੇ ਲੁੱਟਣ ਦੇ ਯਤਨ (ਪੰਨਾ 156) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੀਤੇ ਅਤੇ ਪਾਲੇ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਵਕੀਲ ਸੁਰਿੰਦਰ ਬਾਣੇਦਾਰ ਨਾਜ਼ਰ ਨੂੰ (ਵੱਡੀ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ) ਇਕ ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪਲਾਟ ਸੁਝਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਦੁੱਧ ਚਾਹ ਵਾਲਾ > ਰੇਹੜੀ ਵਾਲਾ > ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲਾ > ਕੋਈ ਇਕੱਲੀ ਬੁੱਢੀ > ਬਸਤੀ ਵਿਚਲਾ ਦੁਕਾਨਦਾਰ > ਹਸਪਤਾਲ ਦਾ ਚੌਕੀਦਾਰ > ਮੁਹੱਲੇ ਦਾ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਅਤੇ ਭਾਡਿਆਂ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕਤੀ ਵਿਚ ਫਿੱਟ ਕਰਨ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਹੈ। ‘ਪਾਲੇ’ ਅਤੇ ‘ਮੀਤੇ’ ਦੇ ਆਉਣ, ਸਕੂਲ

'ਚੋਂ ਬੰਟੀ ਨੂੰ ਲਿਜਾਣ, ਰੇਹੜੀ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਖਵਾਉਣ, ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਿਚ ਖਿਸਕਾਉਣ, ਬੁੱਢੀ ਦੇ ਘਰ ਰੱਖਣ ਤੇ ਬਸਤੀ ਵਾਲੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਤੋਂ ਟਾਫ਼ੀਆਂ ਬਿਸਕੁਟ ਲੈਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਚੌਕੀਦਾਰ ਤੇ ਮੁਹੱਲੇ ਦੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਵਿਉਂਤੀ ਗਈ ਹੈ। (ਪੰਨਾ 63) ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਪੁਲਿਸ ਆਪਣੇ ਟਾਊਟਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਪਾਤਰਾਂ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਮੁੱਕਰੀ ਜਾਂ ਗ਼ਲਤੀ ਖਾ ਕੇ ਕੇਸ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਿਆਰੇ ਲਾਲ, ਮੋਹਨ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੀਤ ਸਾਹਮਣੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਦੇ ਰਾਵਣ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਲੌਰ ਸ਼ਨਾਖ਼ਤੀ ਪਾਰਸਲ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋਣ ਦਾ ਵੀਹ ਅਕਤੂਬਰ ਅਤੇ ਦੋ ਨਵੰਬਰ ਵਾਲਾ ਮਸਲਾ ਮੁਆਮਲੇ ਨੂੰ ਕੋਰਾ ਬੂਠ ਦਾ ਪੁਲੰਦਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। (ਪੰਨਾ 138) ਪਰ ਨਿਆਂ-ਮੂਰਤੀ ਕੇਵਲ ਮੂਰਤੀ ਹੀ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸਬੰਧੀ ਪੰਜਾਬ ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜੱਜ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਆਮ ਗੱਲ ਹੈ—

—ਹਾਈਕੋਰਟ ਅਤੇ ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਝਗੜਾ ਚਲਦਾ ਸੀ...ਕਮਿਸ਼ਨ ਲਿਖਤੀ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਇੰਟਰਵਿਊ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਮਾੜੀ ਸੀ, ਮਾੜੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ 'ਦੂਜੇ ਰੱਬ' ਚੁਣਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਜੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਭਾਈ ਭਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿਵਾ ਸਕਦੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਫਿਰਿਆ ਬਈ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਮੱਥਾ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜੱਜ ਭਰਤੀ ਕਰਕੇ ਦੇਣ। (ਪੰਨਾ 66)

ਇਹ ਜੱਜ ਕਿਥੋਂ ਤੀਕ ਇਨਸਾਫ਼ ਦਾ ਮੁਜਾਹਰਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਦਰਅਸਲ ਸਮੁੱਚਾ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਹੀ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਇਸ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਸਹਾਇਕਤੰਤਰ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ ਹੈ (ਅਜਿਹੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਰਾਮ ਜਿਹੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਲਾਟ ਕੱਟ ਕੱਟ ਕੇ ਆਪਣਾ ਘਰ ਭਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।) ਪੰਨਾ 194. ਅਵਤਾਰ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਜਿਹੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਘਰ ਭਰ ਕੇ ਹਾਦਸੇ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪੈਸਿਆਂ ਵਿਚ ਟਿਕਾ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਮਨਚਲੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਹਾਦਸੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਡਰਾਈਵਰਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਰਸਾਇਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬੀਮੇ ਦੀ ਰਕਮ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਘਰ ਭਰਨ ਲਈ ਹੀ ਪੁੱਜਦੀ ਹੈ। (ਪੰਨਾ 200) ਕਾਲਜਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਲਈ ਖਰੀਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪਏ ਦੇ ਮਾਲ ਨੂੰ ਕਾਗ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਖਪਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਲ ਮਾਰਕੀਟ ਵਿਚ ਵਿਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਹਰਾ ਕਲੇਮ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੋਰੀ ਹੋਈ ਦਰਸਾ ਕੇ ਹੋਰ ਮੁਫ਼ਾਦ ਪੂਰੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। (ਪੰਨਾ 174) ਪਰ ਕਾਨੂੰਨ ਚੁੱਪੀ ਧਾਰੀ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਥੱਲੇ ਤੋਂ ਉਪਰ ਤੱਕ ਹਰ ਅਫ਼ਸਰ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ, ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ, ਹਵਾਸ, ਲਾਲਚ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਹੀ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ 'ਪੁਲਿਸ' ਅਤੇ 'ਪ੍ਰੋਸੀਕਿਊਸ਼ਨ' ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਬਣਦੇ ਹਨ। (ਪੰਨਾ 216)

ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਭੰਡਾਰੀ ਵਕੀਲ ਦੁਆਰਾ ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਕਹਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗਵਾਹਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਬਿਆਨ ਦੇਣ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ 'ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਕਹਾਣੀ' ਦਾ ਨਾਟਕ ਕਰਕੇ ਫਿਲਮਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। (ਪੰਨਾ 147) ਇੰਜ ਹਰ ਸਥਿਤੀ, ਪਾਤਰ, ਕਥਾ, ਗੋਂਦ, ਕਾਰਜ ਤੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਗਵਾਹਾਂ ਨੂੰ ਹਕੀਕੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਝ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਬਾਬੇ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੰਮਤੀ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਰ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਾਰਨ ਭਾਗੇ ਜਿਹੇ ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਗਵਾਹ ਜਾਂ ਚੌਕੀਦਾਰ ਤੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਜਿਹੇ ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਆਏ ਬਿਨਾਂ ਸੱਚ 'ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਆਪਕ ਸਰਕਾਰੀ ਤੰਤਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। (ਪੰਨਾ 159), ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਖੌਤੀ ਚਰਿੱਤਰਹੀਣ ਬੰਗਾਲਣ ਵੀ

ਸ਼ਰੇਆਮ ਆਪਣੇ ਜਿਨਸੀ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਦੀ ਬੰਟੀ ਦੇ ਕਤਲ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਸਬੰਧੀ ਨਿਰਪੱਖ ਬਿਆਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਨਿਆਂ ਤੰਤਰ ਵਿਚ ਗਵਾਹ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਅਤੇ ਅਹੁਦਾ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਡੀ.ਸੀ. ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਫੈਸਲਾ ਹੋਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਪੰਨਾ 251 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਂ ਥੱਲੇ ਤੀਕ ਤੇ ਥੱਲੋਂ ਉਤੋਂ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਹਿੱਸਾ-ਪੱਤੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਨਾਥ ਜਿਹੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਜੱਜ ਵਿਰੁੱਧ ਕੀਤੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦਾ ਹਾਈਕੋਰਟ ਤੇ ਵਿਜੀਲੈਂਸ ਕੋਈ ਨੋਟਸ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੀ ਤੇ ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਘੱਟਾ ਪਾਉਣ ਤੇ ਕਾਗ਼ਜ਼ਾਂ ਦਾ ਢਿੱਡ ਭਰਨ ਲਈ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। (ਪੰਨਾ 216)

ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੱਲੋਂ ਆਪੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਅਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦਾ ਲਾਹਾ ਲੈਂਦਿਆਂ ਵੱਧ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ, ਗਵਾਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਰਾਉਣ, ਖਿਸਕਾਉਣ, ਚੁਕਵਾਉਣ ਜਾਂ ਲਕੋਣ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ (ਪੰਨਾ 250, 219, 57) ਆਦਿ ਲੋਕਤੰਤਰ ਉਪਰ ਇਕ ਕਾਲਾ ਧੱਬਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਸਤੀਕਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਕਾਲੇ ਕਾਨੂੰਨ (ਰੋਲਟ ਐਕਟ) ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਨਾ ਦਲੀਲ, ਨਾ ਅਪੀਲ, ਨਾ ਵਕੀਲ ਦੀ ਗੱਲ ਆਖੀ ਗਈ ਸੀ, ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਸ ਕਥਿਤ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰ ਰਿਹਾ ਵਕੀਲ ਭੰਡਾਰੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ—

ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਦਲੀਲ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਹੋਰ ਬਬੇਰੇ ਰਾਹ ਨੇ। ਅਗਲੀ ਗੱਲ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ (ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ) ਆਪੇ ਸਮਝ ਗਿਆ...ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਹ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਜਾਏਗਾ, ਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਦੱਸੇਗਾ...ਹੁਣ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ...ਮਿਸਲ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹੇ ਸੁੱਟ ਕੇ ਉਹ ਇਉਂ ਘੁਰਾੜੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਘੋੜੇ ਵੇਚ ਕੇ ਸੁੱਤਾ ਹੋਵੇ।

(ਪੰਨਾ 257-258)

ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਸਮੇਂ, ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਛੋਹਿਆ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਾ ਲੈਣ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਫ਼ਿਤਰਤ ਇਲਜ਼ਾਮ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਮਾਣ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਜੋੜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ, ਜੱਜ ਦੁਆਰਾ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਣ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਤਾਰੀਖ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਕਟਾਂ ਨੂੰ ਸਟੈਨੋ ਦੁਆਰਾ ਕਮਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਵਰਤਣ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤੇ ਸਫ਼ਾਈ ਧਿਰ ਵੱਲੋਂ ਆਤਮ ਬਲ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਆਦਿ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਸੰਦਰਭ ਹਨ। ਸਮਾਜਕ ਦਬਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਨਪੀੜਨ ਨੂੰ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਨ ਦੀ ਘੜੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੱਜ ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਗੀਰ ਦੀਆਂ ਲਾਹਣਤਾਂ, ਮਾਮੇ ਜਸਟਿਸ ਸਿੰਗਾਰਾ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਤੀ ਕ੍ਰਿਤਗਤਾ, ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਤੇ ਮੁਜਰਮਾਂ ਦੇ ਬੇਕਸੂਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਬਰੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕਣਾ ਉਪਰੋਕਤ ਦਵੰਦ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਰ ਵਿਰੁੱਧ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿੱਕਤ 'ਤੇ ਦਿੱਕਤ ਪੇਸ਼ ਆ ਰਹੀ ਸੀ...ਮਾਮੇ ਨੇ ਭਾਣਜੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੁਆਲ ਪਾਇਆ ਸੀ...ਜੇਕਰ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਬਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸਤਵੰਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰੱਕੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਉਂਕਿ ਨਹੀਂ...ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਗੁਰਮੀਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣ ਸਕਦਾ...ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਉਹੋ ਕਰੇਗਾ ਜੇ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ...ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਜਾਂਦਿਆਂ ਮਨ ਡੋਲ ਗਿਆ...ਮੈਂ ਦੋਹਾਂ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹਾਂ...ਭਰੇ ਗਲੇ ਨਾਲ ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਇਆ...ਕੱਬਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਕਾਗ਼ਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕੀਤੇ...ਆਖਰੀ ਅੱਖਰ ਪਾ ਕੇ ਉਹਨੇ ਪੈਨ ਦਾ ਨਿਭ ਤੋੜਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਟੁੱਟੇ ਪੈਨ ਨੂੰ ਪਰ੍ਹਾਂ ਵਗਾਹ ਮਾਰਿਆ। ਇਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਨਿਭ ਤੋੜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਹਿਲਾਂ ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਦੀ ਵੀ ਇਵੇਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ...ਅੱਜ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਲਮ 'ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ ਸੀ। (ਪੰਨਾ 70, 71, 80)

ਇਕ ਅਹਿਮ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਨੁਕਤਾ ਪਾਲੇ ਅਤੇ ਮੀਤੇ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਅਦਾਲਤੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੌਰਾਨ ਦੋਵੇਂ ਦੋਸ਼ੀ ਚੁੱਪ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਦੋਬੁ, ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਸੋਨੂੰ ਜੋ ਕਿ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੇਸਾਂ 'ਉਚੇ ਲੋਕਾਂ' ਦੇ ਫਰਜ਼ੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਾਂ ਵਜੋਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਹੰਢਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹਨ, ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਲਈ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੂਰੀ ਅਦਾਲਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਪਰੇ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਬਣ ਸਕੇ। ਇਹਨਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਵਕੀਲਾਂ/ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜਗਤਾ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰਾਂ ਜਿਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਘੜੀ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਪਾਲੇ ਅਤੇ ਮੀਤੇ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ—

ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਪੀਲੇ ਭੂਕ ਹਨ। ਕਰਤ ਬਰਤੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਉੱਘੜ-ਦੁੱਘੜ ਹੋਈ ਪਈ ਸੀ। ਅੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਨੂੰ ਧਸ ਗਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਜਾਬਾਂ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਆਈਆਂ ਸਨ। ਕਾਲੇ ਸ਼ਾਹ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਸਿੱਕਰੀ ਜੰਮੀ ਹੋਈ ਸੀ।...ਸਰੀਰ ਸੁੱਕ ਕੇ ਕਾਨੇ ਬਣੇ ਪਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਹੱਡੀਆਂ ਦੇ ਢਾਂਚਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਬੇੜੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁੱਠੀਆਂ ਹੱਥਕੜੀਆਂ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।...ਦੋਹਾਂ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਸਨ...ਬੁੱਲ੍ਹ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਫਰਕ ਰਹੇ ਸਨ...ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਪਾਠ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਉਹ ਕਾਹਲ ਵਿਚ ਸਨ...ਜਿਵੇਂ ਫੈਸਲੇ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠ ਦੇ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ...ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੈਸਲੇ ਦਾ ਇਲਮ ਸੀ...ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਮੌਤ ਨਾਲ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਕੁਝ ਹੀ ਪਲਾਂ ਬਾਅਦ ਪਾਗਲ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ। (ਪੰਨਾ 275-76)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਨਾਵਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਤੇ ਨਿਆਂਇਕ ਕ੍ਰਮਵਿਚਾਰ ਵਾਲੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿਚਲੇ ਕਰੂਰ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੜ-ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਅੰਗ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚਾ ਨਿਜ਼ਾਮ ਹੇਠਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਤੱਕ ਇਸ ਕੈਂਸਰ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੋਸ਼ੀ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਬੇਗੁਨਾਹਾਂ ਨੂੰ ਫਾਹੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਜ਼ਮੀਰ ਹੀਣ ਅਮਾਨਵੀ ਰਹਿਤਲ ਵੱਲ ਦੀ ਉਸਰ ਰਹੀ ਅਗਰਸਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਪਹਿਲੂਆਂ, ਸਬੂਤਾਂ ਨਾਲ ਛੇੜ-ਛਾੜ ਤੇ ਅਪੰਗ ਚੋਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੇ ਜੱਜ ਤੇ ਵਕੀਲ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਾਚਾਰ ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਮੁਢਾਦਾਂ ਅੱਗੇ ਬੇਵਸ ਹੋ ਕੇ ਬੇਕਸੂਰਾਂ ਨੂੰ ਫਾਹੇ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਕੇਸ ਜਿੱਤ ਲੈਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਹੱਕ-ਸੱਚ ਵੱਲ ਖੜ੍ਹੀ ਧਿਰ ਦੀ ਹਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ ਪਸਤ ਹੁੰਦਾ। ਸਮੁੱਚੇ ਨਿਆਂਇਕ ਤੰਤਰ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਪਾਲੇ ਤੇ ਮੀਤੇ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਸਬੰਧੀ 'ਪਾਠ ਦੀ ਖਾਮੋਸ਼ੀ' ਬਹੁ-ਅਰਥੀ, ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਤੇ ਬਹੁ-ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸੁਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੋਂ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਅੰਨ੍ਹਾ ਤੇ ਬੋਲਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਥੋਂ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਖੋਜਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਥੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਥਾਂ ਕੇਵਲ ਜ਼ਾਬਤੇ ਨੂੰ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੋਵੇ, ਉਥੋਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿਣ।

‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’ ਦੀ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ

ਡਾ.ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲ ‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’ ਬਾਰੇ ਇਹ ਲੇਖ ਇਕ ਚੁਣੌਤੀ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਚੁਣੌਤੀ ਕਿਧਰੋਂ ਦਿੱਤੀ ਨਹੀਂ ਗਈ, ਬਲਕਿ ਏਧਰੋਂ-ਉਧਰੋਂ ਬਿਖਰੇ ਹੋਏ ਤਿਣਕੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਜੋੜੀ ਗਈ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਜਦੋਂ ਇਹ ਨਾਵਲ 2003 ਈ. ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਤਾਂ ਲਗਭਗ ਇਕ ਜ਼ਬਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਥੀਮ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਤੇ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ, ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਬਾਰੇ। ਜੇ ਕੁਝ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੋਈ ਤਾਂ ਬੱਸ ਏਨੀ ਕੁ ਕਿ ਇਹ ਨਾਵਲ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਤੇ ਕਟਹਿਰਾ ਦਾ ਦੁਹਰਾਓ ਹੈ। ਪਰ ਅਸੰਮਤੀ ਦੀ ਇਹ ਸੁਰ ਮੱਧਮ ਰਹੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਿਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਦੁਹਰਾਉ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਧਾਰਾ ਦਾ ਅਗਲਾ ਪੜਾਉ ਜਾਂ ਵਿਸਤਾਰ ਸੀ। ‘ਦੁਹਰਾਉ’ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਕਾਹਲੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਰਾਏ ਸੀ। ਰਾਏ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਪਰਿਆਇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਆਲੋਚਨਾ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਜਾਂ ਰਚਨਾਵਲੀ ਦੀ ਨਿਯਮਿਤ ਘੋਖ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਘੋਖ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਅਵੱਝ ਹੋਈਆਂ। ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਨ ਤੇ ਧਿਆਨਯੋਗ ਵੀ। ਪਰ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾ ਖਿੰਡਰਵਾਂ ਰਿਹਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਬਾਰੇ ਅਜੇ ਤੱਕ ਨਿਯਮਿਤ ਘੋਖ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਚਲਦੇ ਚਲਦੇ ਗੱਲਾਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਪਰਚਾ ਇਸ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਵਾਦ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਦਵਾਨ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮੰਚਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸੰਦੇਹ ਖੜ੍ਹੇ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਪਰਚੇ ਦਾ ਦਸਤੂਰ ਇਹਨਾਂ ਸੰਦੇਹਾਂ ਨਾਲ ਨਿਪਟਦੇ ਹੋਏ, ਨਾਵਲਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਮੁਖਾਤਬ ਹੋਣਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਾਹਵੇਂ ਪਹਿਲਾ ਮਸਲਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਆਖਰ ਹੈ ਕੀ ਚੀਜ਼? ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਕੀ ਹੈ? ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਲੇਖਕ ਵੱਲੋਂ ਚੰਗੇ-ਮੰਦੇ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੀਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਆਧੁਨਿਕ ਗਲਪ-ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਖਾਸ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮੰਗਾਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਚੇਤਨਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਸਚੇਤਨਤਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਨਾਵਲ, ਨਾਵਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਹੋਰ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਨਾਵਲੀ ਨਹੀਂ।

ਪੁਰਾਣੇ ਗਲਪ-ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਜੋ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਪਹਿਲੀ ਇਹ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਤੱਥ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਚਿੰਤਾ ਸਿਰਫ਼ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹਾਵੀ ਰਹੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਦਾ ਲੱਛਣ ਬਣ ਗਈ। ਇਸ ਸੰਸਕਾਰ ਅਧੀਨ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਜੋ ਪ੍ਰਵਚਨ ਪ੍ਰਸਾਰਨਾ ਲੋਚਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਅਕਸਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਸਾ ਵੀ ਦੇਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਲਾਲਚੀ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾ ਕੇ ਆਖਿਰ ਇਹ ਕਹਿਣਾ

ਕਿ 'ਲਾਲਚ ਬੁਰੀ ਬਲਾ ਹੈ।' ਕਈ ਹੋਰ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਦੀ ਕਹਿਣੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਦੀ ਰਹੀ।

ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਬਦਲਣ ਲੱਗੀ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਲਈ ਤਰਜੀਹ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਤੱਥਾਂ ਨਾਲ ਸਮਰੂਪਤਾ ਬਣਨ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ, ਗਿਆਨ, ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨ, ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ-ਚੇਤਨਾ ਆਦਿ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਖੁਦ-ਰੋਅ ਚਸ਼ਮੇ ਵਾਂਗ ਫੁੱਟੀ ਤੇ ਦਰਿਆ ਬਣਦੀ ਚਲੀ ਗਈ, ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਸਮਿਲਨ ਨਾਲ। ਸਮਿਲਨ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਬਣ ਗਏ ਤੇ ਕੁਝ ਨਾਵਲ ਦੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਅਸੀਂ ਹੋਰਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ 'ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਿਧਾ' ਅਤੇ 'ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਰੂਪ-ਵਿਧਾ' ਆਦਿ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਦਰਸਾ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਏਥੇ ਸਾਡਾ ਸਰੋਕਾਰ ਇਸ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਨਿਖੇੜੇ ਨਾਲੋਂ ਅੱਗੇ ਚੱਲਣਾ ਹੈ। ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਤੱਥ ਸਾਨੂੰ ਬਿਖਰੇ ਜਾਂ ਬੇਤਰਤੀਬੇ ਲਗਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਨੂੰ ਛਾਂਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪੁਨਰ-ਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਨਰ-ਗਠਨ ਨੂੰ ਪਾਸਾਰ ਤੇ ਸੰਘਣਨ ਦੇਣ ਲਈ, ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸੋਮਿਆ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਅਨੁਭਵ ਜੋੜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਧਰੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੇ ਕਿਧਰੇ ਸੰਕੁਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ। ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਰਹੱਸ ਦੇ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਲਕਸ਼ਣ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤਕਾਰੀ ਨਾਲ ਵਿਅੰਜਨਾ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਦੀਰਘ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ, ਅੰਤਰਪਾਠ, ਤਣਾਉ, ਬੁਣਤੀ, ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕਤਾ ਆਦਿ ਦੀ ਦੁਹਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਰਗੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਗਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਨਯ-ਪੁਰਖੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਥਾਂ ਉੱਤਮਪੁਰਖੀ ਬਿਰਤਾਂਤ-ਸ਼ੈਲੀ ਵੱਲ ਵੀ ਰੁਝਾਨ ਵਧਿਆ।

'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾ ਸਵਾਲ ਇਹ ਉਠਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ 'ਦਰਸਾਉਣ' (Telling) ਦੀ ਹੈ, ਦਿਖਾਉਣ (Showing) ਦੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸਵਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਨ.ਸੀ.ਬੁਥ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ Rhetoric of Fiction ਵਿਚ ਉਠਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਬਿੰਦੂ (Point-of-View) ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਉਠਾਇਆ ਸੀ ਜੋ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦੁਆਲੇ ਹੈਨਰੀ ਜੇਮਜ਼ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਪਰਸੀ ਲੁੱਬਾਕ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ, ਉਸ ਤੱਕ ਪੁੱਜੀ ਸੀ। 'ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਿੰਦੂ' ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਸੀਂ 'ਮਹਿਦੂਦ ਚੇਤਨਾ' ਔਰ 'ਸਿਦਰਤਲਮੁੰਤਹਾ' ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸਮਾਂ ਤੇ ਸੰਵਾਦ' ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਦੇ ਸੰਖਿਪਤ ਅਰਥ ਇਹ ਹਨ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ, ਪਾਤਰ, ਲੇਖਕ ਜਾਂ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਰਬੱਗ ਯਾਨੀ ਸਰਬ ਗਿਆਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜੋ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਹਿਦੂਦ ਹੋਵੇਗੀ। ਰੱਬ ਵਰਗੀ ਆਖਰੀਅਤ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖ਼ਿਆਲ, ਦਾਅਵੇ ਜਾਂ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦਾ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਾਤਰਾਂ ਜਾਂ ਪੁਸ਼ਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਦਵੰਦ ਜਾਂ ਤਣਾਉ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਬਿੰਦੂ ਜਾਂ ਵਿਵੇਕ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿਤਰਨਾ, ਨਾ ਕਿ ਮੁਨਸਿਫ਼ ਬਣ ਕੇ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਜਾਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਰਗਤ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਵੀ ਖ਼ਿਆਲ ਚੰਗਿਆਤੀ ਵਾਂਗ ਉਭਰੇ, ਉਹ ਖ਼ਿਆਲ ਹੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸੱਚ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਰਚਨਾ ਦੀ ਅਗਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਜਗਮਗਾਏਗਾ। ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਰਚਨਾਕਾਰ ਦੀ ਇਖ਼ਤਰਾਅ ਹੀ, ਪਰ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਦੇ ਨਾਟ

ਰਾਹੀਂ। ਇਸ 'ਨਾਟ' ਨੂੰ ਹੀ 'ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਕਲਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੁਨਸਿਫ਼ ਜਾਂ ਸਰਬੱਗ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਂਗ ਦਿੱਤੇ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ 'ਦਰਸਾਉਣਾ'।

ਪਰ ਜਿਸ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਵੀ 'ਦਰਸਾਉਣ' ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦੀ ਫੈਸਲਾਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਫੈਸਲਾਕਾਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਦਿਖਾਉਣ' ਵਰਗੀ ਚੀਜ਼ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਵਿਚ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ ਬੇਸ਼ੱਕ ਅਨਯ-ਪੁਰਖੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ ਦੇ ਸੁਣਾਉਮੁਖੀ ਸੁਭਾਵ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਆਦੇਸ਼-ਭਾਵੀ ਨਹੀਂ। ਆਦੇਸ਼ ਜੋ ਵੀ ਹੈ, ਉਹ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਖੁਦ ਚਿੜਕਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਠਕ ਲਈ ਦਰਿਆਫ਼ਤ ਦਾ ਮਸਲਾ ਹੈ, ਲੇਖਕ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਧਾ ਮਿਲਿਆ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੀ 'ਸੁਣਾਉਮੁਖੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ' ਵਿਚ 'ਦਿਖਾਉਮੁਖੀ ਕਲਾਤਮਕਤਾ' ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ 'ਸੁਣਾਉਣ' ਤੇ 'ਦਿਖਾਉਣ' ਦੇ ਕਿਤਾਬੀ ਭਾਂਤ ਦੇ ਫ਼ਰਕ ਵਜੋਂ ਨਿਬੇੜਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਮਾਰਗਰਟ ਮੈਕਡਨਾਲਡ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖ 'ਗਲਪ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ' ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਗਲਪ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚੀਜ਼ 'ਕਲਾਤਮਕ ਸੰਭਾਵਿਤਾ' ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਉਸ ਨੇ ਕਹੀ ਤਾਂ ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਸੰਭਾਵਨਾ (Probability) ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਲਈ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਨਿਹਤਾਰਥ ਮਾਅਨੀਖ਼ੋਜ਼ ਹੈ, ਵੇਨ.ਸੀ.ਬੁਥ ਦੇ 'ਦਰਸਾਉਣ' ਤੇ 'ਦਿਖਾਉਣ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਫ਼ਰਕ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ। ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੂੰ ਐਸੇ ਸੂਖਮ ਸਵਾਲ ਮਹਿਦੂਦ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਠਰੁੱਮੇ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਤੇ ਵਿਸਤਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਦੂਜਾ ਸਵਾਲ ਜਿਸ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਨਾਵਲ, ਨਾਵਲ ਹੈ? ਸਵਾਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਮੈਂ ਨਾਵਲ ਮੰਨ ਕੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਆਖਰ ਨਾਵਲ ਬਣਦਾ ਕਿਵੇਂ ਹੈ? ਜਿਸ ਮੌਕੇ ਇਹ ਸਵਾਲ ਉਠਾਇਆ ਗਿਆ, ਉਹ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ Institute of Punjab Studies ਵੱਲੋਂ ਹੋਏ ਇਕ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦਾ ਸੀ। ਸੈਮੀਨਾਰ ਦਾ ਥੀਮ ਸੀ : "Soc {I Transformation in North-Western Ind} in the Twentieth Century." ਮੇਰੇ ਪਰਚੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ੈ ਸੀ, "Criminal Justice System" ਔਰ ਇਹ ਅਧਾਰਿਤ ਸੀ 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਉਤੇ। ਸੈਮੀਨਾਰ ਦੇ ਥੀਮ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਲਈ 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਕਲਾ-ਕ੍ਰਿਤੀ ਮੰਨ ਕੇ ਚੱਲਣਾ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਪਰਚੇ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀਆਤ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਮੈਂ ਨਾਵਲ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦੀ ਘੋਖ ਇਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੀ ਨਾਵਲੀਅਤਾ ਦਾ ਪਹਿਲੂ ਮੇਰੇ ਚੁਣੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀ ਵਸਤੂ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਆਪਣੇ ਵਿਧਾਗਤ ਸਰੂਪ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੁਕਤਾ-ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਇਕ ਸੰਯੁਕਤ ਵਸਤੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਪਾਠਕ ਆਪਣੀ ਪੁੱਜਤ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਖੇਤਰ ਮੁਤਾਬਕ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਵਾਚ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਉਕਤ ਪਰਚੇ ਦਾ ਮਸਲਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਜਾਂ ਨਾਵਲਕਾਰੀ ਤਕ ਮਹਿਦੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾਵਲਕਾਰੀ ਦੀ ਨਿਰਖ-ਪਰਖ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਸਰੋਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਕੇਵਲ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਮਕਸਦ ਸਾਡੀ ਵਰਤਮਾਨ 'ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ' ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਹ ਮਸਲਾ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ।

ਪਰੰਤੂ, ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਦੋਸਤ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਦੇ ਮਸਲੇ ਤੱਕ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਐਸਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਸਵਾਲ ਵਿਚਾਰਨ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਿਚਾਰਨ ਯੋਗ ਤਾਂ ਅਵੱਸ਼ ਸੀ। ਪਰ ਜਿਸ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ, ਉਸ ਵਿਚ ਇਹ ਅਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਚਿਤ

ਸਮਝਿਆ। ਅੱਜ ਦਾ ਪਰਚਾ ਉਸ ਰਿਣ ਨੂੰ ਉਤਾਰਨ ਦੀ ਸਨਿਮਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ।

ਇਹ ਪਰਚਾ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਨਾਵਲ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਸਵਾਲ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੀ ਨਿਜਿੰਠਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਨਾਵਲੀਅਤਾ ਜਾਂ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਦਾ ਤਅੱਲੁਕ ਇਸ ਦੀ ਵਿਧਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਬਤੌਰ ਵਿਧਾ ਦੇ ਨਾਵਲ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਬਿਰਤਾਂਤ-ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੰਦੇ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਜਾਂ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਲੰਬੇ ਟਕਰਾਉ ਜਾਂ ਤਣਾਉ ਦੇ ਹਾਲਤ ਦੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਵਿਚ ਚਿਤ੍ਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਵਿਚ ਸੁਪਨਹਾਰ ਨੂੰ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੇ ਹੋਏ ਅਕਸਰ ਦੁਖਾਂਤ ਹੋਣੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਜਨ-ਮਾਣਸੀ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਸਮੂਰਤਨ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਗੌਰਵ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਇਕ ਦੀਰਘ-ਕਾਲੀਨ ਤੇ ਬਹੁ-ਪਸਾਰੀ ਗੱਦ ਵਾਰਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਸੁਪਨਹਾਰ ਨਾਇਕ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਆਖਰ ਜਿੱਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹਾਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ 'ਮਾਨਵਵਾਦੀ' ਦਾ ਨਾਮਨਕਲੇਚਰ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਰੁਮਾਂਸ ਦੇ ਕਰੀਬ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸੁਪਨਹਾਰ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਦੁਖਾਂਤ ਹੋਣੀ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਮਨਕਲੇਚਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਖਾਸ ਰਾਖਵਾਂ ਸੰਕਲਪ 'ਦੁਖਾਂਤ ਮਾਰਕਸਵਾਦ' ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਉਕਤ ਦੋਹਾਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦੇ ਨਾਵਲ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕੋਟੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਐਸਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਜਾਂ ਦੂਜੀ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਨਾਇਕ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੁਪਨਹਾਰ ਕਿਰਦਾਰ ਨਹੀਂ। ਬਾਕੀ ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਨਾਵਲੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਸੁਪਨਹਾਰ ਪਾਤਰ ਨਿਪਟ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਕੋਟੀ ਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਦੁਖਾਂਤ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਕੋਟੀ ਦਾ, ਉਹ ਨਾਇਕ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਜਾਂ ਦੂਜੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪਰਿਆਇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜੇ ਇਹ ਪਰਿਆਇ ਕਿਸੇ ਨਾਵਲ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਬਿਰਤਾਂਤ ਰਚਨਾ ਨਾਵਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਹ ਬੱਸ ਸੰਜੋਗ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਸਭ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉਚੇਰੀ ਸਚੇਤਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਪਾਤਰ, ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਵਾਰਤਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸੂਤਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਜੇ ਚੀਜ਼ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਨਾਇਕਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕੇਂਦਰੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਮੱਸਿਆ 'ਫੌਜਦਾਰੀ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ' ਹੈ। ਨਾਇਕੀ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਥਾਂ, ਕੇਂਦਰੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸੰਗਠਨਕਾਰੀ ਸੂਤਰ ਹੋ ਨਿੱਬੜਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੈ। ਪਰਮਜੀਤ ਜੱਜ ਦਾ 'ਤੁਕਾਲਾਂ' ਵੀ ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਦਾ ਹੀ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਆਬਰਾ ਕਦਾਬਰ' ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪੂਰਵਜ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜਾਰਜ ਲੁਕਾਚ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖ "Intellectual Physiognomy of literary Characters" ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ 'ਪਾਤਰ-ਪੌੜੀ' (Hierarchy of Characters) ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਦਰਜੇ ਬੰਦੀ ਵਿਚ, ਸਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਸਰਵੋਤਮ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਰਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੱਧਰ, ਪਰਤਾਂ ਅਤੇ ਪਾਸਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੇਠਲੀਆਂ

ਕੜੀਆਂ ਉਤੇ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਾਮਲਾ ਚੇਤਨਾ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਾਸਾਰਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਉਹ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉਤੇ ਸਾਡੀ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਕ, ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਬਣਤਰ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਵੰਡਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਗਭਗ ਸਵਰ-ਪੱਖੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀਆਂ ਅਲਾਮਤਾਂ ਹੋ ਨਿਬੜਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਇਸ ਵਿਚ ਨਾ ਕੋਈ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਪਾਂਡਵ, ਸਿਰਫ ਕੌਰਵ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੈਰਾਡਾਈਮ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ, ਕੁਝ ਟਾਵੇਂ-ਟਾਵੇਂ ਪਾਤਰਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ। ਇਹ ਪਾਠ-ਅੰਤਰ-ਪਾਠ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਕ ਭਾਂਤ ਦੇ ਮੈਟਾ ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪਾਠ ਉਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਟਿੱਪਣੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਨਵੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੇ ਪਾਠ ਦੀਆਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ। ਗਹਿਰਾਈ ਤਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ, ਪਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਅੰਦਾਜ਼ ਕਟਾਖਸ਼ ਦਾ ਹੈ। ਕਟਾਖਸ਼ ਨੂੰ ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਅੰਗ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹਵੇ ਜਾਂ ਵਿਡੰਬਨਾ ਜਾਂ ਤਿੰਨੋਂ ਹੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਇਕੋ ਸਮੇਂ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਕੌਰਵ ਸਭਾ ਇਕੋ ਹੀ ਸਮੇਂ ਤਿੰਨੋਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ। ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਦੇ ਜ਼ਾਵੀਏ ਤੋਂ ਇਹ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਮਹਿਦੂਦ ਗਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਹੀ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਸਮੇਟਣ ਵਾਲਾ ਨਾਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਦੁਰਲੱਭ ਹੈ। ਇਸ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਦੁਖਾਂਤ ਮਾਨਵਵਾਦ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਨਾਵਲਾਂ ਵਾਲੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੁਰ ਮੱਧਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੰਧ 'ਬੀਣ ਜਾਂ ਅਬੀਣ' ਦੇ ਮਸਲੇ ਨਾਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸੁਰ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰ ਨਹੀਂ। ਬੱਸ ਇਹ 'ਬੀਣ ਜਾਂ ਅਬੀਣ' ਦੀ ਥਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਸਾਜ਼ੀ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਵਿਚ ਵਟ ਗਈ ਹੈ। ਫਲਸਫਾ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਜੁਗਤ-ਨਾਇਕ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਨਾਵਲ ਨਾਲੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਤੇ ਜਟਿਲਤਾ ਇਕ ਐਸੇ ਪਾਤਰ-ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

ਕੌਰਵ ਸਭਾ ਦਾ ਪਾਤਰ-ਜਗਤ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਤੇ ਬਹੁ-ਪਸਾਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਕ ਪਾਤਰ ਦੂਜੇ ਪਾਤਰ ਦਾ ਦੁਹਰਾਉ ਨਹੀਂ। ਹਰ ਪਾਤਰ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵੱਖਰਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਤਮਾਮ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ, ਉਹ ਸਿਸਟਮ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਵਰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਵਰਗ ਜਾਤੀਗਤ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਗਤ ਵੀ। ਪ੍ਰਵਰਗਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਖਾਸਾ ਵਸੀਹ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਪ੍ਰਵਰਗ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਲੰਬੀ-ਚੌੜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੌਰਵ ਸਭਾ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਜਗਤਾਂ ਦਾ ਜੇ ਇਕ ਸੰਯੁਕਤ ਜਗਤ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਜਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਾਅਦ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਭਰੀ ਨਵ-ਧਨੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਜਨ-ਤੰਤਰ ਵਿਚ ਵੇਖਦੇ ਇਕ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀ ਜੰਗਲੀ ਬੂਟੀ ਵਾਂਗ ਫੈਲ ਗਈ। ਦੌਲਤ, ਰਿਸ਼ਵਤਕਾਰੀ, ਚੋਰੀ-ਯਾਰੀ ਤੇ ਸੁਪਾਰੀ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਆਦਿ ਇਸ ਦੀ ਸੁਭਾਵਕ ਰਵਿਸ਼ ਬਣ ਗਏ। ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵੀ ਰਾਜਸੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਇਸ ਪ੍ਰਤਿ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਬਣ ਗਈਆਂ। ਬਹਿਰਤੀ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਹੱਥ ਧੋਣ ਵਾਲੇ ਸਫੈਦ-ਪੋਸ਼ ਸਿਆਸਤਦਾਨ, ਪੁਲਿਸ-ਅਧਿਕਾਰੀ, ਇਨਕਮ ਟੈਕਸ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਅਦਾਲਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਵਕਾਲਤੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੇ ਸਰਬਰਾਹ, ਦਲਾਲ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਲੈਂਪੂਨ ਆਦਿ ਸਭ ਵਪਾਰਕ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਾਰਸ ਤੇ ਕਾਰਿੰਦੇ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਲੁਟਾ-ਪੁਟਾ ਕੇ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ ਤੇ ਕੌਰਵ ਚਾੰਘਰਾਂ ਮਾਰਦੇ ਦਨਦਨਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਇਹ ਹੈ ਹੋਣੀ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਦੀ, ਜੋ

ਕੌਰਵ ਸਭਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਤਾਂਡਵ ਵਿਖਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਪਰ ਅਸਾਂ ਕਟਾਖਸ਼, ਤਨਜ਼ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਜਿਸ ਇਕਾਈ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ambiguity ਅਰਥਾਤ 'ਬਹੁਅਰਥਤਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ obscurity ਅਰਥਾਤ ਯੁੰਦਲਾਹਟ ਨਾਲ ਰਲਗੱਡ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੌਰਵ ਸਭਾ ਦੀ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਬਹੁ-ਪਸਾਰੀ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦੇ ਥੀਮਕ ਪਾਸਾਰ ਜਿੰਨੇ ਅਸਾਂ ਗਿਣਵਾਏ ਹਨ, ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਸ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਨ। ਪਰ ਘਟਨਾ-ਸਥਲ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੋ ਹੀ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ 'ਮਾਇਆ ਨਗਰ' ਤੇ ਦੂਜਾ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ। ਮਾਇਆ ਨਗਰ ਪਰਦਾਦਾਰੀ ਵਾਲਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਅਸਲ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਗੁੱਝੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਮਾਇਆ ਨਗਰ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਮਾਨਚੈਸਟਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਸ਼ਹੂਰ ਦਯਾਨੰਦ ਹਸਪਤਾਲ ਵੀ ਏਥੇ ਹੀ ਹੈ। ਨੀਲੋਂ ਕੈਨਾਲ ਰੈਸਟ ਹਾਊਸ ਏਥੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੂਰ ਨਹੀਂ। ਨਾਵਲ ਹਰੀਸ਼ ਰਾਏ ਢਾਂਡਾ ਨੂੰ ਸਪਰਪਿਤ ਹੈ ਜੋ ਏਥੋਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਕੀਲ ਹੈ ਤੇ ਗਰੀਬ ਤਬਕੇ ਦੇ ਮੁਦੱਈਆਂ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਮੁਫਤ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦਾ ਸਰਬਰਾਹ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਤੋਂ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਣਾ ਕਠਿਨ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮਾਇਆ ਨਗਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਲੁਧਿਆਣਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਹੀ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਨਾਮ ਹੈ ਜੋ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਵ-ਧਨੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਅਪਰਾਧਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਤੂਸਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਧੁਰਾ ਹੈ, ਜਿਥੋਂ ਜੁਰਮ ਦਾ ਧੰਦਾ ਦੂਰ ਦੂਰ ਫੈਲਦਾ ਹੈ।

ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਘਟਨਾ ਮਾਇਆ ਨਗਰ ਦੀ ਇਕ ਉਚ-ਵਰਗੀ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਰਾਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਕ ਕੋਠੀ ਉਤੇ ਹੋਇਆ ਘਾਤਕ ਹਮਲਾ ਹੈ। ਹਮਲਾਵਰ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਸੁਪਾਰੀ ਮੁਜਰਮ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਧਨਵਾਨ ਨੌਜਵਾਨਾਂ, ਪੰਕਜ ਤੇ ਨੀਰਜ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਉਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਾਚੇ ਵੇਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਕਾਰੀ ਸੱਟਾਂ ਮਾਰਨ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮਾ ਚੁੱਕਿਆ। ਇਸ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੁਖੀ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਚਕਨਾ-ਚੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਘਰ ਦੀ ਸਵਾਣੀ ਨੀਲਮ ਨੂੰ ਸਿਰ ਦੀਆਂ ਲਾਇਲਾਜ ਜ਼ਰਬਾਂ ਆਈਆਂ। ਨੌਜਵਾਨ ਪੁੱਤਰ ਜਾਨ ਤੋਂ ਹੱਥ ਧੋ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਧੀ ਨੇਹਾ ਨੂੰ ਵਹਿਸ਼ੀਆਨਾ ਬਲਾਤਕਾਰ ਤੇ ਸਦਮੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਝਗੜਾ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਨਿਗੂਣੀ ਵੰਡ ਦਾ ਸੀ।

ਪੰਕਜ ਤੇ ਨੀਰਜ ਦੇ ਪਿਉ ਨੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬਲੈਕ ਧੰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ, ਜੱਜਾਂ, ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ, ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਇਨਕਮ ਟੈਕਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਮਿਲੀਭੁਗਤ ਨਾਲ ਅੰਨ੍ਹੀ ਜਾਇਦਾਦ ਬਣਾਈ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਬਦ-ਪਰਹੇਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸਮਿਉਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦਿਲ ਦੇ ਦੌਰੇ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਅਣਿਆਈ ਮੌਤ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਵੇਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਸੀ। ਪਰ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਚਾਚਾ ਨਾ ਭਾਇਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਚਾਚੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਹੀ ਕੰਡਾ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਾਰੀ ਸੱਟਾਂ, ਫੌਜਦਾਰੀ ਜੁਰਮ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਘਿਨਾਉਣੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਸੱਟਾਂ ਹਨ। ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਤੇ ਫਿਕਰਮੰਦ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ। ਹਮਲਾਵਰ ਭੇਸ ਬਦਲ ਕੇ ਤੇ ਮੂੰਹ-ਸਿਰ ਲਪੇਟ ਕੇ ਆਏ ਤੇ ਮਾਰ-ਕੁੱਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਕਰਕੇ ਚਲਦੇ ਬਣੇ।

ਪੁਲਿਸ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਲਈ ਲੰਬੀ-ਚੌੜੀ ਢਿੱਲ-ਮੱਠ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੁੱਜੀ। ਫਿਰ ਵੀ, ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸੁਰਾਗ ਮਿਲ ਗਏ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਧਨਵਾਨ, ਲਾਲਚੀ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ, ਸਾਜ਼ਿਸ਼ੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨ, ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ, ਬੇਅਸੂਲ ਡਾਕਟਰ, ਲੁੰਬੜ ਅਹਿਲਕਾਰ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਘੋਰਨੇ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਢਾਲ ਬਣ ਕੇ ਖਲੋ ਗਏ, ਉਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਵਿਖਾਵੇ ਦੀਆਂ ਔਖਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੋਈ ਮਿਸਾਲੀ ਸਜ਼ਾ ਨਾ ਹੋਈ। ਕਾਨੂੰਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਧਨਵਾਨ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਮੁਦੱਈ ਧਿਰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੁਲ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ। ਜੇ ਕਿਸੇ

ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਮੁਦੱਈ ਧਿਰ ਨੂੰ। ਸਾਰੇ ਹਾਦਸੇ ਵਿਚੋਂ ਐਸ.ਪੀ. ਪੰਜ ਲੱਖ ਦੀ ਰਿਸ਼ਵਤ ਖਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਐਮ.ਐਲ.ਏ. ਚਾਲੀ ਲੱਖ ਦੀ ਤੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸੱਠ ਲੱਖ ਦੀ। ਈਮਾਨਦਾਰ ਜੱਜ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਬੇਈਮਾਨ ਜੱਜ ਲਿਆ ਕੇ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਚੰਗਾ ਵਕੀਲ ਮੁਦੱਈਆਂ ਦੇ ਕੇਸ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਪੈਸਿਆਂ ਉਤੇ ਹੱਥ ਪਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ 'ਬਾਰ' ਵਿਚ ਵਕਾਰ ਘਟਦਾ ਸੀ। ਹੋਰ ਵਕੀਲ ਆਪਣੀਆਂ ਲੁੰਬੜ-ਚਾਲਾਂ ਚਲਦੇ ਰਹੇ।

'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਜਦੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤਾਂ ਐਸ.ਐਸ.ਪੀ. ਨੇ ਸਿੱਧੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਸਾਫ਼-ਸਫ਼ਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਮਾਮਲਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਜੀਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਹੱਥ ਲੱਗਣ ਦੀ ਆਸ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਲ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਕਾਲੇ-ਕੱਛੇ ਵਾਲੇ ਡਾਕੂਆਂ ਦਾ ਸੀ। ਸਿਵਲ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਦਲਾਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੈਸਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜ਼ਖਮੀ ਜਾਂ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਏ। ਲੋਡੀ ਡਾਕਟਰ ਵਜ਼ੀਰ ਦੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸੀ ਤੇ ਬਦਤਮੀਜ਼ ਵੀ। ਨੀਲਮ ਦੀ ਸਿਰ ਦੀ ਸੱਟ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਲਈ ਸਿਵਲ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਫੌਜਦਾਰੀ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਸਿਵਲ ਹਸਪਤਾਲ ਹੀ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸੀ। ਨੀਲਮ ਦੇ ਭਰਾ ਰਾਮ ਨਾਥ ਨੂੰ ਖੁਦ ਵਕੀਲ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕੁਝ ਸੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਮਿਰਗੀ ਵਰਗੇ ਦੌਰੇ ਪੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੁਲਿਸ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ-ਪਤੇ ਤੇ ਹੋਰ ਵੇਰਵੇ ਮੰਗ ਰਹੀ ਸੀ ਜੋ ਉਹ ਦੇਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਰਾਮ ਨਾਥ ਮੌਕੇ ਦਾ ਗਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੁਜਰਿਮਾਨਾ ਅਣਗਹਿਲੀ ਦਾ ਡਰ-ਭੌਅ ਨਹੀਂ ਸੀ।

'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਅਜੇ ਮੁਢਲੇ ਪੜਾ 'ਤੇ ਹੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਪੰਕਜ ਦਾ ਮੈਨੇਜਰ, ਤਫ਼ਤੀਸ਼ 'ਚੰਗੀ' ਕਰਨ ਦੇ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਬਤੌਰ ਸਾਈ ਦੇ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ੀ ਅਫ਼ਸਰ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪਾ ਗਿਆ। ਨਤੀਜਨ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ੀ ਅਫ਼ਸਰ ਦਾ ਫੌਰਨ ਰਵੱਈਆ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਧੀ ਨੇਹਾ ਦੀ ਡਾਕਟਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖਾਈ ਹੋਰ ਗਈ, ਪਰ ਲਿਖੀ ਉਸ ਦੇ ਉਲਟ ਗਈ।

ਦਯਾਨੰਦ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਪੁੱਜਣ ਬਾਅਦ ਵੇਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਨੀਲਮ ਦੀ ਹਾਲਤ ਖਰਾਬ ਸੀ, ਪਰ ਖਰਚਾ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਫਟ ਰਿਹਾ। ਡਾਕਟਰਾਂ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤੱਕ ਬਦ-ਦਿਆਨਤੀ ਵਾਲਾ ਰਿਹਾ।

ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਪ੍ਰੈਸ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹੜਤਾਲਾਂ ਦੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਐਸ.ਐਸ.ਪੀ. ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਐਸ.ਪੀ. ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਆਖਰ ਲੱਖਾਂ ਕਰੋੜਾਂ ਦੀ ਰਿਸ਼ਵਤਕਾਰੀ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਪੰਕਜ ਅਤੇ ਨੀਰਜ ਆਖਰ ਬੀਮਾਰੀ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਦਯਾਨੰਦ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਏਅਰ-ਕੰਡੀਸ਼ਨਡ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਥੇ ਉਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਵਪਾਰ ਚਲਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾਨ ਨਿਵਾਜ਼ੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਵਰਤ ਸਕਦੇ ਸਨ ਤੇ ਵੇਲੇ-ਕੁਵੇਲੇ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗਵਾਹ ਚੌਵੀ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਨਾਬਾਲਗ ਵਾਲੀ ਲਿਖਵਾ ਲਈ। ਦਯਾਨੰਦ ਹਸਪਤਾਲ ਦਾ ਟ੍ਰਸਟ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਵਪਾਰੀ ਇਨਕਮ ਟੈਕਸ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਸਨ। ਇਨਕਮ ਟੈਕਸ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰ ਪੰਕਜ ਤੇ ਨੀਰਜ ਦੇ ਸਕੇ-ਸਬੰਧੀ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਨੇ ਜੋ ਚਾਹਿਆ ਸੋ ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀਲ-ਹੁੱਜਤ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਫਾਈਲਾਂ ਜਾਂ ਅਧੂਰੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਾਂ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਬਹਾਨਾ

ਮਾਰ ਕੇ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੀ ਨਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਜੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਅਧੂਰੇ ਮਨ ਨਾਲ, ਕਈ ਕੁਝ ਲੁਕਾ ਕੇ। ਉਧਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਤੇ ਦੋ ਜੱਜਾਂ ਲਈ ਮੋਟੀ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈ ਕੇ ਉਥੇ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਵਾ ਵ ਦਿੱਤੇ। ਲੁਧਿਆਣੇ (ਮਾਇਆ ਨਗਰੀ) ਵਿਖੇ ਜੇ ਗਵਾਹੀ ਬਣਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਜ਼ਾਇਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਾਂ ਨਾਕਾਫ਼ੀ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਹਰ ਵਿਚੋਲੇ ਜਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬਣਦਾ ਗੱਫਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਮੁੱਦੀ ਧਿਰ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਪਏ ਰੁਲਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਅੰਤ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਘਰ ਪਰਤ ਆਏ। ਇਕੱਲਾ ਰਾਮ ਨਾਥ ਰੁਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਬਾਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਜਾਂ ਦੂਜਾ ਬਹਾਨਾ ਮਾਰ ਕੇ ਸਾਥ ਛੱਡ ਗਏ। ਕੇਸ ਰਾਜਕੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਰਾਮ ਨਾਥ ਨੂੰ ਬਹਿਸ ਦੀ, ਖ਼ੁਦ ਵਕੀਲ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਆਗਿਆ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਕਾਨੂੰਨ ਮੁੱਦੀ ਨਾਲੋਂ ਮੁਲਜ਼ਮ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭੁਗਤਦਾ ਸੀ। ਹਿਊਮਨ ਰਾਈਟਸ ਵਾਲੇ ਵੀ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦੇ ਸਨ, ਹਿਊਮਨ ਰਾਈਟਸ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ।

ਨਾਵਲ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਪਰਿਚੈ ਲਈ ਉਕਤ ਵੇਰਵਾ ਸੰਖਿਪਤ ਹੈ। ਪਰਚੇ ਦੇ ਅਕਾਰ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੋਰ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਏਥੇ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ। ਵੈਸੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵੇਰਵੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਮੀਰ ਦੀ ਪੁਭੁਤਾ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਤਕਰੀਬਨ ਸਭ ਦੋਸ਼ੀ ਬਰੀ ਜਾਂ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਵਿਅੰਗ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ, 'ਮੈਡਮ' ਤੇ 'ਕਾਕਾ ਜੀ' ਨੇ ਪੂਰਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਆਖ਼ਰ ਸੱਠ ਲੱਖ ਦੀ ਖੇਡ ਸੀ। ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾਨ ਨਿਵਾਜ਼ੀ ਦਾ ਮੌਜ਼-ਮੇਲਾ ਮਾਣਦੇ ਰੰਗੇ ਹੱਥੀਂ ਫੜੇ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਕੌਣ ਕਹੇ ਰਾਈਏ ਅੱਗਾ ਢਕ। ਪਾਂਡਵ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਨਿਆਸ ਲੈ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਜੇ ਵੀ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਦੋਸ਼ੀ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਇਨਸਾਫ਼-ਪਸੰਦ ਮੁਨਸਫ਼ ਦੀ ਥਾਂ ਆਏ ਬੇਈਮਾਨ ਜੱਜ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਪਿੱਛੇ ਸਵਾਲ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ : ਭਾਰਤ ਉਹਨਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਅਧੀਨ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਤਾਕਤਵਰ ਨੂੰ ਬੇਲਗ਼ਾਮ ਤਾਕਤ ਦੇਂਦੇ ਹਨ? ਕੀ ਅਸੀਂ ਉਹ ਕਾਨੂੰਨ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜੋ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਰਹਿੰਦ-ਖੂੰਹਦ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ? ਖ਼ਾਸ ਕਰ, ਗਵਾਹੀ ਦਾ ਗਲਿਆ-ਸੜਿਆ ਕਾਨੂੰਨ? ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਸਮਾਂ ਝੂਠੀਆਂ ਗਵਾਹੀਆਂ ਦਾ ਫਰਾਡ ਝੱਲ ਸਕਾਂਗੇ? ਅਸੀਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਓਟ ਲੈ ਕੇ ਹੋਰ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਸਮਾਂ ਬਦਨਾਮ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਦਾ ਲਾਭ ਦੇਂਦੇ ਰਹਾਂਗੇ? ਆਖ਼ਰ ਇਹ 'ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਲਾਭ' (benefit of doubt) ਵਰਗੀ ਬਦਮਾਸ਼ੀ ਹੈ ਕੀ ਚੀਜ਼? ਵਕਾਲਤ ਦਾ ਮਤਲਬ ਕੀ ਹੈ? ਕੀ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ 'ਜੁਰਮ' ਦੇ ਨਹੀਂ ਬਣ ਗਏ? ਕੀ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਰੱਬ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ : ਕਾਲੇ ਧਨ ਅਤੇ ਨਵ-ਧਨੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰੇ ਰੱਬ ਦਾ?

ਨਾਵਲ ਇਹ ਸਵਾਲ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਮੁੱਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਵਾਬਾਂ ਦਾ ਪੁਲੰਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਫਨੀਅਰ ਹੈ। ਜਵਾਬ ਸੋਚ ਨੂੰ ਤਾਲਾ ਮਾਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਮਾਤਾ ਕਲਿਆਣੀ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਜਗਾਉਣ ਦੇ ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸੋਚ ਨੂੰ ਸੁਆਂਦੀ ਹੈ। ਨੇਹਾ ਦੀ ਸੋਚ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸੁੱਤੀ ਸੀ, ਉਹ ਸ਼ਾਂਤ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਜਾਗਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਐਸੀ ਹਾਲਤ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਤੋਂ ਮਾਤਾ ਕਲਿਆਣੀ ਪਾਸਾ ਵੱਟਦੀ ਹੈ। ਪਾਸਾ ਵੱਟਣਾ ਕੋਈ ਇਲਾਜ ਨਹੀਂ, ਇਲਾਜ ਸਨਮੁੱਖ ਹੋਣ ਵਿਚ ਹੈ।

ਇਹ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਸਾਣ ਹੈ। ਪ੍ਰਬੁੱਧਤਾ ਦੀ ਮਾਰਕ ਸ਼ੇਰਰ ਨੇ ਤਦੇ ਹੀ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਨੂੰ ਦਰਿਆਫ਼ਤ ਦਾ ਜ਼ਰੀਆ ਦਰਸਾਇਆ ਸੀ। ਮਾਤਾ ਕਲਿਆਣੀ ਕੁੰਡਲਿਨੀ

ਦੇ ਜਾਗਣ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮ ਘੋਟਦੀ ਹੋਈ ਇਸ ਨੂੰ 'ਦੁਰਗਾ ਕਵਚ' ਦਾ ਸੁਰੱਖਿਆ-ਖੇਤਰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਐਸਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਯੋਗਿਕ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਬੁਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਲਫ਼ਜ਼ਾਵਲੀ ਚੰਗੇ-ਭਲਿਆਂ ਦੇ ਹੋਸ਼ ਉਡਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਮਨੋ-ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਉਹ ਇਕ ਗਹਿਨ-ਗੰਭੀਰ ਗਿਆਨ-ਅਵਸਥਾ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨਿਨ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਰਗੇ ਦੂਰ-ਦਰਾਜ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਸਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਨੇਹਾ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਅਨਿਨ ਤੇ ਮਨਚਾਹੀ ਭਗਤ ਸੀ। ਪਰ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਉਸ ਦੁਆਲਿਓਂ ਮਾਤਾ ਕਲਿਆਣੀ ਦੇ 'ਦੁਰਗਾ ਕਵਚ' ਦੀ ਸੁਰਖਸ਼ਾ ਦਾ ਘੇਰਾ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਉਸ ਨੂੰ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚੋਂ ਖਾਰਜ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਤਾ ਕਲਿਆਣੀ ਖੁਦ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਨਾਰਾਕਸ਼ੀ ਦਾ ਰਾਹ ਚੁਣਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਵਜੋਂ ਨੇਹਾ ਆਪ ਵੀ ਸਮਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮਾਤਾ ਵਰਗੇ ਉਸ਼ਟੰਡਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਕਲਿਆਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਉਸ ਦੇ ਉਸ਼ਟੰਡ ਦਾ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਇਕਬਾਲ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਇਸ ਉਪ-ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਾ ਵਿਅੰਗ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਉਪ-ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਵਿਚ ਦੋ ਉਪ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਹਨ। ਇਹ ਉਪ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਕੁਝ ਐਸੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀਆਂ ਸੂਚਕ ਹਨ ਜੋ ਅਗਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਪਈ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਮਾਤਾ ਕਲਿਆਣੀ ਵਰਗੇ ਉਸ਼ਟੰਡਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਉਦੋਂ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਮੁੱਚੀ ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਿਤ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਨ ਦਾ ਇਲਾਜ ਚਤੁਰ ਵਿਅਕਤੀ ਧਾਰਮਿਕ-ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਉਸ਼ਟੰਡਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਡੌਲਦੇ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਵਿਚੋਂ ਉਘੜਦੇ ਕਾਲ-ਕੁੰਡ ਵਾਂਗ ਮਾਤਾ ਕਲਿਆਣੀ ਦੇ ਸਬਜ਼-ਬਾਗ਼ ਵੀ ਕਾਲ-ਕੁੰਡ ਹੀ ਹਨ।

ਦੂਜੀ ਉਪ-ਸੰਰਚਨਾ ਅਧਿਆਤਮ ਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਭੇਦ ਸਬੰਧੀ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਕਲਿਆਣੀ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਇਸ ਭੇਦ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਂਦਾ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਕ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਜਵਲਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਇਕ ਤਨਜ਼ੀਆ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਹੈ। ਇਹ ਵੇਖਣ-ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਦਰਅਸਲ ਹੈ ਨਹੀਂ।

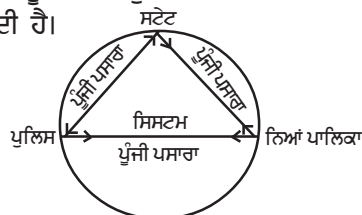
ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਦੀ ਸ਼ਿਲਪ ਨਾਵਲ ਦੀ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਗਹਿਰਾਈ ਦਾ ਅਯਾਮ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਖ਼ਾਸ ਜੁਗਤ ਹੈ। ਤਣਾਉ, ਟਕਰਾਉ, ਕਟਾਖ਼ਸ਼, ਵਿਡੰਬਨਾ, ਵਿਅੰਗ ਤੇ ਅੰਤਰਪਾਠ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਸੀਂ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਪੈਰਾਡਾਈਮ ਦੀ ਚਰਚਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਰਹਿ ਗਿਆ ਮਸਲਾ ਬੁਣਤੀ ਦਾ। ਬੁਣਤੀ ਦੀ ਹੋਂਦ, ਅਣਹੋਂਦ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਸਵਾਲ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਬੁਣਤੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਾਵਲ ਜਾਂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਸੂਖਮ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਜਾਂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਸੁਝਾਉਣ ਦਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ, ਸੋਚਾਂ ਜਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਜ਼ਰੀਆ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਬਿਰਤਾਂਤ, ਵਰਣਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗਿਆਤ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਸੰਭਵ ਨਾ ਬਣ ਸਕੇ। 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਇਸ ਦੇ ਤੱਥ ਹਨ ਜੋ ਏਨੇ ਵਿਵਿਧ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਕ ਹਨ ਕਿ ਹੋਰ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦੁਜ਼ੈਲੀ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਸਮਾਜ-ਤੰਤਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਅਮਾਨਵੀਅਤ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਟੇਕ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਿੱਦਤ ਨਾਲ ਚਿਤਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਕਾਰਜ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਤੇ ਪੁਨਰਗਠਨ ਰਾਹੀਂ ਇੰਜ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜਗਿਆਸਾ ਨੂੰ ਸਾਣ ਉਤੇ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਗਾਲਪਨਿਕ ਰਹੱਸ ਵਿਭਿੰਨ ਪੈਂਤੜਿਆਂ ਵਿਚ ਉਸਰਦੇ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਟੁੱਟਦੇ ਵੀ, ਨਾਵਲ ਦੀ ਪਕੜ ਦੇ ਹਿਤ ਵਿਚ।

‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੈਰਾਡਾਇਮ

ਡਾ.ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਢੀਂਗਰਾ

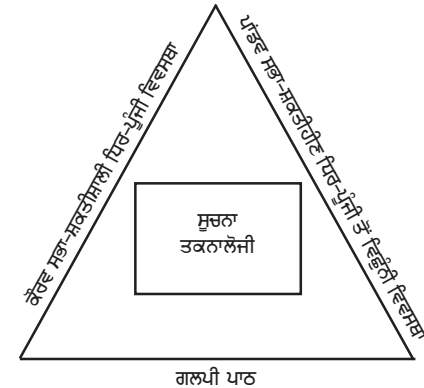
ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਜਗਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਦਾ ਮੁਹਤਾਜ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਗਲਪੀ ਪਾਠਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉਸ ਨੇ ਸੂਚਨਾ ਮੂਲਕ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਘਾੜਤ ਘੜੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੂਚਨਾ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਗਲਪ ਵਿਚ ਢਾਲ ਕੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਘਾੜਤ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਲਪੀ ਪਾਠ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗਲਪੀ ਘਾੜਤਾਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪਾਠਕ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਥਾਨਕ ਤੇ ਕਥਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਆਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਲਗਭਗ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਕਥਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮੁੱਲਵਾਨ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲੋਂ ਮੁੱਲਵਾਨ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਪੂਰਾ ਸਿਸਟਮ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਸਟਮ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਹੀ ਰਚਨਾਕਾਰ ਇਸ ਪਾਠ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੂਚਨਾ ਮੂਲਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਘਾੜਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਆਮ ਤੌਰ ’ਤੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਪਾਠ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੁਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਜੁਗਤ ਵੀ ਵਰਤੀ ਹੈ। ਗਲਪਕਾਰ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਚਾਰਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਸੂਚਨਾ ਮੂਲਕ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਈ ਰੂਪ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੈਰਾਡਾਇਮ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੈਰਾਡਾਇਮ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਪਰਤਾਂ ਫੋਲਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਜੇ ਇਸ ਪਾਠ ’ਤੇ ਸਰਸਰੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਸਟੇਟ+ਪੁਲਿਸ+ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ ਸਿਸਟਮ ਦਾ ਇਕ ਜੁੱਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੁੱਟ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਖਾਸਾ ਹੈ। ਪੁੰਜੀ ਪਸਾਰਾ ਇਸ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਕਿਸ ਹੱਕ ਤੱਕ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਬਾਹ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਪਾਠ ਦੇ ਹਰ ਵੇਰਵੇ ਤੋਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੁੰਜੀ ਇਕ ਵਾਇਰਸ ਵਾਂਗ ਇਸ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ’ਤੇ ਅਸੀਂ ਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ’ਤੇ ਸਾਡਾ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚਾ ਉਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਾਰੇ ਸਬ ਢਾਂਚੇ ਇਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਘਟਨਾ ਭਾਵੇਂ ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਘਟਨਾ ਪਿੱਛੇ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਖੁਲ੍ਹਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਲੜੀ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਰਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤੰਤਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦੀ ਹੈ। ਗਲਪਕਾਰ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪਾਸਾਰੇ ਵਿਚੋਂ ਅਜਿਹੀ ਚੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਪੋਲ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਟਾਰਗੈਟ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਤੇ ਟਾਰਗੈਟ ਵੀ ਉਹ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਹੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਬਣਤਰ ਹੇਠਲੇ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਵਿਚ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਕੌਰਵ ਸਭਾ ਬਨਾਮ ਸਟੇਟ+ਪੁਲਿਸ+ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ = ਸਿਸਟਮ/ਪੁੰਜੀ

ਪੁੰਜੀ ਜਦੋਂ ਸਿਸਟਮ ਦਾ ਧੁਰਾ ਬਣਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਖੁਦ ਘੜਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਸੂਚਨਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਡੇ ਲਈ ਓਪਰੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਤਲ, ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਤੰਤਰ ਦਾ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਵਜੋਂ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇਣਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਤੰਤਰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਨੈੱਟ ਵਰਕਿੰਗ ਬਣਾਈ ਬੈਠੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੁੰਜੀ ਤੋਂ ਵਿਰਵੇ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ। ‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’ ਵਿਚ ਇਕ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪ ਸਥਿਤੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਵੇਦ ਪਰਿਵਾਰ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨੀਰਜ ਹਰੀ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਪਰਿਵਾਰ ਖਾਂਦੇ-ਪੀਂਦੇ ਹਨ। ਵੇਦ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨੀਰਜ ਹਰੀ ਵਧੇਰੇ ਪੁੰਜੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ। ਡਾਕੇ ਦੀ ਘਟਨਾ ਵੇਦ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਪੁੰਜੀ ਤੋਂ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਰਵਾ ਕਰਕੇ ‘ਮਜ਼ਬੂਰ’ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਸਭਾ ਤਾਂ ਪੁੰਜੀ ਦੀ ਧਿਰ ਬਣ ਕੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿਚ ਹੈ ਜਦਕਿ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਧਿਰ ਟੁੱਕੀ ਵੱਢੀ ਅਵਾਮੀ ਧਿਰ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਧਿਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਵੀ ਵਿਰਵੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਝੂਠੀ ਆਸ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਵੱਲ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੇਠਲੇ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

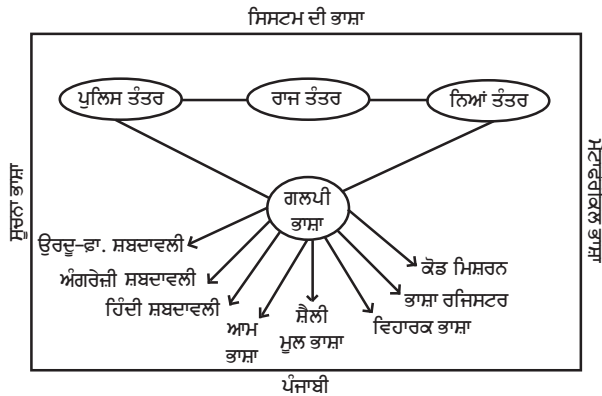
ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਾਠ ਮੰਲ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਦੋ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਉਸ ਦਾ ਆਮ ਕੇਂਦਰੀ ਘੇਰਾ, ਜਿਥੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਆਮ ਪਾਠਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪਾਠ ਦੇ ਪੈਗਾਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਦਿਸ਼ਾ ਕੇਂਦਰਮੁਖੀ ਘੇਰਾ (Centripetal) ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਅਸੀਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕੀ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਖੋਜਦੇ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਕਿਰਤ ਦੇ ਗਹਿਨ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹਦੇ ਅਸਲੀ ਅਰਥ ਛੁਪੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਬਾਹ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਅਤੇ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਮਰਮ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਨਾਵਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੀ ਫਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਜੋੜ ਮੇਲ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿਕ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚਲੇ ਪੈਰਾਡਾਇਮ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਤੋੜ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ੋਰ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸੰਕੇਤਕ ਭਾਸ਼ਾ, ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਜਨਬੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪਰਾਹਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਵਲ ਇਕ ਸੁਜੇਤ ਰਚਨਾ ਹੈ ਤੇ ਸੁਜੇਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮਠਾਰ ਮਠਾਰ ਕੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰਹੱਸਮਈ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲ ਜਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਨਬੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨਾਲੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ 'ਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਵਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਰਲ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਵਾਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਬਿੰਬ, ਧੁਨੀਆਂ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਚਿਹਨ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਵਾਹਨ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਨਾਵਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ, ਕਾਰਜਾਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋ ਕੇ ਗਲਪ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

II

‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੂਚਨਾ ਮੂਲਕ ਨਾਵਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪਾਠ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗਲਪੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਰਜਿਸਟਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਟਾਫੋਰੀਕਲ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਲੇਖਕ ਸੁਣਾਉਣ ਜਾਂ ਉਚਾਰਨੀ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਲਪੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪ ਹੇਠਲੇ ਖਾਕੇ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ :

ਉ. ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਦੁਹਰਾਓ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਉੱਘਾ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਕਬਾਇਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮੁੰਡਾ ਅਤੇ ਆਰੀਆ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਦੁਹਰਾਓ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤਕ ਲੈਅ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਗਲਪੀ ਪਾਠਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਦੁਹਰਾਓ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦਬਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੁਹਰਾਓ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਿਚ ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਦੁਹਰਾਓ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਇਕੋ ਅਰਥ ਵਾਲੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਇਕੱਠੇ ਆ ਕੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ :

ਉ. ਇਕ ਸ਼ਬਦੀ ਦੁਹਰਾਓ

ਦੌੜਾ ਦੌੜਾ, ਜੋੜ ਜੋੜ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ, ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ, ਕੌਣ ਕੌਣ, ਮੋਟੀ ਮੋਟੀ, ਰੋਕਦੇ ਰੋਕਦੇ, ਥੋੜਾ ਥੋੜਾ, ਜੋ ਜੋ, ਕੋਹ ਕੋਹ, ਮੋਟੇ ਮੋਟੇ, ਕੌੜਾ ਕੌੜਾ, ਸੋਚਦੇ ਸੋਚਦੇ, ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ, ਨਾਲ ਨਾਲ, ਜਿਸ ਜਿਸ, ਜਿਓਂ ਜਿਓਂ, ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ, ਤਿਓਂ ਤਿਓਂ, ਸਿਮ ਸਿਮ, ਇਕ ਇਕ, ਕਿਸ ਕਿਸ, ਕਿਥੇ ਕਿਥੇ, ਕਈ ਕਈ, ਲੀਰ ਲੀਰ, ਵੀਹ ਵੀਹ, ਕਿੰਨੇ ਕਿੰਨੇ, ਪਿਲਾ ਪਿਲਾ, ਇਕੱਲੇ ਇਕੱਲੇ, ਬਿਟਰ ਬਿਟਰ, ਮਿੰਟ ਮਿੰਟ, ਮਿਸਾ ਮਿਸਾ, ਤਿਣਕਾ ਤਿਣਕਾ, ਖਿਲ ਖਿਲ, ਪਿਆ ਪਿਆ, ਸਿਆਣੇ ਸਿਆਣੇ, ਜਿਹੜਾ ਜਿਹੜਾ, ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ, ਪੰਜਾਹ ਪੰਜਾਹ, ਭਰਾ ਭਰਾ, ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ, ਚਾਰ ਚਾਰ, ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ, ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ, ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ, ਕਰ ਕਰ, ਜਾ ਜਾ,

ਕਦੇ ਕਦੇ, ਭਾਂ ਭਾਂ, ਅੰਗ ਅੰਗ, ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ, ਦੇਖਦੇ ਦੇਖਦੇ, ਪੈਰ ਪੈਰ, ਫੜ ਫੜ, ਥਾਂ ਥਾਂ, ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਤਾੜ ਤਾੜ, ਅੱਡ ਅੱਡ, ਮਾਰ ਮਾਰ, ਵਾਰ ਵਾਰ, ਪੁਛ ਪੁਛ, ਛੇ ਛੇ, ਮੁਛਤ ਮੁਛਤ, ਨਾਲ ਨਾਲ, ਸਾਫ ਸਾਫ, ਸੋਚ ਸੋਚ, ਬੈਠੇ ਬੈਠੇ, ਪਾਈ ਪਾਈ, ਉਚੀ ਉਚੀ, ਖੇਰੂੰ ਖੇਰੂੰ, ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ, ਉਡਦੀ ਉਡਦੀ, ਉਚਾ ਉਚਾ, ਪੈਸਾ ਪੈਸਾ, ਪੰਜਾਹ ਪੰਜਾਹ, ਪੰਜ ਪੰਜ, ਜਲਦੀ ਜਲਦੀ, ਲੋ ਲੋ, ਦਮ ਦਮ, ਤੋਲੇ ਤੋਲੇ, ਵੱਢ ਵੱਢ, ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ, ਸੌਕ ਸੌਕ, ਘਰ ਘਰ, ਸੁਣ ਸੁਣ, ਘੰਟੇ ਘੰਟੇ, ਹਰਲ ਹਰਲ, ਮਾਰ ਮਾਰ, ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ, ਹਾਰੇ ਹਾਰੇ, ਝੁਕ ਝੁਕ, ਸਹਿੰਦੀ ਸਹਿੰਦੀ, ਪੜ੍ਹ ਪੜ੍ਹ, ਬੱਲੇ ਬੱਲੇ, ਗੱਲੀ ਗੱਲੀ, ਘੜੀ ਘੜੀ, ਬੁਰੇ ਬੁਰੇ, ਦਰ ਦਰ, ਬੁੜ ਬੁੜ, ਪਰਲ ਪਰਲ, ਜ਼ਰੂਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ, ਲੰਘਦੇ ਲੰਘਦੇ, ਤਾਜ਼ੀ ਤਾਜ਼ੀ, ਹੁਬਕੀ ਹੁਬਕੀ, ਉਪਰ ਉਪਰ, ਚੱਪਾ ਚੱਪਾ, ਚੀਕ ਚੀਕ, ਕੁੱਟ ਕੁੱਟ, ਉਖੜੀ ਉਖੜੀ, ਧੱਕ ਧੱਕ, ਭਗਤ ਭਗਤ, ਡਰ ਡਰ, ਘਸਾ ਘਸਾ, ਮਹੀਨੇ ਮਹੀਨੇ, ਗੱਦ ਗੱਦ, ਪਲੇਸ ਪਲੇਸ, ਤੁਪਕਾ ਤੁਪਕਾ, ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਮਹਿੰਗੀਆਂ, ਭੈੜੇ ਭੈੜੇ, ਹਫਤਾ ਹਫਤਾ, ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ, ਖਾਂਦਾ ਖਾਂਦਾ....

ਅ. ਦੁਹਰਾਓ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪੈਟਰਨ ਇਹ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਦੋ ਵਿਭਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਇਕੋ ਅਰਥ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੁਹਰਾਓ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ੈਲੀ ਮੂਲਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਹਰਾਓ ਪੈਟਰਨ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾਣ ਦੀ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਜੋੜ ਮੇਲ ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ, ਦੂਸਰੀ ਹਿੰਦੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਉਰਦੂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਜੋੜ ਮੇਲ ਪੈਟਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹਨ। ‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’ ਵਿਚ ਸੂਚਨਾ ਮੂਲਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿਤ ਜਾਂ ਫਿਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵੇਲੇ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਸ਼ੈਲੀ ਮੂਲਕਤਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਚੋਟ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਮੂਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬਣੇ ਬਣਾਏ ਪੈਟਰਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਨਵੇਂ ਪੈਟਰਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਪੈਟਰਨ ਘੜਨ ਦੇ ਜਤਨ ਵੀ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਦੁਹਰ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਅ. ਦੋ ਭਿੰਨ ਅਰਥੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਦੁਹਰਾਓ

ਨੌਕਰ ਚਾਕਰ, ਦੋਸਤਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ, ਕਾਗਜ਼ ਪੱਤਰ, ਸਾਧ ਸੰਤ, ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ, ਲੜਾਈ ਝਗੜੇ, ਜਾਣ ਪਹਿਚਾਣ, ਸਰਕਾਰੇ ਦਰਬਾਰੇ, ਦੇਖ ਭਾਲ, ਡਿਗਦੇ ਢਹਿੰਦੇ, ਮਰਿਆਂ ਖਪਿਆਂ, ਅਨਪੜ੍ਹ ਗਵਾਰ, ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ, ਤੁਰਨਾ ਫਿਰਨਾ, ਕੰਮ ਕਾਜ, ਮਿੱਟੀ ਘੱਟਾ, ਰੌਂਦੇ ਕੁਰਲਾਂਦੇ, ਪੈਸਾ ਧੋਲਾ, ਚੀਕ ਚਿਹਾੜਾ, ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ, ਤਨ ਦੇਹੀ, ਸੰਗ ਸਰਮ, ਸਾਕ ਸਬੰਧੀ, ਵਹਿਮ ਭਰਮ, ਸੱਕਾਂ ਸੁਸ਼ਕਾਂ, ਸਾਫ ਸੁਥਰਾ, ਯਾਰ ਦੋਸਤ, ਨਹਾ ਧੋ, ਰੌਣਕ ਮੇਲਾ, ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀਆਂ, ਮੌਜ ਮਸਤੀ, ਚੰਗ ਰੋਗਨ, ਭੋਸ ਭੁਸ਼ਾ, ਸਿੱਧੀ ਸਪਾਟ, ਵਧਣ ਫੁੱਲਣ, ਨੰਗ ਮਲੰਗ, ਹਾਸਾ ਮਜ਼ਾਕ, ਤਿਥ ਤਿਓਹਾਰ, ਮੌਜ ਮੇਲਾ, ਗੋਲੀ ਸਿੱਕਾ, ਕੰਮੀਂ ਕਾਰੀਂ, ਨਹਾਉਣ ਧੋਣ, ਨਚਦਾ ਟਪਦਾ, ਕੱਪੜੇ ਲੀੜੇ, ਗਲ ਸੜ, ਟਹਿਲ ਸੇਵਾ, ਚੰਗੀ ਭਲੀ, ਪਾਠ ਪੂਜਾ, ਧੂਹ ਘੜੀਸ, ਮਿੰਨਤ ਤਰਲਾ, ਗਿਲੇ ਸਿਕਵੇ, ਕਾਲੇ ਕਲੋਟੇ, ਹੜ ਬੜਾ, ਹੋਸ਼ੇ ਹਵਾਸ, ਦਵਾਈ ਬੂਟੀ, ਇਤਰ ਫਲੇਲ, ਰੇਹੜੀ ਡਾਬਿਆਂ, ਪਾਲਣ ਪੋਸਣ, ਬਿਜਨਸ ਵਿਉਪਾਰ, ਬਾਗੋਂ ਬਾਗ, ਚੁਸਤ ਚਲਾਕ, ਭਜਨ ਬੰਦਗੀ, ਧੂਫ ਬੌਤੀ, ਬੱਕ ਹਾਰ, ਲੁੱਟਾਂ ਖੋਹਾਂ, ਖਾਣ ਪੀਣ, ਤੋੜ ਭੰਨ, ਲੁੱਟ ਖਸੁੱਟ, ਘਸੀ ਪਿਟੀ, ਭੱਜ ਨੱਠ, ਤਾਲ ਮੇਲ, ਚੋਰੀ ਡਾਕਾ, ਡਰਿਆ ਸਹਿਮਿਆ, ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ, ਅੜੇ ਬੁੜੇ, ਲੰਘਦੇ ਵੜਦੇ, ਲੁਕ ਛਿਪ, ਛਲ ਫਰੋਬ।

ੲ. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਦੁਹਰਾਓ ਪੈਟਰਨ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਰੋਧਾਥ ਮੂਲਕ ਪੈਟਰਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ

ਵਿਹਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਹਿਜ ਅੰਗ ਹਨ। 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਕੁਝ ਕੁ ਪੈਟਰਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ੈਲੀ ਮੂਲਕਤਾ ਕਰਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ :

੬. ਵਿਰੋਧਾਰਥੀ ਸ਼ਬਦ ਦੁਹਰਾਓ

ਘਾਟ ਵਾਧ, ਅੱਖੇ ਸੌਖੇ, ਏਧਰ ਓਧਰ, ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ, ਨਵੇਂ ਪੁਰਾਣੇ, ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ, ਕੱਚੇ ਪੱਕੇ, ਆਮਦ ਦਰਾਮਦ, ਲੈ ਦੇ, ਬੁਰਾ ਭਲਾ, ਜ਼ਮੀਨ ਅਸਮਾਨ, ਛੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ, ਚੰਗੇ ਮਾੜੇ, ਨਫੇ ਨੁਕਸਾਨ, ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ, ਬੈਠਣ ਉਠਣ, ਗਰਮੀ ਸਰਦੀ, ਅਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ, ਜਨਮ ਮਰਨ, ਲੰਬੇ ਚੌੜੇ, ਦੂਰੋਂ ਨੇੜਿਓਂ, ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ।

ਸ. ਦੁਹਰਾਓ ਮੂਲਕਤਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਦੋ ਵਿਭਿੰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੀ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ਬਦ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਦੂਜਾ ਸ਼ਬਦ ਨਿਰਾਰਥਕ ਭਾਵ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪਹਿਲੇ ਨੂੰ ਉਹ ਤਾਕਤਵਰ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਬਦ 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅੰਗ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਜੋੜ ਮੇਲ ਬਣਾ ਕੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੈਰਾਡਾਇਮ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਦੁਹਰਾਓ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ :

ਸ. ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀ ਬਦਲਵਾਂ ਦੁਹਰਾਓ

ਜਕੋ ਤਕੀ, ਅਤੇ ਥੁੜੇ, ਪੁੱਛ ਗਿੱਛ, ਰੁਲ ਖੁਲ, ਨਿੱਕ ਸੁੱਕ, ਘੁਸਰ ਮੁਸਰ, ਗਾਲੀ ਗਲੋਚ, ਅੱਡ ਵਿੱਢ, ਲੱਥ ਪੱਥ, ਉੱਘ ਸੁੱਘ, ਝੱਟ ਪੱਟ, ਚੁੱਪ ਚਾਪ, ਡੱਬ ਖੱਡਬਾ, ਜੱਦੋ ਜਹਿਦ, ਮੱਲੋ ਮੱਲੀ, ਰੋਣ ਧੋਣ, ਇੱਕੜ ਦੁੱਕੜ, ਸੁੱਖ ਸਾਂਦ, ਰਫਾ ਦਫਾ, ਛਾਈਂ ਮਾਈਂ, ਆਨੇ ਬਹਾਨੇ, ਟੌਰੁ ਟੱਪਾ, ਟਾਵਾਂ ਟੱਲਾ, ਨੌਕ ਝੋਕ, ਝੂਠ ਮੂਠ, ਹੱਕਾ ਬੱਕਾ, ਖੁਰਦ ਬੁਰਦ, ਨੀਮ ਖੀਮ, ਭੀੜ ਭੜੱਕਾ, ਗੁੰਮ ਸੁੰਮ, ਮੁੰਡਿਆਂ ਖੁੰਡਿਆਂ, ਤੁੱਥ ਮੁੱਥ, ਗੁੱਥਮ ਗੁੱਥਾ, ਹੀਮ ਕੀਮ, ਬਣ ਠਣ, ਘੜੀ ਮੁੜੀ, ਉਟ ਪਟਾਂਗ, ਲੁੱਟ ਖਸੁੱਟ, ਆਨੇ ਬਹਾਨੇ, ਧਰਮੀ ਕਰਮੀ, ਰੁਲ ਖੁਲ, ਰੱਜਿਆ ਪੁੱਜਿਆ, ਵੇਚੀ ਵੱਟੀ।

ਹ. ਕੁਝ ਦੁਹਰਾਓ ਮੂਲਕ ਸ਼ਬਦ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੁਹਰਾਓ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਅੰਗ ਇਕੋ ਕਿਰਿਆ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਦੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਵੀ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਿਛੇਤਰ ਪਹਿਲੇ ਅੰਗ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਏਸੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਮੂਲ ਕਿਰਿਆ ਵਾਂਗ ਸ਼ਬਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਬਦ 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅੰਗ ਹਨ :

ਹ. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਰੂਪੀ ਦੁਹਰਾਓ

ਸ਼ਰਮੋਂ ਸ਼ਰਮੀਂ, ਦੇਖੋ ਦੇਖੀ, ਘਰੇ ਘਰੀ, ਟੋਕ ਟਕਾਈ, ਤੁਨੇ ਤੁਨਾਏ, ਫੜ ਫੜਾਈ, ਖੋਲ੍ਹ ਖੁਲ੍ਹਾਈ, ਰਾਤੋ ਰਾਤ, ਸੁਣੇ ਸੁਣਾਏ, ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ, ਨਾਮੇ ਨਿਸ਼ਾਨ, ਧਰ ਧਰਾਈ, ਵੱਧੋ ਵੱਧ, ਘੱਟੋ ਘੱਟ, ਭੁੱਲ ਭੁਲੇਖੇ, ਦਬ ਦਬਾ, ਠੀਕ ਠਾਕ, ਗੁਣ ਗਾਣ, ਲਹੁ ਲੁਹਾਨ, ਚੁੱਪ ਚਾਪ, ਧੜਾ ਧੜ, ਹੱਥੋ ਹੱਥ, ਮੂੰਹ ਮੁਹਾਂਦਰਾ, ਘੁੰਮ ਘੁੰਮਾ, ਜਾਣੋ ਜਾਣ, ਸਮਝਣ ਸਮਝਾਉਣ, ਚਿੱਤ ਚੇਤੇ, ਧਰੀਆਂ ਧਰਾਈਆਂ, ਲੀਰੋ ਲੀਰ, ਗਹਿਮਾ ਗਹਿਮੀ, ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ, ਜਾਣੀ ਜਾਣ, ਤਾਬੜ ਤੋੜ, ਜਿਉਂਦਾ ਜਾਗਦਾ, ਜਲਸੇ ਜਲੂਸਾਂ, ਫੈਲ ਫੁਬੀਲੇ, ਵੇਲੇ ਕੁਵੇਲੇ, ਬਣਿਆ ਬਣਾਇਆ, ਅਮਨ ਅਮਾਨ, ਖੁਨ ਖਰਾਬਾ, ਰੀਸੋ ਰੀਸ, ਗਾਹੇ ਬਗਾਹੇ, ਗਿੜ ਗਿੜਾਇਆ, ਘੜਿਆ ਘੜਾਇਆ, ਮੱਲੋ ਮੱਲੀ, ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੇ।

ਕ. ਕੁਝ ਦੁਹਰਾਓ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਇਕ ਅਰਥੀ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿਸੇ ਸੁਤੰਤਰ ਸੰਬੰਧਾਂਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸੁਤੰਤਰ ਅੰਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਦੁਹਰਾਓ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਵਿਚ

ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਦੁਹਰਾਓ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਦੁਹਰਾਓ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਦੋਵੇਂ ਅੰਗ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂਸ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਸੂਚਨਾ ਮੂਲਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ :

ਕ. ਮਧੇਤਰ ਵਧਾਵਾਂ ਦੁਹਰਾਓ

ਨੌਂ ਬਰ ਨੌਂ, ਭੈੜੀ ਤੋਂ ਭੈੜੀ, ਮਨ ਹੀ ਮਨ, ਹੱਥ 'ਤੇ ਹੱਥ, ਸਾਹ ਵਿਚ ਸਾਹ, ਇਕ 'ਤੇ ਇਕ, ਘੰਟੇ ਦੇ ਘੰਟੇ, ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਢੇ ਗਿਆਰਾਂ, ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਾਂ, ਘੰਟੇ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ, ਕਦੇ ਨਾ ਕਦੇ, ਸੁਨੇਹੇ 'ਤੇ ਸੁਨੇਹਾ, ਕੜੀ ਨਾਲ ਕੜੀ, ਘੜੀ ਦੇ ਘੜੀ, ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਬਾਰਾਂ, ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ, ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ, ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਕਿਵੇਂ, ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਹਿਸਾਬ, ਲੱਖ ਦੇ ਲੱਖ, ਅਸਾਮੀ ਵਰਗੀ ਅਸਾਮੀ, ਖਤਰਾ ਹੀ ਖਤਰਾ, ਪੈਂਗ 'ਤੇ ਪੈਂਗ, ਸੁਖ ਹੀ ਸੁਖ, ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ, ਭਾਰੀ ਤੋਂ ਭਾਰੀ, ਹੋਣਾ ਹੀ ਹੋਣਾ, ਫੋਨ 'ਤੇ ਫੋਨ, ਕਦਮ ਨਾਲ ਕਦਮ, ਕਮਲੇ ਤੋਂ ਕਮਲਾ, ਦਿਲ ਹੀ ਦਿਲ, ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ, ਮਹੀਨੇ ਡੇਢ ਮਹੀਨੇ, ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਮਹੀਨੇ, ਕੰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੰਮ, ਵਾਅਦੇ 'ਤੇ ਵਾਅਦਾ, ਮਰਿਆ ਨਾਲ ਮਰਿਆ, ਹੋਣਾ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਕਮਲੇ ਤੋਂ ਕਮਲੇ, ਦੁੱਧ ਦਾ ਦੁੱਧ, ਪਾਣੀ ਦਾ ਪਾਣੀ, ਓਥੇ ਦਾ ਓਥੇ, ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ, ਖੁਸ਼ਕੀ ਹੀ ਖੁਸ਼ਕੀ, ਬਾਰਾਂ ਸਾਢੇ ਬਾਰਾਂ, ਨਹੀਂ ਬਈ ਨਹੀਂ, ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਰਹਿਣਾ, ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ, ਸਹੂਲਤਾਂ ਉਪਰ ਸਹੂਲਤਾਂ, ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ, ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ, ਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਕਾਰਾਂ, ਰਿਆਇਤਾਂ ਨਾਲ ਰਿਆਇਤਾਂ, ਕਰਦਾ ਹੀ ਕਰਦਾ, ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰ, ਖਰਚਾ ਹੀ ਖਰਚਾ, ਦਿੱਕਤਾਂ ਹੀ ਦਿੱਕਤਾਂ, ਘੜੀ ਦੇ ਘੜੀ, ਆਏ ਕਿ ਆਏ, ਮਾੜੇ ਤੋਂ ਮਾੜੇ, ਹੱਥਾਂ 'ਤੇ ਹੱਥ, ਸੌ ਦੋ ਸੌ, ਵਿਹਲ ਹੀ ਵਿਹਲ, ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ, ਤਰੀਕਾਂ 'ਤੇ ਤਰੀਕਾਂ, ਭੈੜੇ ਤੋਂ ਭੈੜੇ, ਫੜ ਤੇ ਫੜ, ਓਥੇ ਦਾ ਓਥੇ, ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ, ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਦਿਲ, ਹੋਣੀ ਹੀ ਹੋਣੀ, ਬੇਵਕੂਫ ਤੋਂ ਬੇਵਕੂਫ, ਹੂ-ਬ-ਹੂ, ਆਂਢੀ-ਗੁ-ਆਂਢੀ, ਦਿਨ-ਓ-ਦਿਨ, ਟਾਲ-ਮ-ਟੋਲ, ਆਲੇ-ਦੁ-ਆਲੇ, ਆਨੇ-ਬ-ਆਨੇ, ਗੁਣੇ-ਔ-ਗੁਣ।

III

ਅਗੇਤਰ ਮੂਲਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਅਗੇਤਰ ਮੂਲਕ ਸ਼ਬਦ ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਇਕ ਖਾਸੀਅਤ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਗੇਤਰ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮੂਲ ਅਰਥ ਜਾਂ ਭਾਵ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਮੂਲ ਅਰਥ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਅਰਥ ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਵੀ ਮਦਦ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਦੋਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਘਾੜਤਾਂ ਘੜਨ ਦੀ ਅਥਾਹ ਸਮਰੱਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਅਗੇਤਰ ਮੂਲਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਕੁ ਅਗੇਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਵਰਤੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ/-ਅ,-ਅਣ,-ਬੇ,-ਬਾ,-ਬਦ,-ਦੁ-ਦੁਰ,-ਦੋ,-ਨ,-ਨਾ,-ਨਿਰ,-ਨਿ,-ਨਿਸ,-ਕ,-ਗੈਰ,-ਹਮ,-ਚੌਂ,-ਲ,-ਲਾ,-ਵਾ/ ਆਦਿ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ :

ਅਗੇਤਰ ਮੂਲਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

/-ਅ/

ਅ+ਲੌਕਿਕ, ਅ+ਪਵਿਤਰ, ਅ+ਹੰਕਾਰੀ, ਅ+ਸਫਲਤਾ, ਅ+ਸੁਰੱਖਿਅਤ, ਅ+ਸੰਭਵ, ਅ+ਸਿਧੇ, ਅ+ਸਮਰੱਥ, ਅ+ਸਾਧਾਰਨ, ਅ+ਭੋਲਤਾ, ਅ+ਸੁਭ, ਅ+ਛੂਤੀ, ਅ+ਸਥਾਈ, ਅ+ਸਭਿਆ।

/-ਅਣ/

ਅਣ+ਹੋਣੀ, ਅਣ+ਚਾਹੀ, ਅਣ+ਗਹਿਲੀ, ਅਣ+ਮਿਥੇ, ਅਣ+ਮੇਲ, ਅਣ+ਹੋਂਦ,

ਅਣ+ਦਾਹੜੀਆ, ਅਣ+ਭੋਲ, ਅਣ+ਜਾਣ।

/-ਬੇ, /-ਬਾ/ -ਬਦ/

ਬੇ+ਰੁਖੀ, ਬੇ+ਇਨਸਾਫੀ, ਬੇ+ਹੋਸ਼, ਬੇ+ਕਾਬੂ, ਬੇ+ਪ੍ਰਵਾਹੀ, ਬੇ+ਦਾਗ, ਬੇ+ਨਾਮੇ, ਬੇ+ਸ਼ੱਕ, ਬੇ+ਸ਼ਰਮੀ, ਬੇ+ਵਕਤੀ, ਬੇ+ਵਜ੍ਹਾ, ਬੇ+ਸਬਰੀ, ਬੇ+ਹਾਲ, ਬੇ+ਚੈਨੀ, ਬੇ+ਇਜ਼ਤੀ, ਬੇ+ਇਮਾਨ, ਬੇ+ਵਕੂਫੀ, ਬੇ+ਕਾਰ, ਬੇ+ਕਸੂਰ, ਬੇ+ਫ਼ਕਰ, ਬੇ+ਗੁਨਾਹ, ਬੇ+ਵਫ਼ਾਈ, ਬੇ+ਵਸ, ਬੇ+ਰੰਗ, ਬੇ+ਵਸਤਾ, ਬਾ+ਇੱਜ਼ਤ, ਬਾ+ਅਦਬ, ਬਦ+ਨਿਯਤੀ।

/-ਦੁ/-ਦੁਰ/-ਦੋ/

ਦੁ+ਭਰ, ਦੁਰ+ਦਸ਼ਾ, ਦੁਰ+ਗੰਧ, ਦੁਰ+ਵਰਤੋਂ, ਦੁਰ+ਗਤ, ਦੋ+ਚਿਤੀ।

/-ਨ/-ਨਾ/, /-ਨਿਰ/-ਨਿ/-ਨਿਸ਼/

ਨ+ਜਾਇਜ਼, ਨ+ਲਾਇਕੀ, ਨਾ+ਮਨਜ਼ੂਰ, ਨਾ+ਪੂਰਿਆ, ਨਾ+ਮਿਲਵਰਤਣ, ਨਿਰ+ਵਿਘਨ, ਨਿਰ+ਦਈ, ਨਿਰ+ਦੋਸ਼, ਨਿਰ+ਉਤਰ, ਨਿਰ+ਪੱਖਤਾ, ਨਿਰ+ਵਸਤਰ, ਨਾ+ਬਰਾਬਰੀ, ਨਿ+ਡਰ, ਨਿ+ਸ਼ੋਹ, ਨਿ+ਢਾਲ, ਨਿ+ਭਾਗੇ, ਨਿ+ਧੜਕ, ਨਿ+ਹੱਥੇ, ਨਿਸ਼+ਕਾਮ।

/-ਕ, -ਗ਼ੈਰ, -ਹਮ, -ਚੋ, -ਲ, -ਲਾ, -ਵਾ/

ਕ+ਪੁੱਤ, ਗ਼ੈਰ+ਕਾਨੂੰਨੀ, ਹਮ+ਰਾਜ਼, ਚੋ+ਰਾਹੇ, ਲ+ਵਾਰਸ, ਲਾ+ਪਰਵਾਹੀ, ਵਾ+ਵਰੋਲੇ।

IV

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸਵਰ ਮੂਲ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜੋੜ ਕੇ ਸੰਜੋਗੀ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਵਿਰੋਧਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚਲੀ ਇਸ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕਤਾ ਨੇ ਜਿਸ ਸੰਜਮ ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਇਹਦੀ ਰੂਪਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਬਹੁਤ ਸੰਜੋਗੀ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਸੰਜੋਗੀ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਢਾਲ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੂਲ ਸਵਰਾਂ /ਓ, ਅ, ਏ/ ਤੇ/-ਓ, ਓ, ਊ, ਊ, ਐ, ਐ, ਈ, ਈ, ਏ, ਏ/ ਨਾਲ ਸੰਜੋਗੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਘਾਤਤ ਘੜੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਸੰਜੋਗੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

/-ਓ, -ਓ, -ਊ, -ਊ

/-ਓ/ :

ਘਰ+ਓ, ਹਥ+ਓ, ਦਿਨ+ਓ, ਅਗ+ਓ, ਸਮਝ+ਓ, ਬਾਹਰ+ਓ, ਜਾਨ+ਓ, ਕਿਧਰ+ਓ, ਸਕੂਲ+ਓ, ਕਮਾਨ+ਓ, ਮੂੰਹ+ਓ, ਆਖ+ਓ, ਕੋਠੀ+ਓ, ਦਫ਼ਤਰ+ਓ, ਹਸਪਤਾਲ+ਓ, ਦਿੱਲੀ+ਓ, ਹੋਣ+ਓ, ਏਧਰ+ਓ, ਓਧਰ+ਓ, ਪਿੰਡ+ਓ, ਪਾਸਿ+ਓ, ਸਮਸਾਨ ਘਾਟ+ਓ, ਬਿਹਾਰ+ਓ, ਸ਼ਹਿਰ+ਓ, ਫੈਕਟਰੀ+ਓ, ਹੇਠ+ਓ, ਅੰਦਰ+ਓ, ਲਗਨ+ਓ, ਤਨ+ਓ, ਮਨ+ਓ, ਨਗਰ+ਓ, ਡਰ+ਓ, ਕਰਨ+ਓ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ+ਓ, ਤਿੰਨ+ਓ, ਹਾਈਕੋਰਟ+ਓ, ਬਾਂਹ+ਓ, ਗੱਡੀ+ਓ, ਗੱਦੀ+ਓ, ਨੀਂਦ+ਓ, ਕੰਮ+ਓ, ਨੌਕਰੀ+ਓ, ਤਹਿਸੀਲ+ਓ, ਬਾਣਿ+ਓ, ਵਸ+ਓ, ਹਵਾਲਾਤ+ਓ, ਅੱਖ+ਓ, ਅਦਾਲਤ+ਓ, ਦਿਨ+ਓ, ਵਧ+ਓ, ਵਲ+ਓ, ਹੋਣ+ਓ, ਲੈਨ+ਓ, ਉਪਰ+ਓ, ਵਰਤ+ਓ, ਤੁਹਾਥੋਂ, ਕਚਹਿਰੀ+ਓ, ਪਖ+ਓ, ਹੇਠ+ਓ, ਪਾਸਿ+ਓ, ਜੇਲ੍ਹ+ਓ, ਖੜਨ+ਓ, ਖਾਨਿ+ਓ, ਜਾਣ+ਓ, ਦੂਰ+ਓ, ਜਹਾਨ+ਓ, ਬਜ਼ਾਰ+ਓ, ਦਿਲ+ਓ, ਪਾਲਿ+ਓ, ਸਿਰ+ਓ, ਦਰਿਆ+ਓ, ਦਸਕ+ਓ, ਮੁੱਢ+ਓ, ਆਉਣ+ਓ, ਖਰੀਦਣ+ਓ, ਨੇੜ+ਓ।

/-ਓ/ :

ਖਪਾ+ਓ, ਬਖਸ਼+ਓ, ਆਖ+ਓ, ਖੜ+ਓ, ਪੁਛ+ਓ, ਚਾਹ+ਓ, ਸਮਝ+ਓ, ਸੁਣ+ਓ, ਮਿਲਣ+ਓ, ਸੰਭਾਲ+ਓ, ਕਰਾ+ਓ, ਚਲਨ+ਓ, ਕਮਲਿ+ਓ, ਮੁੰਡਿ+ਓ, ਕਰਵਾ+ਓ, ਜਾਣਿ+ਓ, ਬਣਿ+ਓ, ਮੰਨ+ਓ, ਛਡਾ+ਓ, ਮੁੜ+ਓ, ਨਬੋੜ+ਓ, ਬੋਟੀ+ਓ, ਦਿ+ਓ, ਸੰਭਲ+ਓ, ਮੁਕਾ+ਓ, ਤੋਰ+ਓ।

/-ਊ/ :

ਦਿਆਲ+ਊ, ਦਿ+ਊ, ਪ+ਊ, ਛੁਟ+ਊ, ਹੋ+ਊ, ਮਿਲ+ਊ, ਜਾ+ਊ, ਉਸਾਰ+ਊ, ਰਹ+ਊ।

/-ਐ, -ਐ/

/-ਐ/ :

ਪੜ੍ਹਨ+ਐ, ਹੋਣ+ਐ, ਹੋਨ+ਐ, ਦੇਨ+ਐ, ਆਪਣ+ਐ, ਦਿਤ+ਐ, ਆਇ+ਐ, ਹੋਇ+ਐ, ਕੀਤ+ਐ, ਪਤ+ਐ, ਲਾਹੁਣ+ਐ, ਪੁਛ+ਐ।

/-ਐ/ :

ਆਇ+ਐ, ਜਾਨ+ਐ।

/-ਈ, -ਈ, -ਏ, -ਏ/

/-ਈ/ :

ਦੋਹ+ਈ, ਛਾਲ+ਈ, ਹੱਥ+ਈ, ਮੰਜਿਲ+ਈ, ਦਿਨ+ਈ, ਕਾਗਜ਼+ਈ, ਪੱਤਰ+ਈ, ਥਾਂ+ਈ, ਉਕ+ਈ, ਰਾਹ+ਈ, ਗਲ+ਈ, ਪੈਰ+ਈ, ਅੱਖ+ਈ, ਛਾਂ+ਈ, ਮਾਂ+ਈ, ਰਾਤ+ਈ, ਮਿੰਟ+ਈ, ਸਕਿੰਟ+ਈ, ਗੋਡ+ਈ, ਲਿਆ+ਈ, ਕੰਮ+ਈ, ਰਖ+ਈ, ਲਿਜਾ+ਈ, ਪਾ+ਈ, ਜਾ+ਈ, ਦੇ+ਈ, ਦੇਵ+ਈ, ਪਾਸ+ਈ, ਬਲਣ+ਈ, ਸੁਖਾਵ+ਈ, ਕੰਨ+ਈ, ਹੋਰ+ਈ, ਰਜਵ+ਈ।

/-ਏ/ :

ਘਰ+ਏ, ਜੁਗਾੜੀ+ਏ, ਸੰਭਾਲ+ਏ, ਹਥਲ+ਏ, ਰਸੋਈ+ਏ, ਨਜ਼ਰੀ+ਏ, ਹਥਿਆ+ਏ, ਉਡੀਕ+ਏ, ਚੌਰਾਹ+ਏ।

/-ਈ/ : ਅਫ਼ਸਰ+ਈ, ਜਾਗ+ਈ।

/-ਏ/ : ਦਬਵ+ਏ, ਚੁਣਵ+ਏ।

V

ਰਜਿਸਟਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਘੜੀ ਸੰਕਲਪੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਨੇ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਨਵੀਂ ਸੰਕਲਪੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੁਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਲਪੀ ਪਾਠਾਂ ਵਿਚ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਸੂਚਨਾ ਮੂਲਕ ਨਾਵਲ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੰਜ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜੁੱਟ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਰਜਿਸਟਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ :

ਓ. ਪੁਲਿਸ ਤੰਤਰ

- ਅ. ਨਿਆਂ ਤੰਤਰ
- ੲ. ਸਿਹਤ ਸੇਵਾਵਾਂ
- ਸ. ਧਰਮ ਭਾਸ਼ਾ
- ਹ. ਪ੍ਰੈਸ ਭਾਸ਼ਾ

ੳ. ਪੁਲਿਸ ਤੰਤਰ ਦੀ ਰਜਿਸਟਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ :

ਪੁਲਿਸ ਤੰਤਰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਤੰਤਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਖੜਾ ਸੀ। ਪਰ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੰਤਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੁਖਾਵਾਂ ਬਦਲਾਓ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਫ਼ਾਰਸੀ-ਉਰਦੂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਾਰਨ ਅੱਜ ਵੀ ਇਸ ਤੰਤਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਇਹਨਾਂ 'ਤੇ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਹੈ। 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਤੰਤਰ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਧਿਰ ਹੈ, ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ :

ਪੁਲਿਸ ਪਾਰਟੀ, ਮੁਲਜ਼ਮ ਪਾਰਟੀ, ਤਫ਼ਤੀਸ਼ੀ, ਲਾਈਨ ਹਾਜ਼ਰ, ਵਿਭਾਗੀ ਕਾਰਵਾਈ, ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਕਰਨਾ, ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਮੁਲਜ਼ਮ, ਕਰਾਈਮ ਬਰਾਂਚ, ਦਰਖਾਸਤ ਦੀ ਡਰਾਫਟਿੰਗ, ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਮੈਡੀਕਲ, ਉਚ ਪੱਧਰੀ ਪੜਤਾਲ, ਹਵਾਲਾਤ, ਇਖਲਾਕੀ ਫ਼ਰਜ਼, ਪੁਲਿਸ ਨਿਯਮ, ਬੇੜੀ ਦਾ ਸੰਗਲ, ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਪਰਡੈਂਟ, ਸ਼ਨਾਖਤ ਪਰੋਡ, ਪੁਲਿਸ ਹਿਰਾਸਤ, ਮਿਸਲ ਮੁਆਇਨਾ, ਰਸਮੀ ਪੜਤਾਲ, ਜੇਰ ਸਮਾਇਤ, ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵਗਾਰਾਂ, ਕੈਮੀਕਲ ਐਗਜ਼ਾਮੀਨਰ, ਸ਼ਨਾਖਤੀ ਨਿਸ਼ਾਨ, ਪਰਦਾ ਦਰਜ ਕਰਾਉਣਾ, ਜੇਲ੍ਹ, ਬੈਰਕਾਂ, ਮੌਕੇ ਦਾ ਮੁਲਾਹਜਾ, ਮੁਲਜ਼ਮ, ਬਲਾਈਡ ਕੇਸ, ਮਜ਼ਰੂਬ, ਬਿਆਨ ਕਲਮ ਬੰਦ, ਵਾਕਾ, ਕਤਲ ਕੇਸ, ਇੰਜਰੀ ਰਿਪੋਰਟ, ਸਰਬ ਮੋਹਰ ਕਰਨਾ, ਦੋਸ਼ੀ, ਮੁੱਖ ਅਫ਼ਸਰ, ਮੁਢਲੀ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ, ਤਸਦੀਕ ਕਰਨਾ, ਸਾਜ਼ਿਸ਼ੀ, ਗਵਾਹ, ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ, ਪਰਚਾ ਕੱਟਣਾ, ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਬਿਆਨ, ਲਿਖਤ ਪੜ੍ਹਤ ਕਰਨੀ, ਕਾਗਜ਼ੀ ਕਾਰਵਾਈ, ਪੁਲਿਸ ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮ, ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹ, ਖੁਫੀਆ ਵਿਭਾਗ, ਮੁੜਵੀਂ ਕਾਰਵਾਈ, ਵਿਗੜ ਰਹੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਵਸਥਾ, ਇੰਟੈਰੋਗੇਟ ਕਰਨਾ, ਮੌਕਾ ਦੇਖਣਾ, ਦੋਸ਼ੀ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ, ਕੁਟਾਪਾ ਚਾੜ੍ਹਨਾ, ਰੈਡ ਅਲਰਟ, ਚੋਰੀਆਂ ਖੋਹਾਂ, ਮੁਜਰਮਾਨਾ ਵਾਰਦਾਤ, ਗੁੰਡਾ ਸਟਾਫ਼, ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਮੁਜਰਮ, ਹਥਕੜੀਆਂ, ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈਣੀ, ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਡਾਪੇ, ਸੂਹੀਏ, ਮੁਖਬਰ, ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਾ, ਗੋਸ਼ਵਾਰਾ, ਕੁਰਸੀ ਲਾਉਣੀ, ਘੋਟਾ ਲਾਉਣਾ, ਪੁੱਠਾ ਲਟਕਾਉਣਾ, ਛੋਟਾ ਬਾਣੇਦਾਰ, ਪੁਲਿਸ ਕਪਤਾਨ, ਬਾਣੇ ਦਾ ਰਿਕਾਰਡ, ਸੰਤਰੀ, ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਪੜਤਾਲ ਦੇ ਸਿੱਟੇ, ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੀ ਡਿਟੇਲ, ਭਗੌੜਾ ਮੁਲਜ਼ਮ, ਰਾਹਦਾਰੀ ਹਿਰਾਸਤ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੁਲਿਸ, ਪੁਲਿਸ ਮੁਖੀ, ਮੁਕਾਮੀ ਪੁਲਿਸ।

ਅ. ਨਿਆਂ ਤੰਤਰ ਦੀ ਰਜਿਸਟਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

ਨਿਆਂ ਤੰਤਰ 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਦੀ ਅਹਿਮ ਕੜੀ ਹੈ। ਸਮੁੱਚਾ ਨਾਵਲ ਨਿਆਂ ਤੰਤਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਿਆਂ ਦੀ ਆਸ 'ਤੇ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਆਂ ਤੰਤਰ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਕੇਸ, ਗਵਾਹੀਆਂ, ਪੁਲਿਸ, ਵਕੀਲ, ਜੱਜ, ਕੋਰਟਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਨਿਆਂ ਤੰਤਰ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਰਾਹੀਂ ਸੂਚਨਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਪੈਰ ਪੈਰ 'ਤੇ ਅਜਿਹੀ ਰਜਿਸਟਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕੀ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਰਾਹੀਂ ਡੀਕੋਡ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਚੋਖੀ ਗਿਣਤੀ ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਲੋਕ ਹਿਤ ਪਟੀਸ਼ਨ, ਮੁਦਈ ਧਿਰ, ਸਫਾਈ ਧਿਰ, ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ, ਜੁਰਮ ਛੁਪਾਉਣਾ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ, ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ, ਬਰੀ ਹੋਣਾ, ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ, ਮੁਕੱਦਮੇ ਬਾਜ਼ੀ, ਦੀਵਾਨੀ ਮੁਕੱਦਮੇਬਾਜ਼ੀ, ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਮੁਕੱਦਮੇ, ਸੈਸ਼ਨ ਕੋਰਟ, ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ, ਹਾਈ

ਕੋਰਟ, ਚੋਟੀ ਦੇ ਵਕੀਲ, ਅਸਾਮੀ, ਕਚਹਿਰੀ, ਅਰਦਲੀ, ਮਿਸਲ, ਜੱਜ, ਚੈਂਬਰ, ਬਹਿਸ, ਪੇਸ਼ਗੀ ਜ਼ਮਾਨਤ, ਦਰਖਾਸਤ, ਛੋਟਾ ਵਕੀਲ, ਜੁਰਮਾਨਾ, ਜਿਮਨੀਆਂ, ਰੀਡਰ, ਦਰਖਾਸਤ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ, ਸਫਾਈ ਪੱਖ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਪਾਬੰਦੀ, ਅਹਿਲਕਾਰ, ਅਹਿਲਮੱਦ, ਮੁਨਸ਼ੀਆਨਾ, ਅਡੀਸ਼ਨਲ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ, ਇੰਤਕਾਲ, ਰਜਿਸਟਰੀ, ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ, ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ, ਰਜਿਸਟਰਾਰ, ਪੱਕੀ ਜ਼ਮਾਨਤ, ਮਾਣਹਾਨੀ ਦਾ ਦੋਸ਼, ਕਤਲ ਕੇਸ, ਠੋਸ ਸਬੂਤ, ਦਸਤਾਵੇਜ਼, ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀ ਸਮਾਇਤ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਫ਼ਰਜ਼, ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਤੱਕੜੀ, ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਕੁਰਸੀ, ਬਹਿਸ, ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਟਿੱਪਣੀ, ਭਾਰੀ ਤੋਂ ਭਾਰੀ ਜ਼ਮਾਨਤ, ਨਾਇਬ ਕੋਰਟਾਂ, ਨੋਟਿਸ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਪਰਾਧ, ਭਾਰਤੀ ਦੰਡਾਵਲੀ, ਧਰਾਵਾਂ, ਡਾਕਟਰੀ ਰਿਪੋਰਟ, ਤਰੀਖ ਪਾਉਣੀ, ਬੇਨਤੀ ਪੱਤਰ, ਇਕ ਤਰਫ਼ਾ ਹੁਕਮ, ਬਾ-ਇੱਜ਼ਤ ਬਰੀ, ਅਪੀਲ ਕਰਨੀ, ਸਖਤ ਤਾੜਨਾ, ਹੇਠਲੀ ਅਦਾਲਤ, ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਤੌਹੀਨ, ਵਕਾਲਤਨਾਮਾ, ਐਡਵੋਕੇਟ ਜਰਨਲ, ਨਕਲ ਕਲਰਕ, ਕਾਪੀ ਕਲਰਕ, ਹੁਕਮ ਦੀ ਨਕਲ, ਬੈਂਚ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਲੜਾਈ, ਇਲਾਕਾ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ, ਡਿਊਟੀ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ, ਸੀਨੀਅਰ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ, ਅਦਾਲਤੀ ਕਾਰਵਾਈ, ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹਦਿਲੀ, ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਹਿਰਾਸਤ, ਚਲਾਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ, ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਮੋਹਰ, ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਪਰਾਧੀ, ਸੁਧਾਰ ਘਰ, ਫੌਰੀ ਰਿਹਾਈ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਦਾਅ ਪੇਚ, ਕਾਇਦੇ ਕਾਨੂੰਨ, ਹਲਫ਼ੀਆ ਬਿਆਨ, ਦਰਖਾਸਤ ਦਾ ਨੋਟਿਸ, ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ, ਸਕਸੈਸ਼ਨ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ, ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ, ਮੁੜ ਵਸੇਵਾ, ਪੈਰਵਾਈ ਕਰਨੀ, ਤਲਬ ਕਰਨਾ, ਮੁਕੱਮਲ ਬਹਿਸ, ਬਿਆਨ, ਰਜਿਸਟਰੀ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਦਿੱਕਤ, ਰਿੱਟ ਦਾਇਰ ਕਰਨੀ, ਸਬੂਤ ਭੁਗਤਾਉਣੇ, ਗਵਾਹਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ, ਫਰਦਾਂ, ਕਾਰਨ ਦੱਸੇ ਨੋਟਿਸ, ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਵਕੀਲ, ਮਾਲ ਮੁਕੱਦਮੇ, ਜਾਲਸਾਜ਼ੀ, ਜ਼ਮਾਨਤ ਮਨਜ਼ੂਰ, ਮਿਸਲ ਦੀਆਂ ਖਾਮੀਆਂ, ਜੱਜਾਂ ਦੇ ਚੈਂਬਰ, ਗਵਾਹ ਭੁਗਤਾਉਣੇ, ਵੱਡੀ ਬਹਿਸ, ਅਗਲੀ ਪੇਸ਼ੀ, ਵਕੀਲ ਦੇ ਫੱਟੇ, ਸਕੇਲੀ ਨਕਸ਼ਾ, ਜਿਮਨੀਆਂ, ਮੀਮੋ, ਰੱਜਵੀਂ ਫੀਸ, ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀਆਂ ਖਾਮੀਆਂ, ਗ਼ੈਰ ਅਦਾਲਤੀ ਇਕਬਾਲੀਆ ਬਿਆਨ, ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਵਾਗ-ਡੋਰ, ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਨੋਟਿਸ ਬੋਰਡ, ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਲਿਸਟ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਲਾਬਾਜ਼ੀਆਂ, ਇਸ਼ਤਿਹਾਰੀ ਮੁਲਜ਼ਮ, ਜ਼ਮਾਨਤੀ ਤਲਬ ਕਰਨਾ, ਜਾਮਨ ਦੀ ਤਾਮੀਲ, ਕਟਾਹਿਰਾ, ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਤੌਹੀਨ, ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ, ਤਤੀਮਾ ਬਿਆਨ, ਹੁਕਮ ਲਿਖਾਣਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਟਾਰਨੀ, ਇਕਬਾਲੀਆ ਬਿਆਨ, ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਗਠਨ, ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਤਾਮੀਲ, ਤਫ਼ਤੀਸ਼ੀ ਅਫ਼ਸਰ, ਗਵਾਹਾਂ ਦਾ ਚੀਫ਼, ਲਾਅ ਐਂਡ ਆਰਡਰ, ਸੰਮਣ ਜਾਣੇ, ਜਵਾਬ ਤਲਬੀ, ਲੀਗਲ ਸੈੱਲ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਮਾਹਰ, ਜਿਰਾਹ, ਪੇਸ਼ੀ, ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਵਾਰੰਟ।

ੲ. ਸਿਹਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਰਜਿਸਟਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਘਟਨਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਬੰਧ ਸਿਹਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਸਿਹਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਮੈਡੀਕਲ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ ਸੂਚਨਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਵਿਚ ਇਹ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੂਚਨਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਖਾਸਾ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਲਭਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਫਸਟ ਏਡ, ਰੈਫਰ, ਐਮਰਜੰਸੀ ਵਾਰਡ, ਸਰਿੰਜ+ਆਂ, ਜਨਾਨਾ+ਵਾਰਡ, ਰਾਊਂਡ, ਐਕਸਰੇ+ਵਿਭਾਗ, ਫਾਰਮਾਸਿਸਟ+ਆਂ, ਪੋਸਟ ਮਾਰਟਮ, ਐਡਮਿਸ਼ਨ+ਕਰਾਉਣੀ, ਡਾਕਟਰ+ਈ+ਮੁਲਾਹਜਾ, ਮੈਡੀਕਲ+ਕਰਨਾ, ਇੰਜਰੀ ਰਿਪੋਰਟ, ਨਿਊਰੋ ਵਾਰਡ, ਹੱਡੀਆਂ ਵਾਲਾ+ਵਾਰਡ, ਟੈਸਟ+ਆਂ+ਦੀਆਂ+ ਰਿਪੋਰਟ+ਆਂ, ਕੋਮਾ, ਬਲੱਡ ਪ੍ਰੈਸ਼ਰ, ਫੌਰੀ+ਅਪ੍ਰੈਸ਼ਨ, ਖੂਨ, ਸ਼ੂਗਰ, ਦਿਲ, ਗੁਰਦੇ, ਪਿੱਤੇ ਦਾ+ਟੈਸਟ, ਜਬਾੜੇ ਦੀ ਹੱਡੀ, ਪਲੇਟ+ਪੈਣੀ, ਪਲਾਸਟਰ+ਨਾ ਹੋਣਾ, ਦਿਲ ਦੀ ਧੜਕਨ, ਲੱਤਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ, ਐਮ.ਆਰ.ਆਈ., ਸਕੈਨ, ਗਰਮ ਪੱਟੀਆਂ,

ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਬੀਏਟਰ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ+ਪਲੇਟ, ਹਸਪਤਾਲ ਦੀ+ਕੰਟੀਨ, ਮਹਿੰਗੇ+ਟੈਸਟ, ਐਂਬੂਲੈਂਸ, ਦਿਮਾਗ ਦੀਆਂ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਮਾਹਰ+ਡਾਕਟਰ (ਨਿਊਰੋ ਸਰਜਨ), ਇਨਫੈਕਸ਼ਨ, ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਦੇ ਟੀਕੇ, ਆਈ.ਸੀ.ਯੂ., ਜਨਰਲ ਵਾਰਡ, ਵੈਂਟੀਲੇਟਰ, ਕਨਸਲਟੇਸ਼ਨ ਫੀਸ, ਰਾਏ ਮਸ਼ਵਰੇ ਵਾਲੀ+ਫੀਸ, ਅਪੋਲੋ+ਹਸਪਤਾਲ, ਦਿਮਾਗੀ ਮਰੀਜ਼, ਡਰੱਗ ਸਟੋਰ, ਅਸਕਾਰਟ+ਹਸਪਤਾਲ, ਟੈਸਟ+ਆਂ+ਦੀ+ਲਿਸਟ, ਸਿਵਲ ਸਰਜਨ, ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ+ਕੈਸ਼ੀਅਰ, ਡਾਕਟਰ+ਦੇ ਗੋੜੇ, ਸਕੈਟਰੀ ਵਾਰਡ, ਬੈਡ ਸੋਰ, ਦਵਾਈ+ਰੀਐਕਸ਼ਨ+ਕਾਰਨੀ, ਮਲੂਮ ਪੱਟੀ, ਐਲੋਪੈਥੀ+ਦੇ +ਡਾਕਟਰ, ਹੋਮੀਓਪੈਥੀ+ਦੇ+ਡਾਕਟਰ, ਡਿਸਚਾਰਜ ਰਿਪੋਰਟ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਿਹਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਅੰਸ਼ ਜੋੜ ਕੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਿਸ਼ਰਨ (Code Mixing) ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਿਸ਼ਰਨ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਆਦਰਸ਼ਕ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਸੂਚਨਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆਮ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸ. ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਰਜਿਸਟਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

ਧਰਮ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕਠੋਰ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਬਿਰਤੀਆਂ ਉਹਦੀ ਵੱਡੀ ਟੇਕ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਵਿਚ ਵੀ ਨੇਹਾ ਲਈ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਅਜਿਹੀ ਟੇਕ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਗਾੜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪਾਜ ਨੂੰ ਵੀ ਉਘੇੜਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਰਜਿਸਟਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਸਹਿਯੋਗ ਸੰਸਥਾ, ਯੁਵਾ ਸ਼ਕਤੀ ਇਕਾਈ, ਮਾਤਾ ਕਲਿਆਣੀ, ਭਗਵਾਨ ਸ਼ਿਵ, ਆਦਿ ਸ਼ਕਤੀ, ਮਾਂ ਪਾਰਵਤੀ, ਅਵਤਾਰ, ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ, ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਸਰੀਰ ਦੇ ਸੱਤ ਕੇਂਦਰ, ਮੂਲਾਧਾਰ ਚੱਕਰ, ਕੁੰਡਲੀ ਮਾਰਨੀ, ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ, ਸੁੱਤੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਜਾਗੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਪਰਮ ਸੱਚ, ਪਰਮ ਆਨੰਦ, ਰੂਹਾਨੀ ਤੇਜ਼, ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ, ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ, ਕਠਿਨ ਯੋਗ ਸਾਧਨ, ਰਿਸ਼ੀ, ਸਿੱਧੀ, ਮਾਤਾ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ, ਕੁੰਡਲਾਨੀ ਮਾਂ ਦਾ ਉਥਾਨ, ਆਸ਼ਰਮ, ਧਿਆਨ ਸ਼ਿਵਰ, ਸ਼ਰਧਾ, ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ, ਗੈਬੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼, ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀ ਛੋਹ, ਧਰਤੀ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਨੀ, ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ, ਸਤਿਸੰਗ ਸੰਸਥਾ, ਆਸ਼ਰਮ, ਦਾਨੀ ਦਾਨ, ਮੂਰਤੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਫਰਮਾਨ, ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼, ਧਿਆਨ ਸਾਧਨਾ, ਬੰਧਨ, ਸੱਤ ਚੱਕਰ, ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ, ਦੁਰਗਾ ਕਵਚ, ਭੈੜੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ, ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਸਮੂਹਕ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ, ਆਸ਼ਰਮ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਆਤਮਕ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਡੋਲੀ, ਭਜਨ ਮੰਡਲੀ, ਆਰਤੀ ਵਾਲੀ ਤਿਕੜੀ, ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀ ਆਰਤੀ, ਆਗਿਆ ਚੱਕਰ, ਪੁੰਗਰੇ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਬੀਜ, ਪਾਠ ਪੂਜਾ, ਭਜਨ ਬੰਦਗੀ, ਮਾਨਸਿਕ ਤਣਾਓ, ਧਿਆਨ ਯੋਗ, ਹਵਨ, ਪੂਜਾ, ਕਥਾ ਵਾਰਤਾ, ਸੰਖ, ਘੰਟੀਆਂ, ਖੜਤਾਲਾਂ, ਰਜਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ, ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕਰਮ।

ਹ. ਪ੍ਰੈਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਰਜਿਸਟਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

ਸੂਚਨਾ ਭਾਸ਼ਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਵਡੇਰੇ ਸੋਮੇ ਪ੍ਰੈਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ। 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਰੋਕਾਰ ਇਕ ਵਾਕੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਬੋੜੀ ਜਿਹੀ ਪ੍ਰੈਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਇਸ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੀ ਮੁਕੱਦਮੇਬਾਜ਼ੀ, ਪੁਲਿਸ ਤੰਤਰ ਦੀ ਕੁਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਅਸਾਵੀਂ ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ 'ਤੇ ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਅੱਖ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਵਿਕਾਊ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਵੀ ਇਸ ਪੁੰਜੀ ਪਸਾਰੇ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਪ੍ਰੈਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਡਿਪਲੋਮਾ, ਪ੍ਰੈਸ ਟਰੱਸਟ ਆਫ ਇੰਡੀਆ, ਫਰੀ ਲਾਂਸਰ, ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪੱਤਰਕਾਰ, ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫਰੰਸ, ਟੀ.ਵੀ. ਚੈਨਲਾਂ ਦੇ ਕੈਮਰਾਮੈਨ, ਪੱਤਰਕਾਰ, ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਫਾਈਲ ਕਰਨੀਆਂ, ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਟੀਮ, ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਗੁੰਮਰਾਹ ਕਰਨਾ, ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੀ ਲਾਈ ਅੱਗ, ਸੰਪਾਦਕ, ਪਬਲੀਸਿਟੀ ਏਜੰਸੀਆਂ, ਸਥਾਨਕ ਐਡੀਸ਼ਨ, ਸੁਰਖੀ।

VI

ਮੁਹਾਵਰੇ ਸ਼ਿਲਪ ਵਿਧੀ ਦੀ ਘਾੜਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਮੈਟਾਫੋਰੀਕਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਾਹਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕੀ ਅਨੁਭਵਕਾਰੀ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਪਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਸਦੀਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਿਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਨਵੇਂ ਮੁੱਲ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਜੁੜਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪੁਰਾਣੇ ਮੁੱਲ ਵੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਜਿਓਂ ਦੇ ਤਿਓਂ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਟਾਫੋਰੀਕਲ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਰਜਣਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਸੁਹਜ ਬਿਰਤੀ ਰਾਹੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਲੱਖਣਾਂ ਤੇ ਵਿਅੰਜਨਾ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੀਬਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਸੁਹਜ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਮੁਹਾਵਰਾਕਾਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਦੀ ਹੈ। ਤੀਸਰਾ ਜਦੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਮੁਹਾਵਰਾਕਾਰੀ ਰਸ ਉਥਾਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਭਰਵੀਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ੈਲੀ ਮੂਲਕ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਭੰਬੂ ਤਾਰੇ ਨੱਚਣੇ, ਗੁੱਬੀ ਸੁਲਝਾਉਣੀ, ਮੂੰਹ ਮੋਟੇ ਹੋਣੇ, ਮੱਥਾ ਠਣਕਣਾ, ਦੰਦ ਕੱਢਣੇ, ਖੱਖੜੀ ਖੱਖੜੀ ਕਰਨਾ, ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਰੜਕਣਾ, ਉਲਾਂਭਾ ਦੇਣਾ, ਅੱਖਾਂ ਝਪਕਣਾ, ਖਿਆਲੀ ਘੋੜੇ ਦੁੜਾਉਣੇ, ਟੁੱਟੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਜੋੜਨੀਆਂ, ਖੂਨ ਦੇ ਪਿਆਸੇ ਹੋਣਾ, ਛਾਲੀਂ ਤੈਅ ਕਰਨਾ, ਖੁੰਬਾਂ ਵਾਂਗ ਉਗਣਾ, ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਧੁੰਮਾਂ ਪੈਣੀਆਂ, ਢੋਲੇ ਗਾਉਣੇ, ਨਹੂੰ ਅਟਕਾਉਣਾ, ਚੁਟਕੀ 'ਚ ਕੰਮ ਹੋਣੇ, ਛਿਬੀ ਪਾਉਣਾ, ਘੁਮੇਰ ਚੜ੍ਹਨਾ, ਧੂੜਾਂ ਫੱਕਣਾ, ਖਾਕ ਛਾਣਨੀ, ਖਲਜਗਣ ਵਿਚ ਪੈਣਾ, ਸਿਰ ਮੁਨਾਂਦੇ ਓਲੇ ਪੈਣੇ, ਹੁੱਕੇ ਭਰਨੇ, ਦਾੜੀ ਨਾਲੋਂ ਮੁੱਛਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ, ਕੌੜਾ ਘੁੱਟ ਭਰਨਾ, ਸਬਰ ਕਰਨਾ, ਹੋਰਾ ਫੇਰੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ, ਆਈ ਚਲਾਈ ਹੋਣੀ, ਚੁਗਲੀ ਕਰਨੀ, ਘੁਸਰ ਮੁਸਰ ਹੋਣੀ, ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਮਾਰਨਾ, ਬਹਾਨਾ ਬਣਨਾ, ਚੰਨ ਚਾੜ੍ਹਨਾ, ਹਾਅ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਮਾਰਨਾ, ਇੱਲ੍ਹਾਂ ਵਾਂਗ ਮੰਡਰਾਉਣਾ, ਵਾਰਸ ਬੰਧਾਈ, ਰੱਸੀ ਸੜ ਗਈ ਪਰ ਵੱਟ ਨਾ ਗਿਆ, ਦਿਲ ਦੀ ਧੜਕਣ ਤੇਜ਼ ਹੋਣੀ, ਚਾਲੇ ਠੀਕ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਮਨਸੂਬੇ ਘੜਨਾ, ਭਾਣਾ ਵਰਤਣਾ, ਸੱਚ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਉਤਰਨਾ, ਮਨ ਕਾਹਲਾ ਪੈਣਾ, ਚਿੰਤਾ ਖਾਣੀ, ਪੱਕੇ ਪੈਰੀਂ ਹੋਣਾ, ਲੜ ਲਾਉਣਾ, ਮੂੰਹ ਮੱਥਾ ਸੰਵਾਰਨਾ, ਮੂੰਹ 'ਚ ਪਾਣੀ ਆਉਣਾ, ਦਮ ਤੋੜਨਾ, ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਤਰੇਲੀ ਆਉਣੀ, ਹੱਥ 'ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰਨਾ, ਗਿਲਾ ਕਰਨਾ, ਖੜਕੇ ਦੀ ਘੰਟੀ ਖੜਕਣਾ, ਅੰਨ੍ਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਣੀ, ਤੋਹਮਤ ਲਾਉਣੀ, ਮੂੰਹ ਮੱਥਾ ਘੜਨਾ, ਖੂਨ ਦੀ ਹੋਲੀ ਖੇਡਨਾ, ਜਿੰਦਗੀ ਮੌਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜਨਾ, ਸਬਰ ਦਾ ਘੁੱਟ ਭਰਨਾ, ਮੱਥਾ ਡੰਮੁਣਾ, ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਵਧਣਾ, ਛਿੱਕੇ ਟੰਗਣਾ, ਇਕ 'ਤੇ ਇਕ ਗਿਆਰਾਂ, ਆਪਣਾ ਉੱਲੂ ਸਿੱਧਾ ਕਰਨਾ, ਤਿਲਾਂ ਵਿਚ ਤੇਲ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਖੂਹ ਖਾਤਾ ਗੰਦਾ ਕਰਨਾ, ਅੱਲੇ ਜ਼ਖਮਾਂ 'ਤੇ ਲੂਣ ਛਿੜਕਣਾ, ਮਨ ਦੀ ਭੜਾਸ ਕੱਢਣੀ, ਮਨ ਭਰ ਆਉਣਾ, ਡੁੱਲੇ ਬੋਰਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਨਾ ਵਿਗੜਨਾ, ਦਿਲ ਪਸੀਜਣਾ, ਦਾਲ ਨਾ ਗਲਣੀ, ਸਿਰ 'ਤੇ ਭੀੜ ਪੈਣੀ, ਭੱਠਾ ਬਿਠਾਉਣਾ, ਜ਼ਮੀਨ ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਫਰਕ ਹੋਣਾ, ਮਨ ਪਰਚਣਾ, ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਨਾ ਪੈਣ ਦੇਣਾ, ਕੌੜੀਆਂ ਦੇ ਭਾਅ ਵਿਕਣਾ, ਸੱਪ ਵੀ ਮਰ ਜਾਏ ਤੇ ਲਾਠੀ ਵੀ ਨਾ ਟੁੱਟੇ, ਬਦਨਾਮੀ ਦਾ ਟਿੱਕਾ ਲੱਗਣਾ, ਨਹੁੰਆਂ ਨਾਲੋਂ ਮਾਸ ਅਲੱਗ ਹੋਣਾ, ਬਲਾ ਦਾ ਟਲਣਾ, ਮਿੱਟੀ ਸਮੇਟਣੀ, ਸਿਰਤੋੜ ਜਤਨ ਕਰਨੇ, ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਪੈਸਾ ਵਹਾਉਣਾ, ਹਰੀ ਝੰਡੀ ਮਿਲਣੀ, ਖੜਕਾ ਮੁੱਲ ਲੈਣਾ, ਅੱਖਾਂ ਫੁੱਲਣਾ, ਅੱਖਾਂ

ਅੱਗੇ ਹਨੇਰਾ ਛਾਉਣਾ, ਸਰੀਰ ਮਿੱਟੀ ਹੋਣਾ, ਤਿਲ ਫੂਲ ਭੇਂਟ ਕਰਨਾ, ਵੰਡੋਰਾ ਪਿੱਟਣਾ, ਬਲੀ ਦਾ ਬੱਕਰਾ ਬਣਨਾ, ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਪੈਣਾ, ਫੁੱਲ ਚੜ੍ਹਾਉਣੇ, ਖੁਰਾ ਖੋਜ ਲੱਭਣਾ, ਮੂੰਹ ਕਾਲਾ ਹੋਣਾ, ਉਸਲ ਵੱਟੇ ਲੈਣਾ, ਧਾਹ ਨਾ ਕੱਢਣਾ, ਪਿੱਠ ਥਾਪੜਨਾ, ਕੁਟਾਪਾ ਚੜ੍ਹਨਾ, ਬੁੱਲ੍ਹ ਸੀੜੀ ਰੱਖਣਾ, ਖੇਡ ਵਿਗੜਨੀ, ਅਸਮਾਨ ਛੋਹਣਾ, ਖਹਿੜਾ ਛੁਡਾਉਣਾ, ਕੋਲਿਆਂ ਦੀ ਦਲਾਲੀ 'ਚ ਮੂੰਹ ਕਾਲਾ ਹੋਣਾ, ਪੈਰਾਂ ਹੇਠੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਖਿਸਕਣੀ, ਅੱਖਾਂ ਅੰਡੀਆਂ ਜਾਣਾ, ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੀ ਖੇਡ ਹੋਣਾ, ਸੂਹ ਮਿਲਣਾ, ਪਨਾਲਾ ਓਥੇ ਦਾ ਓਥੇ, ਮੁੱਠੀ ਗਰਮ ਕਰਨੀ, ਮਨ ਡੋਲਣਾ, ਸੁਈ ਬਘਿਆੜੀ ਵਾਂਗ ਪੈਣਾ, ਹੱਥਾਂ ਦੇ ਤੋੜੇ ਉਡਣੇ, 'ਵਾ ਵੱਲ ਨਾ ਝਾਕਣਾ, ਇਕ ਤੀਰ ਨਾਲ ਦੋ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਫੁੰਡਣੇ, ਮੋਟੀ ਮੂਰਗੀ ਹੱਥ ਲੱਗਣੀ, ਆਪਣੇ ਪੈਰੀਂ ਕੁਹਾੜੀ ਮਾਰਨੀ, ਸੱਕ ਦੇ ਬੀਜ ਪੁੰਗਾਰਨੇ, ਇੱਜ਼ਤ ਦਾਅ 'ਤੇ ਲੱਗਣੀ, ਠੱਲ੍ਹ ਪਾਉਣੀ, ਕਾਂਬਾ ਛਿੜਨਾ, ਉਗਲ ਉਠਣੀ, ਹਵਾਈ ਕਿਲੇ ਉਸਾਰਨੇ, ਹੱਡਾਂ 'ਤੇ ਹੰਢਾਉਣਾ, ਅੰਡੀ ਚੋਟੀ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਉਣਾ, ਉਟ ਪਟਾਂਗ ਬੋਲਣਾ, ਸਿਰੇ ਦੇ ਟੰਬੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਉਣਾ, ਨਮਕ ਹਰਾਮੀ ਕਰਨੀ, ਵੱਡੀ ਮੱਛੀ ਦਾ ਜਾਲ 'ਚ ਫਸਣਾ, ਫੁਰਨਾ ਫੁਰਨਾ, ਢਿੱਡ ਫਰੋਲਣਾ, ਦਾਈ ਕੋਲ ਪੇਟ ਨਾ ਛੁਪਾਉਣਾ, ਹੱਥ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਨਾ, ਵਾਲ ਵਿੰਗਾ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਮੂੰਹ ਲਟਕਾਉਣਾ, ਭੇਤ ਖੋਲ੍ਹਣਾ, ਦਾਲ ਵਿਚ ਕਾਲਾ ਹੋਣਾ, ਖੱਜਲ ਖੁਆਰੀ ਹੋਣੀ, ਮਗਜ਼ ਖਪਾਈ ਕਰਨੀ, ਘੋੜਾ ਘਾਹ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਖਾਏਗਾ ਕੀ, ਮੁਸੀਬਤ ਗਲ ਪਾਉਣੀ, ਸਿਰ ਜੋੜ ਕੇ ਬਹਿਣਾ, ਦਾਲ ਨਾ ਗਲਣੀ, ਜਾਨ ਮੁੱਠੀ 'ਚ ਹੋਣਾ, ਰਾਈ ਦਾ ਪਹਾੜ ਬਣਾਉਣਾ, ਫੂਕ ਫੂਕ ਕੇ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣੇ, ਘਿਓ ਖਿਚੜੀ ਹੋਣਾ, ਭਿਣਕ ਪੈਣੀ, ਹਥਿਆਰ ਸੁਟਣੇ, ਢੇਰੀ ਢਾਹੁਣੀ, ਧੱਕੇ ਖਾਣੇ, ਗੰਗਾ ਨਹਾਉਣਾ, ਫੜ੍ਹ ਮਾਰਨੀ, ਅੱਖਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹਣੀਆਂ, ਗੱਲ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਨੀ, ਲੋਹੇ ਦਾ ਬਣ ਹੋਣਾ, ਦੋ ਟੁੱਕ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਉਣਾ, ਅੱਖਾਂ 'ਤੇ ਪੱਟੀ ਬੱਝਣਾ, ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਣਾ, ਦਿਨ ਦੁੱਗਣੀ ਰਾਤ ਚੌਗੁਣੀ, ਭੀੜ ਪੈਣੀ, ਅੱਲੇ ਜ਼ਖਮਾਂ ਨੂੰ ਉਚੇੜਨਾ, ਚੀਰਹਰਨ ਕਰਨਾ, ਸੌ ਘੜੇ ਪਾਣੀ ਪੈਣਾ, ਪੱਲੇ ਕੁਝ ਨਾ ਪੈਣਾ, ਚਾਰੇ ਉਗਲਾਂ ਘਿਓ 'ਚ ਹੋਣੀਆਂ, ਭੱਲ ਬਣਾਉਣੀ, ਦੰਦਾਂ 'ਚ ਜੀਭ ਦੇਣੀ, ਨਹਿਲੇ 'ਤੇ ਦਹਿਲਾ ਮਾਰਨਾ, ਨਮਕ ਹਰਾਮ ਹੋਣਾ, ਹੱਥ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਨੇ, ਖਹਿੜਾ ਛੁਡਾਉਣਾ, ਹੋਸ਼ ਉਡਣੇ, ਮੌਕਾ ਸੰਭਾਲਣਾ, ਸੁਰ ਮੱਠਾ ਪੈਣਾ, ਹੱਥ-ਕੰਡੇ ਵਰਤਣੇ, ਤਰਲੋਮੱਛੀ ਹੋਣਾ, ਸਨਾਟਾ ਛਾਉਣਾ, ਇੱਜ਼ਤ ਮਿੱਟੀ 'ਚ ਰੁਲਣੀ, ਮੂੰਹ ਦਿਖਾਉਣ ਜੋਗੇ ਨਾ ਰਹਿਣਾ, ਦੁਖਦੀ ਰਗ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਣਾ, ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਹਵਾਈਆਂ ਉਡਣੀਆਂ, ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਲੱਭੂ ਹੋਣੇ, ਬਾਜ਼ੀ ਹੱਥੋਂ ਜਾਣੀ, ਟੰਗ ਅੜਾਉਣੀ, ਹੱਥ ਚੜ੍ਹਨਾ, ਡੋਰੇ ਪਾਉਣੇ, ਮਨ 'ਚ ਲੱਭੂ ਭਰਨੇ, ਪਿੱਠ ਲੱਗਣੀ, ਹੱਥ 'ਤੇ ਸਰ੍ਹੋਂ ਜਮਾਉਣੀ, ਸਿਰ ਸਵਾਹ ਪੈਣੀ, ਇਕ ਅਨਾਰ ਸੌ ਬੀਮਾਰ, ਮੱਥੇ ਕਲੰਕ ਦਾ ਟਿੱਕਾ ਲੱਗਣਾ, ਘੱਗੀ ਬੱਝਣਾ, ਮੱਤ ਮਾਰੀ ਜਾਣੀ, ਲੋਲ੍ਹੀਆਂ ਕੱਢਣੀਆਂ, ਬੁੱਕਲ ਸਾਂਝੀ ਹੋਣੀ, ਮਾਮਲਾ ਤੂਲ ਫੜਨਾ, ਨਾਤਾ ਤੋੜਨਾ, ਮੁੱਠੀ ਚਾਪੀ ਕਰਨੀ, ਦਰ ਦਰ ਦੀਆਂ ਠੋਕਰਾਂ ਖਾਣੀਆਂ, ਜਾਨ ਛਿੜਕਣੀ, ਪੈਰਾਂ ਸਿਰ ਖੜ੍ਹਨਾ, ਮੂੰਹ ਕਾਲਾ ਕਰਨਾ, ਗੰਜੀ ਨਹਾਏਗੀ ਕੀ ਤੇ ਨਚੋੜੇਗੀ ਕੀ, ਤਲਵਾਰ ਸਿਰ 'ਤੇ ਲਟਕਣਾ, ਕੰਨ 'ਤੇ ਜੂੰ ਨਾ ਸਰਕਣਾ, ਪਿੱਸੂ ਪੈਣੇ, ਉੱਲ੍ਹ ਬਣਾਉਣਾ, ਮਿੱਟੀ 'ਚ ਮਿਲਾਉਣਾ, ਲਾਹਾ ਲੈਣਾ, ਮਰਿਆ ਸੱਪ ਗਲੋਂ ਲਾਹੁਣਾ, ਕੱਚਾ ਚਿੱਠਾ ਖੋਲ੍ਹਣਾ, ਲਾਹ ਪਾਹ ਕਰਨੀ, ਬਟੇਰਾ ਪੈਰ ਹੇਠਾਂ ਆਉਣਾ, ਗੋਲੀ ਕੀਹਦੀ ਤੇ ਗਹਿਣੇ ਕੀਹਦੇ, ਸਿਰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਬਹਿਣਾ, ਘਰ ਦਾ ਭੇੜੀ ਲੰਕਾ ਢਾਹੇ, ਵਗਦੀ ਗੰਗਾ 'ਚ ਹੱਥ ਧੋਣੇ, ਜ਼ੋਖਮ ਉਠਾਉਣਾ, ਹੱਥ ਖਿੱਚਣਾ, ਕੰਮ ਕਰਨੇ, ਚੁਗਲੀ ਕਰਨੀ, ਪੱਗ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪੈਣਾ, ਭੇਤ ਛੁਪਣਾ, ਸੋਹਲੇ ਗਾਉਣੇ, ਕੰਨ ਝਾੜਨਾ, ਕਿੜ ਕੱਢਣੀ, ਭੇਲੀ 'ਚੋਂ ਰੋੜੀ ਹੱਥ ਲੱਗਣੀ, ਸੰਨ੍ਹ ਲਾਉਣੀ, ਮੋਕ ਮਾਰਨੀ, ਪਿੱਠ ਦਿਖਾਉਣੀ, ਹੱਥ ਘੁੰਟਣਾ, ਝੋਲੀ ਪਾਉਣਾ, ਮੂੰਹ ਨਾ ਲਾਉਣਾ, ਸਿੰਗ ਅੜਾਉਣੇ, ਖੰਭ ਕੁਤਰਨੇ, ਮਨ ਤਕੜਾ ਕਰਨਾ, ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕਣੇ, ਬਹਾਨੇ ਘੜਨੇ, ਖੇਡਣੇ ਖਿੰਡਾਉਣਾ, ਖੜ੍ਹੇ ਦਾ ਖਾਲਸਾ ਹੋਣਾ, ਦਿਲ 'ਤੇ ਪੱਥਰ ਰੱਖਣਾ, ਭਾੜੇ ਦਾ ਟੱਟੂ, ਅੱਗ ਬਬੂਲਾ ਹੋਣਾ, ਉਹੋ ਬਾਹਾਂ ਉਹੋ ਕੁਹਾੜਾ, ਬਲਦੀ ਅੱਗ 'ਚ ਸੁੱਟਣਾ, ਮੂੰਹ ਸੁਜਾਣਾ, ਸਿੱਧੇ ਮੂੰਹ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰਨੀ, ਹਿੱਕ ਠੋਕਣਾ, ਤੱਤਾ ਲਕਣਾ, ਅੱਗ ਭੜਕਣੀ, ਸੱਪ ਸੁੰਘਣਾ, ਦੜ

ਵੱਟਣਾ, ਪਾਜ ਢਕੇ ਰਹਿ ਜਾਣੇ, ਘੀਸੀ ਹੋਣਾ, ਛਿੱਲ ਲੁਹਾਣਾ, ਏਹੀ ਤੇਹੀ ਫਿਰਨੀ, ਵਗਾਰ ਗਲ ਪੈਣੀ, ਸੱਤਾਂ ਪੱਤਣਾਂ ਦਾ ਤਾਰੂ, ਫੂਕ ਛਕਣੀ, ਉੱਲ੍ਹ ਸਿੱਧਾ ਕਰਨਾ, ਉਠ ਕਿਸ ਕਰਵਟ ਬੈਠਦੈ, ਜਾਨ ਮੁੱਠੀ 'ਚ ਰਹਿਣਾ, ਰੰਗ ਵਿਚ ਭੰਗ ਪਾਉਣਾ, ਸੀਨਿਆਂ 'ਤੇ ਸੱਪ ਲੜਨੇ, ਇਕ ਅੱਖ ਨਾਲ ਦੇਖਣਾ, ਸਿੱਧੀ ਉਗਲ ਨਾਲ ਘਿਓ ਨਿਕਲਣਾ, ਜ਼ਖਮਾਂ 'ਤੇ ਨਮਕ ਛਿੜਕਣਾ, ਕੁਤਾਹੀ ਕਰਨੀ, ਜਾਨ ਲੈਣਾ, ਸਾਬਤ ਹੋਣਾ, ਉਗਲਾਂ 'ਤੇ ਨਚਾਉਣਾ, ਬਿੜਕ ਲੈਣੀ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰ ਭਰਨੇ, ਜ਼ਖਮਾਂ 'ਤੇ ਮਲ੍ਹਮ ਲਾਉਣੀ, ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਕੋਸਣਾ, ਮੂੰਹ ਦੀ ਖਾਣੀ, ਜੋ ਮਿਲਿਆ ਲਾਹੇ ਦਾ, ਖੂਨ ਖੋਲਣਾ, ਬਲਦੀ 'ਤੇ ਤੇਲ ਪਾਉਣਾ, ਪਾਪੜ ਵੇਲਣੇ, ਚਾਦਰ ਦੇਖ ਕੇ ਪੈਰ ਪਸਾਰਨੇ, ਪੈਰਾਂ 'ਚ ਚੱਕਰ ਹੋਣਾ, ਕੰਨ ਸਾਂ ਸਾਂ ਕਰਨੇ, ਸਿਰ ਚਕਰਾਉਣਾ, ਹੋਸਲਾ ਪਸੜ ਹੋਣਾ, ਕਾਲਜੇ ਦਾ ਰੁੱਗ ਭਰਿਆ ਜਾਣਾ, ਨਾਨੀ ਯਾਦ ਕਰਵਾਉਣੀ, ਸੂਲੀ ਚੜ੍ਹਨਾ, ਕੰਨੀ ਕਤਰਾਉਣਾ, ਸੱਚ 'ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣਾ, ਸੱਪ ਸੁੰਘਣਾ, ਵਹੀਰਾਂ ਘੱਤਣੀਆਂ, ਭਿੱਜੀ ਬਿੱਲੀ ਵਾਂਗ ਦੁਬਕਣਾ, ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦਾ ਪਹਾੜ ਟੁੱਟਣਾ, ਹਿੱਕ ਤਾਣ ਕੇ ਖਲੋਣਾ, ਦਿਵਾਲੀਆ ਹੋਣਾ, ਹੋਸਲੇ ਬੁਲੰਦ ਹੋਣੇ, ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਰੜਕਣਾ, ਚੱਟੀ ਪੈਣੀ, ਜ਼ਮੀਰ ਵੇਚਣੀ, ਮੱਤ ਮਾਰੀ ਜਾਣੀ, ਪਲੜਾ ਭਾਰੀ ਹੋਣਾ, ਸਿਰ ਮੱਥੇ ਮੰਨਣਾ, ਮੂੰਹ ਅੱਡਣਾ, ਜੋੜਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠਣਾ, ਦੁਖਦੀ ਰਗ 'ਤੇ ਹੱਥ ਧਰਨਾ, ਬੁੱਕ ਕੇ ਚੱਟਣਾ, ਵੱਟਾ ਰੇੜ੍ਹਨਾ, ਅੱਗ ਉਗਲਣਾ, ਜਾਨ ਸੁੱਕਣੇ ਪਾਉਣੀ, ਬੁੱਤਾ ਸਾਰਨਾ, ਲੈਣੇ ਦੇ ਦੇਣੇ ਪੈਣੇ, ਬੋਹੇ ਕੜਾਹ ਵਾਂਗ ਪੈਣਾ, ਮੱਖੀਆਂ ਮਾਰਨੀਆਂ, ਪਾਰਾ ਚੜ੍ਹਨਾ, ਸੱਤੀਂ ਕੱਪੜੀਂ ਅੱਗ ਲੱਗਣੀ, ਆਵਾ ਲਾਉਣਾ, ਇਕੋ ਬੈਲੀ ਦੇ ਚੱਟੇ ਵੱਟੇ, ਅੱਖਾਂ ਚਾਰ ਕਰਨੀਆਂ, ਬਿੱਲੀ ਦਾ ਬੋਹੇ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣਾ, ਨਾ ਘਰ ਦਾ ਰਹਿਣਾ ਨਾ ਘਾਟ ਦਾ, ਅੰਡੀ ਚੋਟੀ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਉਣਾ, ਦੁੱਖ ਵੰਡਾਉਣਾ, ਮੋੜੀ ਗੱਡਣੀ, ਵੰਝ ਗੱਡਣਾ, ਹੱਥ ਪੀਲੇ ਕਰਨੇ, ਧੱਜੀਆਂ ਉਡਾਉਣੀਆਂ, ਪਸ਼ਚਾਤਾਪ ਦੀ ਅੱਗ 'ਚ ਸੜਨਾ, ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਲਾਲ ਪੀਲੇ ਹੋਣਾ, ਫਾਕੇ ਕੱਟਣੇ, ਹੱਥ 'ਚ ਠੂਠਾ ਫੜਨਾ।

ਮੁਹਾਵਰਾਕਾਰੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੈਟਾਫੋਰੀਕਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕੋਸ਼ਲ ਵਿਚ ਉਹ ਕਾਵਿਕ ਵਾਕੰਸ਼ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸੁਹਜ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਹਨ। 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਾਕੰਸ਼ ਹਨ ਜੋ ਸੁਹਜ, ਕਲਾ, ਸ਼ਿਲਪ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਲਾਤਮਕ ਵਾਕੰਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੇਖਕ ਵਿਅੰਗ, ਅਨੁਭਵ, ਡਰ, ਗੁੱਸਾ, ਹਾਸ, ਤਰਸ, ਰੌਦਰ, ਬੀਰ, ਖੁਸ਼ੀ, ਨਫਰਤ ਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤੇਜਤ ਕਰਕੇ ਕਥਾਰਸਿਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਵਾਕੰਸ਼ ਚਮਤਕਾਰੀ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਕ ਵਾਕੰਸ਼ ਹੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਯਾਦਗਾਰੀ ਅੰਸ਼ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਵਿਚ ਅਸਾਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਵਾਕੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

ਮੈਟਾਫੋਰੀਕਲ ਵਾਕੰਸ਼

ਮਾਇਆ ਨਗਰ, ਡਓਲਿਆਂ ਦਾ ਚੂਰਮਾ ਬਣਾਉਣਾ, ਜਿਹਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਭਰਨਾ, ਅਫ਼ਸਰ ਦੇ ਖੰਭ, ਇਕ ਨੰਬਰ ਦੇ ਲੱਖ ਨਾਲ ਉਨੰਜਾ ਹਜ਼ਾਰ ਛੁਪਣਾ, ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵਸਣਾ, ਇਸ਼ਕ ਮੁਸ਼ਕ ਵਾਂਗ ਗੱਲ ਉਡਣੀ, ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵੇਗ ਠੱਲ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ, ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਪਿਛਾਹ ਵੱਲ ਮੋੜਨਾ, ਸਾਂਝੀ ਕੰਧ 'ਚ ਤੋੜ ਪੈਣਾ, ਬਿੱਲੀ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਬੋਹੇ 'ਚ ਛੁਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦੈ, ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਘੋੜੇ ਦੌੜਾਉਣੇ, ਖੂਹ ਵਿਚ ਇੱਟ ਸੁੱਟਣੀ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਵਾਲੀ ਘੋੜੀ ਚੜ੍ਹਨਾ, ਬੁਰਕੀ ਸੁਟਣੀ, ਮੁਨਸ਼ੀ ਬਾਣੇ ਦੀ ਮਾਂ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੈ, ਕੁਰਸੀ ਲਾਉਣਾ, ਘੋਟਾ ਲਾਉਣਾ, ਪੁੱਠਾ ਲਟਕਾਉਣਾ, ਫੋੜੇ ਵਾਂਗ ਫਿਸਣਾ, ਨਸਾਂ ਢਿੱਲੀਆਂ ਪੈਣਾ, ਤੱਤਾ ਲਕੋਗੇ ਤਾਂ ਜੀਭ ਸੜੇਗੀ, ਹਿੰਸਾ ਪੱਤੀ ਮਿਲਣਾ, ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦੀ ਖਾਣ, ਅੜੇ ਗੱਡੇ ਕੱਢਣੇ, ਆਸ ਦੀ ਜੋੜ ਜਗਣੀ, ਧੌੜੀ ਬਚਾਉਣੀ, ਕਾਲੇ ਕਾਰਨਾਮੇ, ਬਨਵਾਸ ਕੱਟਣਾ, ਸੁੱਟੀ ਕਮਾਨ ਸੰਭਾਲਣੀ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੀ ਖਾਈ, ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਦਾਣੇ ਨਾ ਹੋਣੇ, ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਦਾਣੇ ਪਾਉਣੇ, ਸੋਨੇ ਦੀ ਖਾਣ ਲੱਭਣੀ, ਦੁੱਖ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ, ਜ਼ਬਾਨ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ, ਡੱਕਾ ਸੁੱਟਣਾ, ਚਟਾਨ ਵਾਂਗ ਅੜਨਾ, ਦਾਨ ਤੇ

ਫੇਰੀ ਲਾਉਣੀ, ਚਿਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਚਹਿਕਣਾ, ਆਤਮਾ ਵਲੰਧਰੀ ਗਈ, ਅੰਨ੍ਹੇ ਖੂਹ 'ਚ ਡਿਗਣਾ, ਵਿਨਾਸ਼ ਦਾ ਮਹਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼, ਸੀਟੀ ਰਲਾਉਣੀ, ਟਿੱਕੇ ਕੱਢਣਾ, ਰਮਜ਼ਾਂ ਸਮਝਣੀਆਂ, ਚੱਕਰੀ ਘੁੰਮਾਉਣੀ, ਦੋਸਤਾਂ ਦੀਆਂ ਡਾਰਾਂ, ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਦੀ ਪਾਣ ਚੜ੍ਹਾਉਣੀ, ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਕਾਲਾ ਟਿੱਕਾ ਚਮਕਣਾ, ਘੁੰਗੀ ਸੂਤ ਆਉਣੀ, ਮਾਇਆ ਨਗਰੀ ਦੇ ਕੁਬੇਰ, ਸਾਨ੍ਹ ਵਾਂਗ ਭੂਸਰਨਾ, ਬੁੱਕਲ ਸਾਂਝੀ ਕਰਨੀ, ਗੁੜ ਤੋਂ ਗੋਬਰ ਬਣਨਾ, ਵਪਾਰਕ ਚਾਲਾਂ, ਸਿਆਸੀ ਹੱਥ ਕੰਡੇ, ਠਰੇ ਪਾਰੇ ਵਾਂਗ ਠਰਨਾ, ਸਿਆਸੀ ਆਰੀ, ਭਰਿੰਡਾਂ ਵਾਂਗ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣਾ, ਕੋਠੀ ਕਾਂ ਪੈਣੇ, ਨੋਟਾਂ ਦੀ ਬਾਰਸ਼, ਸੋਚ ਦੇ ਘੋੜੇ, ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਣਾ, ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਪਹੀਆ ਜਾਮ ਹੋਣਾ, ਕਾਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਮੋਰੀਆਂ, ਇੱਟ ਵਰਗੇ ਪੱਕੇ ਗਵਾਹ, ਪੱਤਾ ਨਾ ਝੁਲਣਾ, ਖਲਾਸੀ ਹੋਣੀ, ਚਾਹ ਦੇ ਪਿਆਲੇ ਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਫਰਕ ਹੋਣਾ, ਜਾਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ, ਸ਼ੌਕ ਕਿੱਲੀ 'ਤੇ ਟੰਗੇ ਰਹਿ ਜਾਣੇ, ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਆਰੇ ਵਾਂਗ ਚੀਰਨਾ, ਸਹੇਲੀਆਂ ਦੀ ਲੰਬੀ ਡਾਰ, ਦਿਲ ਟੁੰਬਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ, ਕੜਾਕਾ ਚਾੜ੍ਹਨਾ, ਦਿਲ ਪਤਲੇ ਹੋਣੇ, ਬਰਬਾਦੀ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਕੰਡਾ, ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਧੱਕੇ ਦੇਣੇ, ਦਿਮਾਗ ਦੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ, ਅੰਨ੍ਹੇ ਅਖਤਿਆਰ, ਮਨ ਦੀ ਮੈਲ ਧੋਣੀ, ਟਿਕੇ ਪਾਣੀਆਂ 'ਚ ਰੋੜੇ ਸੁੱਟਣੇ, ਮਿਸਲ ਦਾ ਢਿੱਡ।

ਇਸ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਅਸਾਂ 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੈਰਾਡਾਇਮ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਦੀ ਵਧੇਰੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸੂਚਨਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਕ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਮੁਕੱਦਮੇਬਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨਿਆਂ ਮਿਲਣ ਤੱਕ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਸੂਚਨਾ ਤੰਤਰ ਰਾਹੀਂ ਲੇਖਕ ਸਿਸਟਮ ਦੀਆਂ ਪਰਤ ਦਰ ਪਰਤ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਮਤਲਤਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੰਜਮੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਰਤ ਕੇ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੇ ਜਿੰਨੀ ਸੂਚਨਾ ਪਾਠਕ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣੀ ਹੈ, ਓਨੀ ਹੀ ਦੇ ਕੇ ਸੰਖੇਪਤਾ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ, ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਲੰਬੇ ਵੇਰਵੇ, ਚਰਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਨਖਸ਼ਿਖ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਇਕ/ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੂਰੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਿਸਟਮ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪਾਸਾਰੇ ਉਹਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੂਚਨਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਹਾਸਲ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੱਖਰੇ ਮਿਜਾਜ਼ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

- ਖਾਹਰਾ, ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਕੌਰਵ ਸਭਾ : ਆਲੋਚਨਾਤਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2003
- ਢੀਂਗਰਾ, ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਸਰੋਕਾਰ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2006
- , ਨਾਵਲੀ ਭਾਸ਼ਾ : ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਵਿਹਾਰ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2006
- , (ਸੰਪਾ.) ਪਰਸਾ : ਚਿੰਤਨ ਚੇਤਨਾ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2005
- ਮੀਤ, ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ, ਕੌਰਵ ਸਭਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2003
- Forster, E.M., Aspects of the Novel, Penguin Books, Middlesex, 1970

Fowler, Roger, Linguistics and the Novel, Methuen, London, 1977

Geffrey, N. Leach, Michael, H. Short, Style in Fiction, Longman, London, 1987

Kachru, B.B., The Indianization of English, Oxford University Press, New Delhi, 1983

Lodge, David, Language of Fiction, Routledge, London, 2002

Mellinkoff, David, The Language of the Law, Little, Brown and Corn. Boston, 1963

ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ ਬਿੰਬ 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ'

ਧਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' 2003 ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਅਰਥ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਲੁਕਵੇਂ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣੀ ਅਤੇ ਵਿਵੇਚਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਰਵਾਇਤੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ ਤੋਂ ਵਿੱਥ ਬਾਧ ਕੇ ਇਹ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਰੂਪਗਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਜੁਗਤਾਂ ਅਤੇ ਪੈਟਰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦੀ ਅਰਥਗਤ ਖੇਡ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਲਈ ਨਵੀਆਂ ਸਿਲਪੀ ਜੁਗਤਾਂ ਅਤੇ ਪੈਟਰਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਥੀਮਗਤ ਪੈਟਰਨ ਨਵੇਕਲਾ ਜਟਿਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਨਾਵਲੀ ਤਿਕੋਣ ਜਣੀ ਹੀਰੋ, ਹੀਰੋਇਨ ਅਤੇ ਖਲਨਾਇਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਰੂੜੀ ਖੰਡਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚ ਸਧਾਰਨ ਬੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਤਮਾਮ ਖਸਲਤਾਂ ਨਾਲ ਵਰੋਸਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਹੀ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਅਰਥ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਹਿਜ ਸਾਡੇ ਸਮਕਾਲ ਤੱਕ ਮਹਿਦੂਦ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ, ਸਗੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੇ ਯਥਾਰਥ ਤੱਕ ਫੈਲਾਅ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰਮਾਇਣ ਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਡੇ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਬੰਦੇ ਦੇ ਹਿਰਸਾਂ-ਗ੍ਰੇਸੇ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਡੂੰਘਾਈ ਤੋਂ ਤਲਾਸ਼ਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਵੇਰਵੇ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਬੰਦੇ ਦੀਆਂ ਹਿਰਸਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਅਰਥਗਤ ਗਹਿਰਾਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਮਿੱਥ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨਾਲ ਪੁਣਾਏ ਹੋਏ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਕੇ Deconstruct ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਵਿਵੇਚਨੀ ਜੁਗਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਿੱਥਕ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਸਮਕਾਲੀ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਸਨਮੁਖ ਖੜ੍ਹੇ ਬੰਦੇ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨੀ ਧਰਾਤਲ ਅਤੇ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਖਾਸੇ ਨੂੰ ਅਗਰਭੂਮਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਨਵ-ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ, ਵਕੀਲ, ਜੱਜ, ਨੇਤਾ, ਡਾਕਟਰ, ਪੁਲਿਸ ਟਾਊਟ ਆਦਿ ਅਨੇ ਕਾਂ ਪਾਤਰ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਦੋਹਰਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਖਾਸਾ ਨਾਵਲੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਗਹਿਨ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਤਿ ਦਰਜੇ ਦਾ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਪਾਤਰ ਵੀ ਆਂਤਰਕ ਧਰਾਤਲ ਉਪਰ ਵਧੇਰੇ ਗੁੰਝਲਸ਼ੀਲ, ਮਕਾਰ, ਬੇਈਮਾਨ, ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਹੜੇ ਪਾਤਰ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਲੋਕ-ਹਿਤੈਸੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਵਿਵਹਾਰ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਤੱਤ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ ਜਿਹੜਾ

ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਆਪਣੀ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਮਾਨਵ-ਪੱਖੀ ਅਹਿਸਾਸ ਪਾਲਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਦੀ ਪੀੜ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੱਡੀਂ ਹੰਢਾਈ ਹੈ। ਜੱਜ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ, ਵਕੀਲ ਹਰੀਸ਼ ਰਾਏ ਆਦਿ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਆਪਾਂ ਉਪਰ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਾਤਰ ਦੋਹਰੇ ਚਰਿਤਰ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਰਾਮ ਨਾਥ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਸਾਰੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਸੂਤਰਧਾਰ ਬਣ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ 'ਕੇਸਰ' ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਮੱਕਾਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹੀ ਰਾਮ ਨਾਥ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭਾਣਜੀ ਨੇਹਾ ਦੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਇਸ ਕਰਕੇ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਲੜਕੀ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਜੁੜਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਦਲਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕੁੜੀ ਛਿੱਦੇ, ਜਿਸ ਦਾ ਬਲਾਤਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਰਾਮ ਨਾਥ ਦੁਆਰਾ ਪੁੱਛੇ ਗਏ ਸਵਾਲ ਅਸਲੀਲਤਾ ਦੀ ਹੱਦ ਵੀ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭਰੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਰਾਮ ਨਾਥ ਦੀਆਂ ਨਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਵਸਤਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਨਾਥ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵੀ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਲੜ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਇਹ ਨਾ ਕਹੇ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਖਾਤਰ ਲੜਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਦੋਹਰੇ ਕਿਰਦਾਰ ਵਾਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੇਦ ਮੋਹਨ, ਹਰੀਸ਼ ਰਾਏ ਵਕੀਲ, ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਜੱਜ, ਨੇਹਾ, ਰਾਜ ਨੇਤਾ, ਨੇਹਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ, ਮਾਤਾ ਕਲਿਆਣੀ ਆਦਿ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਇਕ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਵੱਖਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਕਲਿਆਣੀ ਦਾ ਰਵਾਇਤੀ ਕਿਰਦਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਅਧੀਨ ਬੰਦੇ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਧਿਆਨ ਸ਼ਿਵਰਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਨੇਹਾ ਦਾ ਬਲਾਤਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹੀ ਮਾਤਾ ਕਲਿਆਣੀ ਮਾਨਵ-ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਨੇਹਾ ਲਈ ਬਣਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜੁਟਾ ਸਕਦੀ। ਵੇਦ ਅਤੇ ਮੋਹਨ ਵੀ ਜਿਥੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ ਭਰਾ ਹਨ, ਉਥੇ ਉਹ ਅਤਿ ਦਰਜੇ ਦੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਅਤੇ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਸੁਭਾਵਕ ਖਾਸੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ। ਨੰਦ ਲਾਲ ਅਤੇ ਸਿੰਗਲੇ ਵਰਗੇ ਵਕੀਲ ਆਪਣੀ ਲਿਆਕਤ ਅਤੇ ਵਕਾਲਤੀ ਤਜਰਬੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਧਨ ਸੰਚਿਤ ਕਰਨ ਉਪਰ ਹੀ ਖਰਚਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਤਕਨੀਕੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਲੈੱਸ ਪੰਕਜ ਅਤੇ ਨੀਰਜ ਵਰਗੇ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਗਰਮਾਹਟ ਸੁੰਨ ਹੋ ਗਈ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੋਹਨ ਅਤੇ ਵੇਦ ਜਿਹੜੇ ਜਗੀਰੂ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਸਨ ਜਦੋਂ ਨਿਰੋਲ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਪੈਸਾ, ਰੁਤਬਾ ਅਤੇ ਚੌਧਰ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਪਰਮ ਅਕਾਂਖਿਆ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਪਛੜੇਵੇਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਬੰਦਾ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਭਰਾਂਤੀ ਪਾਲਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਵਤਖੋਰੀ ਅਤੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਲੱਗਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਇਸ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਦਾ ਅਗਲਾ ਪਾਸਾਰ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਰਾਜੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਅੰਗਾਂ ਕਾਰਜ ਪਾਲਿਕਾ, ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕੋਂਦਰੀ ਘਟਨਾ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਉਪਰ ਹੋਏ ਹਮਲੇ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਚਾਰੇ ਸੰਗੀਨ ਜੁਰਮ ਕਤਲ, ਬਲਾਤਕਾਰ, ਡਕੈਤੀ ਅਤੇ ਮਾਰ-ਕੁੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਦਾਲਤਾਂ, ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਹਸਪਤਾਲ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਾਨ-ਮਾਲ ਦੀ ਸਲਾਮਤੀ ਲਈ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਸਮਕਾਲ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇਹ

ਆਪਣੇ ਲੋਕ-ਹਿਤਕਾਰੀ ਪੈਂਤੜੇ ਤੋਂ ਤਿਲੁਕ ਕੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਟੇਟ ਪਾਵਰ ਦੁਆਰਾ ਡਰਾਵੇ ਦੇ ਡੰਡੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਾਂ ਬਿਉਰੋਕਰੇਸੀ ਦੀ ਕਮਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਅਤੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਖਾਸੇ ਨੂੰ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਇਸ ਲਈ ਗਹਿਰਾਈ ਤੋਂ ਸਮਝ ਸਕਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਖੁਦ ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਅਦਾਲਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਮੁਨਸ਼ੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਕੀਲਾਂ ਤੱਕ ਅਤੇ ਅਹਿਲਕਾਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਤੱਕ ਹਰ ਇਕ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਵਿਚ ਧਸ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਲੁਕਵੇਂ ਅਦਾਲਤੀ ਖਾਸੇ ਦੀ ਚੀਰ-ਫਾੜ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਕਿਰਦਾਰ ਰਾਹੀਂ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਸ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਰਾਜੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਨਿਆਂ ਵਿਕਾਸ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਮਾਲਕ ਧਿਰ ਇਸ ਨੂੰ ਖਰੀਦ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਕਾਨੂੰਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਚੋਰ-ਮੋਰੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਹੀ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਬਿਉਰੋਕਰੇਸੀ ਨੂੰ ਰਾਸ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਵਿਡੰਬਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੁਜਰਮ ਨੂੰ ਬੇਗੁਨਾਹ ਮੰਨ ਕੇ ਤੁਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਵਜ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਜਰਮ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਦੇ ਕੇ ਸੰਗੀਨ ਜੁਰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਅਧਿਕਾਰ ਸੰਗਠਨ ਵਰਗੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਲਈ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਪੰਕਜ ਅਤੇ ਨੀਰਜ ਵਰਗੇ ਸਰਦੇ ਪੁਜਦੇ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਵਾਲੀ ਧਿਰ ਦੇ ਮੁਜਰਮ ਹੀ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹਨ। 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਵੇਰਵਾ ਦਰਜ ਹੈ :

ਸਭ ਤੋਂ ਭੈੜੀ ਖ਼ਬਰ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਵਾਲਾ ਸਲੂਕ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੰਗੀਨ ਜੁਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਹਵਾਲਾਤ ਦੀ ਥਾਂ ਰੈਸਟ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਖਵਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪੈਣ ਲਈ ਗੱਦਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਿਸਤਰੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। (ਪੰਨਾ 169)

ਆਧੁਨਿਕ ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਗਠਨ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਾਨ-ਮਾਲ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਰੋਲ ਮੁਨਾਫ਼ਾਕਾਰੀ ਰੁਚੀਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਮੁਨਸ਼ੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਡੀ.ਜੀ.ਪੀ. ਤੱਕ ਰਿਸ਼ਵਤਖੋਰੀ ਅਤੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਭਾਗੀਦਾਰ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਇਹ ਦਰਸਾਉਣ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਪੁਲਿਸ, ਸਟੇਟ ਬਿਉਰੋਕਰੇਸੀ ਨੂੰ ਰਾਜਨੇਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਡਰਾਵੇ ਦੇ ਡੰਡੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਜੁਰਮ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਥਾਂ ਜੁਰਮ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਅੰਡਿਆਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੁਜਰਮਾਂ ਦਾ ਪੇ ਸ਼ੇਵਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨਾਲ ਨਾਤੇਦਾਰੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਸ ਵਸਤੂ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਵਰਣਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋਇਆ ਹੈ :

ਰਾਮ ਲੁਭਾਇਆ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਕਾਰਨਾਮੇ ਦਾ ਪਤਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੱਗਾ ਜਦੋਂ ਗੁੰਡਾ ਸਟਾਫ਼ ਵਾਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਗਏ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਅਤੇ ਕਈ ਸੁਨਿਆਰ ਫੜਾਏ। ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਕੈਦ ਕੱਟ ਕੇ ਉਹ ਹੁਣੇ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਸੀ। ਸੁਧਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾ ਕੇ ਵਿਗੜ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੇਸ਼ਵਰ ਮੁਜਰਮਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। (ਪੰਨਾ 49)

'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਦਾ ਇਕ ਅਹਿਮ ਸਰੋਕਾਰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ 'ਤੇ ਉਸਰਿਆ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿਹਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਦਾ ਨੈਟਵਰਕ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਦੀ ਸਨਅਤ ਦਾ ਰੂਪ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਇਲਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇਸ ਸਨਅਤ ਵਿਚ ਗੌਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਦਵਾਈ ਸਨਅਤ ਦਾ ਲੁਕਿਆ ਯਥਾਰਥ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਹਸਪਤਾਲ ਇਲਾਜ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇੰਜਰੀ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਅੱਡੇ ਬਣ ਨਿਬੜਦੇ

ਹਨ। ਹੁਣ ਇਥੇ ਮਰੀਜ਼ ਨੂੰ ਗਾਹਕ ਤੱਕ ਮਨਫ਼ੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਸਿਹਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸਰੂਪ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਖਾਸੇ ਨੂੰ ਨਿਰੂਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਯਥਾਰਥਕ ਵੇਰਵੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ :

ਸੱਟਾਂ ਵੱਜੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਛੇ ਘੰਟੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਛੁਹਿਆ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀ ਇਹ ਅਣਗਹਿਲੀ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਲਈ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਘਾਤਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। (ਪੰਨਾ 28)

ਜਨਾਨਾ ਵਾਰਡ ਭਾਂ-ਭਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਵਾਰਡ ਦੇ ਵੀਹ ਬਿਸਤਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਅਠਾਰਾਂ ਖਾਲੀ ਪਏ ਸਨ। ਇਕ ਬਿਸਤਰੇ ਉਪਰ ਨੇਹਾ ਪਈ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਉਪਰ ਕੋਈ ਬਿਹਾਰਨ। ਬਿਹਾਰਨ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਲਈ ਇਕ ਭਈਆ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਬੀੜੀ ਸੁਲਘਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਧੂੰਏਂ ਦੀ ਕੁੜੱਤਣ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। (ਪੰਨਾ 26)

ਉਕਤ ਵੇਰਵਾ ਸਰਕਾਰੀ ਹਸਪਤਾਲ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਅਤੇ ਇਲਾਜ ਸਬੰਧੀ ਸਰਕਾਰੀ ਦਾਅਵਿਆਂ ਦੀ ਤਾਂ ਪੋਲ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰੱਖ-ਰਖਾਵ ਅਤੇ ਸੰਭਾਲ ਦੀ ਨਿੱਘਰੀ ਹੋਈ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਮਜ਼ਬੂਰ ਜਾਂ ਬੇਵਸ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਬੰਦਾ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਲਾਜ ਸਬੰਧੀ ਮੁਆਇਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਲਾਜ ਨਹੀਂ। 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਕ ਅਹਿਮ ਪਾਸਾਰ ਅਪਰਾਧ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਵਸਤੂ ਹੀ ਅਪਰਾਧ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧ ਜਗਤ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਧਿਰਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਇਹ ਦਰਸਾਉਣ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਨਾਲ ਅਪਰਾਧ ਘਟਿਆ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਰੁਪਾਂਤਰਣ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਅਪਰਾਧ ਕਰਨ ਦੇ ਨਵੀਨ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਪੈਸੇ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰਾਂ ਸਨਮੁੱਖ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਕੋਲ ਖਰੀਦ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਦੂਸਰੀ ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਵੇਚਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਧਿਰ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਪਛੜੇਵੇਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਪਛੜੇਵੇਂ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਕਾਰਨ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਅਪਰਾਧਕ ਤੀਬਰਤਾ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹ-ਜ਼ੋਰ ਵਹਾਅ ਨੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪਾਕੀਜ਼ਗੀ ਨੂੰ ਨਕਾਰ ਕੇ ਨਿਰੋਲ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨਵੀਨ ਸਮੀਕਰਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰਬਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੋ ਰਹੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ :

ਏਥੇ ਸਭ ਕੰਮ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੰਗ ਸ਼ਰਮ ਹੀ ਸੀ। ਸੌਦਾ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਬੈਠੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਰੇਆਮ ਪੈਸੇ ਫੜਦੇ ਸਨ। ਗਿਣ ਕੇ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਕੋਈ ਫਟਿਆ ਪੁਰਾਣਾ ਹਵੇ ਤਾਂ ਬਦਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। (ਪੰਨਾ 197)

'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਕ ਸਰੋਕਾਰ ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਮਦੋਰਫਤ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਈਆ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਮਦ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਈਆਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸੰਗਤੀਆਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਨੇ 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਵਿਚ ਭਈਆ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਈ ਲੁਕਵੇਂ ਅਤੇ ਜ਼ਾਹਰਾ ਪੱਖਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਜਿਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਵਿਸੰਗਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਫ਼ਿਕਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਥੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਵਿਆਪਕ ਲੁੱਟ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਜ਼ਦੂਰ ਆਪਣੀ ਗਰੀਬੀ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਵੇਚਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹਨ ਪਰ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਅਤੇ

ਹਾਕਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬੇਵਸੀ ਦਾ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਅਪਰਾਧ ਜਗਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਉਪਰਲੇ ਮੱਧ ਵਰਗ ਨੇ ਨੁਮਾਇਆ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੰਕਜ ਅਤੇ ਨੀਰਜ ਆਪਣੀ ਚਾਚੀ ਅਤੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਕਮਲ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਭਈਆ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਪਾਰੀ ਦੇ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਿਅੰਗ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭਈਏ ਲਾਲਚ-ਵੱਸ ਅਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਾਲ ਦੀ ਲੁੱਟ ਕਰਨ ਦੀ ਚਾਹਨਾ ਤਹਿਤ ਕਤਲ, ਹਿੰਸਾ, ਬਲਾਤਕਾਰ ਵਰਗੇ ਕਾਰੇ ਨੂੰ ਸਰ-ਅੰਜਾਮ ਦੇ ਧਰਦੇ ਹਨ।

‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’ ਦਾ ਅਹਿਮ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਪਾਸਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਉਤਰ ਆਧੁਨਿਕੀ ਦੌਰ ਦੇ ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪੈਂਤੜੇ ਨੂੰ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਮਹਾਂ-ਜੋੜ ਇਸ ਨਵ-ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਜੋਤਿਸ਼ ਅਤੇ ਯੋਗ ਨੂੰ ਤਰਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਜੁਗਤਾਂ ਨਾਲ ਲੈੱਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਦੇਹੀ ਦ੍ਰਵਾਂ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਕੇ ਮਨਚਾਹੇ ਸਿੱਟੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਤਰਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਫੈਸ਼ਨ ਵਾਂਗ ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਵਜ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਐਮ.ਏ. ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੇਹਾ ਅਤੇ ਪਲਵੀ ਵੀ ਧਿਆਨ ਸ਼ਿਵਰ ਜਾ ਕੇ ਧਿਆਨ ਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਤਾ ਕਲਿਆਣੀ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਇਹ ਧਿਆਨ ਸ਼ਿਵਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਨਵ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਪੈਂਤੜਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਤਰਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕਤਾ ਦੇ ਬਲ ਤੇ ਲੋਕਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਵਜ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਆ ਨਗਰ ਦੇ ਅਤਿ ਮੁਨਾਫਾਕਾਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਦਾਨ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਮਾਤਾ ਕਲਿਆਣੀ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਲਈ ਧਨ ਦੇ ਢੇਰ ਲਾ ਦਿੱਤੇ। ਮਾਤਾ ਕਲਿਆਣੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਿਰਫ਼ ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਪਛੜੇ ਮੁਲਕ ਤੱਕ ਮਹਿਦੂਦ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਮਹਾਂ-ਸ਼ਕਤੀ ਅਮਰੀਕਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਮਹਾਂ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਮੱਕੜਜਾਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਤੀਸਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਪਛੜੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਤਰਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਜੁਗਤਾਂ ਨਾਲ ਘਸੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੀਡੀਆ ਨੇ ਇਸ ਮੱਕੜਜਾਲ ਦੇ ਨਵ-ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਰੂਪ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪਾਸਾਰ ਵਿਚ ਨੁਮਾਇਆ ਰੋਲ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ। ‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਲੁਕਵੀਂ ਖ਼ਾਸੀਅਤ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਬਿਆਨ ਹੋਇਆ ਹੈ :

ਇਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਧਿਆਨ ਸਾਧਨਾ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚ ਰਹੀ ਸੀ। ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਸਾਧੂ ਨਵੀਆਂ-ਨਵੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮੁਫ਼ਤ ਲਗਦੇ ਧਿਆਨ ਸ਼ਿਵਰਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਛਪ ਰਹੇ ਸਨ। ਟੀ.ਵੀ. ਉਪਰ ਯੋਗੀ ਮਹਾਤਮਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਕਿਸਮਤ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇੰਟਰਵਿਊ ਆ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਰਾਹੀਂ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਸਨ। (ਪੰਨਾ 98)

ਆਸ਼ਰਮ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਦਾਨੀਆਂ ਨੇ ਦਾਨ ਦੇ ਢੇਰ ਲਾ ਦਿੱਤੇ। ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਆਸ਼ਰਮ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। (ਪੰਨਾ 99)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡੇਰੇਦਾਰੀਆਂ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਨਵ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪਾਸਾਰ ਰਾਹੀਂ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮਾਤਰ ਬਣ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਉਚ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇਹਨਾਂ ਧਿਆਨ ਸ਼ਿਵਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਵਾਸਥ ਸਬੰਧੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੇਹੀ ਲੋੜਾਂ, ਸੱਚ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਲਾਸ਼ ਰਹੇ ਹਨ।

‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਕ ਪਾਸਾਰ ਔਰਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਹੋਣੀ ਦੇ ਮਸਲੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਉਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਆਪਣੀ ਨਵੇਕਲੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਪਹਿਚਾਣ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਨਾਰੀ ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਨ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਉਭਰ ਰਹੇ ਹਨ। ‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’ ਦੇ ਨਾਵਲੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਕ ਤਰਫ਼ ਆਧੁਨਿਕ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਲੈੱਸ ਨੇਹਾ ਅਤੇ ਪਲਵੀ ਵਰਗੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਹੋਣੀ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਦੂਸਰੀ ਤਰਫ਼ ਛਿੱਦੇ ਅਤੇ ਸਰੂਤੀ ਵਰਗੀਆਂ ਲਾਚਾਰ ਅਤੇ ਬੇਵਸ ਕੁੜੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਭਰੀ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਬੇਇੱਜ਼ਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਮ ਨਾਥ ਦੀਆਂ ਕਾਨੂੰਨ ਸਬੰਧੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਨੇਹਾ ਜਦੋਂ ਛਿੱਦੇ ਦੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦੀ ਮਿਸਲ ਪੜ੍ਹਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਾਮਾ ਰਾਮ ਨਾਥ ਵੀ ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਦੁਸਾਸ਼ਨ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਡੇਰਾ ਰੂਪ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੀ ਖ਼ੁਬਸੂਰਤੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਰਹਿੰਦ-ਖੂੰਹਦ ਨਾਲ ਗੁਸੇ ਮਾਨਵੀ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਹੈ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਔਰਤ ਕੇਂਦਰ ਵੱਲ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਆਮਦ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਬਲਾਤਕਾਰ ਵਰਗੇ ਚਗਲੇ ਅਤੇ ਅਮਾਨਵੀ ਵਤੀਰੇ ਮਰਦਾਵੀਂ ਖ਼ੁਦਮੁਖਤਾਰੀ ਅਤੇ ਜਗੀਰੂ ਹਉਂ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਬਲਾਤਕਾਰ ਵਰਗੇ ਘਿਨਾਉਣੇ ਅਪਰਾਧ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਅਵਹੇਲਣਾ ਨੂੰ ਔਰਤ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਮਰਦ ਨੂੰ ਸਭ ਖਲਜਗਣਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੇਹਾ ਵਰਗੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁੜੀਆਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਿੱਜੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਿਸੇ ਵਡੇਰੇ ਮਾਨਵ ਮੁਕਤੀ ਜਾਂ ਔਰਤ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕੱਲਤਾ ਅਤੇ ਬੇਗਾਨਗੀ ਦਾ ਭਾਗੀਦਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਹੀ ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਰਤਾਰੇ ਨਿਰਮਾਣਕਾਰੀ ਪਹਿਲੂ ਹੈ। ਇਹੀ ਵਜ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿ ਨੇਹਾ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹਰ ਧਿਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਨਿੱਜੀ ਮੁਢਾਦ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੂਨੀਅਨ, ਯੁਵਾ ਸ਼ਕਤੀ ਮੋਰਚਾ, ਵਿਕਟਮ ਵੈਲਫੇਅਰ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਪੱਤਰਕਾਰ ਯੂਨੀਅਨ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਿਸੇ ਵਡੇਰੇ ਮਾਨਵ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਿਹਾ ਹੀ ਨਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅੰਦੋਲਨ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕੁਝ ਅਰਸੇ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਸਿਥਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨੇਹਾ, ਛਿੱਦੇ ਅਤੇ ਸਰੂਤੀ ਵਰਗੀਆਂ ਲਾਚਾਰ ਅਤੇ ਬੇਵਸ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਮਾਤਾ ਕਲਿਆਣੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਮਗਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹਜ਼ੂਮ ਹੈ। ਇਹ ਨਵ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਫਲਸਫਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਾਤਾ ਕਲਿਆਣੀ ਨੂੰ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਬੰਦੇ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਹੈ। ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੀ ਖ਼ੁਬਸੂਰਤੀ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਬੰਦੇ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਬੰਦਾ ਨਿਜਤਵ ਤੱਕ ਮਨਫ਼ੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਬੰਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਬੰਦਿਆਈ ਖਾਰਜ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਐਸੀ ਅਮਾਨਵੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਧਰਾਤਲ ਵਿਚੋਂ ਤਲਾਸ਼ਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਬਣਤਰ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਡੂੰਘੇਰਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਸੀ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ‘ਜੋ ਜਿੱਤ ਗਿਆ, ਸੋ ਹਰ ਗਿਆ। ਜੋ ਹਰ ਗਿਆ, ਸੋ ਮਰ ਗਿਆ’ ਦੀ ਉਕਤੀ ਮੁਕੱਦਮੇਬਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਪੈਣ ਵਾਲੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਖੱਜਲ-ਖੁਆਰੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਹਾਵਤ "Law is the slave of the Rich" ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਪੱਖੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਖਾਸੇ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ

ਖੇਮੇ ਜਿਥੇ ਬੇਈਮਾਨੀ, ਛਲ, ਕਪਟ, ਅਮਾਨਵੀਅਤਾ, ਦੰਭ, ਕੁਸ਼ਟਾਚਾਰ ਸਿਖਰਲੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ; ਐਸੀ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਬਿਆਨ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਗ ਤੀਜੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਾਇਰ ਪਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸਤਰਾਂ 'ਤੁਸਾਂ ਦੇ ਮੰਨਣ ਜਾਂ ਨਾ ਮੰਨਣ ਵਿਚ, ਸੱਚ ਨੂੰ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ, ਇਹਨਾਂ ਦੁਖਦੇ ਅੰਗਾਂ 'ਤੇ ਸੱਚ ਨੇ ਇਕ ਜੂਨ ਭੋਗੀ ਹੈ।' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੂਨ 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਿਰਾਂ ਜਣੀ ਵੇਦ ਧਿਰ ਅਤੇ ਮੋਹਨ ਧਿਰ ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਅਮਾਨਵੀਅਤਾ ਦਾ ਨੰਗਾ ਨਾਚ ਸਟੇਟ ਬਿਊਰੋਕਰੇਸੀ ਅਤੇ ਹਾਕਮ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੇ ਜੱਜਾਂ, ਵਕੀਲਾਂ ਦੀ ਮਿਲੀਭੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਨੱਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਟੇਟ ਬਿਊਰੋਕਰੇਸੀ ਅਤੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਜਰਜਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹਿਰਸਾਂਗ੍ਰਸਤ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਯਥਾਰਥ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।

ਕੌਰਵ ਸਭਾ ਦੇ ਨਾਵਲੀ ਵਿਵੇਕ ਇਕੋ ਇਕ ਅਹਿਮ ਸਮਝਣਯੋਗ ਨੁਕਤਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬਦਲ ਰਹੀ ਆਰਥਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਹੈ। ਜਗੀਰੂ ਅਰਥ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀ ਵਿੱਤੀ ਪੂੰਜੀ ਨੇ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਂ ਬੰਦ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਬਹੁ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਿਗਮਾਂ ਅਤੇ ਦਿਓ ਕੰਦ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਰਮਾਇਆ ਪਾਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਅਮਰਜੀਤ ਗਰੇਵਾਲ ਨੇ 'ਬਿਊਰੋਕਰੈਟਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ (ਪ੍ਰਸੰਗ ਕੌਰਵ ਸਭਾ) ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਸਨਅਤੀ ਪੂੰਜੀ ਦਾ ਦੌਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਵਿਸ਼ਵੀ ਵਿੱਤੀ ਪੂੰਜੀ ਦਾ ਦੌਰ ਹੈ। ਹੁਣ ਸਨਅਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਨਾਲੋਂ ਵਿੱਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਨਅਤ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀ ਨਿਵੇਸ਼ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸੱਟਾ ਬਜ਼ਾਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਅਰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜ਼ਰੀਏ ਹਨ। 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਇਹੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਤੀ ਵਹਾਅ ਅੱਗੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਦਾ ਬਰਬਾਦ ਹੋਣਾ ਤੈਅ ਹੈ।

ਸੋ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਨਾਵਲ ਸਾਡੇ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਖਚਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਬੰਦੇ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਹੈ। ਸਮੁੱਚਾ ਸਿਸਟਮ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਖਲਨਾਇਕ ਬਣ ਉਭਰਿਆ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਸਿਸਟਮ ਖਿਲਾਫ਼ ਨਫ਼ਰਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦਾ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' : ਚਕ੍ਰਵਿਊ ਤੇ ਅਭਿਮਨਯੂ

ਡਾ.ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ

'ਮਹਾਂਭਾਰਤ' ਦੇ ਕੁਰੁਕਸ਼ੇਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪਾਂਡਵਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕੌਰਵ-ਸੈਨਾ ਦੀ ਵਿਜੈ ਲਈ ਦਰੋਨਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਇਕ ਯੁੱਧ-ਨੀਤੀ ਘੜੀ। ਨਾਮ ਧਰਿਆ—'ਚਕ੍ਰਵਿਊ'। 'ਚਕ੍ਰਵਿਊ' ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਲੋਹੇ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਸੀ, ਪਰ ਸੋਚੀਆਂ-ਸਮਝੀਆਂ ਚੋਰ-ਮੋਰੀਆਂ ਸਹਿਤ। ਅੰਦਰ ਪੁੱਜਣਾ ਲਗਦਾ ਨਾਮੁਮਕਿਨ ਸੀ, ਪਰ ਵੈਸੇ ਮੁਮਕਿਨ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੰਦਰ ਪੁੱਜਣਾ ਸਹਿਲ ਸੀ, ਪਰ ਬਾਹਰ ਆਉਣਾ ਨਾਮੁਮਕਿਨ। ਖਾਸ ਕਰ, ਸਹੀ-ਸਲਾਮਤ। ਕੁਤਿੱਕੀ ਖਤਰਨਾਕ ਸੀ।

ਫਿਰ ਵੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਅੰਦਰ ਗਿਆ, ਅਭਿਮਨਯੂ। ਉਹ ਮਹਾਂਵੀਰ ਸੀ : ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਭੈਣ ਸੁਭਦ੍ਰਾ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ, ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ। ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ 'ਚਕ੍ਰਵਿਊ' ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਕਿਵੇਂ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣਾ ਕਿਵੇਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹ ਸੌ ਗਈ ਸੀ। ਚਿਹਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਇਹ ਬਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਖਤਰੇ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁੱਦਣ ਲਈ ਬੰਦੇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਪ੍ਰੇਰਕ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਲਈ ਸੋਚ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਲਭਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਸੁੱਤਿਆਂ ਹੀ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਭਿਮਨਯੂ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ—'ਅਭਿ' ਯਾਨੀ 'ਟਾਕਰਾ' ਤੇ 'ਮਨਯੂ' ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ 'ਕ੍ਰੋਧ'।

ਅਭਿਮਨਯੂ ਹੱਥੋਂ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਹੀ ਮਰ ਗਿਆ ਦਰਯੋਧਨ ਦਾ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ। ਪਰ ਤੇ ਰੁਵੇਂ ਦਿਨ ਉਹ ਖੁਦ ਵੀ ਲੜਦਾ-ਜੁਝਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀਰ-ਗਤੀ ਨੂੰ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਤੇਰਵੇਂ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਲੱਭਣੀਆਂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਭ ਨੂੰ ਹਾਸਿਲ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਅਭਿਮਨਯੂ ਦੀ ਮੌਤ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚੋਂ ਚੇਤਾ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ : 'ਜਬ ਆਵ ਕੀ ਅਉਧ ਨਿਧਾਨ ਬਨੇ, ਅਤਿ ਹੀ ਰਣ ਮੇਂ ਤਬ ਜੁਝ ਮਰੋਂ'

ਮੀਤ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਮਹਾਂਕਾਵਿਕ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਜਾਚਣ ਪਰਖਣ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਤਕਨੀਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਪੂਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ 'ਮਹਾਂਭਾਰਤ' ਵਿਚ ਸਿਰਜਿਤ ਚਕ੍ਰਵਿਊ ਤੇ ਅਭਿਮਨਯੂ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ-ਖੰਡ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਚਿਹਨਾਰਥੀ ਅੰਤਰਪਾਠ ਹੈ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ-ਖੰਡ ਇਕ ਐਸਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਥਾ-ਸਮਾਚਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਾਡੇ ਵਰਤਮਾਨ ਰਾਜਤੰਤਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਬਦਸੂਰਤੀ ਦਾ ਆਈਨਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਗੌਰਵ ਦੀ ਪੁੱਠ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਣ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦੁਰਲੱਭ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਕੈਨਵਸ ਜਿੰਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਅਭਿਮਨਯੂ ਦੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਵਾਂਗ ਕਾਟਵਾਂ ਹੈ, ਉਹ ਗੁਣ ਸਾਡੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੁੱਠ ਦੇਣ ਲਈ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅਭਿਮਨਯੂ ਵਰਗਾ ਇਕ ਕਿਰਦਾਰ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੇ ਮੌਜੂਦਾ ਰਾਜਤੰਤਰ ਵਿਚ ਹੈ ਤਾਂ 'ਮਹਿਕੂਮ' ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਨਿਗੂਣਾ ਵੀ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਚੈ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਕਰਕੇ ਉਹ 'ਹਾਕਮ' ਹੀ ਹੈ। ਪੀੜਤਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ,

ਸੁਪਨਿਆਂ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਹਾਕਮ।

ਅਭਿਮਨਯੂ 'ਮਹਾਭਾਰਤ' ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਿਰਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਾਂ, ਉਹ ਯੋਧਾ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸੀ। ਇਕ ਫਲਸਫੀ ਯੋਧਾ। ਵੱਡਾ ਯੋਧਾ ਅਰਜੁਨ ਸੀ ਤੇ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਹੱਥ ਸੀ ਫਲਸਫੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਬਣ ਗਏ ਅਭਿਮਨਯੂ ਲਈ। ਇਸ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦੀ ਢਾਲ ਤੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਉਸ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਦਿਨ ਜੂਝਿਆ, ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰਿਉਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ। ਆਖਰ ਮਰ ਗਿਆ, ਪਰ ਈਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ। ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਮਰ ਕੈਦ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਤਕਰੀਬਨ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਕੁ ਸਾਲ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਉਮਰ ਕੈਦ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਆਪਣੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਜਹਾਨਤ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ, ਕੀਤੇ ਜਾਂ ਅਣਕੀਤੇ ਜੁਰਮ ਦੀ, ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਦੀ ਸਜ਼ਾ ਤੋਂ ਕਈ ਸਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੈਦ ਜਾਂ ਹਵਾਲਤ ਭੁਗਤ ਰਹੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਵਾਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਤੇ ਬਾਹਰ ਵੀ ਲੋਕ-ਸੰਘਰਸ਼ ਸਮਿਤੀ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਹੋ ਨਿੱਬੜਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਦਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪਾਤਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਅਭਿਮਨਯੂ ਵਰਗਾ ਕੋਈ ਯੋਧਾ ਤੇ ਫਲਸਫੀ ਵਿੱਦਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਜੇਲ੍ਹ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀ ਬੂ ਆਉਣ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਕੀਨਾ-ਪ੍ਰਸਤ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੀ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਖਟਕਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹ-ਮੈਨੂਅਲ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਜਬ ਬਣਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਗਾਰ ਬਣ ਗਈਆਂ। ਕੀ ਸੈਸ਼ਨਜ਼ ਜੱਜ, ਕੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ, ਸਿਆਸਤਦਾਨ, ਜੇਲ੍ਹ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ, ਸਭ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਕਮਾਈ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਐਸਵਰਜ਼ ਭੋਗਦੇ ਸਨ ਤੇ ਸਾਹੀ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਜੇਲ੍ਹ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨਸਪੈਕਸ਼ਨ ਵਰਗੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਦੇ ਲਾਗੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਗਦੇ। ਲੋਕ-ਸੰਘਰਸ਼ ਸਮਿਤੀ ਦੇ ਦਬਾ ਬੱਲੇ ਉਹ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ ਉਤੇ ਕੁਝ ਬਦਲਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਪ੍ਰਣਾਲਾ ਜਿੱਥੇ ਸੀ, ਫਿਰ ਉਥੇ ਹੀ ਰੂਹਨੁਮਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਾਲਾ ਤੇ ਮੀਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਇਕ ਬੱਚੇ ਦੇ ਅਗਵਾ ਤੇ ਕਤਲ ਦੇ ਝੂਠੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਉਮਰ-ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਅਸਲ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਚੱਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲੋਕ-ਸੰਘਰਸ਼ ਸਮਿਤੀ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਗਏ, ਨਾਲ ਹੀ ਜੇਲ੍ਹ ਨੂੰ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਕਹਿਣ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪਰਿਆਇ ਉਤੇ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਲਾਲ ਨਿਸ਼ਾਨ ਛੱਡ ਗਏ। ਟੁੱਟੀ-ਖੁੱਸੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਿੱਛੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਘਰ ਘਾਟ ਵੀ ਤਬਾਹ-ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਆਡੰਬਰ ਇਕ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾ ਦੇ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ ਨੂੰ ਪੱਠੇ ਪਾਉਣ ਲਈ ਝੂਠੇ ਸਬੂਤ ਤੇ ਗਵਾਹੀਆਂ ਜੋੜ ਕੇ ਰਚਿਆ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ, ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਖਲਾਸੀ ਨਾ ਹੋਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਮਰ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ ਤੇ ਪਰਿਪੱਕ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਦਲੀਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਕੱਦਮਾ ਝੂਠਾ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਤੇ ਫੈਸਲੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਪੀਲ ਸੁਣਨ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੱਕਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਬਦਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। 1872 ਦਾ ਗੋਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਕਾਲਾ ਕਾਨੂੰਨ। ਅੱਜ ਦੇ ਕਾਲੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਅੰਡਰਵਰਲਡ ਦੀਆਂ ਕੂਟ-ਨੀਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਿੱਤ ਕੰਮ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਇਹ ਅਨਮੋਲ ਵਸਤੂ ਆਖਰ ਕਿਵੇਂ ਬਦਲੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੂਟ-ਨੀਤੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਨਿਕਲਿਆ, ਕੋਟੋਲਿਯ ਨੀਤੀ ਤੋਂ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾ-ਸਿੱਧਾ ਭਾਵ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜਾ ਨੇ ਪਰਜਾ ਉਤੇ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਕਾਇਮ ਕਿਵੇਂ ਰੱਖਣੀ ਹੈ : ਜਾਸੂਸੀ ਰਾਹੀਂ ਜਾਂ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਰਾਹੀਂ? ਜਵਾਬ ਹੈ, ਦੋਵਾਂ ਰਾਹੀਂ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਅੱਜ ਦੇ ਕਾਲੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਲਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਹੈ—'ਡਿਪਲੋਮੈਸੀ' (Diplomacy)। ਕੂਟ-

ਨੀਤੀ ਅਰਥਾਤ ਡਿਪਲੋਮੈਸੀ। ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ 'ਕੂਟ-ਨੀਤੀ' ਸ਼ੁੱਧ ਬਦਮਾਸ਼ੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਫ਼ਤ ਜਾਂ ਸਦਭਾਵਨਾ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ। 'ਡਿਪਲੋਮੈਸੀ' ਇਸ ਦਾ ਬਦਲ ਬਣਾ ਦੇਣਾ, ਸਾਡੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਿਆਸੀ ਸਭਿਅਤਾ ਉਤੇ ਕਠੋਰ ਵਿਅੰਗ ਹੈ। ਜੇ 'ਡਿਪਲੋਮੈਟਿਕ' ਦੇ ਅਰਥ 'ਕੂਟ-ਨੀਤੀ' ਹਨ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ 'ਡਿਪਲੋਮੈਟਿਕ ਐਨਕਲੇਵ' ਦਾ ਨਾਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, 'ਕੋਟੋਲਿਯ ਵਿਹਾਰ', ਜੋ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ 'ਡਿਪਲੋਮੈਸੀ' ਦਾ ਚਿਹਨ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਨਾਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ—'ਚਾਣਕਯ ਵਿਹਾਰ'। ਇਹ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧ ਸਮਝੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਸਮਝ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ। ਇਹ ਦੁਵੱਲਤਾ ਲੋੜ ਪੈਣ ਉਤੇ ਕੂੜ-ਨੀਤੀ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਕੂਟ ਨੀਤੀ ਲਈ ਵੀ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪੱਲੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਗੁੰਝਲ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਜ ਦੀਆਂ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧੜੇ ਜਾਂ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋਣ, ਸਾਡੀ ਬੇਸਮਝੀ ਦਾ ਰੱਜ ਕੇ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਾਕਮ ਜਵਾਬ-ਦੇਹ ਹਨ। ਦੇਣ ਜਵਾਬ। ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਹਾਂ। ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਤੀਜੇ ਕੱਢਣ ਦਾ ਹੱਕ ਹਾਸਿਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਫੈਸਲਾ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਹਰ ਸੋਚਵਾਨ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਅਸੈਂਬਲੀ ਜਾਂ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਵੀਕਾਰਦੇ। ਨਾ ਹੀ ਜ਼ਰਖਰੀਦ ਮੀਡੀਆ ਨੂੰ। ਅਸੀਂ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਰਚਨਾਤਮਕ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕੂੜ-ਕਬਾੜ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ।

'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ-ਅਵਸਥਾ ਲੋਕ-ਸੰਘਰਸ਼ ਸਮਿਤੀ ਦੇ ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਦਬਾਅ ਨੂੰ ਟਾਲਣ ਲਈ ਸਿਆਸੀ ਨੁਕਤਾ-ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿਆਂ-ਪੱਖੀ ਭਾਸ਼ਣ ਝਾੜਦੀ ਹੈ। ਵਿਦਰੋਹ ਜ਼ਰਾ ਮੱਧਮ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਬਿਨਾਂ ਜੂੰ ਰੀਗੇ ਪੱਲਾ ਝਾੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੱਲ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਉਤੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਉਹ ਅਨੇਕ ਵਾਰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਵੀ ਛਿੱਕੇ ਉਤੇ ਟੰਗ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਣਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਧਿਆਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਪਾਵਾ ਫੜ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣਾ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ। ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਜੱਜ ਸਾਹਿਬਾਨ ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਪਰਿੰਟੈਂਡੈਂਟਾਂ ਦੀ ਬਖਸ਼ੀ ਅੱਜਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਮਾਣਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਖਿੱਲੀ ਉਡਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਮਰ ਕੈਦ ਲਈ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਮਿਆਦੀ ਇਨਸਪੈਕਸ਼ਨ ਲਈ ਸੈਸ਼ਨਜ਼ ਜੱਜ ਮੁਕੱਰਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਵਿਜ਼ਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸੁਆਗਤ ਲਈ ਵਧੀਆ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸ਼ਾਮਿਆਨੇ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੰਚ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਰੀਫ਼ਾਂ ਦੇ ਪਤੁੱਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਾਈਵ ਸਟਾਰ ਹੋਟਲ ਤੋਂ ਲਿਆ ਕੇ ਖਾਣਾ ਖੁਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬੀਅਰ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪਿਆਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਬੈਰਕ ਜਾਂ ਪਾਖਾਨਾ-ਘਰ ਤੱਕ ਜਾਂ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਅਤੇ ਨਹਾਉਣ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੱਕ ਜਾਂ ਖੋਤੀ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਸਬਜ਼ੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਜਾਂ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਨਸਪੈਕਸ਼ਨ ਸਮੇਂ ਵਧੀਆ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਅਕਸਰ ਫਾਈਵ ਸਟਾਰ ਹੋਟਲਾਂ ਤੋਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਨਸਪੈਕਸ਼ਨ ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕੈਦੀ-ਲਾਂਗਰੀਆਂ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨਸਪੈਕਸ਼ਨ ਅਫ਼ਸਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣ ਕੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਬੰਦੇ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ, ਸਭ ਕੁਝ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਵਾਚ ਕੇ, ਉਹ ਵੀ ਬਾਹਰੋਂ, ਬੈਰਕਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਨਹੀਂ, ਜਾਣ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਨਾਲ ਬੀਅਰ ਦਾ ਲੁੜਫ਼ ਲੈਂਦਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੋਸਤਾਨਾ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਸਾਵਧਾਨ ਰਿਹਾ ਕਰੋ। ਉਸ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਕੈਦੀਆਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਜੇਲ੍ਹ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਬਾਹਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਤੀ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਪੰਚ ਰਚਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਉਸ ਦਾ ਹਮਦਰਦ ਰਹਿੰਦਾ

ਹੈ। ਦਿੱਖ ਕੁਝ ਹੋਰ ਤੇ ਹਕੀਕਤ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ। ਐਸੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਅਫ਼ਸਰਾਨ ਦੀ। ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦਾ ਪੈਮਾਨਾ, ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ 'ਮਹਾਨ' ਵਿਚ। ਨਿਆਂਇਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੈ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਜਾਂ ਸਿਆਸੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦੇ ਤਹਿਤ। ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਸਾਡੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸੱਚ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਸੱਚ ਗ਼ਲਤ ਹੈ ਤਾਂ ਨਿਆਂਇਪਾਲਿਕਾ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਗ਼ਲਤ ਸਾਬਤ ਕਰਕੇ ਦੱਸੇ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਹੁਦਰੇ ਜੇਲ੍ਹਰ ਨੇ ਜਿਸ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਤਹਿਤ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਈਸੋਲੇਸ਼ਨ ਚੈਂਬਰ ਵਿਚ ਡੱਕ ਕੇ, ਮੌਤ ਦੀ ਕੰਧੀ ਉਤੇ ਸੁੱਟਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਤਸ਼ਰੀਹ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਅਰਥਾਤ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਪਰਿੰਟੈਂਡੈਂਟਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਉਮੈ ਤੇ ਸ਼ਾਹਬਰਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਹੜੇ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਉਗਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਐਸ਼ਵਰਜ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਵੇਚਣ ਤੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਭੁੱਖੇ ਤੇ ਬੀਮਾਰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਦਿੱਤਾ? ਕਿਹੜਾ ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਖਾਲੀ ਕਰ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਗਹਿਣੇ ਲਾਹ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਪਰ ਤੱਕ ਵੰਡ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ? ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਜੁਆਂ ਵਾਲੇ ਮੈਲੇ ਕੁਚੈਲੇ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੇ ਨਵੇਂ ਵਸਤਰ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ? ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੀ ਤਮਾਮ ਕਿਸਮ ਦੇ ਐਸ਼ਵਰਜ ਨਾਲ ਲੈਸ ਕੋਠੀ, ਨੌਕਰ-ਨੌਕਰਾਣੀਆਂ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਬਿਹਤਰੀਨ ਬਿਸਤਰ ਫ਼ਰਾਹਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਤਪਦਿਕ ਨਾਲ ਮਰਦੇ ਤੇ ਖੂਨ ਉਗਲਦੇ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਡਿਸਪਰੀਨ ਦੀ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਟਰਕਾ ਜਾਂ ਬਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਮੁਹੱਈਆ ਦਵਾਈਆਂ ਅਸਲ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਤਿੰਗਣੇ ਮੁੱਲ 'ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਵੇਚੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ? ਕੀ ਐਸੀ ਵਿਕਰੀ ਸਮੇਂ ਜੇਲ੍ਹ ਦਾ ਡਾਕਟਰ ਜਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਪਰਿੰਟੈਂਡੈਂਟ ਮਰ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਜੀਉ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਬਲੈਕ ਮਨੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਆ ਵੜਦੀ ਹੈ। ਕਿਸ ਕਿਸ ਰੋਗ ਦਾ ਨਾਂ ਲਈਏ। ਕਲੋਜ਼ਾ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ 'ਤੇ ਤਰਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਾਣਸ-ਖੋਰੀ ਦੇ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਯਾਦ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਡਾਕਟਰ ਸਾਡੇ ਅੱਜ ਦੇ ਰਾਜ-ਤੰਤੂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਦੂਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸਜੇ ਖੜੋਤੇ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਮਾਣਸ-ਖੋਰੀ ਦੇ ਲਹੂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ। ਕੈਸੀ ਕਰਾਮਾਤ ਹੈ, ਇਹ! ਇਕ ਸੇਠ ਆਇਆ ਪੀ.ਡਬਲਿਊ.ਡੀ. ਦੇ ਰੈਕਟ ਵਿਚ ਸਜ਼ਾ ਪਾ ਕੇ, ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਤੇ ਨੋਟਾਂ ਦੀਆਂ ਬਰੀਆਂ ਨਾਲ ਲੱਦਿਆ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਆਸ ਨਾਲ ਕਿ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨਾਲ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਚਾਹੇਗਾ ਖਰੀਦ ਲਵੇਗਾ। ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਕੁਝ ਖੋਹ ਲਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਆਸ ਉਦੋਂ ਹੀ ਪੂਰੀ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਮੰਤਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ 'ਪਾਵਨ-ਪਵਿੱਤਰ' ਸੁਨੇਹਾ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਅਸਾਂ ਸੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ 'ਗਿਆਨ ਬਿਨਾਂ ਗਤਿ ਨਹੀਂ' ਹੁਣ ਪਤਾ ਚਲਿਐ ਕਿ ਮੰਡੀ ਬਿਨਾਂ ਗਤਿ ਨਹੀਂ। ਅੱਗੋਂ ਮਾਲੂਮ ਨਹੀਂ, ਕੀ ਕੀ ਪਤਾ ਚੱਲੇਗਾ। ਸੇਠ ਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਖੁਦ ਸੁਆਗਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਿਹਾਇਤ ਵਧੀਆ ਕਿਸਮ ਦਾ ਬਿਸਤਰ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਹਫ਼ਤਾ, ਦੋ ਦੋ ਹਫ਼ਤਾ, ਅਫ਼ੀਮ ਦੇ ਵਪਾਰੀ, ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਪਰਿੰਟੈਂਡੈਂਟ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਫ਼ੀਮ ਦੇ ਧੰਦੇ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਬਾਹਰ ਵੀ ਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਚਲਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਬਾਹਰ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਵੱਖਰੀ ਨਹੀਂ। ਸਮਝੋ ਜੇਲ੍ਹ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਾਹਰ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਆਮ ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕ 'ਛਿਆਉ' ਦੇ ਉਸ ਕੈਦੀ ਵਾਂਗ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਜੇਲ੍ਹ 'ਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਰਿਹਾਅ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਲੋਚਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਥੇ ਉਸ ਦਾ ਜੀਅ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਜਦੋਂ ਕਾਨੂੰਨ ਸੁਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨਾ

ਚਿਰ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦਾ, ਉਨਾ ਚਿਰ ਉਸ ਦੇ ਬੇਕਸੂਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਕੈਦ ਦੀ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸਜ਼ਾ ਮੁਆਫ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਪਰਤਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਚਕ੍ਰਵਿਊ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਅਭਿਮਨਯੂ ਵਾਂਗ ਲੜਦਾ-ਜੂੜਦਾ ਹੋਇਆ ਮਰ ਜਾਵੇ। ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆਂ ਜਿੰਨੇ ਵਰ੍ਹੇ ਲੱਗਣਗੇ, ਤਦੋਂ ਤਕ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਲੀ ਸਜ਼ਾ ਦੀ ਬਾਕੀ ਮਿਆਦ ਭੁਗਤ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇ ਰਿਹਾਅ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਗੇ। ਵੈਸੇ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਨਾ ਬਦਲਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਹੈ, ਨਿਕਟ ਜਾਂ ਦੂਰ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਕੋਈ ਉਮੀਦ ਜਾਂ ਹਕੀਕਤ ਨਹੀਂ।

ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਜਕੜਿਆ ਵੀ, ਆਪਣੀ ਵਕਾਲਤੀ ਜ਼ਹਾਨਤ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਤਸੱਦਦ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਰਤਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਇਸ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਉਹ 'ਆਈਸੋਲੇਸ਼ਨ ਚੈਂਬਰ' ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਥੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣਾ ਸਿਰਫ਼ ਉਸ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਸੀ। ਇਹ ਭੇਤ ਉਸ ਦੇ ਬਾਹਰੋਂ ਕੋਰੋ ਦਿਸਦੇ ਇਕ ਹਮਦਰਦ ਨੇ ਰਿਹਾਅ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਲੋਕ-ਸੰਘਰਸ਼ ਸਮਿਤੀ ਕੋਲ ਜਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਕਦੇ ਇਕ ਹੋਣਹਾਰ ਨੌਜਵਾਨ ਵਕੀਲ ਸੀ, ਪਰ ਛੋਟੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ। ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ, ਸਿਆਣੇ ਤੇ ਤਜਰਬਾਕਾਰ ਵਕੀਲ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਭਾਂਪ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ੌਕੀਨ ਧੀ, ਬਿਨਾਂ ਧੀ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਆਸ ਨਾਲ ਕਿ ਕਦੇ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਖੁਦ ਉਸ ਵਰਗਾ ਹੀ ਵੱਡਾ ਵਕੀਲ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਹੁਰੇ ਵਕੀਲ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੀ ਆਸ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਵੱਖਰੀ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸ਼ਖ਼ਸ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਅੱਯਾਸ਼ੀ ਮਾਣਨ ਦੇ ਸ਼ੌਕ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਨੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਫਾਹਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਵਕੀਲ ਪਿਤਾ ਨੇ ਧੀ ਦੀ ਖੁਦਕਸ਼ੀ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਗ਼ਲਤੀ ਪਛਾਣਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਲਟਾ ਦਾਜ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਉਤੇ ਠੋਕ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਹਰ ਕਾਬਲੀਅਤ ਨੂੰ ਵਰਤਦੇ ਹੋਏ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੇਕਸੂਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਦਾਜ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਅਧੀਨ ਹੱਤਿਆ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਹੇਠ ਉਮਰ-ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਜੇਲ੍ਹ ਦਾ ਫਾਟਕ ਵੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਮੈਨੂਅਲ ਤੇ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ। ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਕਾਰਵਾਈ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਚੱਕਰ' ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਜਬਰਨ ਖੋਹ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ-ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਸਨ। ਜੇਲ੍ਹ ਮੈਨੂਅਲ ਦਾ ਸਬੰਧ ਉਸ ਦੇ ਬਤੌਰ ਇਕ ਉਮਰ ਕੈਦੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਚੱਕਰ' ਦੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਨੇ 'ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀ ਜੜ੍ਹ' ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਖੋਹ ਲਿਆ। ਪੈਸੇ ਖੋਹ ਲਏ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੂਪਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਦਲੀਲ ਅਧੀਨ ਕਿ ਕੂਪਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਵੈਮਾਣ ਨੂੰ ਹਉਮੈ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦਾ ਤਹੱਈਆ ਕਰ ਲਿਆ, ਚੱਕਰ ਮੁਨਸ਼ੀ ਵਰਗੇ ਖਰਾਂਟ ਬਦਮਾਸ਼ ਨੇ। ਜੇਲ੍ਹ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਖਰਾਂਟ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੀਤੇ ਅਤੇ ਪਾਲੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਠਿੰਡੇ ਦਾ ਇਕ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਠੇਕੇਦਾਰ ਵੀ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਆਰਾਮਦੇਹ ਵਾਰਡ ਲੈਣ ਲਈ ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪਏ ਦੀਆਂ ਬਰੀਆਂ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਇਥੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਿਸ਼ ਅਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਆਰਾਮਦੇਹ ਬਿਸਤਰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਤੇ ਸਵੈਮਾਣ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਮੈਨੂਅਲ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੀ ਬਣਦੀ ਬੈਰਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਵਾਰਡ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਬੈਰਕ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ 'ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਬੈਰਕ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬੈਰਕ ਵਿਚ

ਸਰਦੀਆਂ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਠੰਡ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਛੋਟੇ ਮੋਟੇ ਜੁਰਮ ਕਰਕੇ ਚੋਰ ਫ਼ਕੀਰ ਆ ਦਾਖ਼ਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੁੱਆਂ ਤੇ ਬਦਬੂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ। ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ 'ਬਾਦਸ਼ਾਹ' ਦੀ ਇਸ ਬੈਰਕ ਵਿਚ ਹੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਪੰਜਾਹ ਦੀ ਥਾਂ ਸੌ ਮੰਗੇ ਤੱਕ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਇਕ ਪੈਰ ਉਤੇ ਵੀ ਖਲੋਣ ਜੋਗੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਪਾਖ਼ਾਨਾ ਚਿੱਕੜ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਹੱਥ ਮੂੰਹ ਧੋਣ ਲਈ ਟੈਪ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਨਿੱਕੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਪਿਸ਼ਾਬ ਦੀ ਧਾਰ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਗੰਦਗੀ ਜਿੰਨੀ ਕਹਿ ਲਉ ਉਹ ਸੱਚ ਨਾਲੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਅੰਦਰ ਦੀ ਬਦਬੂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਖਿੜਕੀਆਂ ਉਤੇ ਬੋਰੀਆਂ ਟੰਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਅੰਦਰ ਦੀ ਬਦਬੂ ਝੱਲਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਚੋਰ ਮੰਗਤਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਝੱਲਣ ਦੀ ਆਦਤ ਪੈ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਮੱਛਰ ਮੱਖੀ ਸਹਿਤ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਝੱਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾ ਝੱਲ ਸਕਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਝੱਲਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਜ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਨਹੀਂ ਉਭਰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰੁਤਬੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਮੈਨੂੰ ਅਲ ਦੀਆਂ ਧੱਜੀਆਂ ਉਡਾਉਣਾ ਉਹ ਆਪਣਾ ਜਨਮ-ਜਨਮਾਂਤਰੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਬੈਰਕ ਅਲਾਟ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਹਰਲੇ ਗੇਟਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਬਣੀ ਇਕ ਐਸੀ ਥਾਂ ਵਿਚ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਚੱਕਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚੱਕਰ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਚੱਕਰ ਨਹੀਂ, ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੇ ਚਕ੍ਰਵਿਊ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਹੈ। ਇਸ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਬਦਮਾਸ਼ ਚੱਕਰ-ਮੁਨਸ਼ੀ ਆਪਣੀ ਹਉਮੈ ਤੇ ਲਾਲਸਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਵੇਂ ਆਏ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਬੈਰਕਾਂ ਅਲਾਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਮਾਮ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਠੁੱਠਾ ਮਾਰ ਕੇ। ਸੈਸ਼ਨਜ਼ ਜੱਜ ਜੋ ਮਿਆਦੀ ਇਨਸਪੈਕਸ਼ਨ ਉਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਐਸੋ-ਇਸ਼ਰਤ ਮਾਣਨ ਲਈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਕੋਲ ਵਿਹਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਉਹ ਚੱਕਰ-ਮੁਨਸ਼ੀ ਦੇ ਤੌਰ-ਤਰੀਕੇ ਜਾਂ ਬੈਰਕਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਮਰਤਬੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਸਕੇ। ਕੈਦੀ ਪੈਣ ਵੱਠੇ ਖੂਹ ਵਿਚ, ਇਸ ਦਾ ਸੈਸ਼ਨਜ਼ ਜੱਜ ਨਾਲ ਕੋਈ ਤੱਠਲੁਕ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਐਸ਼ਵਰਜ ਲਈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਭੋਗ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੁੱਖ ਦੀ ਨੀਂਦ ਸੌਂਦਾ ਹੈ। ਪਿੱਛੇ ਕੋਣ ਕੋਈ ਦੁਖੀ ਤੜਪਦਾ ਜਾਂ ਮਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸੈਸ਼ਨਜ਼ ਜੱਜ ਨੂੰ ਫ਼ਿਕਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕਦੇ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਲੋੜ ਪੈ ਵੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਰਾਹ ਲੱਭ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਹ ਬੀਮ ਜਾਣਿਆ-ਪਛਾਣਿਆ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਰੌਗਟੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਦਹਿਲੀਜ਼ ਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਬੈਰਕਾਂ ਅਲਾਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਿਸ ਦਾਇਰੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ 'ਚਕਰ' ਦੇ ਨਾਮ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੇ 'ਚਕ੍ਰਵਿਊ' ਦਾ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਹੈ। ਇਸ ਚਕ੍ਰਵਿਊ ਤੋਂ ਹੀ ਇਕ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਕੈਦੀ ਦੀ ਹੋਣੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ 'ਚਕਰ' ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ, ਸੋ ਮੌਤ ਵਰਗੀ ਹੋਣੀ ਭੁਗਤੇ ਬਿਨਾਂ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਲੋਟ ਸਕਦਾ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜੇਬਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਭਰ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਨਹੀਂ ਭਰਦਾ, ਸੋ ਸਮਝੋ ਗੁੰਮ ਗਵਾਚ ਗਿਆ।

ਵਿਆਸ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਜਦੋਂ 'ਮਹਾਭਾਰਤ' ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਉਭਰਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਖ਼ਿਆਲ ਨੂੰ ਲਿਖਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਮਲੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਦੇਵਤਾ ਬ੍ਰਹਮਾ ਕੋਲ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬੋਨਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਇਕ ਐਸੀ ਰਚਨਾ ਬਣਾਈ ਹੈ ਜੋ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਤਮਾਮ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਰਚੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸੋਮਾ ਬਣੇਗੀ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਪਤੀ ਦੇਵਤਾ ਕੋਲ ਭੇਜ

ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਵਿਆਸ ਰਿਸ਼ੀ ਨਾਲ ਤੈਅ ਕੀਤੀਆਂ ਕੁਝ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਮਹਾਭਾਰਤ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜੋ ਕਈ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਕੰਮ ਸੀ, ਪਰ ਆਪਸ ਵਿਚਲੀ ਅੰਤਰ-ਸੋਝੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਭਾਅ ਲਿਆ ਗਿਆ।

'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਰਲ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਪਰ ਦਰਅਸਲ ਬਹੁਤ ਪੇਚੀਦਾ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਠੀਕ 'ਮਹਾਭਾਰਤ' ਵਾਂਗ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸੌ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਹਰ ਪਾਤਰ ਦੀ ਕੋਈ ਲੰਮੀ ਚੌੜੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਹੈ ਜੋ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਰਤਮਾਨ ਵਡੇਰੀ ਜੇਲ੍ਹ ਦਾ ਲੂਪ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਚਕਰ ਲਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਵਾਪਸ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕੈਦੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਆ ਸਿਮਟਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਚਕ੍ਰਵਿਊ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਵਰਤਮਾਨ ਰਾਜਤੰਤਰ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਵਿਚ ਹਨ। ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਉਤੇ, ਇਹਨਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਉਤੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਤਕ ਸਾਡੀ ਸਿਆਸਤ-ਸ਼ਾਹੀ, ਅਫ਼ਸਰ-ਸ਼ਾਹੀ, ਨੌਕਰ-ਸ਼ਾਹੀ, ਪੁਲਿਸ-ਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਨਿਆਂਇਪਾਲਿਕਾ ਆਦਿ। ਅੰਡਰਵਰਲਡ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਉਤੇ ਹਾਵੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਰਾਜ ਅੰਡਰਵਰਲਡ ਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਰਾਜਤੰਤਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਜਨ-ਤੰਤਰ ਨਹੀਂ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਮ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਟਾਖ਼ਸ਼ੀ ਨਾਮ ਹੈ, ਲੇਖਕ ਦੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਅਸਲ ਮਕਸਦ 'ਨਿਘਾਰ ਘਰ' ਹੈ। ਇਸ ਮਕਸਦ ਨੂੰ ਬੁੱਝਣਾ ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਿਅੰਜਨਾ ਨੂੰ ਬੁੱਝਣਾ ਹੈ। ਜੋ ਬੁੱਝ ਗਿਆ ਸੋ ਪਾ ਗਿਆ। ਜੋ ਖੁੰਝ ਗਿਆ ਸੋ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਬਿੱਲ-ਬੌੜੜਾ।

ਨਾਵਲ ਦੇ ਮਹਾਭਾਰਤ ਵਾਲੇ ਅੰਤਰ-ਪਾਠ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਚੱਲੇਗਾ ਕਿ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਸਿਰਫ਼ ਅਭਿਮਨਯੂ ਹੈ। ਅਰਜੁਨ ਜਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵਰਗਾ ਨਾਇਕ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਾਵਲ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨੂੰ ਹੁਣ ਤਕ ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਨਾਇਕ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਬੁਣਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਨਾਇਕ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਵਲ ਹਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਾਇਕ-ਰਹਿਤ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਵਲ 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਸੀ। ਕੋਈ ਜ਼ਮਾਨਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈੱਲਕਾਮ ਬ੍ਰੈੱਡਬਰੀ ਨੇ ਨਾਵਲ ਨੂੰ 'ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰੂਪ' ਆਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਸੰਭਵ ਦਰਸਾਈ ਸੀ। ਪਰ ਅਸੰਭਵ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਭਵ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿਖਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਛੱਡੀ ਨਹੀਂ। ਐਸੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਲੰਮੇ ਚੌੜੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਦਰਸਾਇਆ ਕਿ ਨਾਵਲ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਰੂਪ ਕਿਉਂ ਨਾ ਬਦਲ ਲਵੇ, ਉਹ ਆਖਰ ਬੰਦੇ ਦੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਅਤੇ ਹਕੀਕਤ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਕੀਕਤ ਦਰਮਿਆਨ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਰਹੇਗਾ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸਮਝ ਆਵੇਗੀ ਕਿ ਆਖਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ ਕੀ ਚੀਜ਼। ਜੇ ਸਮਝ ਆਵੇਗਾ, ਉਹ ਸੁਖ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਜੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਵਾਪਰੇਗਾ, ਉਹ ਦੁਖਦਾਇਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਬੜੇ ਵਿਧਾ ਦੇ ਸੁਖਾਂਤ-ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੁਖਾਂਤ ਇਸ ਲਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਬੰਦਾ ਜਿਸ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਉਤਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਆਖਰ ਕੌਰੋ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਮਾਰ ਖਾਣੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੁਪਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਆਦਤ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਹਾਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਹਕੀਕਤ। 'ਰਾਬਰਟ ਬ੍ਰੂਸ' ਵਰਗੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਦੀਆਂ ਮਿਥਾਂ ਹਨ, ਉਹ ਬੁਨਿਆਦੀ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਝੁਠਲਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀਆਂ। ਨਾਵਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੁਪਨੇ ਅਤੇ ਹਕੀਕਤ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਕੰਬਦਾ ਹੋਇਆ ਸੰਤੁਲਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਹੋਣੀ ਆਖਰ ਦੁਖਾਂਤ, ਪਰ ਗਿਆਨਮਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਇਸ ਸੱਚ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ 'ਫੇਰ ਦਰੋਨਾਚਾਰੀਆ ਵੱਲੋਂ ਰਚੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਚਕ੍ਰਵਿਊ ਨੂੰ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀਰ ਅਭਿਮਨਯੂ ਵਾਂਗ ਯੁੱਧ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ

ਜਿੰਦਗੀ ਹੈ। ਕਾਮਯਾਬੀ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਸੂਲ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਹੈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਬੇਮਾਅਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਸੋ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਸਲਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਸੋ ਸੱਚ ਦੀ ਤੱਕੜੀ ਉਤੇ ਪੂਰਾ ਉਤਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਕਲਾ ਦਾ ਮਸਲਾ ਸਿਰਫ਼ ਤਕਨੀਕੀ ਗੁੰਝਲਾਂ ਦਾ ਮਸਲਾ ਨਹੀਂ, ਸੱਚ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਮਸਲਾ ਹੈ। 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਇੰਤਹਾ ਨਾਲ ਸੱਚ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹੀ ਇੰਤਹਾ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ 'ਮਸਲੇ ਗਲਪ ਦੇ' ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਦੀ ਰੂਪ-ਵਿਧਾ ਬਾਰੇ ਕਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਤੇ ਮੁੜ ਵਾਪਸ ਮੈਲਕਾਮ ਬਰੈਂਡਬਰੀ ਦੇ 'ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰੂਪ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਜੋਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਦੇ ਕੁਝ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਤੇ ਹੁਣ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੱਜ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਤ੍ਰਿਕਾਲਾਂ' ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸਮਝ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪਛੜ ਕੇ ਸਮਝ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਮਝ ਪਛੜ ਕੇ ਵੀ ਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸੰਭਾਵੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਨਾਵਲ—ਸੁਧਾਰ ਘਰ

ਡਾ.ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਦਵੇਸ਼ਵਰ

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕੜੀਆਂ—ਪੁਲਿਸ, ਨਿਆਂ-ਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚਤਾ, ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਅਤੇ ਗਲਪ-ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਲੜੀ ਵਿਚ 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' (1990) ਉਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਵਲ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਜੁਰਮ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਆਧਾਰ/ਮੁੱਢ ਪਧਰੀ ਤਹਿਕੀਕਾਤ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਵਿਧੀ ਦੇ ਉਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਧਿਰ ਆਪਦੀ ਅਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਅਵੇਸਲੇਪਣ ਵਾਲੇ ਸੁਭਾ 'ਤੇ ਪਰਦਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਬੇਗੁਨਾਹ ਤੇ ਬੇਵਸ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਝੂਠੇ ਕੇਸ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਭਰਮ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਦੀਆਂ ਗ਼ਲਤ ਬਿਆਨੀਆਂ, ਭੁਗਤਾਏ ਨਕਲੀ ਗਵਾਹਾਂ ਦੀਆਂ ਝੂਠੀਆਂ ਗਵਾਹੀਆਂ, ਵਕੀਲਾਂ ਦੀਆਂ ਚਤੁਰਾਈ ਵਾਲੀਆਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਘੁਣਤਰਾਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਕਟਹਿਰਿਆਂ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਕਤਲ ਤਕ ਦੇ ਦੋਸ਼ੀ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਨਸਾਫ਼ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਲਟਕਦੇ ਤਰਾਜ਼ੂ ਦਾ ਕਠੋਰ ਯਥਾਰਥ 'ਕਟਹਿਰਾ' (1993) ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਇਕ ਪਾਸਾਰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਵੀ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਤੇ ਸੱਤਾ ਦੇ ਦਬਾਉ ਵਿਚ ਆਈ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਕਲਮ ਅਸਲ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼-ਮੁਕਤ ਅਤੇ ਇਸ ਧਿਰ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜੇ ਅਸਲ ਮੁਜਰਮਾਂ ਨੂੰ ਛੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਕੇ ਕਤਲ ਤੇ ਰੋਪ ਵਰਗੇ ਕੇਸਾਂ ਨੂੰ ਰਫ਼ਾ-ਦਫ਼ਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਸਾਡੀ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਕੌਤਕੀ ਅਮਲ ਦਾ ਭਰਵਾਂ ਗਲਪੀ ਚਿੱਤਰ 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' (2003) ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦਾ ਉਪਰੋਕਤ ਲੜੀ ਦਾ ਆਖਰੀ ਨਾਵਲ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' (2006) ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਪਸਰੇ ਵਿਆਪਕ ਤੇ ਵਿਕਰਾਲ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਅਤਿਆਚਾਰ, ਵਿਭਚਾਰ, ਅਮਾਨਵੀ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਹੋ ਰਹੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ ਭਾਰਤੀ ਸਟੇਟ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅਸਲ ਸਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਰੂਰਤਾ ਤੇ ਕਰੂਪਤਾ ਦਾ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਅਜਿਹਾ ਭਿਆਨਕ ਮਹਾਂ-ਦ੍ਰੋਸ਼ ਜਿਥੇ ਭੈਅ ਤੇ ਕਰੂਣਾ ਦੇ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਅਜਿਹੀ ਗ਼ੈਰ-ਮਾਨਵੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਰੋਸ ਤੇ ਰੋਹ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਮਤੀ ਵਾਲਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿੱਢਿਆ ਸੰਘਰਸ਼ ਇਹਨਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਨਕਲਾਬੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਢਾਲਣ ਅਤੇ ਸਮੂਹਕ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਕ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਇਉਂ ਰੂਪ-ਚੇਤਨਾ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਨਾਵਲ ਕਲਾਸੀਕਲ ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸੁਭਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਸਟੇਟ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚਾ ਕਿਸੇ ਸਦਗੁਣੀ ਨਾਇਕ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਖਲਨਾਇਕ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੈਸਾ, ਸੱਤਾ ਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਇਸ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਖਾਸਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਖਾਸਾ ਇਸ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਖੇਤ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਸਾਧਨ-ਵਿਹੁਣੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਡੀ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਇਸ ਸੱਚ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕਹਿਰੇ, ਸਰਲ ਅਤੇ ਅਹਿੱਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ, ਜਟਿਲ ਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚਲਾ 'ਵਿਪਰੀਤਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ' ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ

ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧ ਸਾਡੀ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪਈ ਸੰਭਾਵੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਮਹਾਂ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣਦਾ ਅਤੇ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਤਫ਼ਤੀਸ਼, ਕਟਹਿਰਾ ਅਤੇ ਕੈਦ-ਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚਲਾ ਕਰੂਰ ਤੇ ਅਮਾਨਵੀ ਵਰਤਾਰਾ ਇਸ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਇਕ ਮਨਫ਼ੀ ਪਾਸਾਰ ਹੈ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮੀਤ ਤੇ ਹਾਕਮ ਜਿਹਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਰੰਭਿਆ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਜਿਹੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਬਦਲ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਦੂਜਾ ਮੁੱਲਵਾਨ ਪਾਸਾਰ ਹੈ।

ਇਉਂ ਇਹ ਨਾਵਲ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਰਚਨਈ ਮਾਡਲ ਵਿਚਲੀ ਉਸ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨੂੰ ਦਰਸਤ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਰਚਨਾ-ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਜਮਾਤੀ-ਚੇਤਨਾ, ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਧੁਨੀ ਬਣਾ ਕੇ ਸਮਾਈ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਜੋਂ ਤਾਂ ਉਭਾਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਗਲਪੀ-ਵਿਵੇਕ ਸਿਰਜਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਮੀਤ ਦੀ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰਚਨਈ ਮਾਡਲ ਦੇ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਡਾ.ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਦੇ ਉਸ ਕਥਨ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਉਹ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਿਰਜਤ ਚੱਕਰਵਿਉ ਤੇ ਅਭਿਮਨਯੂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਖੰਡ ਨੂੰ ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਨਾਵਲ ਦਾ ਚਿਹਨਾਰਥੀ ਅੰਤਰ-ਪਾਠ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਖੰਡ ਇਕ ਐਸਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਥਾ ਸਮਾਚਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਾਡੇ ਵਰਤਮਾਨ ਰਾਜਤੰਤਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਬਦਸੂਰਤੀ ਦਾ ਆਇਨਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਗੌਰਵ ਦੀ ਪੁੱਠ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।” (ਮੁਹਾਂਦਰਾ, ਜਨਵਰੀ-ਮਾਰਚ, 2007)

ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਸ ਗੁਣ ਨੂੰ ਡਾ.ਰਾਹੀ ਸਾਡੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਦੁਰਲੱਭ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਪਰ ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਕੈਨਵਸ ਜਿੰਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਅਭਿਮਨਯੂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਾਂਗ ਕਾਟਵਾਂ ਹੈ, ਉਹ ਗੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਗੁਣ ਤਕ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਬਦਸੂਰਤੀ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜਕ-ਯਥਾਰਥ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ‘ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਗੌਰਵ ਵਾਲੀ ਇਹ ਪੁੱਠ’ ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਗ ਵਿਚ ਇਕ ਬਿਹਤਰੀਨ ਰਚਨਾ ਵਜੋਂ ਉਜਾਗਰ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਨਾਵਲ ਸਿਰਜਣ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮਾਡਲ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਵੀ।

ਪਾਲਾ, ਮੀਤਾ, ਹਾਕਮ ਤੇ ਸੇਠ ਸੁਭਾਸ਼ ਜੈਨ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਚਾਰ ਅਜਿਹੇ ਪਾਤਰ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਵਸਤੂ ਦੇ ਜੀਵੰਤ ਅੰਗ ਵਜੋਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੀ ਵਸਤੂ ਦੇ ਦਿੱਖ ਤੇ ਸਾਰ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਅਨੁਕੂਲ ਤੇ ਅਸਰਦਾਰ ਜੁਗਤ (device) ਵਜੋਂ ਵੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਪਾਲੇ ਤੇ ਮੀਤੇ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਚਹੁ-ਲੜੀ ਨਾਵਲਾਂ—ਤਫ਼ਤੀਸ਼, ਕਟਹਿਰਾ, ਕੌਰਵ ਸਭਾ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਵਿਚਲੀਆਂ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਕੜੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਅੰਤਰ-ਸਬੰਧਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਥਾ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਸਜੀਵ ਇਕਾਈ ਵਿਚ ਵੀ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ। ‘ਤਫ਼ਤੀਸ਼’ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪੁਲਿਸ ਕੁੱਟਮਾਰ ਤੇ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਅਤਿਵਾਦੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਬੰਟੀ ਨੂੰ ਫਿਰੋਤੀ ਲਈ ਅਗਵਾ ਤੇ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕਬਾਲੇ ਜੁਰਮ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ‘ਕਟਹਿਰਾ’ ਵਿਚ ਝੂਠੀਆਂ ਗਵਾਹੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਚਤੁਰਾਈਆਂ ਨਾਲ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਵਿੱਡ ਭਰ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਬੇਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਮੰਨ ਕੇ ਉਮਰ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ‘ਕੌਰਵ ਸਭਾ’ ਪੈਸੇ ਤੇ ਸੱਤਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧਾਂ ਦਾ ਗਲਪੀਕਰਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਭਾਰਤੀ ਸਟੇਟ ਦੇ ਜਮਹੂਰੀ ਢਾਂਚੇ ਅਧੀਨ ਚੱਲ ਰਹੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸਿਸਟਮਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਵਿਆਪਕ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਪਰਦਾਫਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ‘ਸੁਧਾਰ

ਘਰ’ ਮਾਇਆ ਨਗਰ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਜੇਲ੍ਹ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਭੁਗਤਣ ਲਈ ਆਏ ਹਨ। ਇਉਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪਾਤਰ ਉਪਰੋਕਤ ਚਹੁ-ਲੜੀ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਤੰਦ ਵਜੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਤੱਹੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆਂ ਇਹ ਨਾਵਲ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਵਾਪਰਦੇ ਸੰਕਟਾਂ, ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਸਹਿਮਾਂ, ਸੰਤਾਪਾਂ ਤੇ ਸਨਸਨੀਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਵਿਅੰਗ ਤੇ ਵਿਡੰਬਨਾ ਦੀ ਵਿਧੀ/ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਕਰੂਰਤਾ ਤੇ ਕਰੂਪਤਾ ਦਾ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਅਜਿਹਾ ਭਿਆਨਕ ਮਹਾਂ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਸਰੇ ਉਸ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਲਘੂ-ਚਿੱਤਰ (Miniature) ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਾਡੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਟੇਟ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸੁਭਾ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਕਿਉਂਕਿ ਪੈਸੇ ਤੇ ਸੱਤਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਦੀ ਤਾਮਸ ਨੀਤੀ ‘ਤੇ ਟਿਕਿਆ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ‘ਪੈਸੇ ਤੇ ਸੱਤਾ ਰਾਹੀਂ’ ਦਾ ਅਨੈਤਿਕ ਗੁਰ ਜਾਇਜ਼ ਅਤੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਤ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਨਿਯਮਤਾ (condification) ਵਿਚ ਅਰਥ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਸਥਾਨਾਂਤਰ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਵਸਤੂ, ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਵਰਤਾਰਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸਮਾਜ ਵਾਂਗ ਵਿਰੋਧ-ਜੁੱਟੀ (dichromatic) ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੋ ਮੁਢਲੀਆਂ ਤੇ ਮੁੱਖ ਧਿਰਾਂ ਹਨ—ਇੰਤਜ਼ਾਮੀਆਂ ਧਿਰ ਅਤੇ ਮੁਜਰਮ ਧਿਰ। ਇੰਤਜ਼ਾਮੀਆਂ ਧਿਰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਧਿਰ ਲਈ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਅਤੇ ਦਮਨਕਾਰੀ ਉਪਕਰਨ (repressive apparatus) ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਰਜੇਬੰਦੀ ਰਾਹੀਂ ਮੁਜਰਮਾਂ ਨੂੰ ਵਿਲੱਖਣ ਸਪੇਸਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਵਿਉਂਤ, ਨਿਯਮ, ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸਖ਼ਤੀ ਰਾਹੀਂ ਅਲੱਗ-ਬਲੱਗ ਕਰਨਾ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ। ਡੰਡਾ ਇਸੇ ਜ਼ੋਰਾਵਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਧਿਰ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਡੰਡੇ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਡਰ ਤੋਂ ਜਿਵੇਂ ਚਾਹੁਣ, ਉਵੇਂ ਵਰਤ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹਾਕਮ ਵਰਗਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਬੰਦਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਮੌਤ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਨਾਮੀ ਵਕੀਲ ਸਹੁਰੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰਸੂਖ ਅਤੇ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਚਤੁਰਾਈ ਵਰਤ ਕੇ ਉਮਰ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਇੰਤਜ਼ਾਮੀਆ ਧਿਰ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਮੈਨੂਅਲ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਹੈ ਕਿ, “ਤੂੰ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣ ਲਈ ਅੰਦਰ ਮੈਨੂਅਲ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਹੈ।” ਉਹ ਹਾਕਮ ਨੂੰ ਤਾੜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਸਦੇ ਹਨ, “ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਕੀਲਾਂ ਨੂੰ ਆਖਦੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਇਹ ਹਦਾਇਤਾਂ। ਅਸੀਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਅਮਨ ਸ਼ਾਂਤੀ ਰੱਖਣੀ ਹੈ। ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣਾ ਨਹੀਂ।” ਜਦੋਂ ਹਾਕਮ ਵਰਗਾ ਕੈਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਮੈਂ ਡਬਲ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਹਾਂ। ਬੀ ਕਲਾਸ ਮੇਰਾ ਹੱਕ ਹੈ। ਬੀ ਕਲਾਸ ਦੇ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੋਈ ਅਹਿਸਾਨ ਥੋੜ੍ਹੇ ਕਰਨਾ ਹੈ”, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਡੰਡਾ ਬੋਲਦਾ ਹੈ :

“ਲਗਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹੋਰਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਮੈਨੂਅਲ ਪੜ੍ਹਾ-ਪੜ੍ਹਾ ਤੂੰ ਤਾਂ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਵਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਸਾਨੂੰ ਤੇਰਾ ਦਿਮਾਗ ਤਨਹਾਈ ਚੱਕੀ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਠੀਕ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ।”

ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ‘ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਵਾਲੇ ਅਹਾਤੇ’ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਇਹ ਥਾਂ ਮੰਗਤਿਆਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਛੋਟੇ ਮੋਟੇ ਜੁਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਿਮਾਣੇ ਨਿਤਾਣਿਆਂ ਲਈ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਹ ਕੈਦੀਆਂ ਜੋਗੀ ਥਾਂ ਵਿਚ ਸੌ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੈਰ ਧਰਨ ਜੋਗੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ। ਪਾਖਾਨਾ ਚਿੱਕੜ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਹੱਥ ਮੂੰਹ ਧੋਣ ਲਈ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ। ਗੰਦਗੀ, ਬਦਬੂ, ਜੁਆਂ, ਮੱਖੀ, ਮੱਛਰ ਅਤੇ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਦੀ ਹਵਾੜ ਨੇ ਇਸ ਪੂਰੀ ਬੈਰਕ ਵਿਚਲੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਨਰਕ ਬਣਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਅੰਦਰ ਦੀ ਬਦਬੂ ਬਾਹਰ

ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਇਸ ਦੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ 'ਤੇ ਬੋਰੀਆਂ ਟੰਗੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਨਰਕ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਨਰਕ ਤੋਂ ਵੀ ਬਦਤਰ ਹੈ। ਹਾਕਮ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਥਾਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜ਼ੋਰਾਵਰੀ ਵਾਲੇ ਡੰਡੇ ਦੀ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਕਰਾਮਾਤ ਹੈ। ਇਹੀ ਡੰਡਾ ਉਹ ਮੋਦਨ ਵਰਗੇ ਕੈਦੀ ਦੀ ਗੁੱਦਾ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਚੀਫ ਵਾਰਡਨ ਹਰੀ ਓਮ ਗਊ ਭਗਤ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੋਦਨ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਗਊ ਮਾਤਾ ਨਾਲ ਬਦਫੈਲੀ ਕਰਨ ਦੇ ਜੁਰਮ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਰਟ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਮੋਦਨ ਦੀ ਗੁੱਦਾ 'ਚ ਇਹ ਜ਼ੋਰਾਵਰੀ ਵਾਲਾ ਡੰਡਾ ਠੋਕ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਹਾਇਕ ਦਰੋਗੇ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਾਨੂ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕਾਮੀ ਡੰਡਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਉਚ-ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਕੈਦਣਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੇਮਾ ਵਰਗੀਆਂ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਗਰਭਵਤੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਵਿਡੰਬਨਾ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੈਦੀ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸਜ਼ਾ ਭੁਗਤ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਧਿਰ ਦੇ ਇਹ ਜ਼ੋਰਾਵਰੀ ਵਾਲੇ ਉਪਕਰਣ (ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਸੇਵਾਦਾਰ) ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੁਰਮ ਕਰਕੇ ਵੀ ਸਜ਼ਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹਨ।

ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਇਸ ਇੰਤਜ਼ਾਮੀਆਂ ਧਿਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਮਹੱਤਵ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਥਾਂ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਸੇਠ ਸੁਭਾਸ਼ ਜੈਨ ਵਰਗੇ ਜਿਹੜੇ ਪੈਸੇ ਤੇ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਲੱਦੇ ਕੈਦੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਮੰਗੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਹਾਸਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਬਿਨ ਪੈਸੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਥੇ ਨਰਕ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਮੁਜਰਮ ਧਿਰ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਾਂਗ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦਰਜਾਬੰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਾਧਨ-ਸੰਪੰਨ ਧਿਰ ਵਾਲੇ ਮੁਜਰਮ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਹੈਸੀਅਤ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਦਰਜੇਬੰਦੀ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਠੀ, ਹਸਪਤਾਲ, ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਬੈਰਕ ਆਦਿ ਵਿਚ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਛੱਤਰ ਸਿੰਘ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਧਿਰ ਦਾ ਵਿਧਾਇਕ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਹੁਣ ਉਸ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਦਾ ਬੈਚਮੇਟ ਅਤੇ ਗੁੜ੍ਹਾ ਮਿੱਤਰ ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ. ਸੁਤਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੀ ਰਖੇਲ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਥੇ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਪੁੱਛੇਸਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਦੇ ਨਲਾਇਕ ਭਾਣਜੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਉਸ ਉਤੇ ਬੜਾ ਅਹਿਸਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਪਦਵੀ, ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਲੋੜ ਕਾਰਨ ਸਬੰਧਤ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਵੀ ਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਦਿਨ ਕਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੇਠ ਸੁਭਾਸ਼ ਜੈਨ ਪੈਸੇ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਵਧੀਆ ਦਿਨ ਕਟੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮਿਲੀਭੁਗਤ ਨਾਲ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰਨ (ਇਹ ਅੰਡਰ ਵਰਲਡ ਦੇ ਲੋਕ ਹਨ) ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਜੇਲ੍ਹ ਨਾ ਕੋਈ ਓਪਰੀ ਥਾਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਸੁਖਾਵੀਂ। 'ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਬੈਰਕ' ਵਿਚ ਅਤਿਵਾਦ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਆਤੰਕ ਦੇ ਡੰਡੇ ਤੋਂ ਖੁਦ ਭੈਅ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਵਰਗ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ 80% ਅਜਿਹੇ ਕੈਦੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਾਧਨ-ਵਿਹੁਣੇ, ਨਿਮਾਣੇ ਤੇ ਨਿਤਾਣੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋ ਦੋ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ 'ਬਹਾਦਰਾਂ ਦੀ ਬੈਰਕ' ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇਬ ਕਤਰੇ ਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਚੋਰੀਆਂ ਕਰਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹਿੱਸਾ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ 'ਪੰਛੀਆਂ ਵਾਲੀ ਬੈਰਕ' ਵਿਚ। 'ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਅਹਾਤਾ' ਜਿਹੜਾ ਨਰਕ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਬਦਤਰ ਹੈ, ਉਥੇ ਮੰਗਤੇ, ਰੋਗੀ, ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕੈਦੀ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ

ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣਾ ਹੋਵੇ, ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ। 'ਛੁੜਿਆਂ ਦੀ ਬੈਰਕ' ਵਿਚ ਉਹ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਵਿਚਲਤ ਕਾਮ ਰੁਚੀਆਂ ਕਾਰਨ ਗ਼ੈਰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਾਮ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਜੁਰਮ ਵਿਚ ਸਜ਼ਾ ਕੱਟ ਰਹੇ ਹਨ।

ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਔਰਤ ਕੈਦਣਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਮਰਦ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭੈੜੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਦੂਹਰਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੰਮ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਅਤੇ ਕਾਮ ਪੱਖੋਂ ਵੀ। ਮਿੱਠੇ ਵਰਗੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਜਿਨਸੀ ਸਬੰਧਾਂ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਤਨਹਾਈ ਕੋਠੜੀ' ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਤਨਹਾਈ ਦੀ ਕੋਠੜੀ' ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਿਆ ਕੈਦੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਨੀਮ ਪਾਗਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਂ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੀਲਮ ਤੇ ਪ੍ਰੀਤੋ ਵਰਗੀਆਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੁੰਦੀਆਂ ਵੀ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਮਿਲੀਭੁਗਤ ਨਾਲ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸੜ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੇਕਸੂਰ ਤੇ ਅਨਾਥ ਬੱਚੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨਾਲ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾ ਤਾਂ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਿਖਾਈ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ।

ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਹਸਪਤਾਲ ਬੀਮਾਰ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਿਅੰਗ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਤਪਦਿਕ ਨਾਲ ਮਰਦੇ ਤੇ ਖੂਨ ਦੀਆਂ ਉਲਟੀਆਂ ਕਰਦੇ ਰੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਡਿਸਪਰੀਨ ਤਕ ਦੀ ਗੋਲੀ ਔਖੀ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਤੰਦਰੁਸਤ ਆਪਣੇ ਪੈਸੇ ਤੇ ਜ਼ੋਰਾਵਰੀ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕਮਰੇ ਮੱਲੀ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਇਹ ਥਾਂ ਇਲਾਜ ਦੀ ਥਾਂ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਗ਼ੈਰਤਮੰਦ ਕੈਦੀ ਇੰਤਜ਼ਾਮੀਆ ਧਿਰ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਤੰਗ ਆਇਆ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਥੇ ਲਿਆ ਕੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਪਾਗਲ ਕਰਨ ਲਈ ਦਵਾਈ/ਟੀਕੇ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਕੋਈ ਲੱਤ ਬਾਂਹ ਕੱਟ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਡਾਕਟਰੀ ਕਿੱਤਾ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਥੋਂ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਨੀ ਵਟੋਰਨ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਬਣਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਕ੍ਰਸ਼ਟ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਜੇ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਵਰਗਾ ਕੋਈ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਹੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਖਿੱਚਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਥਿਤੀ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਹੋ ਰਹੇ ਅਜਿਹੇ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਵਰਤਾਰੇ ਲਈ ਨਿਆਂ-ਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨ, ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ, ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਪੁਲਿਸਸ਼ਾਹੀ ਆਦਿ ਤਕ ਸਮੂਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ। ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੜਤਾਲ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਹਾਲਤ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਹਾਇਸ਼, ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਸਿਹਤ ਆਦਿ ਦੀ ਥਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਆਉ-ਭਗਤ 'ਤੇ ਜਾਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤੋਹਫ਼ਿਆਂ ਤੇ ਧਨ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਘਿਨਾਉਣੀ ਅਤੇ ਅਤਿ ਅਮਾਨਵੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜੇ 'ਕੋਈ ਹਰਿਓ ਬੂਟਾ ਰਹਿਓ' ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਵਿਰੁੱਧ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰਦੀ ਸੰਮਤੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਢਿਆ ਸੰਘਰਸ਼। ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਨਵੀਂ ਰਣਨੀਤੀ ਤੈਅ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਿੱਤ-ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਮਸਲਿਆਂ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮੀਤ ਤੇ ਹਾਕਮ ਇਸ ਲੋਕ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਗਰਾਮੀ ਸੂਰਬੀਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਅਧੀਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੰਮਤੀ ਦਾ ਗਠਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਮਤੀ ਨੇ ਪਾਲੇ ਤੇ ਮੀਤੇ ਨੂੰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੀ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਬੰਟੀ ਦੇ ਅਸਲ ਕਾਤਲਾਂ ਤਕ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਸੜ ਰਹੇ ਦੇ ਬਚਾਅ ਲਈ ਇਸਤਰੀ ਸਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹੈਲਪਲਾਈਨਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਕੁਝ

ਸਾਰਥਿਕ ਲੜੀਜੇ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਬਲ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।

ਇਥੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਨਿਆਤਾ, ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਤੇ ਕ੍ਰੁਸ਼ਟਤਾ ਭਰੀ ਜਿਸ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਰੁੱਧ ਉਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਹੀ ਇਹ ਨਿਆਂ ਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਆਖਰ ਸਥਾਪਤੀ ਪੱਖੀ ਹੀ ਹੈ। ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਵਿਚ ਸੱਤਾ ਦਾ ਦਬਾ ਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਨੰਗੇ-ਚਿੱਟੇ ਰੂਪ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਾਨ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਨਾਬਰਾਬਰੀ ਵਾਲੇ ਵਰਗ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸ਼ੇਰ ਤੇ ਬੱਕਰੀ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਲਈ ਇਕੋ ਘਾਟ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਨ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਇਥੇ ਪਾਣੀ ਤਾਂ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸ਼ੇਰ ਹੀ ਪੀਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਬੱਕਰੀ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੰਤੋਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਤਾਂ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਸਾਧਾਰਨ ਬੰਦੇ ਵਿਚ ਬੱਕਰੀ ਵਰਗਾ ਅਜਿਹਾ ਸੰਤੋਸ਼ ਵੀ ਭਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਤੇ ਕੂਟਨੀਤੀ ਦਾ ਮਾਡਲ ਹਿੰਸਕ ਕਰਾਂਤੀ ਦੇ ਸੁਭਾ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸੁਰੂਆਤ ਬੱਕਰੀ 'ਚ ਪਿਆਸ ਜਗਾਉਣ ਤੋਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੰਮਤੀ ਵਾਲੇ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਉਂ ਇਹ ਨਾਵਲ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਨਫ਼ਰਤ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸੱਤਾ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੀ ਬਰੀਕੀ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਕਤਾ, ਬਿਰਤਾਂਤੀਕਰਨ ਦਾ ਸੰਘਣਾਪਣ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਰੰਗਤ, ਬਹੁ-ਕਥਾਈ ਵਿਧੀ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ, ਜੇਲ੍ਹ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਆਦਿ ਕਾਰਨ ਕਈ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਉਤੇ ਦੁਹਰਾਉ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ, “ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤਾਂ ਭਰਪੂਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸਦੀਵੀ ਗਲਪੀ-ਬਿੰਬ ਬੋਝੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।” ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਦੁਹਰਾਉ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਬੰਦੇ ਮੁਜਰਮ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਵੱਖਰਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵੱਖਰੀ ਹੈ, ਸਥਿਤੀਆਂ, ਸੁਭਾ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਵੱਖਰਾ ਹੈ, ਸਜ਼ਾ ਵੱਖਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਣੀਆਂ ਬੈਰਕਾਂ ਵੀ ਦਰਜੇਬੰਦੀ ਵਾਲੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਹਨ, ਹਰ ਬੈਰਕ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਸਮੁੱਚਾ ਵਰਤਾਰਾ ਕਿਸੇ ਨਿਰਪੇਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਟੇਟ ਦੇ ਜਮਾਤੀ ਖਾਸੇ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ, ਜਟਿਲ ਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੀ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਮਾਲ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਗੰਭੀਰ, ਵਿਰਾਟਤਾ ਤੇ ਵਿਕਰਾਲਤਾ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਕਥਾ ਦੇ ਸਹਿਜਮਈ ਤੇ ਸੁਹਜਮਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਢਾਲਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਵਲ ਬੰਦੇ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਮਰਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਫੇਰ ਤੋਂ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਵੱਲੋਂ ਰਚੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਚੱਕਰਵਿਉ ਨੂੰ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਜ ਦੇ ਅਭਿਮਨਯੂ ਰੂਪੀ ਹਾਕਮ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦੁਬਾਰਾ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿਉਂਦਾ ਰਖਦਾ ਹੈ।

ਸੁਧਾਰ ਘਰ : ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼

ਡਾ.ਰਾਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਉੱਘਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਤਫ਼ਤੀਸ਼, ਕਟਹਿਰਾ ਅਤੇ ਕੌਰਵ ਸਭਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਜੁਗਤ ਸਿਰਜੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਨੇ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਅਤੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਸਿਰਜੇ ਗਲਪੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੋੜ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰੀ (ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ), ਪੁਰਾਣੇ ਪੇਂਡੂ (ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ) ਅਤੇ ਕਸਬਾ ਸਭਿਆਚਾਰ (ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ) ਪੁਰਾਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਨਾਵਲ ਦਾ ਕਥਾਨਕ ਸੰਸਾਰ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰੀ ਤੰਤਰ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰਾਜ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਨੂੰ ਰਖਦਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਅਹਿਮ ਅੰਗਾਂ—ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਦੇ ਤਾਣੇ-ਪੇਟੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕਰੂਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਨੇ ਜਿਥੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਜੁਗਤ ਵਿਚ ਨਵੀਨਤਾ ਲਿਆਂਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਸੁਰ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦਾ ਨਵਾਂ ਨਾਵਲ ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਉਸ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਜੋਂ ਵੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਬਹਾਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਉਸ ਦਾ ਨਵਾਂ ਨਿਵੇਕਲਾ ਵਿਸ਼ਾ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਥਾਪਤ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਤੇ ਉਹ ਨਵੇਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਵਧੇਰੇ ਪੜ੍ਹੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਸੀ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ‘ਲਾਲ ਬੱਤੀ’ (ਵੇਸਵਾ ਜੀਵਨ), ਮਨਮੋਹਨ ਬਾਵਾ ਦਾ ‘ਯੁੱਧ ਨਾਦ’ (ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਿਹਾਸ), ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਾਮੋਸ਼ ਦਾ ‘ਕਾਫ਼ਰ ਮਸੀਹਾ’ (ਟਾਲਸਟਾਇ ਦੀ ਜੀਵਨੀ), ਨਿੰਦਰ ਗਿੱਲ ਦਾ ‘ਗਿਰ ਰਿਹਾ ਗ੍ਰਾਫ਼’ (ਸੈਂਕੇਡੀਵੀਯਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ) ਆਦਿ ਸਥਾਪਤ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਨਾਵਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਪਾਠਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਆਮ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਵੱਖਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਾਲੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੇ ਹੀ ਖਿੱਚਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਦਾ ‘ਕਥਾ ਕਹੋ ਉਰਵਸ਼ੀ’, ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਨਵੀਨਤਾ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਦੀ ਹੈ। ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਨਵੀਨਤਾ ਵਸਤੂ ਜੁਗਤ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਦਰਸਾਉਣ ਦਾ ਭਰਮ ਪਾਉਂਦੀ ਹੋਵੇ। ਨਵਾਂ ਵਿਸ਼ਾ ਖੋਜਣਾ ਤੇ ਉਸ ਉਪਰ ਪਹਿਲ ਕਰਨੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਖੜੋਤ ਟੁੱਟਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਹਨ। ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਪਹਿਲਿਆਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਅਗਲੀ ਕੜੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਤਕਨੀਕ ਪੱਖੋਂ ਤਾਂ ਨਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਜੇਲ੍ਹ ਅਨੁਭਵ ਆਮ ਆਦਮੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਪਾਸਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲ ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਦੀ ਦੂਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਦੇਣ

ਵਾਲਾ ਨੁਕਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਬਣਾ ਕੇ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਨਿਠ ਕੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਲੋੜੀਂਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਹਾਸਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਢਾਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਪੇਂਡੂ ਕਿਸਾਨੀ ਅਤੇ ਉਸੇ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਉਠ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਨੌਕਰੀ ਪੇਸ਼ਾ ਬਣ ਜਾਣ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਵੀ ਵਾਰ ਵਾਰ ਕੱਢਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚੋਂ ਕਮਾਈ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਲੇਖਕ ਕੁਲਵਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਸਹਿਜ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਗਲਪ ਵਿਚ ਢਾਲ ਕੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਬੁੱਤ ਸਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਲੱਖਣ ਅਨੁਭਵਾਂ ਵਾਲੇ ਨਾਵਲ ਵੀ ਇਤਫ਼ਾਕ ਨਾਲ ਹੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ। ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਕਚਹਿਰੀ ਉਸ ਲਈ ਆਮ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਨੁਭਵ ਸੀ। ਵਿਚਾਰਧੀਨ ਨਾਵਲ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰੱਦਦ ਕਰਕੇ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਤਰੱਦਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਲੇਖਕ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਹੀ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਝਲਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਖਤ ਲਿਖਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਲਈ ਸ਼ੁਭ ਸ਼ਗਨ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਸ ਦਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਰਪੂਰ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਾਵਲ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਾਠਕ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ, ਜੀਵਨੀ, ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਂ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਨਾਵਲ ਗਲਪੀ ਰਸ ਨਾਲ ਨਾ ਜੁੜੇ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਵੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਾ ਸਬੱਬ ਹੈ। ਜਾਣਕਾਰੀ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਨੁਕਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਦਾ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਗਲਪ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਉਤਮ ਗਲਪ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਰਾਜਸੱਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟੇ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣਾ ਹੈ। ਜੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਮੰਤਵ ਪਿਛਲਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾਵਲ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਫਲ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਉਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਪਹਿਲਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਅੰਸ਼ਕ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਉਸ ਦੇ ਅਭਿਆਸੀ ਨਾਵਲ 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਅਤੇ 'ਕਟਹਿਰੇ' ਤੋਂ ਤਾਂ ਗਲਪੀ ਰਚਨਾ ਵਜੋਂ ਅੱਗੇ ਹੈ ਪਰ ਮੇਰੀ ਨਿੱਜੀ ਰਾਇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹੈ।

ਜੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਗਲਪ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਉਪਰ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰਕੇ ਕਥਾਨਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਰੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਭੌਤਿਕ ਸਰੀਰਕ ਵਿਵਰਣ, ਮਨੋ ਵਿਵਹਾਰ, ਕਥਾ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਦਾ ਬਿਆਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਮਕਸਦ ਕਿਸੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਦੀ ਲੜੀਵਾਰ ਤੱਥਗਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ ਹੁੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੇ ਘਟਨਾ ਦੀ ਦੱਸ ਪਾਉਂਦਾ ਗਲਪੀ ਬਿੰਬ ਉਸਾਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਨਿਰੋਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੀ ਦੇਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਘੋਲ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਦੀ ਬਾਵੇਂ ਤੱਥਗਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਹਿਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੁਚਿੱਤੀ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲਤਾ ਗਲਪੀ ਬਿੰਬ ਸਿਰਜਣ ਨੂੰ ਦੇਵੇ ਜਾਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਦੇਵੇ ਪਰ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਦਰਜ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਸੁਚੇਤ ਪਹਿਲਤਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਨੂੰ ਹੈ। ਇਕ ਮਨੋਰਥ ਪਰਕ ਸੁਚੇਤ ਲੇਖਕ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਕਰਨ ਲਈ

ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਹਿਮ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡਾ ਲੇਖਕ ਇਹੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਉਸ ਦਾ ਵਾਹਣ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤੀ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਨਾ ਮੰਨ ਲਈਏ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ ਵੀ ਹੋਰ ਹੋਣਗੇ। ਰਾਜਸੱਤਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਕਾਰਜ ਪਾਲਿਕਾ, ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ ਤੇ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਅਰਸਤੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਾਰਕਸ ਤੱਕ ਅਤੇ ਫੂਕੋ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਜਸੱਤਾ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਸੁਕਰਾਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੱਕ ਨੇ ਭੁਗਤੇ ਹਨ। ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਵਲ 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਅਮਰਜੀਤ ਗਰੇਵਾਲ ਨੇ ਨਿਆਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦਖਲ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਾਣਕਾਰੀ ਪੱਖੋਂ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਮੌਜੂਦਾ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਨਕਾਬ ਕਰਦਿਆਂ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਵੀ ਬਾਹਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪੈਸੇ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਪੈਸੇ ਵਾਲਾ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਠੇਕੇਦਾਰ ਤਾਂ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਨਾਂ ਥੱਲੇ ਬਣੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਰਾਮ ਘਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੈਸੇਉਂ ਟੁੱਟਾ ਵਕੀਲ ਤੁਠੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਮੰਗਤਿਆਂ ਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਨਰਕ ਭੋਗਦਾ ਹੈ।

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਨਾਵਲ 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਮਨੋਰਥ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦਰਸਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਟੇਕ ਇਸ ਗੱਲ ਉਪਰ ਹੈ ਕਿ ਸਜ਼ਾ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ੀ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਮਾਨਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਕਰਕੇ ਪੀੜਤ ਧਿਰ ਤਾਂ ਦੁੱਖ ਭੋਗਦੀ ਹੈ ਪਰ ਦੋਸ਼ੀ ਆਪਣੇ ਮਿਲੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪੇਚੀਦਗੀਆਂ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾ ਕੇ ਬਚ ਨਿਕਲੇ ਹਨ। ਉਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਪੀੜਤ ਧਿਰ ਨਾਲ ਸੀ। 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਇਹ ਦਰਸਾਉਣਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰੀ ਅਤੇ ਬੇਕਸੂਰਾਂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਾਉਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਪੈਸਾ ਕੋਲ ਹੋਣ 'ਤੇ ਦੋਸ਼ੀ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਵੀ ਮੌਜਾਂ ਮਾਣਦੇ ਹਨ ਜਦਕਿ ਬੇਕਸੂਰ ਪਿਸਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਾਲੇ ਅਤੇ ਮੀਤੇ ਦੀ ਮੂਲ ਕਹਾਣੀ ਹੀ ਇਹੋ ਹੈ। ਉਹ ਸੱਚੀਮੁੱਚੀ ਦੇ ਜੇਬ ਕਤਰੇ ਸਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਤੁਠੇ ਕੇਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤੁਠੇ ਕੇਸ ਵਿਚ ਸਜ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਵੀ ਉਪਰਲਾ ਹੁਕਮ ਵਜਾਉਂਦਿਆਂ ਭਾਵ ਡਿਊਟੀ ਕਰਦਿਆਂ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸੇਠ ਜੈਨ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਮੌਜਾਂ ਮਾਣਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸੇ ਕੇਸ ਵਿਚ ਹੀ ਐਕਸੀਅਨ ਬਗੈਰਾ ਬਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤੁਠੇ ਬਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੇ ਅਸਲ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪੈਸੇ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਆਨੰਦ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਆਪਣੇ ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੈ ਪਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਤੋਂ ਚੇਤਨ ਪਾਠਕ ਦੀ ਆਸ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਕਿਵੇਂ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਇਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਪਰ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਰਾਜਸੱਤਾ ਕਿਵੇਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਅਵੱਸ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰਲੀ ਰਾਜਸੱਤਾ ਬਾਹਰਲੀ ਰਾਜਸੱਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਫਾਵਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀ ਕਠਪੁਤਲੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਸੱਤਾ ਵਿਰੁੱਧ

ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿਥੇ ਜੇਲ੍ਹ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸੱਤਾ ਕਿਵੇਂ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਭਲੀਭਾਂਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਨਾਵਲਕਾਰ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਦਾ ਦਰਦ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲੋਕ ਹਿਤ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦਿਸਦੇ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹੈ, ਉਹ ਅਣ-ਦਿਸਦੇ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਹਰ ਗੱਲ ਕਹਿਣ, ਦੱਸਣ, ਵਖਿਆਉਣ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਣ-ਕਿਹਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਛੱਡਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਦੁਹਰਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅਣ-ਕਿਹਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੱਥੋਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਲੇਖਕ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਗਲਪੀ ਪੈਂਤੜੇਬਾਜ਼ੀ ਕਾਰਨ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਛੱਡਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪਾਠਕ ਸੋਚ ਸਮਝ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਅਰਥ ਭਰ ਸਕੇ।

ਇਕ ਮਸਲਾ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਲੋਕਹਿਤ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਟੈਕਸਟ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਪਾਠਕ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਰਾਜਸੱਤਾ ਵੱਲੋਂ ਪੀੜਤ ਪਿਰ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੋਈ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਰਾਜਸੱਤਾ ਖਿਲਾਫ਼ ਬਗ਼ਾਵਤ ਲਈ ਉਕਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹ ਰਾਜਸੱਤਾ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਆਮ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਤ੍ਰਾਹ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਹੱਕ ਸੱਚ ਦੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਚੱਲੇ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਇਹ ਹਸ਼ਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਾਡੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਤਬਾ-ਕਬਿਤ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਟੈਕਸਟ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਪਾਠਕ ਅੰਦਰ ਰਾਜਸੱਤਾ ਦਾ ਡਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਧਰਨੇ ਮੁਜ਼ਾਹਰੇ ਦੇ ਮੱਦੇ ਨਜ਼ਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣ ਲਈ ਫ਼ੌਜ ਜਾਂ ਪੁਲਿਸ ਸ਼ਕਤੀ 'ਤੇ ਮਾਰਚ ਪਰੇਡ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕੀ ਸਾਡੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਟੈਕਸਟਾਂ ਅਚੇਤੇ ਹੀ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਲਈ ਸ਼ਬਦੀ ਮਾਰਚ ਪਰੇਡ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ? ਜੇ ਕੋਈ ਟੈਕਸਟ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਜ਼ੁਲਮ ਪ੍ਰਤਿ ਨਫ਼ਰਤ ਤੇ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਉਕਸਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਜੇ ਜ਼ੁਲਮੀ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਤਾਰ ਕੇ ਨਿਹੱਥਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਮਜ਼ਲੂਮ ਦੀ ਬਾਵੇਂ ਜ਼ੁਲਮੀ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। 'ਲਹੂ ਦੀ ਲੋਅ' ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਤੱਕ ਇਹ ਟੈਕਸਟਾਂ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਅੰਦਰ ਤ੍ਰਾਹ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਪੂਰਨ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਇਹ ਮਨਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਚਿਤਰਨ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਮਨੋਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ ਧਰਮੀ ਹੋਣਾ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਕਲਾ ਰੂਪ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਸਦੀਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਅੱਜ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤੱਥਗਤ ਚਿੱਤਰ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਵੀਡੀਓ ਵਾਲੇ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਟੀ.ਵੀ. ਚੈਨਲ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਜਿਥੇ ਗੁੰਡਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਬਣਿਆਂ ਲਈ ਬਾਹੁਬਲੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਾਢ ਕੱਢੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਟਿੰਗ ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈਂਦੇ ਫਿਲਮਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਹਰ ਕੋਣ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਯਥਾਰਥ ਬਾਰੇ ਤੱਥਗਤ ਅਤੇ ਸਹੀ ਤਸਵੀਰ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਅੱਜ ਹੋਰ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਵਲ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੰਤਵ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਦਰ ਸੰਵੇਦਨਾ ਜਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਗਲਪੀ ਚਿੱਤਰ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਟਿਕਾਉਣ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਹੈ। 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤਾਂ ਭਰਪੂਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸਦੀਵੀ ਗਲਪੀ ਬਿੰਬ ਬੋਝੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਮੇਰੀ ਟੇਲਰ ਦੀ ਕਿਤਾਬ 'ਭਾਰਤੀ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜ ਵਰ੍ਹੇ' ਪੜ੍ਹੀਏ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਕਰੂਰਤਾ

ਵਧੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਖੁਦ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸਮਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਉਸ ਦੀ ਹੱਡਬੀਤੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਨਦੀਪ ਗੌਤ ਦੀ 'ਪਟਿਆਲਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਅੱਠ ਵਰ੍ਹੇ' ਪੁਸਤਕ ਵੀ ਵਾਚੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਤਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਵੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਇਰਾਦੇ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਕੁਝ ਚੰਗਾ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਲੇਖਕ ਵੀ ਖੁਦ ਕੈਦੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਵਧੇਰੇ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦੇਣ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਗਲਪ ਦਾ ਮੰਤਵ ਕੇਵਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਾਣਕਾਰੀ ਤਾਂ ਇਕ ਅਨੁਭਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਧੇਰੇ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗਲਪਕਾਰ ਦਾ ਮੰਤਵ ਤਾਂ ਉਸ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਗਲਪੀ ਸਚਾਈ ਵਿਚ ਢਾਲਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲਕਾਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦੇ ਮੋਹ ਵਿਚ ਗਲਪੀ ਚਿੱਤਰ ਫਿੱਕਾ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਖੂਬਸੂਰਤੀਆਂ ਵੀ ਵੇਖਣਯੋਗ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅੱਛਾ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਜੇਬ ਕਤਰੇ ਪਾਲਾ ਤੇ ਮੀਤਾ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਜੇਲ੍ਹ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਭਾਈਚਾਰਾ ਬੈਠਾ ਹੈ। (ਪੰਨਾ 14) ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੰਨਾ 13 'ਤੇ ਵੇਰਵਾ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਢੇ ਵਾਰਡਰ ਨੇ ਨਵੇਂ ਕੈਦੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਕਿੰਨਾ ਖੂਨ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਸੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ਨਿਚੋੜਨਾ ਸੀ। (ਪੰਨਾ 13) ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਧਾਰ ਉਦੋਂ ਬਹੁਤ ਤੀਬਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਖੁਦ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਚਾਈ ਦਾ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿੱਦਾਂ ਉਹ ਫੈਸਲੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਾਲਾ ਮੀਤਾ ਅਤਿਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜੱਜ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਧੜਕ ਹੋ ਕੇ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਉਣ ਦਾ ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ (ਪੰਨਾ 67) ਭਾਵ ਜੱਜ ਗ਼ੈਰ ਅੰਤਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਿਧੜਕ ਹੋ ਕੇ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਕ ਹੋਰ ਵਾਕ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਸਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਮਰੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਬਾਰੇ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਦੋਸ਼ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕਪਾਸੜੀ ਸੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਨਾਵਲਕਾਰ ਵੀ ਜੱਜਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਿੰਘਾਂ ਬਾਰੇ ਨਿਧੜਕ ਹੋ ਕੇ ਗਲਪੀ ਰਾਇ ਦੇਣ ਤੋਂ ਟਾਲਾ ਵੱਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਹੋਰਨਾਂ ਕੈਦ ਭੁਗਤ ਰਹੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਕੇਸਾਂ ਦੇ ਸੱਚ ਝੂਠ ਨੂੰ ਪਿਛੋਕੜ ਵਜੋਂ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਗਾਇਬ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸੰਮਤੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਪਿਛੋਕੜ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਨਾਵਲ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਨਾਵਲੀ ਜਗਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਮਤੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਜਨਤਕ ਜਥੇਬੰਦੀ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਦੂਸਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਪਿਛੋਕੜ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਦੱਸਣ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਸੰਮਤੀ ਨੂੰ ਉਹ ਹਵਾ ਵਿਚ ਖਲਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਕੇ ਉਹ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਖੱਪਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਅੰਤਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਚਾਈ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਿਖਾਈ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਚਾਈ ਦੀ ਜਿੱਤ ਭਾਰਤੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੀ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦਾ ਖੁਦ ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ਹੋਣਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ? ਅਜਿਹੇ ਸਵਾਲ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਭਰਦੇ ਹਨ।

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਵਲ ਭਾਰਤੀ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਮਾਨਵੀ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਹੁਣ ਇਕ ਸਥਾਪਤ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਆਸ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਠੋਸ ਗਲਪੀ ਬਿੰਬ ਵਿਚ ਵੀ ਢਾਲ ਸਕੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸੁਧਾਰ ਘਰ-ਬਿਰਤਾਂਤਕੀ ਪਰਿਪੇਖ

ਡਾ.ਧਰਮ ਚੰਦ ਵਾਤਿਸ

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਗੌਰਵਮਈ ਸਥਾਨ ਹਾਸਲ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਪਾਸ ਨਾਵਲ-ਵਿਧਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਇਕ ਮੌਲਿਕ ਖਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੌਲਿਕ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਰੀਸ ਕਰ ਸਕਣਾ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵਸ ਦਾ ਰੋਗ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਖਿੱਤਾ ਹੈ—‘ਅਦਾਲਤੀ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਸਭਿਆਚਾਰ’ ਜਿਸ ਸਬੰਧੀ ਉਸ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲੀ ਜਗਤ ਦੀ ਅਨੂਠੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਆਂਚਲਿਕਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਤਫ਼ਤੀਸ਼, ਕਟਹਿਰਾ, ਕੌਰਵ ਸਭਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸੇ ਲੜੀ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਾਵਲ ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਜਨਵਰੀ 2006 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਗਾਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਲਸਰੂਪ ‘ਮੀਤ’ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਸੰਸਕਰਣ ਜੂਨ 2006 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਸੁਭਾਗਾ ਨਾਵਲ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਮਰਪਣ ਡਾ.ਨੂਰ ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ; ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਡਾ.ਭੀਮਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਡਾ.ਜੁਗਿੰਦਰ ਰਾਹੀਂ ਤਕ ਹਨ; ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸਰੋਤ ਸਵ.ਡਾ.ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ ਅਤੇ ਡਾ.ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ ਜਿਹੇ ਮਹਾਰਥੀ ਹਨ; ਵਰਿੰਦਰ ਵਾਲੀਆ ਜਿਹੇ ਸੀਨੀਅਰ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਜੁਬਿੰਬ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ; ਜਿਸ ਦੇ ਕੱਚੇ ਖਰੜੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਡਾ.ਟੀ.ਆਰ.ਵਿਨੋਦ ਜਿਹੇ ਸਿਰਮੌਰ ਆਲੋਚਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੁਝਾਉ ਦਿੱਤੇ; ਜਿਸ ਦੀ ਫੇਬੁਲਾ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਈ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ; ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਹਿਤਕ ਕਾਮਿਆਂ ਨੇ ਜਿਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਿਆ। ਨੋਟਸ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਲਿਖਾਰੀ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਇਕ ਕਾਲਮ ਨਵੀਸ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਲੇਖਕ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਭਾਅ ਜੀ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਹੋਣ ਨੂੰ ਆਪ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਪੰਨਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਇਥੇ ਪਰਉਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੇਰਾ ਮਨੋਰਥ ਇਹ ਦਰਸਾਉਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਆਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨੁਕਤੇ ਪੂਰਵ-ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹਨ। ਦੂਜਾ ਮਨੋਰਥ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਦੂਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਪੰਜ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਛਪ ਜਾਣਾ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਇਹ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਮਹਾਰਥੀ ਇਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਚੌਥੇ ਇਹ ਕਿ ਸਰਵਾਈਕਲ ਕਾਰਨ ਲੇਖਕ ਇਸ ਨੂੰ ਖੁਦ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਿਆ ਪਰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹ ਜ਼ਰੂਰ ਸਕਿਆ ਹੋਣੈ। ਪੰਜਵੇਂ ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਨੋਟਸਾਂ/ਲਏ ਗਏ ਨੋਟਸਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ।

‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਗਤ ਪਾਸਾਰ ਸਬੰਧੀ ਚਿਤਵਨ ਕਰਦਿਆਂ ‘ਜੋ ਬ੍ਰਹਮੰਡੇ ਸੋਈ ਪਿੰਡੇ’ ਦੇ ਮਹਾਂ ਵਾਕ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸੌਖ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਨੇਕੀਆਂ ਬਦੀਆਂ ਬਾਹਰਲੇ ‘ਸੰਸਾਰ-ਘਰ’ ਵਿਚ ਹਨ, ਉਹ ਲਗਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਰਿਸ਼ਵਤਖੋਰੀ ਇਥੇ ਵੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਵੀ। ਐਸ਼ਪ੍ਰਸਤੀ ‘ਸੰਸਾਰ ਘਰ’ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਦਰਲੇ ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਵਿਚ ਵੀ। ਨਰਕ-ਸੁਰਗ ਵਰਗਾ ਜੀਵਨ ਅੰਦਰ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਵੀ। ਚੁਸਤੀਆਂ-ਚਲਾਕੀਆਂ, ਮੂੜਤਾਵਾਂ, ਬਲਾਤਕਾਰ,

ਪਾਗਲ, ਸਿਆਣੇ, ਧੋਖੇਬਾਜ਼, ਜ਼ਾਲਮ, ਹਮਦਰਦ ਬਾਹਰਲੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ। ਕੈਦ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਸਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਦਾ ਸ਼ਿਅਰ ਹੈ :

ਜਿੰਦਗੀ ਆਦਮੀ ਦੀ ਉਮਰ ਕੈਦ ਹੈ, ਕੈਦ ਵੀ ਬਾਮੁਸੱਕਤ ਤੇ ਗ਼ਮ ਭਰੀ
ਅਜੇ ਤੀਕਰ ਨਾ ਦੇਸ਼ੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ, ਜਿੰਦਗੀ ਕਿਸ ਗੁਨਾਹ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਸ਼ੀ।

‘ਬਾਹਰੀ ਸੰਸਾਰ’ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਜੋ ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ, ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਹੈ ਕਿ ਉਥੇ ਇਕੋ ਚਾਰ-ਦੀਵਾਰੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੈਗਾ-ਮਾਰਕਿਟ ਵਾਂਗ ਸਭ ਵੰਨਗੀਆਂ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਹਰੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਖਿੰਡਰਿਆ ਪੁੰਡਰਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਥਾਕਾਰ ਨੇ ਬਾਹਰੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਨੇਕੀ-ਬਦੀ ਨੂੰ ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਅੰਦਰਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਅੰਦਰ ਹਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਅਦਾਲਤੀ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਘੱਲੇ ਗਏ ਹਨ। ਤੀਜਾ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ-ਘਰ ਵਿਚੋਂ ਜਾਣ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਜੀਅ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਪਰ ਸੁਧਾਰ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਨੂੰ ਹਰ ਕੋਈ ਉਤਾਵਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਲੇਖਕ ਵੱਲੋਂ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ‘ਸੰਸਾਰ ਘਰ’ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਵੱਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਉੱਦਮ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਜੇਲ੍ਹ Gaol, Jail ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਕਾਰਵਾਸ, ਬੰਦੀਖਾਨਾ, ਕੈਦ ਆਦਿ ਹਨ ਪਰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇਣਾ ਉਚਿਤ ਸਮਝਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਹ ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਅੰਗਮਈ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਥਾਕਾਰ ਨੇ ਜੋ ਨਕਸ਼ਾ ਪਾਠਕ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਬੜਾ ਹੀ ਕਰੁਣਮਈ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾ ਜਨਕ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਲੇਖ ਗੈਲਸਵਰਥੀ (Galsworthy) ਦੇ ਨਾਟਕ ਜਸਟਿਸ (Justice) ਵਾਂਗ ਹੀ ਕਾਟਵਾਂ (ironical) ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਨਾਇਕ ਨਾਲ ਹੋਏ ਅਨਿਆਂ ਦੀ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦੀ ਗੋਂਦ ਲਈ ਕਥਾਕਾਰ ਪਾਸ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਹੈ। ਇਸ ਕੱਚੀ ਸਮੱਗਰੀ (ਫੇਬੁਲਾ) ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਸੁਚੱਜੀ ਗੋਂਦ ਵਿਚ ਗੁੰਦਣ ਦਾ ਹਰ ਸੰਭਵ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੂਲ ਕਥਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਪੜਾਕੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਪਾਲੇ ਅਤੇ ਮੀਤੇ ਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਫਿਰੋਤੀ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ ‘ਬੰਟੀ’ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਅਦਾਲਤ ਵੱਲੋਂ ਉਮਰ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਤਿਵਾਦੀ ਗਰਦਾਨ ਕੇ ਸੌ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ‘ਮਾਇਆ ਨਗਰ’ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਹਿਸਟਰੀ ਸ਼ੀਟ ਭਰਨ ਸਮੇਂ ਸੇਠ ਸੁਭਾਸ਼ ਜੈਨ ਅਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਨੌਜਵਾਨ ਵਕੀਲ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੋਸ਼ਾਂ ਅਧੀਨ ਹੋਈ ਸਜ਼ਾ ਤੋਂ ਪਰਿਚਿਤ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੇਠ ਆਰਾਮਦੇਹ ਬੈਰਕ ਲੈਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਾਰਨ ਲੁਟਾਈ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਕੀਲ ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੱਕ ਮੰਗਣ ਕਾਰਨ ਘਟੀਆ ਬੈਰਕ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਲਾ ਅਤੇ ਮੀਤਾ ਆਪਣੇ ਮਲੰਗਪੁਣੇ ਕਾਰਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਤਰਸ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣ ਕੇ ਰਿਆਇਤਾਂ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਚਾਰੇ ਪਾਤਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵ ਹਾਸਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਇਸ ਗੋਂਦ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪਬਲਿਕ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਲੇ ਅਤੇ ਮੀਤੇ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਹੋਈ ਹੈ। ਦੋਸ਼ੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹਨ। ਸੇਠ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਅਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਰਹੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ‘ਸੰਘਰਸ਼ ਸੰਸਤੀ’ ਪਾਲੇ ਅਤੇ ਮੀਤੇ ਨੂੰ ਬੇਗੁਨਾਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਗੋਂਦ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੇ ਜੋੜ/ਹਿੰਜ ਪੁਆਇੰਟ (Hinge Point) ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਜੋੜ/ਕੇਂਦਰ/ਚੂਲ/ਹਿੰਜ ਪੁਆਇੰਟ ‘ਜੇਲ੍ਹ ਮੈਨੂਅਲ’ (Jail

Manual) ਹੈ। ਇਹ ਹਾਕਮ ਵਕੀਲ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਦੋਂ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਹਾਕਮ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਬੈਰਕ ਅਰਥਾਤ ਮੰਗਤਿਆਂ ਦੀ ਬੈਰਕ ਦਾ ਸਵਾਦ ਚੱਖਣਾ ਪਿਆ। ਇਸੇ ਹੀ ਜੇਲ੍ਹ ਮੈਨੂਅਲ ਨੇ ਅੱਧੀ ਜੇਲ੍ਹ ਖਾਲੀ ਕਰਵਾਈ। ਇਸੇ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੇ ਹਾਕਮ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਦਰ ਦੁਆਈ। ਇਸੇ ਦੀ ਅਧਿਕ ਸੋਝੀ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਆਉਣਾ ਬੰਦ, ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣੇ ਬੰਦ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੁਆਫ਼ੀਆਂ ਬੰਦ ਕਰਵਾਈਆਂ। ਇਸੇ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦੇ ਕੇ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਨੂੰ ਹਾਕਮ ਨੇ ਲੰਮੀ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਹਿਰਦੇਪਾਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਚੁਕੰਨਾ ਕੀਤਾ :

ਕੋਈ ਘਰ ਦਾ ਭੇਡੀ ਲੰਕਾ ਵਾਹੁਣ ਤੇ ਤੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਭਵੀਸ਼ਣ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰੋ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਲੰਕਾ ਅਤੇ ਲੰਕੇਸ਼ ਦੇਹਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੈ। (ਪੰਨਾ 239)

ਨਾਵਲ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲਾ ਹਿੱਸਾ ਪੁਆਇੰਟ ਹੈ—ਪੁਲਿਸ ਮੁਖੀ ਮਨਿੰਦਰ ਵੱਲੋਂ ਸੇਵਾ-ਸੰਮਤੀ ਨੂੰ ਬੰਟੀ ਦੇ ਅਸਲ ਕਾਤਲਾਂ ਸਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ। ਮਨਿੰਦਰ ਨੇ ਤਾਂ ਇਕ ਵਾਬੋ 'ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਛਾਪਾ ਮਾਰਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮੁਖਬਰ ਅਨੁਸਾਰ ਉਥੇ ਦੇਹ-ਧੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਥੋਂ ਮੋਟਾ ਮੁਰਗਾ ਹੱਥ ਲੱਗ ਗਿਆ ਜੋ ਸਾਂਸੀਆਂ ਦੀ ਤਾਰੇ ਨਾਲ ਖੋਹ ਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਘਟਨਾ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਘਟਨਾ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਨੋਟ ਕਰਨਯੋਗ ਹਨ :

ਦੋ ਥੱਪੜ ਖਾ ਕੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਜੋ ਸੱਚ ਉਗਲਿਆ, ਪਹਿਲੇ ਹੱਲੇ ਮਨਿੰਦਰ ਨੂੰ ਉਸ 'ਤੇ ਯਕੀਨ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਲੱਗਾ, ਪੁਲਿਸ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਅਤੇ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਲੋਰ ਵਿਚ ਉਲ-ਜਲੂਲ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤਸਦੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਦੋ ਡਰਾਇਵਰ ਦੇ ਜੜੀਆਂ। ਉਹ ਵੀ ਜੁਰਮ ਕਬੂਲ ਕਰ ਗਿਆ। (ਪੰਨਾ 93)

ਇਸ ਪਰਉਕਤੀ ਵਿਚ ਉਲ-ਜਲੂਲ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸੇ ਉਲ ਜਲੂਲ ਵਿਚ ਹਰਮਨਬੀਰ ਨੇ ਬੰਟੀ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ ਇਕਬਾਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਪਾਪੀ ਕੇ ਮਾਰਨੇ ਕੇ, ਪਾਪ ਮਹਾਂ ਬਲੀ ਹੈ।' ਜੇ ਇਹ ਘਟਨਾ ਨਾ ਵਾਪਰਦੀ ਤਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੰਮਤੀ ਵਾਲੇ ਭਾਵੇਂ ਜਿਤਨਾ ਮਰਜ਼ੀ ਅੱਕੀ-ਪਲਾਹੀਂ ਹੱਥ ਪੱਲਾ ਮਾਰੀਂ ਜਾਂਦੇ ਬੰਟੀ ਦੇ ਅਸਲ ਕਾਤਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਣਾ। ਇਸੇ ਘਟਨਾ ਨੇ ਸੰਮਤੀ ਨੂੰ ਅਸਲ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਭੇਦ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਮਨਿੰਦਰ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ ਸੀ। ਮਨਿੰਦਰ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੱਚ ਹੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੰਮਤੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਇਸਤਰੀ ਸਭਾ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੌਜਵਾਨ ਸਭਾ, ਧਾਗਾ ਮਿੱਲ ਸੰਮਤੀ, ਲੈਨਿਨ ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਕੇਂਦਰ, ਚੌਥਾ ਦਰਜਾ ਕਰਮਚਾਰੀ ਜਥੇਬੰਦੀ, ਪੱਲੇਦਾਰ ਯੂਨੀਅਨ, ਟਰੈਕਟਰ ਯੂਨੀਅਨ ਆਦਿ ਸਭ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੰਮਤੀ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਲੱਗੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲੱਗੀਆਂ। ਹੈਲਪ ਲਾਈਨ ਅਤੇ ਵਿਕਟਮ ਵੈਲਫੇਅਰ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਅੰਤਮ ਪੰਨਿਆਂ ਵੱਲ ਵਧਦਿਆਂ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਹਰ ਕੇਵਲ ਯੁਵਾ ਮੋਰਚਾ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਾ ਰਹੀ।

ਕਥਾਨਕ ਨੂੰ ਤੀਸਰਾ ਮੋੜਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਚੂਲ ਹੈ—ਪਟਨਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ 'ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗ' ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ, ਜਿਸ ਨੇ 80% ਉਹਨਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਸਨਾਖਤ ਕੀਤੀ ਜੋ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ ਅਤੇ ਨਿੱਕੇ ਮੋਟੇ ਜੁਰਮਾਂ ਬਦਲੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਸਨ ਅਤੇ ਕੈਦ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵਿਹਾ ਚੁੱਕਣ ਬਾਅਦ ਵੀ ਰਿਹਾਅ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਖੋਜ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਨੋਟਸ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਸੂਬੇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਫਟਾਫਟ ਲੀਗਲ ਸੈਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਜਿਹੇ

ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜ ਲਈ ਬਾਹਰੋਂ ਵਕੀਲ ਮਹਿੰਗੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਸੇਠ ਜੈਨ ਦੇ ਸੁਝਾਉ ਤੇ ਇਹੋ ਸੇਵਾਵਾਂ ਮੁਫਤ ਵਿਚ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਦਾ ਜੇਲ੍ਹ ਦੌਰਾ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚੂਲ ਹੈ। ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਹੋਮਾ ਸ਼ਰਮਾ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਔਰਤ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਹਾਇਕ ਦਰੋਗੇ ਸੰਤੋਖ ਨੇ ਗਰਭਵਤੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੁਖਿਅਾਰੀ ਦਾ ਪੱਤਰ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਡੱਬੇ ਵਿਚੋਂ ਗੁੰਮਨਾਮ ਕੈਦੀਆਂ ਦਾ ਖ਼ਤ ਵੀ ਮਿਲਿਆ। ਫਿਰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਇਕ ਵਿਸਤਾਰ ਵਾਲੀ ਰਜਿਸਟਰਡ ਚਿੱਠੀ ਮਿਲੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਨੇ ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਅਚਾਨਕ ਛਾਪਿਆ ਮਾਰਿਆ ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਡਰ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਪਾਸੋਂ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ :

ਸੁਣਿਐ ਕਦੇ ਇਥੇ ਇਕ ਵਕੀਲ ਬੰਦ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰਾਇਆ ਸੀ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਉਹ ਕਿਥੇ ਹੈ? (ਪੰਨਾ 260)

ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਖੁਦ ਵੀ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹਾਕਮ ਨਾਲ ਕਰਾਉਣੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਪੈਰੋਲ 'ਤੇ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੇਲ੍ਹ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਲਏ ਗਏ ਫੈਸਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਾਕਮ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਕੇ ਮਾਰਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਆਰੇ 'ਤੇ ਸਤੀਰੀਆਂ ਢੋਣ, ਬੀਮਾਰ ਹੋਣ, ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਖੇ ਸੰਭਾਲ ਨਾ ਹੋਣ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਹਾਕਮ ਨੂੰ ਤਨਹਾਈ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਥਾਨਕ ਦੀ ਅਗਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਟਨਾ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਹਾਕਮ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਮੁਸੱਦੀ ਦਾ ਰੋਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਰਿਹਾਅ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਕਰਤਾ-ਧਰਤਾ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਹਾਕਮ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਉਂ ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਹਾਕਮ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਭਾਵੇਂ ਬਾਕੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਭੁਗਤਣ ਉਹ ਮੁੜ ਮਾਣ ਸਤਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਉਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਗੋਂਦ ਦੀ ਮੁੱਖ ਕਥਾ-ਰੇਖਾ ਦੇ ਸਮਵਿੱਥ ਅਨੇਕਾਂ ਉਪ-ਕਥਾਵਾਂ ਵੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕਥਾਨਕ ਦਾ ਅੰਗ ਹਨ। ਪਾਲੇ ਅਤੇ ਮੀਤੇ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਤਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਥਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਕੀਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਟੱਕਰ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਹੈ। ਉਲਝਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਲਟਕਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਅਨੇਕਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਪਿਛਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਪਾਠਕ ਹਵਾਲਾ ਚੌਖਟੇ (Frame of Reference) ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਣੂ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਬੈਰਕਾਂ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਬੈਰਕਾਂ ਨਾਲ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਪੁਆਈ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਵਿਹੜਾ, ਅਮੀਰਾਂ ਦੀ ਕੋਠੀ, ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਵਿਹੜਾ, ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਵਾਲੀ ਬੈਠਕ, ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਬੈਠਕ, ਨੰਗਾਂ ਦੀ ਬੈਠਕ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਬੈਠਕ, ਹਸਪਤਾਲ ਆਦਿ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਆਰਾਮਦਾਇਕ ਬੈਠਕਾਂ ਵੀ ਹਨ, ਸਖਤ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਵਾਲੀਆਂ ਵੀ। ਜੇਲ੍ਹ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਜਾਂ ਨਰਾਜ਼ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਇਧਰ ਉਧਰ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ Morphology of Folk Tale ਵਿਚ ਵਲਾਦੀਮੀਰ ਪਰਾਪ

ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਯਾਨਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਕਥਾ 'ਖੁੰਢ ਖਿੱਲ ਦਿੰਦਾ ਨਹੀਂ, ਚਿਤੀ ਵਿਚਾਰੀ ਕੀ ਕਰੇ' ਦੀ ਜੁਗਤ ਦੁਆਰਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਮਤੀ ਦੀ ਟੱਕਰ ਪੁਰਾਣੀ ਵਿਵਸਥਾ/ਸਿਸਟਮ ਨਾਲ ਹੈ ਪਰ 'ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਸੀਮਤ ਸਨ।' ਸੀਮਤ ਸਾਧਨਾਂ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਇਕ ਚਿਤੀ ਵਾਂਗ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਖੁੰਢ ਦੀਆਂ ਤਰੇੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਡਿੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਖਿੱਲਾਂ ਕੱਢਣੀਆਂ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਤਰੇੜਾਂ ਭਾਵੇਂ ਆ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਤਰੇੜਾਂ ਵਿਚ ਡਿੱਗੀਆਂ ਖਿੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਸੰਮਤੀ 'ਚਿਤੀ ਵਿਚਾਰੀ ਕੀ ਕਰੇ' ਵਾਂਗ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਰਹੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਖੀਰ ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਹੱਥ 'ਚੋਣ' ਸਿਰ ਉਤੇ ਹੋਣ ਦੀ 'ਮਾਠੋਂ ਬਿੱਲੀ' ਲੱਗ ਗਈ ਜੋ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਜੇਲ੍ਹ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੇਲ੍ਹ ਮੰਤਰੀ ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਨੂੰ, ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ—ਫਲਸਰੂਪ ਖੁੰਢ ਵਿਚ ਭੋਲੇ ਭਾਅ ਡਿੱਗੇ ਕੈਦੀ ਲਈ 'ਲੀਗਲ ਸੈੱਲ' ਵਰਦਾਨ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜਾਇਆ ਜਾਏ ਪਟਨਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਖੋਜ ਨੇ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ। ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ, ਇਉਂ ਅੱਗੇ ਦੀ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਥਾ ਦੀ ਪੌੜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਹੇਠੋਂ ਉਪਰ ਵੱਲ ਚੜ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦਾ ਪੈਸਾ ਹੇਠੋਂ ਉਪਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਲਈ ਆਇਆ ਧਨ ਅਫ਼ਸਰਾਂ, ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਵਰਤਣ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਾਰਮ 'ਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਕਣਕ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਵੀ ਵੱਡਿਆਂ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਕੂਲ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਸਪਤਾਲ ਲਈ ਦਵਾਈਆਂ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਖੁੰਢ ਖਿੱਲ ਦਿੰਦਾ ਨਹੀਂ, ਚਿਤੀ ਵਿਚਾਰੀ ਕੀ ਕਰੇ? ਭਾਵ ਆਮ ਬੰਦਾ ਕੀ ਕਰੇ? ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਚਿਤੀਆਂ ਦਾ ਏਕਾ ਰੰਗ ਵਿਖਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਗਤੀ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਹੈ, ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਗਤੀ ਮੱਧਮ ਵੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕੁੱਲ ਦਸ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਪੈਂਡਾ ਹੈ। ਇਕ ਸੌ ਛੇ ਪੰਨੇ ਤਕ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇਕ ਸਾਲ ਵਿਚ ਕਵਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਦੇ 215 ਪੰਨੇ 9 ਵਰ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਤ ਹਨ। ਇਉਂ ਪਹਿਲੇ 106 ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਗਤੀ ਮੱਧਮ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਿਛਲੇ 205 ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਰਫ਼ਤਾਰ ਤੇਜ਼ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਨਾਇਕ ਹਾਕਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਉਪਰੋਥਲੀ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਵਿਗਾੜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਬਿਰਤਾਂਤ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚੋਂ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੁਗਤਾਂ ਉਘੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਥਾਕਾਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਬ ਗਿਆਤਾ ਵਜੋਂ ਬਾਹਰੀ ਫੋਕਸੀਕਰਨ (External Focalization) ਦੁਆਰਾ ਆਪ ਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਘਟਨਾ ਬਿਆਨ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਤਰ ਦਾ ਨਾਮ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਦਸਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਨਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਪਿਛਮੋੜਾ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੌਣ ਸਨ? ਕੀ ਕਰਦੇ ਸਨ? ਕੀ ਜੁਰਮ ਕੀਤਾ? ਕਿਵੇਂ ਜੇਲ੍ਹ ਪੁੱਜੇ? ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੀ ਦਸ਼ਾ ਹੈ? ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਵੀ ਬਾਹਰੀ ਫੋਕਸੀਕਰਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਜਿਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਅੰਤਰੀਵੀ ਫੋਕਸੀਕਰਨ ਜਾਂ ਕਹੋ ਪਾਤਰ-ਬੰਧੇਜ਼ ਫੋਕਸੀਕਰਨ

(Character Bound Focalization) ਦੁਆਰਾ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਡਾ.ਸ਼ਕਤੀ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਸੇਠ ਜੈਨ ਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਪੰਜ ਬੈੱਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬੈੱਡ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਸਭ ਬੈੱਡ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰੁਕੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਹੀ ਬੰਦੇ ਵੀ.ਆਈ.ਪੀ. ਹਨ। ਉਹ ਸ਼ਸ਼ੋਪੰਜ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਬੈੱਡ ਖਾਲੀ ਕਰਵਾਏ? ਇਉਂ ਪੰਜਾਂ ਬੈੱਡਾਂ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਪੰਜਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਸਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਵੇਂ 'ਹਾਕਮ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਉਸਲਵੱਟੇ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ'—ਨਾਲ ਤੇਤੀਵਾਂ ਕਾਂਡ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਇਸੇ ਚੈਪਟਰ ਵਿਚ 'ਮਿੱਠੇ' ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ—ਉਸ ਨੂੰ ਕਮਲੀ ਹੋਣੇ ਕਿਵੇਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾਵੇ? 34ਵੇਂ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਕਾਲੂ ਬਦਮਾਸ਼ ਦੀ ਕਥਾ ਹੈ—ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਚਾਕੂ ਮਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? 35ਵੇਂ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਸੀਤਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਦਾਖਲਾ ਭੇਜਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲੰਘਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ। 35ਵੇਂ ਕਾਂਡ ਦੇ ਅੰਤ 'ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਸੋਚ ਕੇ ਉਸਲਵੱਟੇ ਲੈਣੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਗੂੜ੍ਹੀ ਨੀਂਦ ਸੌ ਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਨਾਵਲ ਦਾ ਭਾਗ ਵੀ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਸੁਤੰਤਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਜੋਂ ਵੀ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਕਾਂਡਾਂ ਨੂੰ ਹਾਕਮ ਦੇ ਉਸਲਵੱਟਿਆਂ ਨਾਲ ਇੱਕਮੁੱਠਤਾ (Coherence) ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਜੁਗਤ ਵਾਂਗ ਨਾਟਕੀ ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੰਮਤੀ, ਪੁਲਿਸ, ਅਦਾਲਤਾਂ, ਸੁਧਾਰ ਘਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਹੱਥੋਂ ਤੰਗ ਆਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਬੁਲਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦਰਦ-ਕਹਾਣੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵੰਗ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਰੀਮੂ ਸ਼ਰਾਬ ਕੱਢਣ ਵਾਲਾ, ਅਥਲੀਟ ਬਾਜ਼ੀਗਰ ਬੁਆ ਜੀ ਅਤੇ ਨਿਕੋ-ਬੀਰੋ ਸਾਂਸਣਾਂ ਜੇਬ ਕਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਵਾਲੀ ਬੈਠਕ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਵੀ ਪਾਲੇ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਲਈ ਨਾਟਕੀ ਜੁਗਤ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਕਤਲਾਂ ਦੀ ਵਿਥਿਆ ਬੜੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਅਤੇ ਨਿਡਰ ਹੋ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਹੋਰਨਾਂ ਕਈਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਕਤਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਪਾਲੇ ਨੂੰ ਔਖਾ ਭਾਰਾ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਧੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

“ਕੰਜਰਾ ਹੁਣ ਤਾਂ ਮੰਨ ਜਾ ਕਿ ਕਤਲ ਮੈਂ ਕੀਤਾ ਹੈ।” (ਪੰਨਾ 102)

ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਸਾਖੀ-ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਵੀ ਤੁਲਨਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪਾਤਰ 'ਸਾਖੀ ਔਰ ਚਲੀ' ਅਨੁਸਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤਮਾਲਾ ਵਿਚ ਸਾਖੀਆਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕੱਲੇ ਇਕੱਲੇ ਪਾਤਰ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਇਵੇਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਕੱਲੇ ਇਕੱਲੇ ਪਾਤਰ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਦੁੱਖ-ਸੁਖ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੈਰਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਕ ਲੱਛਣ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਹਨ। ਇਉਂ ਇਹ ਨਾਵਲ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਹਾਕੇ ਅਤੇ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕਤਾ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਵਿਚੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵੀ ਚੌਸਰ ਦੀ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ The Cantexbury Tales ਦਾ ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਝਾਉਲਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਦੇ ਬਾਹਰ 'ਸੰਮਤੀ' ਐਕਟੈਂਟ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ ਪਰ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਨਾਇਕ ਹਾਕਮ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਨਾਵਲ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਪੰਨਿਆਂ 'ਤੇ ਮੁਸੱਦੀ ਦੀ ਵਿਚੋਲਗੀਰੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਹਾਕਮ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਜੇਲ੍ਹ ਮੈਨੂਅਲ ਦੇ ਆਸਰੇ ਘੁਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਾਲੇ ਅਤੇ ਮੀਤੇ ਨੂੰ ਜੋ

ਸਹੂਲਤਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਮੌਕਾ-ਮੇਲ (Role of Chance) ਹੀ ਹੈ, ਸੰਮਤੀ ਦਾ ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਯੋਗਦਾਨ ਨਹੀਂ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਬਾਬਾ ਅਤੇ ਗੁਰਮੀਤ ਲੇਖਕ ਦੇ ਮੂੰਹ-ਬੋਲੇ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਹਵਾਲਾ ਚੌਥਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਬਾਬਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰਮੀਤ ਲੇਖਕ ਆਪ ਹੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਥਾ ਦਾ 90% ਭਾਗ ਸਰਬਗਿਆਤਾ ਕਥਾਕਾਰ ਦੇ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਹੈ ਪਰ ਸਿੱਧੇ ਬੋਲ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਵੀ ਅਭਾਵ ਨਹੀਂ। ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਵੀ ਪਾਤਰ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨ ਦੀ ਜੁਗਤ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਸਾਧ ਬਾਰੇ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਗਲਪਨਿਕ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਐਲਾਨ-ਨਾਮਿਆਂ, ਤਰਕਪੂਰਨ ਪੈਰਿਊਆਂ ਅਤੇ ਗਲਪਕਾਰੋਵਾਚਾਂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕਿਸੇ ਕਥਾਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਸ਼ੀਦਿਆਂ ਅਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਜੁਗਤਾਂ ਬਿਰਤਾਂਤ-ਬਾਹਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਘੁਸਪੈਠ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਬੈਠਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੁੰਦੀਆਂ ਇਹ ਲਾਝੇ ਦੀਆਂ ਤਾਈਆਂ ਹੀ ਨੇ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੰਜਾ-ਪੀੜੀ ਦੇਣੀ ਹੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਖਾਤਰਦਾਰੀ ਦਾ ਬੋਝ ਘੱਟ ਝੱਲਦੀ ਹੈ। ਉਦੇਸ਼-ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਕਥਾ ਵਿਚ ਅਟਕਾ ਵਾਪਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਨਾਵਲ ਕਿਉਂਕਿ ਉਦੇਸ਼-ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਇਸ ਵਿਚ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ :

(ੳ) ਸੰਮਤੀ ਦਾ ਅਸਲ ਉਦੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਾਉਣਾ ਸੀ ਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਸਿਆਸੀ ਢਾਂਚਾ ਗਲ ਸੜ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕਪੱਖੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ ਵਰਗੀ ਸੱਚੀ ਸੁੱਚੀ ਸੰਸਥਾ ਵੀ ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਬਚੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਮੁੱਚਾ ਢਾਂਚਾ ਬਦਲੇ ਬਿਨਾਂ ਸੁਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। (ਪੰਨਾ 203)

(ਅ) ਸ਼ੱਕ ਦਾ ਲਾਭ ਦੇ ਕੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਹੱਕ ਤੱਕ ਇਹ ਨਿਯਮ ਠੀਕ ਹੈ। ਪਰ ਕੀ ਅਗਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਠੱਪ ਕਰਨੀ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ?...ਫੜੇ ਗਏ ਬੰਦੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੋਣਗੇ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬੰਦਾ ਵੀ ਤਾਂ ਮਰਿਆ ਹੈ ਫੇਰ ਉਸ ਦੇ ਕਾਤਲ ਕੌਣ ਹਨ? ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੌਣ ਫੜੇਗਾ?(ਪੰਨਾ 198)

ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਪੈਰਿਊ ਬਾਹਰੀ ਫੋਕਸੀਕਰਨ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਪੈਰਿਊਆਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਪਾਠਕਾਂ ਜਾਂ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਲਈ ਪਾਠਕ ਕਥਾ ਨੂੰ ਰੁਕਿਆ ਜਾਂ ਅਟਕਾ ਵਿਚ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਟਕਾ ਫਿਲਮੀ ਸੀਰੀਅਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਪਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਿਗਿਆਪਨਾਂ ਦਾ ਸੀਰੀਅਲ ਦੀ ਕਥਾ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਰੋਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਪੈਰਿਊ ਵਾਪਰ ਰਹੀ ਘਟਨਾ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਹੋਈਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਇਕ ਦੋ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ :

(ੳ) ਸੁਨਹਿਰੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਕੁਝ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਤਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਹੀ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ।
(ਪੰਨਾ 18)

(ਅ) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਵਿਚ ਜੁਰਮ ਦਾ ਪਾਠ ਮਿਲਿਆ ਹੋਵੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ ਕੀ ਬਣਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ। (ਪੰਨਾ 124)

(ੲ) ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਸੋਚ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।
(ਪੰਨਾ 276)

(ਸ) ਆਟੇ ਵਿਚ ਲੂਣ ਤਾਂ ਰਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੂਣ ਨੂੰ ਆਟਾ ਕਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ।
(ਪੰਨਾ 305)

ਇਕ ਹੋਰ ਉਲੇਖਨੀਯ ਜੁਗਤ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਸਪੇਸ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਸਪੇਸ ਵਿਚ ਘੱਟ ਅਤੇ ਬੰਦ ਸਪੇਸ ਵਿਚ ਵੱਧ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਦਾ ਅਧਿਕਤਰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਪੇਸ-ਅਧੀਨ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਸਪੇਸ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਨਿਕਟ-ਸਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸਪੇਸ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੈਰਕਾਂ ਵੀ ਸਪੇਸ ਹਨ। ਕੋਹੋ ਜਿਹੀ ਬੈਰਕ ਵਿਚ ਕੋ ਹੋ ਜਿਹਾ ਬੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਪਾਤਰ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗੁਨਾਹ ਦੀ ਕਿਸਮ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਨਾਵਲ ਦੇ ਕਥਾਕਾਰ ਨੇ ਸਪੇਸ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਝਾਉਲਾ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੈਲਸਵਰਦੀ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਜਸਟਿਸ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰਲੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨਾਲ ਤਾਂ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਵਾਂਗ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਕੇਵਲ ਅਪਰਾਧੀ ਬੰਦੇ ਹੀ ਜੇਲ੍ਹ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਸਬੰਧੀ ਵਡਮੁੱਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਸਫਲ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਪੇਸ ਸਬੰਧੀ ਇਤਨੀ ਨਿੱਗਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਲੇਖਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾ ਸਕੇ। ਪਾਠਕ ਕਥਾਕਾਰ ਦੀ ਉਂਗਲ ਫੜ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹਰ ਬੈਰਕ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਟਮਾਨ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਸਪੇਸ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਹਰ ਥਾਂ ਉਪਸਥਿਤ ਹੈ। ਨਾਇਕ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਰ ਸਰਗਰਮੀ ਪਿੱਛੇ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਖੜ੍ਹਾ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਅੰਤ ‘ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਬਾਬਾ ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, “ਪੁੱਤਰਾ ਇਕ ਗੱਲ ਸਮਝ ਲੈ। ਸੰਘਰਸ਼ ਨਿੱਜੀ ਫਾਇਦਿਆਂ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਵਿੱਢੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।” ਉਸ ਬਾਬੇ ਦਾ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਪਾਤਰ ਹੋਣ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕਾ ਦੀ ਉੱਕਾ ਹੀ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ।

ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਆਪਣੇ ਹਥਲੇ ਨਾਵਲ ਨਾਲ ਜਾਹਨ ਗੈਲਸਵਰਦੀ ਦੇ ਨਾਟਕ ‘ਜਸਟਿਸ’ ਵਾਂਗ ਬੜੀ ਨਿੱਗਰ ਸੋਚ ਲੈ ਕੇ ਬਹੁਤਿਆ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦਾਂ ਵਿਚ ਕੁਛ ਰੌਚਿਕ ਸਾਂਝ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ‘ਜਸਟਿਸ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਨਾਇਕ Falder ਨੂੰ ਮਾਮੂਲੀ ਗੁਨਾਹ ਬਦਲੇ One month's separate confinement (Act III sc.I) ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਦਾ ਡਾਕਟਰ ਹਾਕਮ ਨੂੰ ਮਾਮੂਲੀ ਗੁਨਾਹ ਬਦਲੇ ‘ਦਸ ਦਿਨ ਦੀ ਤਨਹਾਈ ਚੱਕੀ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ’ (ਪੰਨਾ 287) ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਤਨਹਾਈ ਚੱਕੀ (Solitary confinement) ਦੀ ਕੈਦ ਕੱਟਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਹਾਲਤ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਲਗਭਗ ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ :

ਹਾਕਮ : ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੰਘੇਗਾ ਬਾਕੀ ਦਾ ਦਿਨ ? (ਪੰਨਾ 291)

Falder : It is longer than a year outside. (Act III, sc i)

ਜਸਟਿਸ ਨਾਟਕ ਨੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਸੰਸਦੀ ਅਤੇ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਤਹਿਲਕਾ ਮਚਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਿੰਟਸਨ ਚਰਚਿਲ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁਖੀ ਨੇ ਵੇ ਖਿਆ ਅਤੇ ਹਲੂਣੇ ਗਏ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੁਧਾਰ ਵੀ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਵਕਤ ਕਿਸ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਖੀ ਪਾਸ ਹੈ? ਇਥੇ ਤਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਧਾਰ ਇਕ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੇ ਅਦਾਲਤ ਹੀ ਸਖ਼ਤ ਆਦੇਸ਼ ਕਰ ਦੇਵੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਦੋਂ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਭੈ ਹੋ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਹਵਾ ਖਾਣੀ ਪਵੇ। ਫਿਰ ਵੀ ਆਸ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲੋਕ ਅਤੇ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣਗੇ।

ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਇਸ ਖੋਜ ਨਿਬੰਧ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਕੇਤ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਸਰਵਾਈਕਲ ਕਾਰਨ ਲੇਖਕ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਿਆ। ਲਿਖਾਰੀ ਅਤੇ ਸੋਧਕ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ। ਮਾਨਵ ਤੋਂ ਭੁੱਲਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਗ਼ਲਤੀ ਦਾ ਪੁਤਲਾ ਹੈ। ਪਾਠਕਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਗਾਰੇ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਪਰ ਜੇਕਰ ਦੂਸਰੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਤਕਨੀਕੀ ਭੁੱਲਾਂ ਜਿਉਂ ਦੀਆਂ ਤਿਉਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ ਤਾਂ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਡਾ.ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੋਲਾਂ ਆਨੇ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪਾਠਕ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਬਹਿੰਦੇ ਨਹੀਂ, ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਲੰਘਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਕੇਵਲ ਕਥਾ-ਰਸ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਨਾਵਲ ਜਾਂ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਕਥਾ-ਰਸ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਕ ਅਧਿਏਤਾ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪੰਡਤਾਉਪੁਣੇ ਦਾ ਵਿਖਾਵਾ ਕਰਨਾ ਮੇਰਾ ਮਨੋਰਥ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਚੰਦਰਮਾ-ਰੂਪੀ ਇਸ ਨਾਵਲ ਤੇ ਕੋਈ ਛਿੱਟਾ ਮਾਰਨਾ। ਮੀਤ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਅੱਜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ, ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗਲਪ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਮਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹਨਾਂ 'ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਰਚਨਾ ਛਪਣ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਕੇਵਲ ਲੇਖਕ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਇਸ ਉਪਰ ਉਨਾਂ ਹੀ ਹੱਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਠਕ/ਅਧਿਏਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਕੁਝ ਇਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਭੁੱਲਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਨਾ ਆਪਣਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਸਮਝਦਾ ਹੈ :

- (ੳ) [ਹਵਾਲਾ ਪੰਨਾ 47-50] ਹਸਪਤਾਲ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਮੰਜਿਲ 'ਤੇ ਪੰਜ ਬਿਸਤਰੇ ਹਨ। ਇਹ ਬਿਸਤਰੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਸੁਰਜਣ ਸਿੰਘ, ਡਾਕਟਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਬੰਦਾ, ਅਮਰ ਨਾਥ ਅਤੇ ਦੀਪੇ ਨੇ ਮੱਲੇ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਪੰਨਾ 50 'ਤੇ ਦੀਪੇ ਵਾਲੇ ਪੈਰੇ ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਦੀਪੇ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਤੁੱਛ ਸਮਝ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਥਾਂ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਦੀਪਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- (ਅ) [ਹਵਾਲਾ ਬਾਰੂਵੇਂ ਕਾਂਡ ਦਾ ਅਖੀਰ ਅਤੇ ਸੋਲ੍ਹਵੇਂ ਕਾਂਡ ਦਾ ਆਰੰਭ] ਪੰਨਾ 64 'ਤੇ ਨਛੱਤਰ ਸਿੰਘ ਵਿਧਾਇਕ, ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ. ਸਤਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਸੱਕਤੀ ਪਾਲਾ ਵੀ.ਆਈ.ਪੀ. ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਹਨ। ਪੰਨਾ 83 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—ਇਸ ਸਮੇਂ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਚਾਰ ਕੈਦੀ ਬੰਦ ਸਨ। ਵਿਧਾਇਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ। ਰਾਮੂ ਲਾਂਗਰੀ ਅਤੇ ਪਾਲਾ। ਇਸੇ ਸੋਲ੍ਹਵੇਂ ਕਾਂਡ ਦੇ ਪੰਨਾ 85 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ 'ਵਿਧਾਇਕ ਅਤੇ ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ. ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ 'ਤੇ ਪੂਰੇ ਖੁਸ਼ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਵਰਗੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਲਣਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਸੋਲ੍ਹਵੇਂ ਕਾਂਡ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਚਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਪੰਜ ਕੈਦੀ ਬੰਦ ਸਨ—ਲਿਖਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਵਾਂ ਕੈਦੀ ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ. ਸਤਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਲਕੀਰੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਪੰਨਾ 89 'ਤੇ ਜ਼ਮਾਨਤ ਕਰਵਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (ੲ) [ਹਵਾਲਾ ਕਾਂਡ 19 ਪੰਨਾ 100 ਤੋਂ 102] ਸੁੰਦਰ ਨੇ ਪਾਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤਿੰਨ ਕਤਲਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਕਤਲ ਦਾ ਇਕਬਾਲ ਬਿਨਾਂ ਝਿਜਕ ਕਰ ਲਵੇ। ਫਿਰ ਉਹ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਵਾਲੀ ਬੈਰਕ ਦੇ ਹੋਰ ਕਿੱਸੇ ਵੀ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗਾ ਪਰ

ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ—ਲੈ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਹੀ ਸੁਣ, ਕਿਸ ਨੇ ਕੀ ਚੰਨ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸਿੱਧੇ ਬੋਲ (Direct speech) ਰਾਹੀਂ ਅਖਵਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪ ਹੀ ਤੀਜੇ ਪੁਰਖ (Third person of point of view) ਰਾਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਬਿਰਤਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਥੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਇਉਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ :

ਸੀਤਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, “ਮੈਂ ਬੀਹ ਸਾਲ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਦੇ ਕਾਤਲਾਂ ਨੂੰ...।”
 ਨਿਰੰਜਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ....।”
 ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, “ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨਾਨੀ ਦਾ ਫਾਹਾ ਵੱਢਿਆ ਸੀ....।”
 ਇਵੇਂ ਹੀ ਪੰਨਾ 204 'ਤੇ ਕਰੀਮੂ, ਬੁਆ ਜੀ, ਨਿਕੋ ਸਾਂਸਣ ਨੂੰ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਬੁਲਾਉਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦਰਦ-ਕਹਾਣੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸੁਣਵਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਅਨਯ ਪੁਰਖ (Third Person Point of View) ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ।

ਅਜਿਹੀਆਂ ਤਕਨੀਕੀ ਭੁੱਲਾਂ ਨਾ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਜੇਕਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਖੁਦ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਲੇਖਕ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਵਲ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਮੀਦ ਹੈ ਇਹ ਸੋਧਾਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹੋਣ।

ਸਾਰੰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦਾ ਇਹ ਨਾਵਲ ਵਿਸ਼ਾਗਤ ਆਯਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਅਨੂਠੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਕ ਦਹਾਕੇ ਦਾ ਵਿਰਾਟ ਚਿੱਤਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਧਾਰ ਸਬੰਧੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰਚਨਾ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ। ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਉਸ ਨੇ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਜੇਲ੍ਹ ਮੈਨੂਅਲ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਗਿਆਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੇਡੇ ਸੱਚ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਤਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਵੀ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਨਾਵਲ ਨਵੀਆਂ ਪੁਲਾਘਾਂ ਪੁੱਟਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਹਿਣ (Telling) ਅਤੇ ਵਿਖਾਉਣ (Showing) ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਜੁਗਤਾਂ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਲੋਕ-ਪੀੜ ਦਾ ਹੱਲ ਤਕੜੇ ਅਤੇ ਇੱਕਮੁੱਠ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਸੁਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਿਹੜਾ ਬੇਦੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਪੂਰੇ ਦੇ ਪੂਰੇ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਬਦਲ ਸਕੇ।

ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੀ ਗਾਲਪਨਿਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਵਿਵੇਕ ਅੱਗੇ ਨਤਮਸਤਕ ਹੋਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਜੁਗਤਾਂ ਸਬੰਧੀ ਹਾਲੀ ਬੜਾ ਕੁਝ ਕਹਿਣੋਂ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਡਰੋਂ ਫਿਲਹਾਲ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹ।

ਦੈਹਿਕ ਪਰਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’

ਡਾ.ਅਨੁਰਾਗ ਸ਼ਰਮਾ

ਲੇਖਕ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀ ਚਿਹਨਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਗੱਲ ਬੜੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਲੇਖਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਭਾਸ਼ਾਈ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਉਪਰ ਉਕੇਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਧਰਾਤਲ ਵਿਚ ਪਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੂਬਹੂ ਕਾਗਜ਼ ਉਪਰ ਉਕੇਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਕੁਝ ਬਿਆਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਲੇਖਕ ਉਹੀ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਲੇਖਕ ਸੁਤੋਸਿੱਧ ਅਜਿਹੇ ਚਿਹਨ ਵਰਤਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਚੇਤਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਕੜਨਾ ਹੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਰੋਲਾਬਾਰਤ ਆਖਦਾ ਹੈ— We know that a text is not a line of words releasing a single theological meaning (The message of autor God) but a multindumensional space in which a variety of writtings, none of them original lelend and clash. (P 149) (Modren criticism and theory) ਸੁਨੇਹਾ ਸਤਹੀ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਡੂੰਘੇਰੇ ਪੱਧਰ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਉਪਰ ਆਧਾਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਰੋਲਾ ਬਾਰਤ ਨੇ Connotation (ਲੱਖਣਾਰਥ) ਤੇ ਸੰਕੇਤਣ (Denotation) ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਦਿੰਦਿਆਂ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਰਸ਼ੀ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਮੀ ਨੂੰ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਇਕ ਹਿੱਪੀ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਹੁਲੀਆ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ‘ਜਿਵੇਂ ਵਧੇ ਹੋਏ ਵਾਲ ਮੋਢਿਆਂ ’ਤੇ ਖਿਲਰੇ ਹੋਏ, ਚੱਪਾ ਚੱਪਾ ਦਾਹੜੀ। ਮੋਢੇ ’ਤੇ ਲਟਕਦਾ ਰੰਗ-ਬਰੰਗਾ ਬੈਲਾ।’ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਚਿਹਨ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੁਲੀਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਹੁਲੀਏ ਦਾ ਇਕ ਆਪਣਾ ਅਰਥ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਹਿੱਪੀ ਦੀ ਕੁੱਚਜਤਾ ਸੁਹਜ ਸੁਆਦ ਹੀਣਤਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪੇਸ਼ਾਕ ਪ੍ਰਤੀ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਅਰਥ ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਾਰਿਕ ਉਪਰਾਮਤਾ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। (ਸਿਧਾਂਤ ਚਿੰਤਨ, ਪੰਨਾ 172)

ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਸੁਨੇਹੇ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਚਿਹਨਾਂ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਚਿਹਨਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਚਿਹਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਰਾਹੀਂ ਇਨਕੋਡ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਚਿਹਨ ਇਕਹਿਰੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਚਿਹਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਚਿਹਨ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਮਾਜਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ.ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਧੁਨੀਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਪੱਧਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਿਗਿਆਨਕ ਆਲੋਚਨਾ ਰਚਨਾ ਦੀ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ, ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਪਾਠਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਚਹੁੰਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਤੇ ਪੜਚੋਲ ਕਰਦੀ ਹੈ।’ (ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੇ ਗਲਪ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ 38) ਪੜਚੋਲ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਉਹ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਸਤਹੀ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਅੱਖ-ਪਰੋਖੇ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੱਖਣਾਰਥ (Connotation) ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਲੱਖਣਾਰਥ ਦੀ ਇਹ ਯੋਗਤਾ ਪਾਠਕ ਉਪਰ ਅਧਾਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਡਾ.ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਨੁਸਾਰ, ‘ਪਾਠਕ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰਾਹੀਂ ਪਾਠ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਲੁਕਵੇਂ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਈ ਵੇਰ ਲੇਖਕ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਆਪਾ ਸਿਰਜ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਦੇ ਇਸ ਸੁਭਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਦੇ ਹੀ ਬਾਰਤ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠ ਨੂੰ

ਪਿਆਜ ਵਾਂਗ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।’ (ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ 31)

ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਰਤ ਟੈਕਸਟ ਨੂੰ ਉਚਾਰ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ Lexia (ਉਚਾਰ ਖੰਡ) is an arleitrarory (product). It is simply a segment writhen which the distrilution of meaning is olesenred, (Modern Criticism and Theory) ਏਥੇ ਅਰਥ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਆਕਰਣ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ੀ ਅਰਥ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਏਥੇ ਉਚਾਰਖੰਡ ਦੇ ਲੱਖਣਾਰਥ (Connotation) ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਵ ਹੈ।

‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਤੋਂ ਹੀ ਜੇਕਰ ਗੱਲ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਆਪਣੇ ਸਤਹੀ ਅਰਥ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹੋ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ’ਤੇ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਅੰਗਾਰਥ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਸੋਝੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਹੈ ਜਾਂ ਫੇਰ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਗੱਲ ਢੁਕਵੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੀ ਰਹੇਗੀ। ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਵਿਚ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਹ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਜਾਂ ਸੁਧਾਰ ਘਰਾਂ ਬਾਰੇ ਮਿਸ਼ੇਲ ਫੂਕੋ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਡਿਸਪਲਿਨ ਐਂਡ ਪਨਿਸ਼ਮੈਂਟ ਵਿਚ ਆਖਦਾ ਹੈ ‘ਕਿ ਜੇਲ੍ਹ ਇਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਉਸ ਪੂਰਨ ਸਮਾਜ ਦਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ, ਇਕੱਲਾ ਸਿਧਾਇਆ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਵਾਂ ਰਸਾਇਣਾਂ ਤੱਕ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।’ (ਉਧਿਰਿਤ ਉਤਰ ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ, ਡਾ.ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 35) ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੀ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਵੀ ਛੁਪੇ ਅਰਥ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਨਾਵਲ ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਲੈ ਕੇ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਦੀ ਚਿਹਨਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਤਹੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਆਮ ਪੜ੍ਹਤ ਇਹੋ ਦੱਸਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਖਾਤਰ ਕੁਝ ਲੋਕ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਫੈਲਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਡਾ ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਏਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੀ ਰਹੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕਾਰਜ ਮਾਇਆ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵੀ ਇਹੋ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ, ਉਹ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਵਿਥਿਆ ਤੋਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਆਰੰਭ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਬੁਦਕਸ਼ੀ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਵੱਲੋਂ ਲਗਾਏ ਗਏ ਝੂਠੇ ਇਲਜ਼ਾਮਾਂ ਕਾਰਨ ਜੇਲ੍ਹ ਆਉਣਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਦੇ ਸਹੀ ਤੇ ਲਕੀਰ ਦੇ ਫਕੀਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਝਟਕਾ ਜੇਲ੍ਹ ਦਾ ਵਾਰਡਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ‘ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਅਹਾਤੇ’ ਵਿਚ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਸ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਲੇਖਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

1. ਭਾਂਡੇ ਅੰਦਰੋਂ-ਬਾਹਰੋਂ ਦਾਲ ਨਾਲ ਲਿਬੜੇ ਪਏ ਸਨ। ਬਾਟਿਆਂ ਵਿਚ ਰੋਟੀਆਂ ਨੰਗੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ।
2. ਪਰ ਜਿਉਂ ਹੀ ਹਾਜਤ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਪਾਖਾਨੇ ਗਿਆ....
3. ਪਾਖਾਨੇ ਵਿਚ ਬਣੀਆਂ ਫਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਟੱਟੀਆਂ ਉਪਰ ਤੱਕ ਗੰਦਗੀ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। (ਪੰਨਾ 43)

ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਚੁੱਪਾਂ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਸੀ। ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਵੀ ਸੱਤਾ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਬਾਹੂ-ਬਲੀਆਂ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਸਹੁਰਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ, ਕਰਕੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਗ਼ਲਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਬਾਹੂਬਲੀ ਦੀ ਧੀ ਦਾ ਆਖਾ ਮੋੜਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਨੇ ਖ਼ੁਦਕਸ਼ੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਉ ਨੇ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹਾਕਮ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸੜਨ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਦੂਸਰੀ ਗ਼ਲਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਵਿਚ ਸੱਤਾ ਦੇ ਬੰਮਾਂ ਨਾਲ ਮੱਥਾ ਲਾ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਜੋ ਵੀ ਹਾਕਮ ਨਾਲ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਪਰਤੰਤਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ। ਹਾਕਮ ਹਾਕਮ ਨਹੀਂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਬਾਗ਼ੀ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਜੋ ਕੁਝ ਹੋਇਆ ਇਹ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਵਰਗੇ ਕਈ ਹੋਰ ਪਾਤਰ ਅਮਰੂ, ਪਾਲਾ, ਮੀਤਾ, ਪ੍ਰੀਤੋ, ਮਿੱਠੇ ਆਦਿ ਹਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਕੇਵਲ ਇਸ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹੱਕ ਲਈ ਲੜ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸੱਤਾ ਸੁੱਖ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਿਹੜਾ ਸੁੱਖ ਤਲਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਦੈਹਿਕ ਸੁੱਖ। ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਜ਼ਨਾਨਾ ਵਾਰਡ ਦੀਆਂ ਕੈਦਾਂ ਚਾਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੰਮ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਆਖਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਜਿਹੜੀਆਂ 'ਮਿੱਠੇ' ਵਾਂਗ ਅੱਗੇ ਆਕੜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪਾਗਲ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਨਾਨਾ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਡਿਪਟੀ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਨੇ ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਕੋਲ ਮੁਖਬਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। 'ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਿੱਠੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸੋਹਣੀ ਕੈਦਣ ਹੈ।' ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਆ। ਇਹ ਕਾਲਜ ਦੇ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਇਕ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਗੇੜੇ ਮਾਰੇ। ਮਿੱਠੇ ਦਾ ਸਰੀਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਨੁਮਾਇੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿੱਠੇ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉਪਰ ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ।' (ਪੰਨਾ 167)

ਮਿੱਠੇ ਜੇਕਰ ਸਰੀਰ ਦਾ ਸੌਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਚਾਲ ਚੱਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਪਿਸਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਗੁਆਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਉਚਾਰ ਖੰਡ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਸਾਬਣ ਕੈਦਣਾਂ ਨੇ ਮਿੱਠੇ ਨੂੰ ਵਧਾਈ ਦਿੱਤੀ। 'ਤੂੰ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈਂ। ਤੈਨੂੰ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਨੇ ਖੁਦ ਬੁਲਾਇਆ ਹੈ। ਮਿਹਰਬਾਨ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਤੇਰੀ ਸਜ਼ਾ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਵਾ ਦੇਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਝੋਲੀ ਭਰ ਦੇਣੀ ਹੈ।' (ਪੰਨਾ 167)

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤਾ ਦੇ ਬਾਹੂਬਲੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕੈਦਣਾਂ ਦਾ ਬਰੇਨ-ਵਾਸ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਗ-ਪਾਸ ਨੇ ਸਭ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੁੰਡਲ ਵਿਚ ਕਸ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਉਸ ਲਈ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਥਕੰਡਾ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਬਣ ਕੈਦਣਾਂ ਹੁਣ ਫਫੇਕੁਟਣੀਆਂ ਬਣ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਮਿਸ਼ੇਲ ਫੂਕੋ ਇਕ ਥਾਂ ਆਖਦਾ ਹੈ, "ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ, ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਗਿਆਨ ਵਸੀਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕੇਵਲ ਮਨ ਨੂੰ ਹੀ ਗ਼ੁਲਾਮ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੇ, ਸਗੋਂ ਦੇਹ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।' (ਉਤਰਾਧੁਨਿਕਵਾਦ, ਡਾ.ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 35)

ਦੇਹ ਨੂੰ ਪਰਤੰਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਂ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਇਕੱਲੇ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਪਿੱਛੇ ਪੂਰੀ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਲ੍ਹਾਂ

ਵਿਚ ਕੀ ਕੁਝ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਜਾਣ-ਬੁਝ ਕੇ ਅਵੇਸਲੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਆਪਣੇ ਹੀ ਇਕ ਐਮ.ਐਲ.ਏ. ਉਪਰ ਝੂਠਾ ਕੇਸ ਬਣਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਜਦ ਉਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਹੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕਈ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਦਾ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਵੀ ਇਸ ਮੌਕੇ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਚਹੇਤਿਆਂ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਆਗਿਆਕਾਰ ਵਿਧਾਇਕ ਉਠਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। 'ਕੋਠੀ ਪਹਾੜ ਜਿੱਡੀ ਹੈ। ਉਥੇ ਇਕ ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਤਨਹਾਈ ਕੈਦ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਇਹ ਜੇਲ੍ਹ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਦਿਲ ਪਰਚਾਵੇ ਲਈ ਵਿਧਾਇਕ ਦੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।' (ਪੰਨਾ 64) ਇਜਾਜ਼ਤ ਮਿਲਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਆਪਣੇ ਮਕਸਦ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇੰਜ ਕਈ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਪਸਰੇ ਸੱਤਾ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਡਿਪਟੀ ਸੁਪਰਡੈਂਟ, ਸੁਪਰਡੈਂਟ, ਵਾਰਡਰਾਂ, ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਡਾਕਟਰਾਂ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਪਰਤੰਤਰ ਕਰਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਮਨਇੱਛਿਤ ਮੋੜ ਦੇ ਕੇ ਘੜਨ ਦੀਆਂ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੇਹ ਨੂੰ ਪਰਤੰਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਥਕੰਡੇ ਵਰਤਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਹਥਕੰਡਾ ਲਾਲਚ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਛੁੱਟੀ ਵਿਚ ਮਾਫ਼ੀ ਹਾਸਲ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਕਿਸੇ ਕੰਮ 'ਤੇ ਨਾ ਲਗਾ ਕੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਆਰਾਮ ਦੇਣਾ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਦੇਹ ਨੂੰ ਪਰਤੰਤਰ ਕਰਨ ਦੇ ਹੀ ਚਿਹਨ ਹਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਸਤਾਰ ਦੇਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਾਲਚ ਦੀ ਹੀ ਅੰਗਿਉਂ ਇਹ ਇਕ ਮੈਟਾਨਿਮਿਕ ਚੇਨ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ਮਾਇਆ ਨਗਰੀ ਦੇ ਇਸੇ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਭਿਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੈਦੀਆਂ ਲਈ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਸ਼ਕਤੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕੁਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਮੋੜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਹੋਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਲਹਿਰ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਇਕ ਆਈ-ਵਾਸ਼ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚਲੇ ਬਾਹੂ-ਬਲੀਆਂ ਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਉਹਨਾਂ ਉਪਰ ਹਾਵੀ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮੁੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੱਕੀ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਰਮਾਈ ਸਖਤਾਈ ਦੇਹ ਨੂੰ ਅਧੀਨ ਕਰਨ ਦਾ ਹਥਕੰਡਾ ਹੈ।

ਰੂਹ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਤੇ ਦੇਹ ਨੂੰ ਪਰਤੰਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੋਲ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਹਥਿਆਰ ਹੈ 'ਤਨਹਾਈ'। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਇਕੱਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦੇਣੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਣਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਲਈ ਹਿੱਲਣਾ-ਜੁਲਣਾ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਉਪ ਨਿਗਰਾਨ ਜਾਂ ਪੈਨਐਪਟਿਕ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਹੈ। ਇਸ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਫੂਕੋ ਬੈਂਬਮ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ 'ਪੈਨਐਪਟੀਕੋਨ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਜਾਂ ਮੁਢਲੀ ਜੇਲ੍ਹ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋਸ਼ੀ ਜਾਂ ਦੰਡਿਤ ਨੂੰ ਨਿਗਰਾਨ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਦੰਡਿਤ ਦੂਜੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੈੱਲ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਸ਼ਾਸਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਤਨਹਾਈ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਉਪਰ ਇਕ ਨਿਗਰਾਨ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਅਜਿਹੀ ਤਨਹਾਈ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ 'ਚੱਕੀ ਵਿਚ ਡੱਕਣਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਉਚਾਰ ਖੰਡ ਜੋ ਕੁਝ ਚੱਕੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ :

'ਮੁਸੱਦੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਤਨਹਾਈ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਖਾਣਾ ਲਿਜਾਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਚੋਣ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਰਾਦੇ ਦਾ ਪੱਕਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਪਰ ਜਾਬਤਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ। ਕੈਦੀ ਨਾਲ ਅੱਖ ਨਾ ਮਿਲਾਏ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਡਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਹੀ ਇਕੱਲ ਕਾਰਨ ਤੜਫ ਰਹੇ ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਰਾਹਤ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਮਕਸਦ ਅਸਫਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।' (ਪੰਨਾ 296)

ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਾਕਮ ਮਰਨ ਕਿਨਾਰੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕੈਦੀ ਦਾ ਮਰਨਾ ਜਾਂ ਪਾਗਲ ਹੋਣਾ ਆਮ ਜਿਹਾ ਵਰਤਾਰਾ ਸੀ। ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਸ ਸਹਾਇਕ ਦਰੋਗੇ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਈ ਇਹੋ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ।' ਇਹ ਸਤਰ ਇਹੋ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕੋਈ ਸਾਧਾਰਨ ਵਾਕ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਾਕ ਰਾਹੀਂ ਤਾਂ ਜੋ ਕੁਝ ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਚਰਚਾ ਕਰਕੇ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਸੁਧਾਰ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਅਪਰਾਧੀ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਮੁਤਾਬਿਕ ਢਾਲਣਾ ਹੈ, ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੋਲ ਪੁਲਿਸ, ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ ਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਫੂਕੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਿਲਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਆਂ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਸੱਚ ਉਤੇ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂ ਇੰਜ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦਾ। ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਅਚੇਤੇ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। (ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਕਰੋ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾ ਦਿਉ, ਡਾ.ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 37)

ਮਾਇਆ ਨਗਰੀ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਵਿਚ ਗਾਹੇ-ਬਗਾਹੇ ਆ ਕੇ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ, ਜੇਲ੍ਹ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚੈੱਕ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਜੱਜ ਹਿਰਦੇਪਾਲ ਵੀ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅੱਗੇ ਨਤਮਸਤਕ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਏਨੀ ਚੁਸਤੀ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਸਿਵਾਏ ਬਹਾਨੇਬਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀਆਂ। 'ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਦੌਰੇ 'ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਵਰਤਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਖਾਣੇ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਵੱਖਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਇਕ ਮੇਜ਼ ਸਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੇਜ਼ ਦੇ ਉਪਰ ਦੋ ਵੱਡੇ ਸਟੀਲ ਦੇ ਡੱਬੇ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵਿਚ ਦਾਲ, ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਸਬਜ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।...ਹੁਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੋਰ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਈਆਂ ਰੋਟੀਆਂ, ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਮੈਲੇ ਅਤੇ ਦਾਲ ਦੇ ਛਿੱਟਿਆਂ ਨਾਲ ਡੱਬ-ਖੜਬੋ ਹੋਏ ਕੱਪੜੇ ਨਾਲ ਢਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਕੱਪੜੇ ਉਪਰ ਬੈਠੀਆਂ ਸੈਂਕੜੇ ਮੱਖੀਆਂ ਹਮਲੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਬੈਠੀਆਂ ਸਨ।' (ਪੰਨਾ 249)

ਸੁਧਾਰ ਘਰ, ਜੱਜ ਹਿਰਦੇਪਾਲ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖਤ ਦਾ ਝੰਜੋੜਿਆ ਹੋਇਆ ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਇੰਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਖਰ ਵਿਚ ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੰਦ ਨਹੀਂ, ਸਾਰੀ ਤਾਣੀ ਵਿਗੜੀ ਪਈ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਨੇ ਜੱਜ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦਵਾਇਆ ਕਿ ਕੁਤਾਹੀ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਨਹੀਂ, ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦਲੀਲ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹੋ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੈਦਖਾਨੇ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਘੱਟ ਹੈ ਤੇ ਕੈਦੀ ਬਹੁਤੇ ਹਨ। ਦੱਸੋ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਠੀਕ ਚੱਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਸੰਵਾਦ, 'ਦਫ਼ਤਰ ਚੱਲੇ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਫਾਈਲ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਲਿਖੀਦਾ ਹੈ। ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਸੁਝਾ ਦੇਈਦਾ ਹੈ।...ਸਰਕਾਰ ਉਹੋ ਰੋਣਾ ਰੋਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਬਜਟ ਦੀ ਘਾਟ।' (ਸੁਧਾਰ ਘਰ, ਪੰਨਾ 263)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿਰਦੇਪਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਯਾਰੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਨਾਹ ਮਾਫ਼ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਯਾਰੀ ਪੁਗਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਦੈਹਿਕ ਪਰਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਲੇਖਕ ਨੇ ਦੋ ਰਸਤੇ ਸੁਝਾਏ ਹਨ। ਇਕ ਰਸਤਾ ਸਸ਼ਸਤਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ 'ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਬੈਰਕ' ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਰਸਤਾ ਹੈ ਲੋਕ ਸੰਘਰਸ਼, ਜਿਸ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਸੰਮਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਬੈਰਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਹਨ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਬੰਦਾ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਜਾਣੋਂ ਡਰਦਾ

ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੈਰਕ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਹੈ। ਉਹ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸੌਂਦੇ, ਖਾਂਦੇ, ਪੀਂਦੇ, ਉਠਦੇ-ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਸਟੋਰ ਦੇ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਵਾਲੀ ਡਿੱਗੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨੱਕੋ-ਨੱਕ ਭਰੀ ਪਈ ਸੀ। ਆਰਜ਼ੀ ਰਸੋਈਆਂ ਵਾਲੇ ਕਮਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬਤੌਰ ਸਟੋਰ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਟੋਰਾਂ ਵਿਚ ਦੇਸੀ ਘਿਉ ਦੇ ਪੀਪੇ, ਸੁੱਕੇ ਦੁੱਧ ਦੇ ਡੱਬੇ, ਆਟੇ ਦੇ ਗੱਟੇ, ਬੇਸਣ ਦੀਆਂ ਬੈਲੀਆਂ, ਮਸਾਲਿਆਂ ਦੇ ਪੈਕਟ ਤੇ ਹੋਰ ਨਿੱਕ-ਸੁੱਕੇ ਪਿਆ ਸੀ।' (ਪੰਨਾ 53)

ਜੇਕਰ ਇਸ ਸਾਰੇ ਦੇ ਲੱਖਣਾਰਥ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਭਾਵ 'ਤਾਕਤ' ਹੈ। ਇਹ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਤਾਕਤ ਦੇ ਚਿਹਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਬੈਰਕ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਇਕੋ ਫਰਕ ਹੈ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਬੈਰਕ ਵਾਲਿਆਂ ਕੋਲ ਇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਗ਼ਲਤ ਹੈ ਜਾਂ ਠੀਕ, ਇਹ ਬਹਿਸ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। 'ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਵਾਲੇ ਦੀਨ-ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਬੇਖਬਰ, ਬਗੈਰ ਕੁਝ ਸੋਚਿਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਢਿੱਡ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਮਤੀ ਵਾਲੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾ ਕੇ ਇੰਸਾਫ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਤੋਰਦੇ ਹਨ। ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਪਿੱਠ ਪੂਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੇਸ ਲੜਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹੋ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤਾ ਦਾ ਚਿਹਨ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਲੋਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਚਿਹਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੰਮਤੀ ਦੀਆਂ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਆਖਦਾ ਹੈ। 'ਇਸ ਸਮੇਂ ਕੋਲ ਨਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ।' ਹੁਣ ਗੁਰਮੀਤ ਅਤੇ ਪਿਆਰੇ ਲਾਲ ਵਧੀਆ ਵਕੀਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਧੀਆ ਬੁਲਾਰੇ ਵੀ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ 'ਚ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੌਜੂਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਧੱਜੀਆਂ ਉਡਾਉਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਭਰੇ ਲੋਕ ਹਰ ਵਾਕ ਬਾਅਦ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਅਸਮਾਨ ਗੂੰਜਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। (ਪੰਨਾ 159)

ਇਹ ਲੋਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੰਮਤੀ ਦਾ ਚਿਹਨ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਰੂੜੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਚਾਹੇ ਧਾਰਮਿਕ ਹੋਵੇ, ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ, ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਜਾਂ ਯਥਾਰਥਕ। ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਪਾਤਰ ਸਿਰਜਣਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਪਾਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬੇਹਤਰੀ ਲਈ ਅੱਗੇ ਆਉਣਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਸਾਡੇ ਸਮੂਹਕ ਚੇਤਨ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਹਰ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਮੁਖਾਲਫ਼ਤ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਲੋਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੰਮਤੀ ਹਾਈਪਰ ਰਿਆਲਟੀ ਬਣ ਕੇ ਉਭਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਤੋੜ ਨਹੀਂ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹਰਾ ਸਕਦਾ।

ਇੰਜ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲਕਾਰ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਸੱਤਾ ਵੱਲੋਂ ਜਿਸ ਦਾ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਪਰਤੰਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਦੇ ਨਰਮੀ, ਕਦੀ ਸਖਤੀ ਭਾਵ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਥਕੰਡੇ ਵਰਤ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਸਟੇਟ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਪਰਾਧਿਕ ਬੋਧ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਟੇਟ ਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਫੂਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਜਨਮ 22 ਜਨਵਰੀ 1940 ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮੈਤਰੈਯ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ। ਸੁਧਾਰ ਘਰਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਤੇ ਪਰਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਬਲਵਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਵਿਚ ਆਦਮੀ ਸੁਧਰਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਖੁਹਾ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਫੂਕੇ ਆਖਦਾ ਹੈ, "ਜੇਲ੍ਹ ਕੇਵਲ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੀ, ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਥਲੱਗ ਰਖਦੀ ਸੀ। ਜਬਰੀ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਮਾਡਲ ਸੀ। ਇਹ ਜੇਲ੍ਹ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਜ਼ਾ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰਾਵਰੀ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਦੰਡ ਦੇਣ ਲਈ 'ਗੁਪਤ ਮਾਡਲ' ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਉਤੇ

ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਨੇ ਇਹ ਤਿੰਨ ਤਕਨਾਲੋਜੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦੇਹ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। (ਉਤਰ ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ, ਡਾ.ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 38)

ਭਾਰਤੀ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੀ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਹੀ ਅਨੁਸਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਕਦੀ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਮਾਡਲ 'ਪਾਪ ਸੇ ਘਿਣਾ ਕਰੋ, ਪਾਪੀ ਸੇ ਨਹੀਂ', ਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਵਿਚ ਗਿਆ ਬੰਦਾ ਸੁਧਰਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਿਗੜਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਥੇ ਦੇਹ ਨੂੰ ਆਗਿਆਕਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਧਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਇੰਜ ਨਾਵਲ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਪੜ੍ਹਤ ਸਟੇਟ ਵੱਲੋਂ ਦੇਹ ਨੂੰ ਪਰਤੰਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਜੁਗਤ ਦਾ ਪਾਜ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਹੈ ਤੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਇਸ ਵਿਲੱਖਣ ਸੋਚ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਅਨੁਭਵ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ'

ਡਾ.ਗੁਰਮੀਤ ਕੱਲਰਮਾਜਰੀ

'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲਕਾਰ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਅਜਿਹਾ ਨਾਵਲ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮੌਜੂਦਾ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਾਹੀਂ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਨਿਵੇਕਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਕਿਉਂਕਿ ਖੁਦ ਪੇਸ਼ੇ ਪੱਖੋਂ ਵਕੀਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਕੋਲ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਤਾਕਤ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਖਾਮੀਆਂ ਆਦਿਕ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਅਤੇ ਖਾਮੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਮੌਜੂਦਾ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਸਿਰਫ਼ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਗਰੀਬ ਨਿਮਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਪਰਲਾ ਵਰਗ ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਹ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਬੰਦਾ ਹੋਵੇ, ਪੈਸੇ ਵਾਲਾ ਧਨਾਢ ਜਾਂ ਪੈਸੇ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਬਰੀ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਰਜਵਾੜਾ ਤੇ ਬੇਸ਼ੱਕ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰ ਹੋਵੇ, ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਲ ਕੇ ਉਸ ਲਈ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਬਚਾਕਾਰੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਰਾਜ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਤੇ ਬੇਵਸ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ 'ਚ ਫਸਾਉਣ ਲਈ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਨਾਵਲ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਨਿਯਮ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ (ਭਾਰਤੀ) ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਅਤੇ ਉਪਰਲੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਵੰਡ ਦੇ ਆਧਾਰਿਤ ਤਿੱਧੇ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਮੂਲ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਇਕ ਬੱਚੇ ਬੰਟੀ ਦੇ ਅਗਵਾ ਕਰਨ ਦੀ ਮੂਲ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬੰਟੀ ਨੂੰ ਅਗਵਾ ਕਰਨ, ਫਿਰੋਤੀ ਮੰਗਣ ਤੇ ਨਾ ਦੇਣ ਕਾਰਨ, ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਬਚ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੇ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਬੇਕਸੂਰ ਪਾਲੇ ਤੇ ਮੀਤੇ ਨੂੰ ਹੋਈ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਮੂਲ ਪਾਠ ਨਾਲ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ 32 ਪੰਨਿਆਂ 'ਤੇ ਫੈਲੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਉਹ ਉਪ-ਪਾਠ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਪਾਲੇ ਅਤੇ ਮੀਤੇ ਨੂੰ ਹੋਈ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸਮੁੱਚੇ ਨਿਆਂਇਕ ਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅਪਰਾਧ ਜਨਕ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਨਕਾਬ ਨੂੰ ਉਤਾਰਦੇ ਹਨ। ਲੇਖਕ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਰਾਹੀਂ ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਵਿਅੰਗ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਮੂਲ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪਾਲੇ ਅਤੇ ਮੀਤੇ ਜਹੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਨਿਆਂਇਕ ਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਬੰਦਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੋਈਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਤੇ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੱਕ ਜੱਜਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਤੱਕ, ਫੈਲੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ 'ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਘਟਨਾਵਾਂ/ਉਪ-ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਵਾਪਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕਟ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਚਲਦਿਆਂ ਸਾਧਾਰਨ ਪੱਧਰ ਦੀ ਚੋਰੀ ਕਰਦੇ ਪਾਲੇ ਅਤੇ ਮੀਤੇ ਨੂੰ ਅਤਿਵਾਦੀ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਸੌਖਾ ਰਾਹ ਲੱਭ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਆਂ-

ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆਏ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਪਾਲੇ ਤੇ ਮੀਤੇ ਵਰਗੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਗਾਥਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ, ਬੱਚੇ ਤੇ ਬੁੱਢਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਵਕੀਲ ਵੀ ਹਨ, ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਰਗ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਰਾਜ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਨਿਆਂ ਦੀ ਦੋਹਰੀ ਮਾਰ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਸਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਤੇ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜੇਲ੍ਹ ਵਾਰਡਨਾਂ, ਸੁਪਰਡੈਂਟਾਂ, ਜੱਜਾਂ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਵਰਗ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਪੈਸੇ ਲਈ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ 'ਚ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਲਈ ਰੱਖੇ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਮੁੱਚਾ ਸਿਹਤ ਵਿਭਾਗ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਵਰਗਾ ਵਕੀਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਜੇਲ੍ਹ ਮੈਨੂਅਲ' ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਗੁਸਤਾਖੀ ਕਰ ਵੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਮੌਤ ਦੇ ਕਰੀਬ ਕਰਨ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਰਚ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਕੁਝ ਵਿਚ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੀ ਜਮਾਤ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੂਲ ਕਥਾ 'ਚ ਸਮੱਸਿਆ ਵੀ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੇ "ਬੰਟੀ ਦੇ ਕਾਤਲਾਂ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਫੜ ਲੈਣ ਦੇ ਕੀਤੇ ਐਲਾਨ" ਨਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਆਪਣੇ ਮਨਚਾਹੇ ਸਿੱਟੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਪਰਾਧੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਸਗੋਂ ਝੂਠੇ ਗਵਾਹਾਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਟਾਊਟਾਂ/ਸੰਗਠਨਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿਵਾਉਣ 'ਚ ਵੀ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਜ਼ਾ ਦਿਵਾਉਣ ਤੱਕ ਬਾਹਰੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਉਸ ਕੋਲ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੀ ਜਮਾਤ ਦੀ ਧਿਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਸਜ਼ਾ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਬੰਦ ਕੈਦੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਲੈਣ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣਾ, ਦਵਾਈਆਂ, ਛੁੱਟੀਆਂ, ਮੁਆਫ਼ੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਰਿਆਇਤਾਂ ਲੈਣ ਲਈ ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਹਿਮ ਪਹਿਲੂ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਹੀ ਪਾਸਿਆਂ 'ਤੇ ਅਮੀਰ ਤੇ ਉਪਰਲਾ ਵਰਗ ਹੀ ਭਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਛੱਤਰ ਸਿੰਘ, ਜੱਜ, ਡਾਕਟਰ, ਆਦਿਲ ਭਾਰੂ ਧਿਰ 'ਚ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਰਾਮ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਇਹ ਖੂਬੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਫੈਲੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਮਿਲਵੇਂ ਅਤੇ ਅਤਿ-ਘਿਨਾਉਣੇ ਰੂਪ 'ਚ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹੁੰਦਾ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਮਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਛੜੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਉਪਰ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਗਰਮ ਨਛੱਤਰ ਸਿੰਘ, ਸੁਭਾਸ਼ ਜੈਨ ਆਦਿ ਦੀ ਢਾਣੀ ਦੇ ਲੋਕ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਜੇ ਲੁਰਾਂ/ਜੱਜਾਂ/ਵਾਰਡਨਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਖਰੀਦਦੇ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀ ਸ਼ਾਖ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ ਆਪ ਮੌਜਾਂ ਮਾਣਦੇ ਹਨ। ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਝੂਠੇ ਗਵਾਹ, ਚਤੁਰਾਈ ਤੇ ਹੋਰ ਦਾਓ-ਪੇਚਾਂ ਨਾਲ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਅਮੀਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਇਥੇ ਵੀ ਬਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਾਲੇ ਤੇ ਮੀਤੇ ਜਹੇ ਛੋਟੇ ਮੋਟੇ ਚੋਰ, ਨਿੱਕੀ ਮੋਟੀ ਚੋਰੀ ਕਰਨ 'ਤੇ ਵੀ ਫਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਰਗੇ ਸੈਂਕੜੇ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਉਪਰ ਸੰਗੀਨ ਜੁਰਮ ਆਇਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਜੁਲਮ ਜੇਲ੍ਹਰ/ਵਾਰਡਨ/ਡਾਕਟਰ ਆਦਿ ਕੈਦੀਆਂ ਉਪਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੀ ਕਨਸੇ ਕਿਧਰੇ ਬਾਹਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੀ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੇ ਵਸੀ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਵ ਕਰਦਾ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਜਗਤਾਰ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਕੋਈ ਸਾਧ ਸੰਤ ਲਗਦਾ ਹੈ।

“ਨਾ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਦੌਰਾਨ ਸੱਚ ਝੂਠ ਦਾ ਨਿਤਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਦੌਰਾਨ। ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਗਵਾਹਾਂ ਅਤੇ ਵਕੀਲਾਂ ਦੀ ਚਤੁਰਾਈ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕਤਾ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਧਿਰ ਵੱਧ ਚੁਸਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਜਿੱਤ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨਸਾਫ਼ ਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।”

(ਪੰਨਾ 31)

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜੇਲ੍ਹ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸਿਖਰਲਾ ਪੜਾ ਹੈ। ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਪੜਤਾਲ 'ਚ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਕੇ ਕੈਦੀਆਂ ਵਾਲੇ ਕੱਪੜੇ ਪੁਆ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ/ਆਰਥਿਕ/ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਕੂਲ ਵਰਤਾਓ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਬਣੀਆਂ ਤਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਹਿਤ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਰਗੇ ਘਿਨਾਉਣੇ ਅਪਰਾਧ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹਨ।

ਇਸ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ 'ਚ ਹੁੰਦੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬਣਤਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਦੀ ਬੰਦ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਕੀਤੀ ਉਸਾਰੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬਾਹਰੀ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਚੌਕੀਆਂ ਦੀ ਤਾਮੀਰ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਚਲਦਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਿਲ੍ਹਾ-ਨੁਮਾ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

“ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਦੀਵਾਰ ਦੀ ਉਚਾਈ 30 ਫੁੱਟ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਕੰਧ ਉਪਰ ਪਲੱਸਤਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।...ਇੰਨੀ ਉਚੀ ਕੰਧ ਉਪਰ ਕੁੱਤਾ ਬਿੱਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੜ੍ਹ ਸਕਦਾ। ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਚੜ੍ਹਨਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਕੋਈ ਕੈਦੀ ਇੰਨੀ ਹਿੰਮਤ ਬਣੇਰੇ ਵੀ ਲਵੇ ਤਾਂ ਤਿੰਨ ਫੁੱਟ ਉਚੀ ਕੰਡਿਆਲੀ ਤਾਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੋਚ ਲੈਣਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਰੰਟ ਛੱਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਤਾਰਾਂ 'ਤੇ ਬੈਠਦਿਆਂ ਹੀ ਪੰਛੀ ਫੁੜਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।” (ਪੰਨਾ 36)

ਇਹਨਾਂ ਕਿਲ੍ਹਾ-ਨੁਮਾ ਬੰਦ ਦੀਵਾਰਾਂ ਅੰਦਰ ਚੱਲ ਰਹੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਨਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਣ, ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਰ ਦੇਣ, ਸਾਧਾਰਨ ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਅਤਿਵਾਦੀ ਠਹਿਰਾਉਣ ਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ 'ਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਅਤੇ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਹਿਤ ਕੀਤੇ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੱਕ ਇਕ ਗੈਂਗ-ਨੁਮਾ ਚੇਨ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ 'ਚ ਨੱਕੋ-ਨੱਕ ਫਸੇ ਹੋਏ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਂਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਟੇਟ ਸੈਕਟਰ ਨੂੰ ਲੱਗ ਰਹੇ ਖੋਰੇ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਇਜ਼ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਲੋਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਕੋਲ ਅੱਧੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਵੇਚਣ 'ਚ ਜਦੋਂ ਸੇਠ ਸੁਭਾਸ਼ ਜੈਨ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਪੱਬਾਂ ਭਾਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬਚਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸੇਠ ਤੇ ਬੇਲਦਾਰ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨੀ ਹੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਬਰੀ ਹੋਣ ਲਈ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਵਹਾਇਆ ਪੈਸਾ ਗਵਾਹਾਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲਾਂ ਤੇ ਜੱਜਾਂ ਤੱਕ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਉਸ ਦੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।

ਦਰਅਸਲ ਰਾਜਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ, ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ, ਜੱਜਾਂ, ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਆਦਿ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਪਰਾਧ ਜਨਕ ਨਕਾਬ ਆਪਣੇ ਚਿਹਰੇ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ, ਲੋਕ ਹਿਤੈਸੀ, ਨਿਆਂ ਦੇ ਰਖਵਾਲੇ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰ/ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ Capatalistic culture ਨੂੰ Dewenatic ਢੰਗ ਦੇ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰੀ/ਅਰਧ ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਅੰਦਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੈਲਾਉਣ 'ਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

“ਸ਼ਾਇਦ ਆਖਰੀ ਸਮੇਂ ਅਫ਼ਸਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇ ਗਏ ਸਨ। ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਬਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਨਾਲ ਜੈਨ ਨੂੰ ਬਰੀ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਹੰਭਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਾਰਿਆ। ਹਰ ਅਫ਼ਸਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਐਕਸੀਅਨ ਰਿਟਾਇਰਡ ਆਈ.ਜੀ. ਦਾ ਜਵਾਈ ਸੀ। ਐਸ.ਡੀ.ਓ. ਦਾ ਮਾਮਾ ਸ਼ੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਸੀ।...ਜੇ.ਈ. ਸਭ ਦਾ ਬਾਪ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਸਹੁਰਾ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟਰ ਸੀ। ਮੰਤਰੀ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਇਉਂ ਤੁਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਡਰਾਇਵਰ ਕੰਡਕਟਰ ਹੋਣ।”

(ਪੰਨਾ 36)

ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਜਿਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ

ਕੁਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਣ/ਕਰਨ, ਸ਼ਕਤੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਆਪ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਵਰਗ ਦੇ ਖਾਸੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਂਤਰ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਤਾਦਾਦ ਵਿਚ ਪਾਲੇ-ਮੀਤੇ ਵਰਗੇ ਬੇਕਸੂਰ ਨਿਆਸਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਹੀਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਵੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕੋਲ ਨਾ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਾਜਸੀ ਜਾਂ ਆਰਥਿਕ ਸਾਧਨ। ਉਹ ਮਹਿਜ਼ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਭਾਗੀਦਾਰ ਬਣ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹਨ। ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਹੱਕ 'ਚ ਹੀ ਭੁਗਤਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕੋਲ ਨਿਆਂ ਦੇ ਰਖਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਗਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮੋਟੀ ਰਕਮ ਦੇਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਆਪਣੇ ਇਸ ਨਿਵੇਕਲੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ-ਰੰਗਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪੱਖੋਂ ਸੁਚੇਤ ਹੈ। ਉਹ ਮਹਿਜ਼ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤ 'ਚ ਆਈ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਨਿਆਂ ਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਸਹਿਜ ਹੀ ਫੋਕਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਕਰੂਰਤਾ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਬੰਨੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਕੁਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਦੂਸਰੇ ਬੰਨੇ ਪੀੜਤ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕੁਹਜ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਉਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਛਲ-ਕਪਟ-ਕੁਰਪਟ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਕੁਸ਼ਟ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਲਾਮਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਤ ਹੁੰਦੇ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰਪਟ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਨਵੀਨੀਕਰਨ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵੰਗਾਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਇਕ ਮਾਡਲ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਰਚਣਈ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਭਾਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਮਜ਼ਲੂਮ ਧਿਰ ਨਾਲ ਖੜਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਵੀ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ।

ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਕਲਚਰ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਜੇਲ੍ਹ-ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉਪਰ ਭਾਰੂ ਹੋਣ 'ਤੇ ਨਿਰਾ-ਪੁਰਾ ਕੈਦੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਉਲੰਘਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਆਮ ਆਦਮੀ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਅਸਾਵੇਂ ਕੁਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਪਿਸਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੁਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਾਲਮਾਨਾ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਜੱਜ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ, ਕੁਨਬਾ ਪ੍ਰਵਰੀ ਤੇ ਰਿਸ਼ਵਤਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਕਿਸੇ ਗੁੰਮਨਾਮ ਕੈਦੀ ਦੇ ਖ਼ਤ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹਨ।

ਮੁਜਰਮ ਨੂੰ ਕੀਤੇ ਗੁਨਾਹਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਭੁਗਤਣ ਤੇ ਸੁਧਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇਣ ਲਈ ਜੇਲ੍ਹ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।...ਕੈਦ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਮੁਢਲੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੁਸਦੇ ਹਨ। ਉਹਦੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਖੁਸਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲੋਂ ਸਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।..... (ਪੰਨਾ 206)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਪਾਲੇ ਅਤੇ ਮੀਤੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅੰਤਰੀਵ ਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਦੂਸਰੇ ਬੰਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕੁਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਖਾਸੇ ਦੇ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਊ ਬਿਰਤਾਂਤ 'ਚ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਸਫਲ ਪ੍ਰਯਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਇਸ ਕਾਟਵੇਂ ਲੋਕ ਵਿਰੋਧੀ ਕਲਚਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੰਕਟ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਨੇ 'ਵਰਗ

ਸੰਘਰਸ਼' ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਇਸ ਕੁਰੱਪਟ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਮੂਲ ਆਧਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ, ਰਾਜ ਨੇਤਾ, ਜੇਲ੍ਹ ਤੇ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਲੇਖਕ ਦੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਲਈ ਉਹ ਮੌਜੂਦਾ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਆਦਿ ਦੇ ਨਵੀਨੀਕਰਨ ਨੂੰ ਲੋਕ ਹਿਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਰਜਿਸਟਰਡ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ State Sector ਦੇ Internal Structure ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਕਲਚਰ ਦੀ ਭੁੱਖ ਨੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਤੱਕ ਗ੍ਰਿਫਤ 'ਚ ਲੈ ਕੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੇ ਰਸਤੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਆਂਤ੍ਰਿਕ ਸੁਧਾਰ ਨਾਲ ਹੈ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਚੇਤਨ ਨਾਲ ਵੀ। ਜਿਥੇ ਭਾਈ-ਭਤੀਜਾਵਾਦ-ਜਾਤੀਵਾਦ-ਧਰਮ ਅਤੇ ਖੇਤਰੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਤੰਤਰ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਟਾਚਾਰ 'ਚ ਡੱਕਣ ਲਈ ਮੁੱਲਵਾਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਸਟੇਟ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਇਹ ਕੁਸ਼ਟ ਵਰਗ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਵਜੋਂ ਰਾਜਨੇਤਾਵਾਂ, ਡਾਕਟਰਾਂ, ਲੋਕ ਚੋਰਾਂ, ਕੈਦੀਆਂ, ਜੇਲ੍ਹਰਾਂ, ਵਾਰਡਨਾਂ ਤੇ ਜੱਜਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਗ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ State Reform ਲਈ ਚੇਤੰਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ Internal Crime ਨਹੀਂ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਦੂਸਰੇ ਬੰਨੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਮੌਜੂਦਾ ਕੁਸ਼ਟ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਜੇਲ੍ਹ, ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਬਦਲਾਓ ਲਈ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਇਕ Body ਸੰਘਰਸ਼ ਸੰਮਤੀ ਨੂੰ ਪਾਲੇ ਤੇ ਮੀਤੇ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਤੇ ਅਸਲ ਕਾਤਲਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ 'ਸੰਗਠਨ' ਜੁੜ ਕੇ ਸੰਮਤੀ ਦੀ ਇਕ ਤਾਕਤ 'ਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮੀਤ, ਤਾਰਾ ਚੰਦ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਕੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਉਲੀਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੇ ਚੇਤਨਾ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਮਹਿਜ਼ ਜੇਲ੍ਹ ਤੇ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਹੀ ਮੋਰਚਾ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਸਮੁੱਚੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਇਨਕਲਾਬੀ ਰੂਪ 'ਚ ਪ੍ਰਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦੇ ਵੇਖਣ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੇ ਗਲਪੀ ਬਿੰਬ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਿਆਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਬਾਹਰੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ੀ ਸੰਗਠਨ, ਕਾਰਕੁਨ (ਪਾਤਰਾਂ) ਦੀ ਤਾਮੀਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੱਧਰ ਦੀ (Level of Consciousness) ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵੀ ਉਹ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੀ (Internal force) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਚੇਤਨਤਾ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ Capitalistic Society ਵਿਚ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਸੰਗਠਨਾਂ, ਵਰਗਾਂ, ਜਾਤੀਆਂ, ਧਰਮਾਂ, ਖੇਤਰਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਦੇ ਪ੍ਰਿਯਮ ਰਾਹੀਂ ਸਮੁੱਚੇ ਇਨਕਲਾਬ ਲਈ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ, ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਤੇ ਬਾਹਰਲੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਬਦਲਾਓ ਦੇ ਭਖਵੇਂ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਨਾਵਲ ਬੇਸ਼ੱਕ ਨਾਵਲੀ ਬਣਤਰ ਪੱਖੋਂ ਕੁਝ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਬਦਲਾਓ ਲਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਨੁਕਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਵੀਨੀਕਰਨ ਤੇ ਬਦਲਾਓ ਲਈ ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਦਾ ਵਰਣਨ

ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਨਾਇਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ 'ਚ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਵੀ ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਹਿਜ਼ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਹੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਮੈਨੂਅਲ 'ਚ ਤਬਦੀਲੀ ਭਾਵ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਕਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਮਹਿਦੂਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਨਾਵਲ ਨਾਇਕ-ਮੁਖ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ, ਸਥਿਤੀ-ਮੁਖ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਬੰਟੀ ਦੇ ਕਤਲ ਦੇ ਸ਼ੱਕ 'ਚ ਫੜੇ ਪਾਲੇ ਤੇ ਮੀਤੇ ਦੀ ਮੂਲ ਕਥਾ ਨਾਲ ਜੇਕਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਬੈਨਰ ਹੇਠ ਲੜਾਈ ਲੜ ਰਹੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ, ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਕੈਦੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਦੁਰਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਰੂਪ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ, ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੇ ਸਟੇਟ ਅੰਦਰ ਧਾਰਮਿਕ ਮੂਲਵਾਦ ਦੇ ਘਿਨਾਉਣੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਦੇ ਉਪ-ਪਾਠ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਉਪ-ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵੀ ਨਿੱਕੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਲਘੂ-ਵਿਵੇਚਨਾ ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੂਲ ਬਿਰਤਾਂਤ 'ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਬੋਲੋੜਾ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਦੁਹਰਾਓ ਨਾਲ ਨੀਰਸਤਾ ਵੀ।

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਦੁਰਸ਼ਾਸ਼ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ : ਸੁਧਾਰ ਘਰ

ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਆਪਣੇ ਮਖਸੂਸ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਧੱਜੀਆਂ 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਨਾਵਲ ਦੁਆਰਾ ਉਡਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਜਿਥੇ 'ਕਟਹਿਰਾ' ਵਿਚ ਨਿਆਂਤੰਤਰ ਦੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟ-ਤੰਤਰ ਅਤੇ ਅਨਿਆਂ-ਤੰਤਰ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੋਸਟ-ਮਾਰਟਮ ਤੇ ਮਸ਼ਕਰੀ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਦਾ ਉਸ ਦਾ ਬਹੁ-ਚਰਚਿਤ ਨਾਵਲ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਕੁਹਜ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਂਚੇ ਵਜੋਂ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਹੌਂਦ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਨਾਫਿਜ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਟੇਟ ਦੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਦੁਆਰਾ 'ਬਾਗ਼ੀ ਸੁਰਾਂ' ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਕੋ ਇਕ ਰਾਜਸੀ ਸੁਰ ਵਿਚ 'ਸੁਰ-ਬੱਧ' ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਹੱਥਕੰਡੇ ਅਪਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆਂ ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦਕਿ ਹਕੀਕੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ 'ਵਿਗਾੜ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ' ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਜੇਲ੍ਹ ਤੰਤਰ ਵਿਚ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀ ਹੌਂਦ, ਰੁਤਬੇ, ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਹੈਸੀਅਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ, ਪੈਸੇ ਦੀ ਖੋਡ ਜਾਂ ਮਾਇਆ ਜਾਲ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਨਿਹੱਕੇ ਫੈਸਲੇ ਅਤੇ ਸਹੀ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ, ਨਿਗੂਣੇ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖਾਂ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ, ਮੌਲਿਕ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਦਮਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ, ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਸੰਗਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਦੇ ਕੋਰੇ ਜਾਣ ਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਉਤਰ ਆਵਿੱਤੀ ਅਰਥ ਚੇਤੰਨ ਅਤੇ ਅਵਚੇਤਨ ਮਨ ਵਿਚ ਅਪਰਾਧਬੋਧ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਚੋਸ਼ਟਾ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਮੁਢਾਦਾਂ ਲਈ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਜਾਨ ਜਾਂ ਹੋਂਦ ਤੱਕ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਨ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਇਸ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਜਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚਲੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਰਾਜਨੀਤਕ ਨੁਕਤਾ-ਏ-ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਉਪਰ ਪੁਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ 'ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਰੀਰਕ ਜਬਰ ਮੁਕਤੀ' ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਦੂਜੀਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰੇਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤਦ ਹੀ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਖਵਾਉਣ ਦੀ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ 'ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਰੀਰਕ ਜਬਰ ਸ਼ਕਤੀ' ਹਾਸਲ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਅਧੀਨ 'ਆਲਮੰਡ ਅਤੇ ਪਾਵੇਲੇ' ਉਸ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਉਸ ਨੂੰ 'ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ' ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਕਸ਼ਟ ਦੇ ਕੇ ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਰਾਜਨੀਤਕ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨਾਲ ਗਲਤਾਨ ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਯਤਨਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼', 'ਕਟਹਿਰਾ' ਤੇ 'ਕੌਰਵ ਸਭਾ' ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਚੌਖੀ ਕੜੀ ਹੈ। ਨਾਵਲੀ ਕਥਾ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਇਕ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਲਾਲਾ ਜੀ ਦੇ ਪੋਤੇ ਬੰਟੀ ਦੇ ਅਗਵਾਹ

ਪਿੱਛੋਂ ਕਤਲ ਤੇ ਉਸ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਉਪਰੰਤ ‘ਪਾਲੇ’ ਅਤੇ ‘ਮੀਤੇ’ ਜਿਹੇ ਚੋਰ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਸਧਾਰਨ ਕਿਰਤੀ ਬਣੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਤਲਾਂ ਵਜੋਂ ‘ਕਟਹਿਰੇ’ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਤਲਾਸ਼ਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਬਿਆਨਾਂ ਉਪਰ ਫੁੱਲ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਕਾਤਲਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਬਲੀ ਦਾ ਬੱਕਰਾ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਜਾਅਲੀ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ‘ਕਟਹਿਰੇ’ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਦਰਅਸਲ ਉਸੇ ਲੜੀ ਤਹਿਤ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕੈਦ ਪਾਲੇ ਅਤੇ ਮੀਤੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਹੈ।

ਪਾਲਾ ਤੇ ਮੀਤਾ ਜਦ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਵਕੀਲ ਅਤੇ ਇਕ ਅਮੀਰ ਸੇਠ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਜੇਲ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਤੇ ਖੋਖਲੇ ਦਾਅਵਿਆਂ ਦਾ ਪਾਜ ਉਘੋੜਦਾ ਹੈ। ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਉਪਰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਦਾਜ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਏ ਕਤਲ ਦਾ ਜੁਰਮ ਹੈ ਤੇ ਸੇਠ ਉਪਰ ਗ਼ਬਨ ਦਾ। ਸੇਠ ਆਪਣੇ ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਸੇਠ ਦੇ ਦਮ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਵਤਾਂ ਦੇ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ‘ਬਹੁਤ ਕਿਸਮਤ’ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਐਂਟਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ‘ਪਾਲਾ’ ਤੇ ‘ਮੀਤਾ’ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ‘ਚੰਗੀ ਥਾਂ’ ‘ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਬੈਰਕ’ ਤੇ ਵਕੀਲਾਂ ਦੇ ਮੁਸ਼ੱਕਤੀ ਬਣਨ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਕੀਲ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਬੈਰਕ ਅਰਥਾਤ ‘ਮੰਗਤਿਆਂ’ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰ-ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਣ ਦਾ ਮਜ਼ਾ ਚਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਤੰਤਰ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚਲੀ ਚੜ੍ਹਾਈ, ਮੰਗਤਿਆਂ ਦੀ ਨਰਕ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਭੈੜੀ ਬਦਬੂਦਾਰ ਤੇ ਗੰਦੀ ਜ਼ਿੱਲਤ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਿਯਮ ਜਾਂ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਸਫਾਈ ਦੇ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਵਾਤਾਵਰਨ, ਵਿਆਪਕ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਨਿੱਜੀ ਮੁਢਾਦਾਂ ਦੀ ਹੋੜ, ਇਸਤਰੀ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ, ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਜੁਏ, ਸੱਟੇ, ਸੌਦੇਬਾਜ਼ੀ, ਲੈਂਡੇਬਾਜ਼ੀ, ਬਲਾਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਆਦਿ ਵਿਭਿੰਨ ਵੇਰਵੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਦੀ ਅਸਲੀ ਤਸਵੀਰ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੰਮਤੀ ਦੁਆਰਾ ਵਿੱਢੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਮਗਰੋਂ ਬੰਟੀ ਦੇ ਅਸਲ ਕਾਤਲਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਕਾਬ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪਾਲੇ ਤੇ ਮੀਤੇ ਨੂੰ ਬਰੀ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੁਆਰਾ ਖਤਮ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਉਪਰ ਜਿੱਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਜਿਹੇ ਕਾਰਜ ਕੁਝ ਉਤਸ਼ਾਹ ਜਨਕ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ‘ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਬੈਠਕ’, ‘ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਬੈਰਕ’, ‘ਵਕੀਲਾਂ ਦੀ ਬੈਰਕ’ ਆਦਿ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁ-ਅਰਥੀ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਝਲਕਾਰੇ ਅਸੀਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ—

- ਹਸਪਤਾਲ ਦਾ ਫਾਰਮਾਸਿਸਟ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਦਵਾਈਆਂ ਵੇਚਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਭਲਾਈ ਬੋਰਡ ਦੇ ਮੈਂਬਰ...ਦਾ ਭਾਣਜਾ ਸੀ। (ਪੰਨਾ 52)
- ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਮੀਤੇ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਸਮਝ ਗਿਆ। ਦਲਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬਾਕੀ ਕੈਦੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਭਾਂਡਾ ਸਾਂਝਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ। (ਪੰਨਾ 28)
- ਕਾਨੂੰਨ ਕਿੰਨਾ ਲਚਕਦਾਰ ਹੈ, ਜਾਬਰ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਹਿਤ ਪਾਲਣ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋੜ ਮਰੋੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। (ਪੰਨਾ 126)
- ਨਿੱਕੇ ਤੇ ਬੀਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਟੇਜ ’ਤੇ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੱਥਿਆਂ ’ਤੇ ਖੁਣੇ ‘ਚੋਰਨੀ’ ਤੇ ‘ਜੇਬ ਕਤਰੀ’ ਸ਼ਬਦ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਂਦੀਆਂ। (ਪੰਨਾ 206)
- ਦਲਿਤ ਔਰਤਾਂ ਜੱਟਾਂ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਭੋਗ ਵਸਤੂਆਂ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਵਾਦ ਜਦੋਂ ਚਾਹੁਣ ਚੱਖ ਸਕਦੇ ਸਨ। (ਪੰਨਾ 219)

- ਦਰਾਵੜ ਦੀ ਟੋਲੀ ਦੀ ਵਾਰਡਨ ਨਾਲ ਅੱਟੀ-ਸੱਟੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਅਤੇ ਟੀਕੇ ਇਕੋ ਥੈਲੇ ਵਿਚ ਪਾਏ, ਝੋਲਾ ਵਾਰਡਨ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। (ਪੰਨਾ 231)
- ਮੋਹ-ਮਾਘ ਦੀ ਸਰਦੀ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਮੰਗਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੇ ਨਾਲੇ...ਪੁਲਿਸ ਆਪਣੀ ਕਾਰਵਾਈ ਪਾ ਲੈਂਦੀ। (ਪੰਨਾ 30)

ਸਮੁੱਚੇ ਨਾਵਲੀ ਪਰਪੰਚ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ, ਮਾਨਸਿਕ ਤਬਦੀਲੀ, ਮਾਨਵੀ ਹੱਕ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ ਹੁੰਦਾ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਖਾਣਾ ਬਦਬੂਦਾਰ, ਸੁੰਡੀਆਂ ਸਮੇਤ ਅਤੇ ਪਸੀਨੇ ਮਾਰੇ ਮੁਸ਼ੱਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਦੇਖਣ ਯੋਗ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸੈਨੇਟਰੀ ਸਿਸਟਮ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਅਤਿ ਮਾੜੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਹੱਕ ਮੰਗਣ ’ਤੇ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਘੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਕੈਦੀਆਂ ਤੋਂ ਲਾਲਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਕ ਅਹਿਮ ਨੁਕਤਾ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਸ ਬਦਲਾ ਲਊ ਨੀਤੀ ਵਿਚੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭੈਣਾਂ ਦੇ ਅਮੀਰਾਂ ਹੱਥੋਂ ਬੇਹੁਰਮਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਹੀ ‘ਹੋਮ’ ਨੂੰ ਗਰਭਵਤੀ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਗਰਭਪਾਤ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਚੌਗਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ‘ਸਬਾਲਟਰਨ’ ਹੈ ਜਦਕਿ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਪੇਸ ਵਿਚ ‘ਹੋਮ’ ‘ਸਬਾਲਟਰਨ’ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੀਨਾ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਆਪਣਾ ਨਿੱਜੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਦੁਕਾਨ ਵਿਚੋਂ ਮਹੀਨਾ ਦੇਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੁਸੱਦੀ ਜਿਹੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ, ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਮਜਬੂਰ, ਲਾਚਾਰ ਅਤੇ ਬੇਸਹਾਰਾ ਕੈਦੀਆਂ ਉਪਰ ਧਾਕੜਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਦੇ ਅਸਲੀ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਨਕਾਬ ਉਤਾਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਨੀਲਮ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜਵਾਨ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਲਗਾਉਣ ਸਬੰਧੀ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਬਿਆਨਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ, ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਰੈਕਟ ਚੱਲਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦਵਾਈਆਂ ਗਾਇਬ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਜਾਅਲੀ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਫਿਟਨੈੱਸ ਕਰਾਰ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਬਿਮਾਰ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ, ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਧਨਵਾਨਾਂ ਲਈ ਲਚਕੀਲਾਪਣ, ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤਸੱਦਦ ਨਾਲ ਪਾਗਲ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ, ਜਾਸੂਸੀ ਵਿਚ ਲਾਏ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਮਕਸਦ ਪੂਰਾ ਕਰਾ ਕੇ ਸਾਰ ਤੱਕ ਨਾ ਲੈਣ ਦੀ ਸਟੇਟ ਪੌਲਿਟਿਕਸ ਆਦਿ ਕਈ ਪੱਖ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸੱਚ ਜਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨਾ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ। ਅਮੀਰਜ਼ਾਦੇ ਹਰਮਨਵੀਰ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀਆਂ ਨਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਤਲਬਾਂ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਫਿਰੋਤੀ ਮੰਗਣ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਤਹਿਤ ਕੀਤੇ ਬੰਟੀ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ ਸੁਰਾਗ ਜਦੋਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੰਮਤੀ ਕੱਢ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਤੰਤਰ ਕੇਵਲ ਵੋਟ ਰਾਜਨੀਤੀ ਲਈ ਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਘਰਸ਼ ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਜ ਸਧਾਰਨ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਨਿਜ਼ਾਮ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

- ਕੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੁਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਚੈਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾ ਜਿਉਣ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਪੁਲਿਸ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਸਕਦੀ ਹੈ?

(ਪੰਨਾ 206)

- ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਉਚੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਤੇ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਸਲਾਖਾਂ ਵਾਲੇ ਖਾਮੋਸ਼ ਖਿੱਤੇ ਹਨ। ਨਾ ਇਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰੋਂ ਕੋਈ ਝਾਕ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਅੰਦਰਲਾ ਆਪਣੀ ਚੀਕ ਪੁਕਾਰ ਬਾਹਰਲਿਆਂ

ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਕੈਦੀ ਅਨਪੜ੍ਹ ਗਰੀਬ ਤੇ ਵਕਤ ਦੇ ਮਾਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਗੂੰਗੇ-ਬਹਿਰੇ ਤੇ ਅਨਾਥਾਂ ਦੀ ਚੀਕ ਪੁਕਾਰ ਅਦਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮੁਜਰਮ ਨੂੰ ਜੇ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਣਾ ਨਾ ਬਣਾਉ, ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਹੈਵਾਨ ਤਾਂ ਨਾ ਬਣਾਉ। (ਪੰਨਾ 241)

- (ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਫੈਸਲੇ) ਕਾਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰ ਅਤੇ ਖੋਜ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਮਸਾਲਾ ਤਾਂ ਬਣੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਹ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ। (ਪੰਨਾ 303)
- ਜਦੋਂ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਸਭ ਹੱਦਾਂ-ਬੰਨੇ ਟੱਪ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਲੋਕ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਖਰੀ ਆਸ ਦੀ ਲੋਅ ਵੀ ਧੁੰਦਲੀ ਪੈ ਗਈ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 67)

ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾਮਈ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਦਾ ਅੰਤ ਕਾਫ਼ੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਜਨਕ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮੀਤ, ਮੋਹਨ ਜੀ, ਪਿਆਰੇ ਲਾਲ ਦੇ ਯਤਨ ਅਤੇ ਪਾਲੇ, ਮੀਤੇ ਜਾਂ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਉਤਸ਼ਾਹ-ਜਨਕ ਸੰਕੇਤ ਹਨ। ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਮਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ ਤੇ ਸਾਂਝੇ ਉੱਦਮ ਕਾਮਯਾਬੀ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ : ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਨੰਗਾ ਸੱਚ

ਜਸਮੀਤ ਕੌਰ

‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦਾ 2006 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਛੇਵਾਂ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਨਾਵਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਫੈਲੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤੇ ਨਿਆਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਅਗਰਭੂਮਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ‘ਸੁਧਾਰ ਘਰ’ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਨਵਾਂ ਨਾਂ ਹੈ ਜੋ ਜੇਲ੍ਹ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸੰਸਥਾ ਵਜੋਂ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮੁਜਰਮ ਨੂੰ ਮਹਿਜ਼ ਦੰਡਿਤ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ, ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉਸਾਰੂ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਲਿਆ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਇਕ ਸੱਭਿਅਕ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ ਟੈਕਸਟ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਰਥਾਂ ਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਖ ਵਿਚਲੇ ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਰੇਖਾਂਕਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸੁਧਾਰ ਘਰਾਂ ਦੀ ਮਾੜੀ ਦਸ਼ਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਇਹ ਟੈਕਸਟ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਸਤੂ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਦਲਾਵ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮ-ਪਰਕ ਹੋਂਦ ਲਈ ਹੋਰ ਵੀ ਨਵੇਂ ਸੰਕਟ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਟੈਕਸਟ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜਕ-ਰਾਜਸੀ ਢਾਂਚੇ ‘ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਲਗਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਸਰੂਪ ਕਾਰਨ ਜੁਰਮ ਪਨਪਦੇ ਹਨ। ਬੇਦੋਸ਼ੇ ਤੇ ਸਾਧਨਹੀਣ ਲੋਕ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਭੁਗਤਦੇ ਹਨ ਜਦਕਿ ਸ਼ਕਤੀਵਰ ਮੁਜਰਮ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਵੀ ਆਜ਼ਾਦ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਇਹ ਗਲਪੀ-ਵਿਵੇਕ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਤਕ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਚੇਤੰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਰਲ ਕੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਸਿਸਟਮ ਲਈ ਕੋਈ ਖ਼ਤਰਾ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀਆਂ ਉਦੋਂ ਤਕ ਕੋਈ ਬਦਲਾਵ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ।

ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ ਟੈਕਸਟ ਇਹ ਗਲਪੀ-ਵਿਵੇਕ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ ਕਿ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਤੇ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ ਵਾਲਾ ਆਰਥਿਕ/ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚਾ ਜੁਰਮ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਕ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਆਮ ਬੰਦੇ ਦੀਆਂ ਸਰੀਰਕ/ਮਾਨਸਿਕ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਚਿੰਤਕ ਮੈਸਲੋ (Maslow) ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ-ਭੂਤ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ/ਇੱਛਾਵਾਂ (basic desires) ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਉੱਚ ਆਦਰਸ਼ਕ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ ਜੀਅ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ‘Basic Desires’ ਨੂੰ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਮੂਲ-ਭੂਤ ਲੋੜਾਂ ਵਿਚ ਰੋਟੀ, ਕੱਪੜਾ, ਭਾਵਾਤਮਕ ਪਿਆਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ‘ਕਾਮ’ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜੁਜ਼ ਹੈ। ਟੈਕਸਟ ਵਿਚਲਾ ਪਾਤਰ ਮੋਦਨ ਜੋ ਘਰ-ਪਰਿਵਾਰ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਇਥੋਂ ਤਕ ਚਕਲਾ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਤਣਾਉ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਲਪ ਵਿਕਸਿਤ ਸਰੀਰ ਵਾਲਾ ਇਹ ਪਾਤਰ ਮੋਦਨ ਇਕੱਲਤਾ, ਉਪਰਾਮਤਾ ਤੇ ਤਣਾਉ-ਯੁਕਤ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਮਿਤ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਖ਼ਾਤਰ ਉਹ ਕੱਟੀ ਨਾਲ ਸਰੀਰਕ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਬੈਰਕਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਨੌਜੁਆਨ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕਮਜ਼ੋਰ ਧਿਰ (ਬੱਚੇ/ਔਰਤਾਂ) ਦਾ ਯੌਨ-ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਇਹ ਗਲਪੀ-ਵਿਵੇਕ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀਆਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੁਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀਆਂ ਜਾਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜੁਰਮ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਜੁਰਮ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਬਦਲਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ।

ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ ਨਾਵਲ ਇਹ ਗਲਪੀ-ਵਿਵੇਕ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੱਕ-ਸੱਚ ਨੂੰ

ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਰੋਲ ਪੈਸਾ ਤੇ ਸੱਤਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਅਮੀਰ/ਸੱਤਾਸ਼ੀਲ ਵਰਗ ਗੁਨਾਹ ਕਰਕੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਗਰੀਬ/ਸੱਤਾਹੀਣ ਵਰਗ ਬੇਗੁਨਾਹ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਸੰਕਟਮਈ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਕੀਲ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਅਜਿਹੇ ਬੇਗੁਨਾਹ ਤੇ ਭੋਲੇ-ਭਾਲੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ 'ਜੇਲ੍ਹ ਮੈਨੂਅਲ' ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸਥਾਪਤ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਧਿਰ ਵੀ ਇਸੇ 'ਜੇਲ੍ਹ ਮੈਨੂਅਲ' ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਟੈਕਸਟ ਇਹ ਤਰਕ ਉਸਾਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬੇਸ਼ੱਕ 'ਜੇਲ੍ਹ ਮੈਨੂਅਲ' ਦਮਿਤ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਭੁਗਤਣ ਵਾਲਾ ਜੁਜ਼ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਵਿਵਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਕਟ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੁਪਾਂਤਰਣ ਲਿਆਉਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਨਾਵਲ ਭਾਰਤੀ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਿਆਂ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਅੰਤਰ ਸੰਵਾਦ ਸਿਰਜ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਇਹ ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਟੈਕਸਟ ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਲੁਕਵੇਂ ਗੱਠਜੋੜ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਨਿਆਂ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ (ਸਰਕਾਰ) ਦੇ ਬਣਾਏ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ ਟੈਕਸਟ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਿਆਂ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਲੈ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੋਧਣ ਦੀ ਦਲੀਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਟੈਕਸਟ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਪੜਚੋਲ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਸਮੁੱਚੀ ਸਮਾਜਕ/ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਬਦਲਾਵ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵੀ ਉਸਾਰਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਲਈ :

ਇਹ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ? ਜਿਹੜਾ ਅਸਲ ਕਾਤਲਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ। ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨਦਾਨ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਕਾਨੂੰਨ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਧ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। (ਪੰਨਾ 182)

ਇਕੱਲੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਸੁਧਰਨ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੰਵਰਨਾ। ਸਮੱਸਿਆ ਸਮੁੱਚਾ ਰਾਜਸੀ ਢਾਂਚਾ ਬਦਲ ਕੇ ਹੱਲ ਹੋਣੀ ਹੈ। (ਪੰਨਾ 182)

ਨਾਵਲ ਇਹ ਗਲਪੀ-ਵਿਵੇਕ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਾਈਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦਰਜੇਬੰਦੀਆਂ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹਨ। ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਖੇਤਰਵਾਦ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮੂਲਵਾਦ ਸੁਧਾਰ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਤਿੱਖੇ ਸਵਰ ਵਿਚ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਕੈਦੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੁਰਮ ਮੁਤਾਬਕ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਸਬੰਧਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਧਿਰ ਪੈਸੇ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ-ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਬਲਬੂਤੇ 'ਤੇ ਜੇਲ੍ਹ/ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਵਿਚ ਵੀ ਐਸ਼ੋ-ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕੈਦੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾਨ ਨਿਵਾਜ਼ੀ ਇਸ ਕਦਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸਜ਼ਾ ਭੁਗਤਣ ਜੇਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਆਏ, ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ 'ਗੈਸਟ ਹਾਊਸ' ਵਿਚ ਆਰਾਮ ਫ਼ਰਮਾਉਣ ਆਏ ਹੋਣ। ਸ਼ਕਤੀਵਰ ਕੈਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸਾਧਨ ਤੇ ਸੱਤਾਹੀਣ ਕੈਦੀਆਂ ਉਪਰ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਰੋਅਬ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਨਇੱਛਤ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ ਟੈਕਸਟ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਧਿਰ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮੂਲਵਾਦ ਵਿਚ ਹੋਏ ਲੁਕਵੇਂ ਗੱਠਜੋੜ ਨੂੰ ਵੀ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਧਿਰ ਆਪਣੀ 'ਪ੍ਰਭੂਤਾ' ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ (ਧਰਮ, ਕਾਨੂੰਨ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਵਿਦਿਅਕ ਅਦਾਰੇ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ-ਸਾਧਨਾਂ ਆਦਿ) ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਕਸਦ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਾਬਰੀ ਸੁਰ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ ਟੈਕਸਟ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਟੈਕਸਟ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਮਿਸਾਲ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ :

ਇਹ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਕੈਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਵਿਗਾੜੋ। 'ਪਰਜਰਵ ਦੀ ਬਾਡੀ, ਕਰਸ਼ ਦੀ ਮਾਈਂਡ (Preserve the Body, Crush the Mind) ਦੇ ਫਾਰਮੂਲੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰੋ। (ਪੰਨਾ 267)

ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅਸਤਿਤਵ ਤੇ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਮਤਾਹਿਤ ਧਿਰ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਧਿਰ ਦੇ ਕੋਡਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮਸਾਤ ਕਰਨ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵਿਕਲਪ ਨਹੀਂ ਬਚਦਾ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਨੇਪਾਲੀ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਇਸੇ ਦੁਖਾਂਤ 'ਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਬੈਰਕ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧਰਮ, ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਪਹਿਰਾਵਾ (ਸਭਿਆਚਾਰ) ਮਜਬੂਰਨ ਅਪਣਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨੇਪਾਲੀ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਲਾਂਗਰੀ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਣਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਯੂ ਗਰੁੱਪ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਗਰੀਬ ਕੈਦੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਟਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜੋ ਪਾਤਰ ਹੱਕ ਸੱਚ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਉਪਰ ਅਮਾਨਵੀ ਤਸੱਦਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੋਚਣ-ਸਮਝਣ ਤੇ ਦਲੀਲ ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤਕ ਨੂੰ ਸੁੰਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਤੀਜਨ, ਮਤਾਹਿਤ ਧਿਰ ਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤਕ ਮਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਕੱਲਾ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਢਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ 'ਇਕੱਲਤਾ ਦੀ ਸਜ਼ਾ' ਭੋਗਣ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਤਕ ਗੁਆ ਬੈਠਦਾ ਹੈ।

ਟੈਕਸਟ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਉਭਾਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪੈਰੋਕਾਰ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਲੀਰੋ-ਲੀਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਿਆਂ ਵਿਵਸਥਾ ਸਵੈ ਹੀ ਜੁਰਮ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਗੁਨਾਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਪਰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਹੇਠ ਧੜੱਲੇ ਨਾਲ ਨਸ਼ਾ ਵਿਕਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਬੱਚੇ/ਮਰਦ ਨਸ਼ੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਲੱਤ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਨਸ਼ਾਖੋਰੀਆਂ ਦਾ ਧੰਦਾ ਚਲਦਾ ਰਹੇ ਤੇ ਉਹ ਬੱਚੇ ਗੁਨਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਉਹ ਸੁਧਾਰ ਘਰ ਨਹੀਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਵੇਸਵਾਪੁਣੇ, ਬਲਾਤਕਾਰ, ਨਸ਼ੇ, ਜੁਆਬਾਜ਼ੀ, ਰਿਸ਼ਵਤਖੋਰੀ, ਚੋਰ ਬਾਜ਼ਾਰੀ (ਦੁੱਧ/ਅਨਾਜ/ਦਵਾਈਆਂ) ਤੇ ਯੌਨ-ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਵਰਗੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਦਾ ਅੱਡਾ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਨਿਆਂ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਠੋਕੇਦਾਰ, ਜੱਜ, ਵਕੀਲ, ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ, ਜੇਲ੍ਹਰ, ਹੌਲਦਾਰ ਆਦਿ ਸਭ ਰਿਸ਼ਵਤਾਂ ਲੈ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਕੁਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇੰਜ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਟੈਕਸਟ ਸੁਧਾਰ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਰੁਪਾਂਤਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਹਾਸੀਆਗਤ ਧਿਰ ਨੂੰ ਨਿਆਂ ਦਿਵਾਉਣ ਵਿਚ ਤੇ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿਵਾਉਣ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ (ਸੰਘਰਸ਼ ਸੰਮਤੀ, ਇਸਤਰੀ ਸਭਾ) ਦਾ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਟੈਕਸਟ ਇਸ ਸੱਚ ਨੂੰ ਵੀ ਬੇਪਰਦ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਸ਼ਕਤੀ-ਸਬੰਧ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੇ ਹਾਸੀਆਗਤ ਪਾਤਰ (ਪਾਲਾ ਅਤੇ ਮੀਤਾ) ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਕਸੂਰਵਾਰ ਤੇ ਫਿਰ ਬੇਕਸੂਰ ਕਰਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਬਾਅ ਕਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਤਾਹਿਤ ਧਿਰ ਨੂੰ ਭਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਖਰਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ

ਹੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ ਪਰ ਲੁਕਵੇਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨਾਲ 'ਵੋਟ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ' ਖੇਡਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ' ਟੈਕਸਟ ਸਮੁੱਚੀ ਸਮਾਜਕ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪਸਰੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤੇ ਅਸੰਗਤੀ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਿਆਂ ਵਿਵਸਥਾ, ਹੱਕ, ਧਰਮ, ਸਮਾਜ, ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਆਦਿ ਸਭ ਵਰਤਾਰੇ ਕਟਾਹਿਰੇ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਮਾਜਕ ਵਰਤਾਰੇ ਆਪਣੇ ਪੱਖਪਾਤੀ ਰਵੱਈਏ ਕਾਰਨ ਦਮਿਤ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਗੁਨਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੇ/ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਧਿਰਾਂ ਲਈ 'ਸੁਧਾਰ ਘਰ', 'ਆਰਾਮ ਘਰ' ਤੇ ਦਲਿਤਾਂ ਲਈ 'ਵਿਗਾੜ ਘਰ' ਵਜੋਂ ਉਭਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਟੈਕਸਟ ਮੌਜੂਦਾ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਨਿਆਂ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੀ ਸਮਾਜਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਪੜਚੋਲ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਨਵ-ਉਸਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਵਲੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ।

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰਨਾਵੇਂ

ਡਾ.ਰਵੀ ਰਵਿੰਦਰ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਰੀਜਨਲ ਸੈਂਟਰ, ਮੁਕਤਸਰ-152 026

ਡਾ.ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ, 55, ਡਿਫੈਂਸ ਇਨਕਲੇਵ, ਬਾਈਪਾਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਡਾ.ਟੀ.ਆਰ.ਵਿਨੋਦ, 677, ਸ਼ਕਤੀ ਨਗਰ, ਬਠਿੰਡਾ

ਡਾ.ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਸ੍ਰੀ ਸੁਰਜੀਤ ਗਿੱਲ, ਪਿੰਡ+ਡਾਕ : ਘੋਲੀਆਂ ਕਲਾਂ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੋਗਾ)

ਡਾ.ਰਮਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਰੀਡਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਡਾ.ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਸਰਹਾਲੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਡਾ.ਸੁਰਜੀਤ ਬਰਾੜ, ਪਿੰਡ+ਡਾਕ : ਘੋਲੀਆਂ ਕਲਾਂ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੋਗਾ)

ਨਵਜੋਤ ਰਾਬੀਆ, ' 49, ਵਾਰਡ ਨੰਬਰ 2, ਸੰਤ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਨਗਰ, ਡਾਕ : ਸੁਨਾਮ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੰਗਰੂਰ

ਧਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ+ਡਾਕ : ਰਾਮ ਨਗਰ, ਤਹਿਸੀਲ ਮਲੋਟ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੁਕਤਸਰ

ਡਾ.ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਰੀਡਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ

ਸ੍ਰੀ ਰਾਜਿੰਦਰਪਾਲ ਜਿੰਦਲ, ਰਿਸਰਚ ਸਕਾਲਰ, ਹਿੰਦੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਪ੍ਰੋ.ਜਸਵਿੰਦਰ ਧਨਾਨਸੂ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ (ਲੜਕੇ), ਲੁਧਿਆਣਾ

ਡਾ.ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਢੀਂਗਰਾ, ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਰੀਜਨਲ ਸੈਂਟਰ, ਮੁਕਤਸਰ-152 026

ਡਾ.ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਦਵੇਸ਼ਵਰ, ਰੀਡਰ, ਸਕੂਲ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਸਟੱਡੀਜ਼, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਡਾ.ਰਾਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਸੀ-19, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਡਾ.ਧਰਮ ਚੰਦ ਵਾਤਿਸ਼, ਅਜੀਤ ਨਗਰ, ਮਾਲੇਰਕੋਟਲਾ-148023

ਡਾ.ਅਨੁਰਾਗ ਸ਼ਰਮਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਡੀ.ਏ.ਵੀ. ਕਾਲਜ, ਜਲੰਧਰ

ਡਾ.ਗੁਰਮੀਤ ਕੱਲਰਮਾਜਰੀ, ਮਕਾਨ ਨੰ. 646, ਗਲੀ ਨੰ. 2, ਸਿਉਣਾ ਰੋਡ, ਰਣਜੀਤ ਨਗਰ, ਪਟਿਆਲਾ

ਸ੍ਰੀ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਬਲਾਕ-ਏ-3/ਬੀ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕੈਂਪਸ, ਸੈਕਟਰ 14, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਜਸਮੀਤ ਕੌਰ, ਬੀ-28, ਨਿਊ ਗੁਪਤਾ ਕਾਲੋਨੀ, ਨੇੜੇ ਕਿਰਪਾਲ ਬਾਗ, ਦਿੱਲੀ-110 009

ਡਾ.ਰਾਕੇਸ਼ ਕੁਮਾਰ, ਹਿੰਦੀ ਵਿਭਾਗ, ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ (ਲੜਕੀਆਂ), ਲੁਧਿਆਣਾ

ਡਾ.ਰਾਜਿੰਦਰ ਟੋਕੀ, ਮੁਖੀ, ਹਿੰਦੀ ਵਿਭਾਗ, ਏ.ਐਸ.ਕਾਲਜ, ਖੰਨਾ

भ्रष्ट लोकतांत्रिक व्यवस्था का प्रामाणिक दस्तावेज़- 'रामराज्य'

डॉ.राजेन्द्र टोकी

हडसन ने अपनी पुस्तक 'एन इन्ट्रोडक्शन टू द स्टडी ऑफ लिटरेचर' में उपन्यास के संदर्भ में एक विद्वान को उद्धृत करते हुए उसकी परिभाषा दी है, "उपन्यास में नामों और तिथियों के अतिरिक्त और सब बातें सच्ची होती हैं, इतिहास में नामों और तिथियों के अतिरिक्त और कोई बात सच्ची नहीं होती है।" मैं कभी इस परिभाषा से सहमत नहीं रहा क्योंकि इसमें अत्युक्ति है। लेकिन 'रामराज्य' उपन्यास पर यह परिभाषा अक्षरशः सत्य सिद्ध होती है। वैसे भी इस परिभाषा में सारा जोर उपन्यास के यथार्थ पर है, उसकी सत्यता पर है। 'रामराज्य' एक यथार्थवादी उपन्यास है जिसमें भ्रष्ट लोकतांत्रिक व्यवस्था के वास्तविक रूप को पूरी निर्ममता के साथ अत्यंत प्रभावशाली ढंग से अभिव्यक्त किया गया है और इसकी सत्यता का प्रमाण वे घटनाएँ हैं जिनका पता समाचार-पत्रों और टी.वी. पर प्रतिदिन हमें पढ़ने-सुनने को मिलता है और कुछ के हम प्रत्यक्षदर्शी गवाह हैं।

भारत विश्व का सबसे बड़ा लोकतांत्रिक देश है। इस लोकतंत्र की मूल धुरी इसकी लोकतांत्रिक व्यवस्था है जिसमें जनता के साथ-साथ शासक, न्याय व्यवस्था, दंड-विधान का महत्वपूर्ण-स्थान है। यदि यह व्यवस्था भ्रष्टाचार, अमानवीयता, लालच की शिकार हो जाये तो यह सबसे धिनौने रूप में स्थापित होने वाली व्यवस्था कहलाती है। मित्रसेन मीत ने अपने अनुभवों पर आधारित इस वृहद उपन्यास में लोकतंत्र की इस मूल धुरी का कच्चा चिट्ठा खोल दिया है।

ऐसा नहीं है कि साहित्य में वर्तमान भ्रष्ट व्यवस्था का यथार्थ वर्णन पहले नहीं हुआ। हुआ है। लेकिन इतने व्यापक धरातल पर, इतनी सूक्ष्मता और निर्ममता से पहले किसी रचनाकार ने इसे नहीं उगाड़ा। पुलिस, न्याय-व्यवस्था और प्रशासन तंत्र की दुरभि-संधि को जिस बेबाकी से इस उपन्यास में बेनकाब किया गया है, इससे पहले शायद ही किया गया हो और इसके भीतर घुसे बिना ऐसा वर्णन कर पाना संभव ही नहीं है। यह क्षेत्र है भी ऐसा कि प्रत्येक प्रतिभाशाली इसके भीतरी सत्य को न समझ सकता है, समझ भी ले तो इसके धिनौने चेहरे से नकाब उटाने की हिम्मत नहीं जुटा सकता। इसके लिये मीत जैसे हिम्मती रचनाकार की आवश्यकता है जिसने बीस साल के अनुभव और खोज को इस वृहद-उपन्यास के माध्यम से व्यक्त किया है।

'रामराज्य' उपन्यास का कैनवास बहुत बड़ा है। इसमें पुलिस, न्यायव्यवस्था तथा जेल के अन्तर्गत आने वाले मुंशी से लेकर जज तक, जेल (जिसे सुधार घर कहा जाता है) तथा प्रशासक सभी अपने पूरे टुच्चेपन के साथ मौजूद हैं। यहां पूरा तन्त्र एक दूसरे के बिना अधूरा है। इस पूरे तंत्र के रोयें रेशे को उगाड़ने के लिये लेखक ने इसे तीन भागों में बांटा है - 'तपतीश', कटैहरा, सुधार घर। 'तपतीश' में बंटी नामक एक बच्चे के अपहरण और हत्या की तपतीश के यथार्थ को अत्यंत प्रभावशाली ढंग से अभिव्यक्त किया गया है। 'तपतीश' की गम्भीरता और ईमानदारी का हाल यह है कि अपनी लापरवाही और अनियमितता के चलते थाने में रिहाई की प्रतिक्षा करते दो कैदियों मीते और पाले को -इसके लिये मुजरिम ठहरा दिया जाता है। यह सब अपनी नाकामी को छिपाने के लिये होता है। किसी को भी (इस किसी में पुलिस से लेकर मुख्यामंत्री तक शामिल हैं) सच्चाई में रत्ती भर भी दिलचस्पी नहीं है। जनता की आँखों में धूल झोंकने का काम ही पूरी मुस्तैदी से होता है। रही कानून का पेट भरने की बात सो अंगुलियों के निशान वाली वस्तुओं की पहले वाले सबूतों से अदला-बदली की जाती है। लैबटरी वालों को कह दिया जाता है। पाले से दोबारा वैसी चिट्ठियाँ लिखवाई जाती हैं, जो बंटी के कातिलों ने भेजी थीं। इन्हें मिसल के साथ जोड़ दिया जाता और फिर 'झूठे मुकाबले' का अभिनय करके मीते और पाल को कातिलों के रूप में पकड़ कर न केवल पुलिस बल्कि मुख्यमंत्री भी भोली जनता की आँखों में धूल झोंक कर उन्हीं

से वाह-वाही लूटते हैं। 'तपतीश' का यह पहला भाग पुलिस की कारगुजारियों का पर्दाफाश करता है। तपतीश की कार्यवाही जिस लापरवाही से होती है, उसका ब्यौरेवार वर्णन लेखक ने अपनी विशिष्ट शैली में किया है। जो भी नया पात्र उभरता है उसका पिछला इतिहास देकर लेखक उसकी पृष्ठभूमि को ही स्पष्ट नहीं करता, उसकी मानसिकता को भी उजागर करता है। संतरी से लेकर मुख्यमंत्री तक को पैसा या प्रशंसा की लालसा है। मीते और पाले की रिहाई के स्थान पर उनपर हत्या का आरोप भी इसलिये लगता है कि वे पुलिस को, वकील को पैसे देने की स्थिति में नहीं हैं। जनता के रोष को ध्यान में रखते हुए पुलिस भी बदली जाती है। लेकिन लेखक का कहना है कि पुलिस कहीं की भी हो स्थिति वही है। इस प्रकार कानून के इस मर्म को कि 'चाहे सौ दोषी छूट जाएं पर एक बेगुनाह को सज़ा नहीं मिलनी चाहिये' की सरेआम धज्जियाँ उड़ती हैं और कानून के रखवालों को इसकी रत्ती भर परवाह नहीं है, परवाह है तो बस पैसे की। बच्चे के गुम होने को संतरी 'असामी' के रूप में देखता है। "बड़ी मुश्किल से असामी हाथ लगी थी। बच्चा गुम होने जैसा नाजुक मामला। मुख्यवार ने भी अपने बच्चों को पालना है। अब थाने में बैठे लोगों को किसी ने शादी-बयाह का न्यौता तो भेजना नहीं। यहाँ तो मरने वालों की खबरें ही आती हैं। इन हालात में पुलिस के पास मुर्दों के कफ़न उतारने के अलावा चारा ही क्या है।" (पृ. 8) इसी कफ़न उतारने की प्रक्रिया को लेखक ने संतरी से शुरू करके उपन्यास के पहले भाग के अंत तक उगाड़ा है। पुलिस तंत्र से जुड़ा हर व्यक्ति दूसरे से पैसा ऐंठने की फिराक में है। बंटी के मरने का अफ़सोस, सही कातिलों की पहचान की तलब अगर कहीं है तो बंटी के घरवालों को है। शेष सारी व्यवस्था केवल झूठ और इसके आवरण में बेशर्मी से अपनी ईमानदारी का डंका पीटती पुलिस है। पुलिस के ऐसे कारनामों से प्रतिदिन समाचार-पत्र भरे रहते हैं। 'तपतीश' इसी की भीतरी सूरत उभारता है। उल्लेखनीय है कि पुलिस को यह बताये जाने के बावजूद कि बंटी के स्कूल का चपरासी उसी दिन से फ़रार है - पुलिस ध्यान नहीं देती क्योंकि "पुलिस को पैसे बनाने की पड़ी हुई थी।" तपतीश में लापरवाही और नाकामी का यही कारण है। यही नहीं बंटी की लाश को सूंघने के बाद एक शिकारी कुत्ता रमेश हवलदार से लिपट जाता है और दूसरा सरकारी जीप पर भौंकता है। यदि पुलिस ईमानदार होती तो कातिल तक पहुँच जाती लेकिन उन्हें इससे कोई मतलब नहीं था। लाश जहाँ से मिलती है, वहाँ से उठाकर दूसरी जगह डिप्टी के कहने पर रमेश हवलदार एण्ड पार्टी फैंक देते हैं। लाश कहां से मिली डिप्टी इसे गोल कर जाता है। सिद्ध यही किया जाता है कि लाश यहीं मिली। पुलिस की इस कार्यशैली और कार्य प्रक्रिया पर लेखक ने प्रश्नचिह्न लगाया है। पुलिस की इच्छा शक्ति केवल धन केन्द्रित है - उसे आम लोगों से, हत्या से कुछ लेना-देना नहीं है। ध्यातव्य है कि बंटी क़त्ल केस का चालान पैसे की कमी के कारण ही पिचवासी दिन तक लटकता रहता है(पृ. 320)। केवल पुलिस का ये हाल हो ऐसा नहीं है। शहर के मुखिया डिप्टी कमिश्नर गुप्ता भी इसी मानसिकता का शिकार हैं। गुप्ता के बारे में लेखक की टिप्पणी उल्लेखनीय है, "कातिल मिले न मिले, यह पुलिस की जिम्मेदारी थी। डिप्टी कमिश्नर का काम तो वारिसों के घर जाना। दुखी परिवारों के साथ हमदर्दी प्रकट करना और रैडक्रॉस के खाते से कुछ आर्थिक मदद देना होता है। मगरमच्छ के आंसू बहाने और भराए गले से भाषण देने के मामले में गुप्ता को कमाल की महारत थी। शहरियों पर बुरे दिनों का साया मंडरा रहा है तो पड़ा मंडराता रहे। गुप्ते के उज्ज्वल भविष्य पर चढ़ी साढसती तो बंटी की बली ने टाल दी थी।" (पृ. 170)

'रामराज्य' के दूसरे हिस्से 'कटैहरा' में अदालत की अंतरिम स्थिति का यथार्थ वर्णन है। यह लेखक का अपना क्षेत्र है, अतः इसकी सारी भीतरी सच्चाई से वह प्रतिदिन दो-चार होता है। वकील के मुंशी से लेकर अहलमद-अर्दली, वकील और जज तक सब जनता को लूटने के लिये भूखे शेर की मानिन्द बैठे हैं। 'इन्साफ का मंदिर' कहलाने वाले इस क्षेत्र की भीतरी तस्वीर देखकर व्यक्ति भौचक्क रह जाता है। वकीलों की जजों से मिली भगत और जजों की 'इन्साफ' को छोड़कर केवल पैसा बटोरने की हवस का स्पष्ट और कटु वर्णन लोकतांत्रिक व्यवस्था के मूल ढांचे की वास्तविकता को खोलकर रख

देता है। इस खोखली, रीड़विहीन न्याय व्यवस्था के मूलाधार जजों की वास्तविकता का पता सेवादारों को तबादला होने पर उनके ट्रकों में भरकर आये सामान से ही चल जाता है। जज का सामान तीन ट्रकों में भी न समाये तो समझो बहार के दिन आ गये। एक ट्रक में आये सामान से वे समझ जाते हैं कि सूखे व कड़की के दिन आ गये। (पृ. 16) जज की बड़ी से बड़ी वगार गाड़ी की होती है। जज को एम्बेस्डर मांगने पर मारुति और एरिस्टोक्रैट व्हिस्की मांगने पर मैकडविल भेजने पर जज बाग-बाग हो जाता है। (पृ. 109) अतिरिक्त सेशन जज सतिंदर नाथ को जज बनते ही गोविन्दगढ़ के उद्योगपतियों ने खरीद लिया था। पाँच लाख नकद, कार व लड़की देकर। नाथ लाखों की जयदाद का मालिक है। उसने फार्म बना लिये, कारखानों में हिस्सेदारी कर ली है, प्लाट खरीद लिये और कोठियाँ बना ली। (पृ. 491) उसने ये सब कुत्ते बिल्लों के नाम पर किया। नाथ जैसे जज ये मानते हैं कि जिसके पास चार पैसे हैं उसका कोई कुछ नहीं बिगाड़ सकता। वह ऊपर तक सम्बंध बनाकर रखता था और यदि उसके खिलाफ कोई चर्चा होती तो वह उसे जल्द से जल्द दबा देने का प्रयत्न करता। पाले मीते की रिमांड एक जज पंद्रह दिन कर देता है क्योंकि वह उस भंडारी को खुश करना चाहता है जिसकी कोठी में वह बिना किराये के रहता है। (पृ. 391) गुरमीत वकील जो कि इस उपन्यास के तीन चार ईमानदार पात्रों में से एक है, को भारतीय न्यायपालिका की आज़ादी, निडरता व निष्पक्षता पर शक होने लगता है (पृ. 435) क्योंकि पाले और मीते के विरुद्ध सारे गवाहों के मुकर जाने और इन दोनों के निर्दोष सिद्ध हो जाने के बावजूद मुख्यमंत्री को वेषियों को सज़ा दिलाकर वाह-वाही लूटने और जनता के बीच लोकप्रिय होने के दवाब के चलते, मुख्यमंत्री द्वारा लिखे गये फैसले पर जज, न चाहते हुए भी, उन्हें उम्र कैद की सज़ा सुना देता है। इसी के विरोध में प्यारे लाल अपना वकील का काला कोट उतार कर फेंक देता है और इसी को रौंदती हुई खाकी वर्दी आगे बढ़ जाती है।

न्याय के रखवाले हिरदेपाल उपन्यास के तीसरे हिस्से 'सुधारघर' में जेल के कैदियों की दयनीय, अन्यायपूर्ण हालत को अपनी आँखों से देखकर भी जेल सुपरिन्टेंडेंट को बचाने के लिये तीन सदस्यों की कमेटी बना कर खानापूर्ति करता है। जेल के अधिकारियों को पता था कि "यदि हिरदेपाल सुपरिन्टेंडेंट का मित्र न होता और अपनी साख को दाव पर लगा के उनकी खुलकर मदद न करता तो अब तक समस्त जेल कर्मचारियों पर मुसीबतों का पहाड़ टूट चुका होता।" (पृ. 876) इतना ही नहीं हिरदेपाल जेल की असलियत पहुँचाने वाले कैदी हाकम वकील का भेद खोल कर अपने सुपरिन्टेंडेंट मित्र को उसे 'तन्हाई जेल' में डाल देने के गुनाह में भी अप्रत्यक्ष रूप से सहायक होता है। "कैदियों के स्थान पर उस ने जेल अधिकारियों का साथ दिया। खत को गुप्त रखने की बजाए उसकी फोटो कॉपियाँ उनके हवाले कर दीं। लिखने वाले कैदी की शिनाख्त करने में जेल प्रशासन की मदद की। हेमा और बसन्त को राहत दी, पर कैदियों से हमदर्दी के कारण नहीं। बल्कि जेल अधिकारियों की खाल बचाने के लिए। सेशन जज का फर्ज़ था, गुप्त पड़ताल करने का। वह अकेले-अकेले कैदी को एकान्त में ले जाता। फिर उनसे असलियत पूछता। पर वो ऐसा तभी करता यदि उसकी हमदर्दी कैदियों के साथ होती। न तन्हाई चक्कियों में गया, न हथकड़ियों व बेड़ियों में जकड़े कैदियों को मिला। आगे से कोई कैदी आवाज़ उठाने की हिम्मत न कर सके, इसलिए हाकम को सबक सिखलाने की सलाह दे गया।" (पृ.882-883) न्याय पालिका से इंसानों की उम्मीद करके ही हाकम ने थोड़ी सी हिम्मत दिखाई थी। अब यदि बाढ़ ही खेत को खाने लग जाए तो दबे कुचले कैदियों का रखवाला कौन बनेगा?

यही स्थिति वकीलों की है। बिना पैसे के तो उनका पैस तक खोलने को दिल नहीं करता, दिमाग खोलने की बात तो दूर की है। बाररूम में अुआ खेला जाता है, शराब पी जाती है, और किसी किसी मौके पर किसी महिला सायल के साथ इश्क के पेच भी लड़ाये जाते हैं। अहलमद मेजर को थानेदार कहता भी है, "कौन सा ऐसा जुर्म है जो तुम लोग नहीं करते, मिसलें वकीलों के घरों में पहुँचा देते हो। सभी गुप्त दस्तावेजों की नकलें उनके पास होती हैं। तुम लोग वसीयतों, प्रनोटों और रिकार्ड में हेराफेरी

करते हो। ऐसे में केस को तबाह करके रख देते हो।" (पृ. 361) न्याय का अर्थ क्या रह जाता है ऐसे में गोपालदास नीरज की ये पंक्तियाँ याद आ जाती हैं :-

"ओढ़ कर कानून का चोगा खड़ी चंगेजशाही

न्याय का शब तक कचहरी में नज़र आता नहीं है।"

इस उपन्यास का तीसरा भाग 'सुधार घर' है जो अत्यंत सशक्त बन पड़ा है। लेखक अपने पूरे उपन्यास में जो कहना चाहता है, वह भी उसने कह दिया है। 'मीते' और 'पाले' को उम्र कैद काटने के लिये जेल पहुँचा कर लेखक ने जेल के भीतर की पूरी गंदगी और गलाज़त को पूरी बेबाकी से अभिव्यक्त कर दिया है। जेल मैनुअल की धज्जियाँ उड़ाते ये तथाकथित 'सुधार घर' अन्याय, अनैतिकता और पाशिवकता के गढ़ हैं। जेलों के भीतरी संसार का कच्चा चिट्ठा इस भाग में पूरी तरह स्पष्ट होकर उभरा है। 'सुधार' का सच बसंत कैदी के माध्यम से ही स्पष्ट हो जाता है। शराफत से जेल काट रहे बसंत को अफ्रीम के झूठे केस में फंसा दिया जाता है तब वह सोच-विचार करके इस नतीजे पर पहुँचता है कि 'बस। बहुत हो गई शराफत। इस बार नया बसंत जेल जाएगा। बसंत का बदला हुआ रूप बाहर आयेगा'। सुधारघर में कैदियों का यह सुधार होता है। सहायक दरोगा संतोख सिंह तो हर पंद्रहवें दिन जनाना वार्ड में किसी न किसी कैदी औरत के साथ सोता है। हेमा को गर्भवती करने के बाद पहले तो वह उसका बच्चा गिराने की कोशिश करता है, ऐसा न होने पर सतमाहे बच्चे को मरवा कर हेमा को कोठरी में बिना किसी इलाज के डाल दिया जाता है। इस प्रकार संतोखसिंह को बचाया जाता है।

जेल में ऐसे कैदी हैं जो निर्दोष हैं, जिनकी सज़ा पूरी हो चुकी है, मगर जो अभी भी जेल में हैं। उनकी सुनवाई नहीं होती। कैदियों से मनमर्जी का परिश्रम करवाया जाता है। हाकम वकील इसका उदाहरण है। जेल की शिकायत करने पर पहले उसे लकड़ी उठवाने के लिये लगाया जाता है, फिर गैरकानूनी 'तन्हाई कोठरी' में डाल दिया जाता है। तीन दिन में ही वह मानसिक संतुलन खो बैठता है।

जेल में कैदियों के भोजन तैयार करनेवाली रसोई घर का वीभत्स चित्रण है। आटे में सुसरियों के साथ चूहों की मँगने। गले सड़े गेहूँ के इस आटे में कीटनाशक दवाओं की बदबू भी है। गेहूँ को आटा बनाने से पहले धोया नहीं गया। आटा जिस टब में गूँथा जा रहा है उसमें दो कैदी उतरकर पैरों से उसे गूँथ रहे हैं। "कैदियों के शरीर के निचले हिस्से पर मैल से भरे पड़े कच्चे थें, और ऊपर पसीने से तर-बतर खददर की बनियारों, आग की तपिश व कड़ी मेहनत के कारण उनके माथे से लेकर टांगों तक पसीना ही पसीना बह रहा था। कई दफे पसीने की बूँदें आटे में भी मिल जाती थीं।" (पृ. 863) जेल सुपरिन्टेंडेंट जज हिरदेपाल को बताता है कि जेल के फार्म में उगाया जाने वाला अनाज मंत्रियों और आला अफसरों के घर जाता है। जेल के खेतों में उगाई जाने वाली सब्जी में से "आधी सब्जी मुलाजिमों के घर जाती है। बाकी मंडी में बेच उसकी आमदन जेबों में डाली जाती है।" (पृ. 862) यही नहीं, "कैदियों की फ्लेशें इत्यादि की मुरम्मत के लिये सरकार ने रो पीट कर मुश्किल से दो लाख रूपए मंजूर किए थे? जेल सुपरिन्टेंडेंट कहता था, उसकी कोठी के ड्राइंग रूम की सजावट बिगड़ी हुई है। यह पैसा उसे वहां इस्तेमाल करना है। डिप्टी कहते, उनकी रसोईयों का बुरा हाल है उनकी बीवियों को खुश करो। बरसात में मुलाजिमों के कव्वाटरों की छतों से पानी टपकने लगता है। वे कहते थे, छतों पर मिट्टी डलवाओ। इसी खींचतान में महीना गुज़र गया। वे बिल्लियों की तरह लड़ते रह गए। पैसा आई.जी साहिब ने वापस मंगवा लिया। उनका कहना था, 'मंत्री जी के बाथरूम की मुरम्मत सबसे ज़रूरी है।' (पृ. 796) सुधार घरों की यह वास्तविक तस्वीर आंतकित करने वाली है। इन सुधार घरों की स्थिति उपन्यास में वर्णित स्थिति से कहीं अधिक घिनौनी है। इसी बात को लेखक रेखांकित करना चाहता है। पाले और मीते को दस साल सज़ा काट कर रिहा कर दिया जाता है। क्योंकि उनके खिलाफ कुछ भी नहीं है। विडम्बना यह है कि वास्तविक कालिलों की पहचान हो जाने पर भी उन्हें सज़ा नहीं दी जा सकती-कानून का ऐसा ही विधान है उनकी सज़ा मीता और पाला भोग आये हैं। लेखक ने इस संदर्भ में ठीक ही लिखा है,

“मुलजिम सिरे से नंगे-भूखे थे। वैसे भी निर्दोष थे। थोड़ा सा भी दम होता तो वह केस में क्यों फंसते? दूसरों की तरह कैसे देकर छूट न गये होते।” (पृ.334) सबसे अधिक बिडम्बनापूर्ण स्थिति यह है कि मीते और पाले की निर्दोषता का पता जेल में लाभ सिंह को भी है और बैरक के मुंशी को भी - वे स्पष्ट शब्दों में ये बात कहते भी हैं (देखें पृ. 628, 659), इस सच्चाई का पता नहीं है तो जजों को नहीं है, सरकार को नहीं है। बस यही बात लेखक ज़ोर देकर कहना चाहता है। इसी व्यवस्था को ‘रामराज्य’ कहकर लेखक ने इस पर करारा व्यंग्य किया है।

यह पूरा उपन्यास एक दुःस्वप्न की भांति है जिसे देखना कोई नहीं चाहता मगर जिसे रोज़ घटते हुए देखना पड़ता है। यह उपन्यास व्यवस्था को उसकी सारी कमज़ोरियों के सामने खड़ा कर देता है और इस पर गम्भीरता से सोचने के लिये विवश करता है।

‘सुधार घर’ में लेखक ने कुछ अत्यंत गम्भीर मुद्दे उठाये हैं जिन को रेखांकित करना आवश्यक जान पड़ता है। सबसे महत्वपूर्ण मुद्दा व्यवस्था का है। यह लोकतंत्रिक व्यवस्था वस्तुतः भ्रष्ट तंत्र है जिसमें संतरी से लेकर मुख्यमंत्री तक गले गले डूबे हुए हैं। इस व्यवस्था की आलोचना ही पर्याप्त नहीं, इसे बदलना आवश्यक है। “मौजूदा राजनीतिक ढांचा गल सड़ चुका है। ये जन-पक्षीय नहीं है। न्याय पालिका जैसी साफ सुथरी संस्था भी इस सड़ांध से बची हुई नहीं है। समूचे ढांचे में बदलाव लाये बिना सुखी जीवन की कल्पना असम्भव है।” (पृ.814) सम्पूर्ण उपन्यास पूरी ईमानदारी से इस सत्य का उद्घाटन करता है। उपन्यास के चार-पाँच पात्रों को छोड़ कर शेष सभी पात्र या तो इस व्यवस्था का हिस्सा बने हुए हैं, या इस व्यवस्था का शिकार हैं। सवाल हो सकता है कि इस सड़ी गली व्यवस्था को बदला कैसे जाये? मार्क्स की क्रांति वाली बात अब पुरानी पड़ चुकी है। यदि लेखक इस ओर इशारा करता तो शायद उपन्यास भरभरा कर गिर पड़ता। लेखक अधिक व्यावहारिक सुझाव देता है - जनता को सत्य बताकर जागरूक करना। यह जनचेतना किसी एक व्यक्ति के बस की बात नहीं है। पूरे उपन्यास को ध्यान से पढ़ने पर यह स्पष्ट होता है कि जनहितैषी कोई समिति यह काम कर सकती है। पाले और मीते की रिहाई इसी समिति के संघर्ष का परिणाम है। इस समिति के मार्ग को सही पाकर ‘लीगल सैल’ वाले भी उनके साथ आ जुड़ते हैं। सही काम में राष्ट्रीय स्तर की संस्थाएँ सहायक हो सकती हैं। इस प्रकार जनता को जागरूक करके एक आवाज़ बुलन्द की जा सकती है। लोकतंत्र में इसे दबाया नहीं जा सकता। जन चेतना जाग्रत करने का काम ही उपन्यास में ‘संघर्ष समिति करती है। ज़रूरत इस समिति की ही नहीं - गुरमीत, प्यारेलाल, हाकम, बाबा जी जैसे लोगों की भी है जो अपने स्वार्थों से ऊपर उठकर इस चेतना को जाग्रत करने का कार्यभार संभाल सकें। गुरमीत ठीक कहता है “एक-एक व्यक्ति के लिये लड़कर बहुत कुछ नहीं संवरगा। समूचे प्रबंध को बदलकर ही लोगों को राहत मिलेगी। यह छोटी-छोटी लड़ाइयाँ उस बड़े मकसद को हासिल करने की सीढ़ियाँ हैं।” (पृ.922-923) ये संघर्ष बार-बार असफल होता है, मगर वह व्यर्थ कभी नहीं जाता। मीते और पाले को छुड़ाने में समिति असफल होती है लेकिन वह अपना संघर्ष नहीं छोड़ती। कारण “केवल पाले व मीते को बरी करवाने से सारे मसले हल नहीं होने वाले। उनके जैसे व्यवस्था के सताए लोगों की गिनती दिन-प्रतिदिन बढ़ रही है। सबके बारे में सोचना होगा।” (पृ.727) इसलिये समिति संघर्ष करती है - वह इसे सड़कों तक ले जाती है, जन साधारण को साथ जोड़ती है - मीडिया का सहारा लेती है। इससे भी महत्वपूर्ण बात यह है कि “संघर्ष निजी फायदों के लिये नहीं उद्देश्यों की प्राप्ति के लिये किये जाते हैं।” (पृ.932) ऐसा संघर्ष एक चिंगारी से शुरू होकर व्यापक और व्यापकतर होता जाता है और यूँ व्यवस्था को बदलने की प्रक्रिया तेज़ हो सकती है। लेखक इसी संघर्ष का आह्वान करता है।

उपन्यास चूँकि पूरी व्यवस्था के कोढ़ को प्रकट करने के लिये लिखा गया है इसलिये इसका कोई नायक नहीं है। नायक, खलनायक जो भी है वह व्यवस्था है। बंटी, पाला, मीता, समिति, हाकिम, बाबा - सब अन्य ढेर सारे पात्रों की तरह पात्र हैं। ये प्रमुख हैं तो केवल औपन्यासिक कथा की ज़रूरतों

को पूरा करने के लिये एक बाध्यता के अन्तर्गत ही हैं। बंटी कथा सूत्र है जिसके इर्द गिर्द सारी व्यवस्था का असली सच अभिव्यक्त किया गया है। यदि कथा केवल इन्हीं पात्रों की होती तो न केवल उपन्यास तीन भागों के स्थान पर एक ही भाग तक सीमित हो जाता, कथा भी इन्हीं पात्रों तक सीमित होकर रह जाती, व्यवस्था अपने दैत्याकार रूप में प्रकट न होती। हर भाग में पचास-साठ से ऊपर पात्र हैं। लेखक के व्यापक अनुभव का पता तो इससे चलता ही है - व्यवस्था अपने पूरे रूप स्वरूप के साथ इसके माध्यम से प्रकट भी होती है। व्यवस्था मूल में है ये पात्र तो इस व्यवस्था का हिस्सा हैं या शिकार। इसलिये पात्रों की बहुतायत उपन्यासकार की मजबूरी है। पाले और मीते निर्दोषता का प्रतीक हैं तो ‘समिति’ संघर्ष का और गुरमीत, बाबा, हाकम ईमानदार लोगो का जो संघर्ष को प्राण प्रदान करते हैं। व्यवस्था की विशालता को पात्रों की बहुतायत के माध्यम से ही प्रकट किया जा सकता था। इसलिये कथा केवल पाले और मीते तक सीमित नहीं है। इस उपन्यास के प्रत्येक पात्र की अपनी कथा अपनी पीड़ा है, अपने दुःख हैं। सबके दुःखों का कारण एक ही है - यह धुन खाई व्यवस्था। इसीलिये इस उपन्यास के केन्द्र में व्यवस्था है - पात्र नहीं। उपन्यास साहित्य में शायद यह पहली बार हुआ है।

इस भ्रष्ट व्यवस्था का अभिन्न हिस्सा है अदालत और कानून। लेखक ने अपने उपन्यास में दूसरा महत्वपूर्ण मुद्दा इसी का उठाया है। ये व्यवस्था ही ऐसी है कि “न तो तफ्तीश के दौरान सच और झूठ का फ़ैसला होता है, न ही मुकद्दमें की सुनवाई के दौरान। अदालत में गवाहों और वकीलों की चतुराई व बौद्धिकता का मुकाबला होता है। जो पक्ष ज़्यादा तेज़ होता है वो जीत जाता है। इन्साफ़ नाम की कोई चीज़ नहीं होती।” (पृ. 633) पूरा उपन्यास इस बात की गवाही देता है जिसे अदालतों में घूम फिरकर देखा-परखा जा सकता है। प्यादे से लेकर जज तक अपने कर्तव्य को छोड़कर केवल पैसा बनाने के ध में जुटे हुए हैं। न्याय के नाम पर जो कुछ भी होता है - वह अदालतों और जेलों में देखा जा सकता है लेखक ने हाकम के मुँह से अपनी बात यूँ कहलवाई है, “मैं अपने देश के कानून को कानून ही नहीं मानता। यह जन-साधारण के कल्याण के लिये नहीं बना। एक विशेष वर्ग ने, अपने हितों की रक्षा करने व आम लोगों को अपना गुलाम बनाये रखने के लिये इसे घड़ा है। कानून माथा देखकर टीका लगाता है। रिक़शा चलाने वालों के लिये पाँच पाँच रूपये का जुआ खेलना जुर्म है, क्लबों में लाखों का जुआ खेला जाना जायज़ है। पेट की आग को शांत करने के लिये झोपड़ी में शरीर बेचना जुर्म है, पाँच सितारा होटल में हम बिस्तर हो जाना जायज़ है।” (पृ.748) ये वो कानून है जो सच को झूठ और झूठ को सच बनाकर पेश करने में विश्वास करता है। इसमें व्यक्ति से अधिक पैसे का महत्व है। प्यादे, अहलमद, मुंशी, वकील, जज सबको न्याय को छोड़कर और हर चीज़ में दिलचस्पी है।

दरअसल ये कानून बहुत पुराना है। समय बीतने पर इसमें संशोधन होना चाहिये। ये कानून लार्ड मैकाले के द्वारा बनाया गया था। उसके द्वारा बनाया गया ‘ताजीराते हिन्द’ कानून का उद्देश्य ही भारतवासियों को निर्धन बनाना, उन्हें चरित्र भ्रष्ट करना, उनमें बेइमानी और मुकद्दमेबाजी की आदत डालना तथा उन्हें सर्वथा-बर्बाद करना था। वही कानून आज भी लागू है और ये सब कुछ हम आज भी देख रहे हैं। भारतीय सरकार ने इस ओर कभी ध्यान नहीं दिया - न ही आवश्यकता ही समझी। सरकार किसी संशोधन की पक्षधर नहीं। “सरकार इस तरह के संशोधनों के हक में नहीं थी। सरकार के पास तो पुलिस जैसा एक ही डंडा था, जिसके माध्यम से वे विरोधियों को नकेल डाल कर रखती थी। पुलिस के हाथों से तफ्तीश का एकाधिकार छिन जाने के साथ ही सरकार ने हिजड़ा बन कर रह जाना था। झूठे मुकद्दमें बना कर सरकार न तो अपने विरोधियों के कान खींच सकेगी और न ही अपने पक्ष के लोगों को जुर्म करने की खुली छूट दे पाएगी। निजी तफ्तीश एजेंसियाँ, मुख्यमंत्री तक को कटघरे में ला खड़ा किया करेंगी। सरकार बनाने का मतलब उल्टे-सीधे ढंग से अपनों की झोलियाँ भरना है। यदि मंत्री के सिर पर ही कानून की तलवार लटकने लगी तो मंत्री बनने का फायदा क्या है।” (पृ.809) ऐसे वातावरण में अदालत से क्या उम्मीद की जा सकती है? भारत आज भी अंग्रेज़ों की जूटन खा रहा है

क्योंकि इस देश के कर्ण-धारों को ये रास है। इस मामले में सरकार की इच्छा-शक्ति शून्य है।

यह एक अत्यंत महत्वपूर्ण समस्या है जिसपर लेखक ने अत्यंत सधे हाथों से प्रकाश डाला है और इसे बदलने पर बल दिया है ये महत्वपूर्ण इसलिये है क्योंकि इसके साथ आम लोगों का भाग्य जुड़ा है, जेलों की स्थिति जुड़ी है। जेलों में बंद कैदियों की समस्याओं को उभारना लेखक का तीसरा बड़ा मुद्दा है। “जेलों में बंद अस्सी फीसदी कैदी निम्न वर्ग से सम्बंधित थे। इनमें से तीन चौथाई हवालाती तो ऐसे थे जिनके केस तफतीश अथवा सुनवाई के अधीन थे। पर वे कैदी कानून द्वारा निर्धारित सज़ा से भी कई गुणा ज्यादा सज़ा काट चुके थे। अभी भी लम्बे समय तक उनके रिहा होने के आसार दिखाई नहीं देते थे। इसके पीछे के कारण हवालातियों की गरीबी, सरकारी बेरूखी व अदालतों की लापरवाही थी।” (पृ. 741-742) अदालत की लापरवाही का हाल यह है कि दस, पंद्रह साल तक केस लटके रहते हैं - न्याय की उम्मीद में निहल व्यक्ति न चैन से जी पाता है, न मर। पाले और मीता निर्दोष होकर भी दस साल की सज़ा काट आते हैं - न्याय की स्थिति तो यह है। जेल के कैदियों के मूल अधिकारों की रक्षा करना अदालत का काम है। “जेल प्रशासन को कैदी से अपनी मर्जी से निपटने व बाहरी हस्तक्षेप पर पाबंदी का सिद्धांत कभी का पुराना व अप्रासंगिक हो चुका है। अदालतों के पास कसूरवार जेल अधिकारियों के कान खींचने का अधिकार है। कुम्भकर्णी नौद में सो रही सरकारों के पास कैदियों का हाल जानने व नियमों में संशोधन करके मानवीय दृष्टिकोण अपनाने का समय नहीं है। पर अदालतों को अपने फर्ज़ पहचानने चाहिए। वक्त की ज़रूरत के अनुसार पुराने नियमों की व्याख्या करके, नए समाज के सृजन करने में अपनी भूमिका निभानी चाहिए। जेलें ऊंची दीवारों और लोहे की सलाखों वाले खामोश स्थान हैं। न इनके अंदर, बाहर से कोई झांक सकता है, न ही अंदर बैठा अपनी चीख-ओ-पुकार बाहर वालों को सुना सकता है। ज्यादातर कैदी अनपढ़, गरीब और वक्त के हाथों सताए हुए हैं। इन गूंगे बहरो, अनाथों की पुकार अदालतों को सुननी चाहिए। मुजरिम को यदि इंसान नहीं बना सकते तो कोई बात नहीं, पर कम से कम हैवान तो मत बनाएं।” (पृ. 852) लेकिन ऐसा होता नहीं है - यह कड़वी सच्चाई है जिसे लेखक समाज के सामने लाना चाहता है ताकि इस दिशा में कुछ हो सके।

जेलों का भीतरी संसार समाज का हिस्सा होकर भी इससे पूरी तरह कटा हुआ है। ‘सुधार घरों’ की वास्तविकता से समाज अनभिज्ञ है। कुछ यह अजीब धारणा भी लोगों में है कि कैदियों को उनके किये की सज़ा मिल रही है-जायज़ और नाजायज़ की कसौटी ऐसे लोगों के पास नहीं है। ऐसे लोग यह भूल जाते हैं कि, “कोई व्यक्ति अपनी मर्जी से मुजरिम नहीं बनता। परिस्थितियाँ उसे मुजरिम बनाती हैं।” (पृ. 748) उपन्यासकार ने इस उपन्यास में वर्णित सौ डेढ़ सौ पात्रों का इतिहास यदि वर्णित किया है तो इसी बात को सिद्ध करने के लिये किया है। लेखक का आग्रह इस बात पर है कि सरकार का बुनियादी फर्ज़ बुरी परिस्थितियों को बनने से रोकना है। पर जब सरकार अपने फर्ज़ों से भटकी हुई है तो परिस्थितियों में घिरे लोगों को गलत राह पर जाने से कौन रोक सकता है। लेखक घोर आदर्शवादी नहीं है जो कानून में आमूल-चूल परिवर्तन का नारा बुलन्द करे। ऐसा वांछनीय तो है लेकिन मौजूदा हालात में इतना तो हो कि अच्छा बुरा जो कानून है, वह तो लागू हो। कैदियों को ज़रूरत से ज्यादा जेलों में बंद रखना, इनके अधिकारों से इन्हें वंचित रखना बन्द हो जाये। कैदियों की हिमायत करते समय लेखक इस बात के प्रति भी सचेत है कि कहने वाले यह भी कहेंगे कैदियों को दी सुविधाएँ कैद को कैद नहीं रहने देंगी। मुजरिम को अपनी सज़ा का एहसास तक नहीं होगा। इस प्रकार के तर्क देने वाल लोग वर्तमान भ्रष्ट और धुन खाई व्यवस्था के पोषक है। सच्चाई से आँख मूंदे रखना इनका शेवा है। मौजूदा भ्रष्ट व्यवस्था को बनाये रखकर अपना फायदा उठाने वाले लोग ही इस प्रकार की बात कर सकते हैं लेखक ने स्पष्ट शब्दों में कहा है, “सखी उन मुजरिमों पर होनी चाहिये, जो सचमुच कसूरवार हैं। यदि पुलिस अपनी खाल बचाने के लिए किसी मजलूम को मुजरिम बना दे तो उसके हक में आवाज़ बुलंद करना जुर्म है? वह भी व्यवस्था द्वारा सताया गया पीड़ित पक्ष ही है। क्या हम उन साधन विहीन लोगों को

सज़ा होने दें जो बेकसूर होते हुए भी इस लिए सज़ा पा जाएंगे क्योंकि उनके पास वकील की फीस भरने लायक और गवाहों को खरीदने के लिए पैसे नहीं हैं? क्या वे जेल में भी जेल अधिकारियों की ज्यादतियों का शिकार होते रहें? यदि कोई व्यक्ति किसी मजबूरी वश कोई जुर्म कर ही चुका है, क्या उसे सुधारने का मौका नहीं मिलना चाहिए? अपने पैरों पर खड़ा होने के लिए काम पर आधारित ट्रेनिंग की मांग करना जुर्म है?” (पृ. 921) स्पष्ट है कि लेखक किसी असामाजिक तत्व, रिश्वतखोर का पक्ष नहीं ले रहा। वह गुनहगारों की सज़ा के पक्ष में है मगर केवल गुनहगारों की। लेखक उन कैदियों की वकालत करता है जिन्हें यह भी नहीं पता कि वे किस जुर्म के बदले जेल काट रहे हैं, उन औरतों के पक्ष में हैं ‘जिनकी इज़्जत जेल में सुरक्षित नहीं है।’ यदि अदालत निष्पक्ष हो जाये तो कैदियों के पक्ष में ऐसी आवाज़ बुलन्द करने की ज़रूरत ही न पड़े। मगर दुखान्त तो यह है कि अदालत में गिद्द बैठे हैं और मासूम जनता का मांस नोच नोच कर खा रहे हैं - मगर किसी को इसकी परवाह नहीं है। “इस दौर में यदि राजा हरिश्चन्द्र के ऊपर भी मुकद्दमा बन जाये, मजाल है, वे बिना रिश्वत दिये छूट जाएँ।” (पृ. 375) ऐसे में केवल जनता जनार्दन के जागरूक होने, बुद्धिजीवियों के अपनी नपुंसकता को त्यागने से ही किसी प्रकार की हलचल की संभावना हो सकती है।

मित्रसेन मीत ने अपनी निर्भीकता और हिम्मत का प्रमाण देते हुए न केवल पुलिस, अदालतों और जेल की भीतरी सड़ांध को प्रत्यक्ष किया है, भारतीय राजनेताओं की भीतरी सच्चाई को भी उद्घाटित किया है। इन्हीं के बलबूते पर यह ‘रामराज्य’ पनपा है, विकसित हुआ है। मीते और पाले के निर्दोष होते हुए भी उग्र कैद की सज़ा मुख्यमंत्री के दबाव पर होती है। कैदियों को सहूलतें और तफतीश का अधिकार गैर सरकारी केन्द्रों को देने की तर्कसंगत मांग सरकार के निजी स्वार्थों के चलते खारिज हो जाती है। कांग्रेसी नीतियों का मायाजाल रचकर पहले खाते हैं फिर खिलाते हैं। इसी के सहारे वह राज करते चले आ रहे हैं। (पृ.21-22) तो अकाली -“सरकार बनते ही नीली पगड़ियाँ मशरूम की तरह प्रकट हो गई हैं। मंत्रियों के रोष से डरते हुए मुख्यमंत्री ने जल्थेदारियां शीरनी-बतासों की तरह बाँट रखी हैं। हर कोई ऐरा गैरा जल्थेदारी का शनाख्ती कार्ड जेब में डाले घूम रहा है। कोई जिले का जल्थेदार, कोई सर्किल का तो कोई गांव व गली मोहल्ले का।” (पृ.20) अपने कार्यकर्ताओं को खुश रखने के लिये मुख्यमंत्री अपनी कुर्सी बचाने के लिये उल्टे-सीधे हुकम सुनाता है। ऐसे में अफसरों को भी अपनी नौकरी की फिक्र रहती है। सो “वे कार्यकर्ता की एक जुवान पर ही उनका काम कर देते हैं। पहला जल्थेदार आया, उसकी इच्छा के मुताबिक हुकम जारी कर दिया, दूसरे के कहने पर कौंसिल कर दिया। आपस में लड़ते रहें।” (पृ.21) सरकार ऐसे चलती है। जेल में सिंह मीते के लिये “रावण की राक्षसों वाली भयानक फौज के सदस्यों जैसे थे।” (पृ.676) इसका कारण है। “उसे पता चला सिंह घड़े में पर्वियां डालते थे। जिसका नाम निकल आता उसको दुनिया से उठा देने का हुकमनामा जारी करते थे। डॉक्टरों, वकीलों व उद्योगपतियों का अपहरण करते हैं। भारी फिरतियां वसूलते हैं। उन पैसों के बदले पड़ोसी देशों से घातक हथियार खरीदते हैं। उन्हीं हथियारों से भोले-भाले लोगों की निर्मम हत्या करते हैं।” (पृ.715) लेकिन देखने में ये सब शांतचित और भजन बंदगी करने वाले है। यह है भारतीय लोकतंत्र की वास्तविक तस्वीर - ‘रामराज्य’ का असली चेहरा।

इस उपन्यास में ढेरों ऐसे उदाहरण हैं जिन्हें केवल ‘औपन्यास कल्पना’ कहकर खारिज नहीं किया जा सकता क्योंकि वे प्रति दिन हमारे जीवन का हिस्सा हैं। हम इन्हें झुटलाकर एक झूठा जीवन जी सकते हैं -मगर लेखक का आग्रह इस सच को स्वीकार करके कुछ करने का है। उपन्यास का नाम ‘रामराज्य’ पूरी व्यवस्था पर एक सटीक व्यंग्य है। लेखक ने पूरी लोकतांत्रिक व्यवस्था की कार्य शैली पर प्रश्नचिह्न लगा दिया है। ऐसा करते समय उसने अपनी निर्भीकता और हिम्मत पर कोई आँच नहीं आने दी। इस दृष्टि से यह उपन्यास एक आईना है जिसमें इस व्यवस्था के वीभत्स रूप को देखा जा सकता है। वास्तव में यह एक ‘बोल्ड’ उपन्यास है। लोकतांत्रिक व्यवस्था के प्रामाणिक दस्तावेज़ की दृष्टि

से यह पहला उपन्यास है जो इतनी तल्ख सच्चाइयों को प्रकट करता है।

यहां एक और बात कहना ज़रूरी लगता है। इस उपन्यास को लेखक बड़ी आसानी से एक व्यंग्यात्मक उपन्यास में बदल सकता था। प्रत्येक पात्र का व्यंग्यात्मक शैली में चित्र खींच कर इसे और अधिक रोचक बना सकता था। कुछ रचनाकारों ने ऐसा किया भी है। लेकिन ऐसा करके लेखक विषय की गम्भीरता को पूर्णतया नष्ट कर देता। लेखक तब अपने लक्ष्य से चूक जाता। लेखकीय परिपक्वता का इस बात से पता चलता है। उसने विषय की गम्भीरता को समझा है और इसे उसी रूप में प्रस्तुत किया है, जिस रूप में इसे प्रस्तुत किया जाना चाहिये था। एक प्रामाणिक दस्तावेज़ के रूप में रचित यह पहला उपन्यास एक मील का पत्थर है। हिन्दी में केवल एक उपन्यास 'दारूलशफ़ा' है जो तीन भागों में प्रकाशित हुआ है - जो इस विषय के 'कटैहरा' पक्ष को और राजनेताओं के पक्ष को छूता है। लेकिन वह इतना व्यापक नहीं है और न ही वह अपने औपन्यासिक घेरे को तोड़ता है।

इस सत्य को न पहचान पाने के कारण ही कुछ आलोचक इसे 'डायक्यूमेंटेशन' या 'तथ्यों का जमघट' एकत्रित करने वाला उपन्यास कहकर इस की कड़ी आलोचना करते हैं। ऐसा करनेवाले आलोचक एक बात तो इस बहाने से स्वीकार करते ही हैं कि यह उपन्यास काल्पनिक नहीं वरन् घोर यथार्थ पर आधारित है। यही बात इस उपन्यास का सबसे सशक्त पक्ष है। लेखक यही बात तो जोर देकर कहना चाहता है। अतः 'तथ्यों का जमघट' वाली बात इस उपन्यास के दुर्बल पक्ष को नहीं बल्कि इसके सर्वाधिक सशक्त पक्ष को उद्घाटित करती है। रही बात इस आरोप के पीछे छिपी टैक्नीक की - सो आज उपन्यास 'प्लॉट' की हदों को पार करके मीलों दूर निकल आया है। ऐसे में इस सदी में 'प्लॉट' के साथ नायक-नायिका की तलाश बचकानी कोशिश ही कहा जा सकता है। पश्चिम का उपन्यास कब का इन रुढ़ियों से मुक्त हो चुका है। वैसे भी आज हम जिस व्यवस्था में जी रहे हैं, जिस यंत्रणा से गुजर रहे हैं, किसी और तरह के उपन्यास जीवन का दर्पण हो ही नहीं सकते। इस उपन्यास को इसी परिप्रेक्ष्य में पढ़ा-समझा जाना चाहिए।

इस संदर्भ में यह बात भी ध्यातव्य है कि लेखक ने प्रभावशाली ढंग से ढके छुपे कुरूप सत्त्यों को उद्घाटित करने के लिए उपन्यास का 'फ़ार्म' ग्रहण किया है। उसका उद्देश्य उपन्यास लिखना नहीं है - व्यवस्था की भीतरी सच्चाई को लोगों तक पहुंचाना है। अन्यथा उपन्यास के लिए इतने ढेर सारे पात्रों की आवश्यकता नहीं होती और उसमें एक मूल पात्र भी स्थान लेता दिखाई दे जाता है। इस उपन्यास में ऐसा कुछ नहीं है। जिस प्रकार संतों ने अपनी बात लोगों तक पहुंचाने के लिए काव्य और संगीत का सहारा लिया, उसी प्रकार भारतीय 'रामराज्य' की सच्चाई प्रकट करने के लिए लेखक ने उपन्यास को माध्यम के रूप में ग्रहण किया है। उपन्यास का आश्रय ग्रहण करके सत्य के उद्घाटन के लिये वह प्रतिबद्ध है। अपने लेखकीय कौशल का पूरा उपयोग 'मीत' जी ने सत्य के उद्घाटन में किया है। आलोचकों को यह बात खटक सकती है। लेकिन आज उपन्यास अपनी तमाम हदों को तोड़ चुका है। हिन्दी के सुप्रसिद्ध उपन्यासकार 'अशक' ने भी कमोवेश इसी शैली का उपयोग करके 'गिरती दीवारों' के सात खण्ड लिखे हैं। निस्संदेह उनका कैनवास बड़ा नहीं है और उसमें एक प्रमुख पात्र भी है जिसकी कथा कहना लेखक का उद्देश्य रहा है। 'रामराज्य' इस दृष्टि से सर्वथा मौलिक उपन्यास है जो पात्रों की भीड़ के माध्यम से भारतीय जनता, पुलिस, वकील, जज, मुंशी, प्यादे, अहलमद, छोटे-बड़े अपराधी सबको व्यवस्था के पंजे में कसे-फंसे दिखाता है और इससे मुक्त होने की छटपटाहट सिर्फ पात्रों में ही नहीं पाठकों में भी पैदा करना चाहता है। अपने इस काम में वह पूर्णतः सफल है। निस्संदेह इस उपन्यास में केवल नाम और तिथियाँ ही काल्पनिक है - शेष सब सच है। भारतीय लोकतंत्र की सही तस्वीर देखने के लिये 'रामराज्य' आईना है। समाजशास्त्रीय दृष्टि से लोकतांत्रिक व्यवस्था के अध्ययन के लिये एक प्रामाणिक दस्तावेज़ के रूप में यह उपन्यास अत्यंत उपयोगी है।

'रामराज्य : सत्ता के उत्तर औपनिवेशिक विमर्श'

डा. राकेश कुमार

"The disciplinary institutions secreted a machinery of control that functioned like a microscope of conduct; the fine, analytical divisions that they created formed around men an apparatus of observation, recording and training. How was one to subdivide the gaze in these observation machines? How was one to establish a network of communications between them? How was one so to arrange things that a homogeneous continuous power would result from their calculated multiplicity?" ('Discipline & Punish, 'Birth of the prison', Page 173)

उपन्यास लेखन की दिशा में पिछले दौर में कुछेक ऐसे उपन्यास सामने आए हैं जिन्होंने उपन्यास का एक नया शास्त्र रचा है। सत्ता के उत्तर औपनिवेशिक विमर्शों को सामने लाने में 'राम राज्य' 'कौरव सभा' जैसी रचनाओं ने महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। मित्रसेन मीत पंजाबी के एक चर्चित उपन्यासकार हैं। 'रामराज्य' और 'कौरव सभा' जैसी रचनाओं का हिंदी में अनुवाद एवं प्रकाशन इसका प्रमाण है कि अन्य भारतीय भाषाओं में उपन्यास की क्या स्थिति है? रामराज्य सत्ता के उत्तर औपनिवेशिक विमर्शों को सामने लाता है कि किस प्रकार आज़ादी के बाद शासक वर्ग ने उस पूंजीवादी न्याय व्यवस्था, कानून व्यवस्था, दण्ड व्यवस्था को लागू किया। तफ़्तीश, 'पुलिस' कटैहरा, 'अदालतें, सुधार घर, जेल दण्ड व्यवस्था का औपनिवेशिक पूंजीवादी मॉडल विकसित किया गया। विश्व चिंतन प्रक्रिया में मिशेल फूको ने मार्क्स, नीत्शे की मदद से जो उत्तर संरचनावादी परिप्रेक्ष्य विकसित किया की सत्ता के विमर्श किस प्रकार हमारी देह और सोच को अनुशासित, अनुकूलित, नियंत्रित करते हैं। मिशेल फूको ने अपनी महत्वपूर्ण पुस्तक 'Discipline & Punish, 'Birth of the prison' में उन सत्ता विमर्शों को सामने रखा है जो हमारी देह को उपनिवेश बनाते हैं। मिशेल फूको ने पुलिस, सेना, पागलखानों, न्याय, कानून जेल प्रबंधों के विमर्श बनाकर अनुशासन की उस राजनीति को उद्घाटित किया है कि सत्ता के ये संस्थान हमें कैसे और क्यों अनुशासित, अनुकूलित, नियंत्रित करते हैं? रामराज्य में उन सत्ता विमर्शों को सामने लाते हैं कि कानून काम कैसे करता है? सत्ता का न्याय क्या है? 'सुधार घर' कैदियों की देह को कैसे अलग अलग स्पेसों में बांटता है? उन्हें कैसे नियंत्रित, अनुशासित और अनुकूलित करता है? कैदी की देह को सुधार घर का अनुशासनात्मक नियंत्रण कैसे नियंत्रित करता है इसे रामराज्य के अंतिम चरण सुधार घर में साफ साफ देखा जा सकता है। वहां सुधार प्रक्रिया के नाम पर जो दमन प्रक्रिया चलती है उसका काम है कैदी की देह को झुकाना, दबाना और आज्ञाकार बनाना। यह सुधार प्रक्रिया ना होकर अमानवीकरण की प्रक्रिया है जहां से कैदी सुधार कर नहीं बल्कि और भी खतरनाक और हिंसक बनकर निकलते हैं। सुधार घर अपराधियों को पैदा करना वाला वह कारखाना है जो बहुत बड़े स्तर पर अपराधियों का उत्पादन, पुनरुत्पादन कर रहा है। फूको ने इसे 'Docile bodies' (Page 135) कहा जो कि आज्ञाकार देह का ही मॉडल है। सत्ता के बायोपावर का सिद्धांत व्यक्ति के व्यवहार को नियंत्रित, अनुशासित करता है। उसका सुधार करना अर्थात् ठीक करना। अदालतें, पुलिस, जेलें सुधार घर क्या 'बायोपावर के सिद्धांत' का ही प्रतिपादन नहीं करती? सुधार घर में सत्ता 'अल्प भौतिक शास्त्र' तरीके से सूक्ष्म निरीक्षण, निगरानी करती हुई कैदियों, अपराधियों के व्यवहार को पहचानती हुई, उन्हें अनुशासनात्मक नियंत्रण में लेती है, ताकि चोरों, अपराधियों, गुंडों, आवाराओं, विद्रोहियों को परखती, नियंत्रित करती रहे। फूको ने बायोपावर सिद्धांत में स्पष्ट किया है कि सत्ता का बायोपावर सिद्धांत

स्वयं अपराधियों को पैदा करता है। फूको के अनुसार इन तकनीकों के बढ़ने से ही अपराध बढ़े हैं। इसीलिए सुधार घर अप्रासंगिक एवं निरर्थक सिद्ध हुए हैं।

आज़ादी के बाद शासक वर्ग ने कानून और न्याय के नाम पर जो न्याय व्यवस्था खड़ी की वह पूंजीवादी न्याय प्रणाली ही थी जिसका लक्ष्य उस उपनिवेशवादी विचारधारा का ही विकास करना था। भारतीय शासक वर्ग ने उस पूंजीवादी न्याय व्यवस्था की ही स्थापना की, जिसका लक्ष्य जनता के हितों की रक्षा करना न होकर शासक वर्ग, उच्च वर्ग वर्ग के वर्गीय हितों, अधिकारों की रक्षा करना रह गया था। कानून की धाराओं का अर्थ जनता का दमन, शोषण और नियंत्रण था। कानून व्यवस्था को बनाए रखने के लिए पुलिस, सेना द्वारा जनता के अधिकारों की रक्षा न होकर खुले दमनतंत्र, अनुशासन तंत्र को बनाए रखना था। आज़ादी के बाद भारत में कानून और न्याय के नाम पूंजीवादी कानून व्यवस्था, न्याय व्यवस्था खड़ी की गई जिसका लक्ष्य जनता को अनुशासित नियंत्रित करना था। पुलिस तंत्र, खुफिया विभागों, न्याय व्यवस्था के संस्थानों, कोर्ट कचहरियों को देखकर कम्युनिस्ट पार्टी के घोषणा पत्र के शब्द सहसा स्मृति में कौंध जाते हैं कि किस प्रकार पूंजीवाद ने हमारी न्याय प्रणाली को तोड़ा -

“पूँजीपति वर्ग ने, जहाँ पर भी उसका पलड़ा भारी हुआ, वहाँ सभी सामंती, पितृसत्तात्मक और काव्यात्मक संबंधों का अंत कर दिया। उसने मनुष्य को अपने स्वाभाविक बड़ों के साथ बांध रखने वाले नाना प्रकार के सामंती संबंधों को निर्ममता से तोड़ डाला और स्वार्थ के, नकद पैसे-कौड़ी के हृदय-शून्य व्यवहार के सिवा मनुष्यों के बीच और कोई दूसरा संबंध बाकी नहीं रहने दिया। धार्मिक श्रद्धा के स्वर्गोपम आनंदातिरेक को, वीरोचित उत्साह और कूपमंडूकतापूर्ण भावकुता को उसने आना-पाई के स्वार्थी हिसाब-किताब के बर्फीले पानी में डूबा दिया है। मनुष्य के वैयक्तिक मूल्य को उसने विनिमय-मूल्य बना दिया है। जिन पेशों के संबंध में अब तक लोगों के मन में आदर और श्रद्धा की भावना थी, उन सबका प्रभा-मंडल पूँजीपति वर्ग ने छीन लिया। वकील, डाक्टर, पुरोहित, कवि और वैज्ञानिक सभी को उसने अपना वेतन-भोगी मजदूर बना लिया है। उत्पादन-प्रणाली में निरंतर परिवर्तन, सभी सामाजिक अवस्थाओं में लगातार उथल-पुथल, शाश्वत अनिश्चयता और हलचल- ये चीज़ें पूँजीवादी युग को पहले के सभी युगों से अलग करती है।”

मित्रसेन मीत इसे पूंजीवादी कानून व्यवस्था, न्याय व्यवस्था के अंतर्विरोधों से जोड़ते हैं कि हमारे कानून और न्याय व्यवस्था में इतने बड़े छेद हैं कि वह अपने मनोरथों में पूरी तरह से असफल ही हुई है। कानून, न्याय और दण्ड व्यवस्था का काम यानि सत्ता संस्थानों का काम सिर्फ सामाजिक नियंत्रण, जकड़बंदी तक सिमट कर रह गया है। मित्रसेन मीत ने अपने उपन्यासों में सत्ता विमर्शों, संस्थानों, (कानून, न्याय और दण्ड) को जिस प्रकार प्रश्नांकित किया है, उनके नए विमर्श बनाए हैं, पूंजीवाद का जो 'क्रिटीक' प्रस्तुत किया है, उत्तर औपनिवेशिक संदर्भों में इसकी नई नई पढ़तें संभव हैं।

लेखक ने अपनी मध्यवर्गीय भूमिका को जिस प्रकार साहसिकता पूर्वक निभाया है वह उपन्यास लेखन की दिशा में एक बड़ी उपलब्धि हैं। उपन्यास विधा में मध्य वर्ग ने इस प्रकार का जोखिम भरा, साहसिकता पूर्वक काम नहीं किया। दरअसल यह वर्ग अभिव्यक्ति की आज़ादी की बातें तो बहुत करता है, लेकिन उसके लिए किसी प्रकार का कोई जोखिम उठाने, सत्ता विमर्शों को उभारने से कतराता रहता है। उसमें इतना नैतिक साहस नहीं कि वह अपराधी को उसके वास्तविक नामों से सम्बोधित कर सके। यहाँ तो लेखक ने सत्ता संस्थानों की जो तीखी आलोचना की है, वह भी इतनी बेबाक शैली में, यही इस उपन्यास की ताकत है। जब लेखकों, बुद्धिजीवियों में इस प्रकार का संघर्ष बोध, रचनात्मक ईमानदारी, नैतिक साहस, 'कमिटमेंट' पैदा होगी, तभी उपन्यास विधा में वह ऊर्जा, संवेदना एवं प्रखरता पैदा हो सकेगी। सत्ता अनुशासनपरक संस्थान एक ऐसी तकनीकी मशीनरी हैं जो पूरी तरह से नियंत्रित, अनुशासित

यानि गुलाम व्यक्तियों का निर्माण करती हैं। जो उनके व्यवहार, क्रियाकलापों, गतिविधियों पर पूरी नज़र रख सके। यह एक ऐसा दमनकारी अनुशासन तंत्र है जो हमारे व्यवहार को समझता है, उसे अपने अनुकूल ढालता है, प्रयोग में लाता है। उसकी देह को बांधता है। नियंत्रित करता है। फूको इस अनुशासनात्मक नियंत्रण को सत्ता के बायोपावर, 'सत्ता के अल्प भौतिक शास्त्र' के साथ जोड़ता है। कैदी की देह वहाँ नियंत्रित है। उसके व्यवहार को सुधार प्रक्रिया नियंत्रित अनुकूलित करती है। सुधार घर का अनुशासनात्मक नियंत्रण, उत्पीड़नकारी है। वह देह को 'टाचर' करता है। फूको इसे पूंजीवाद की 'अनुशासनात्मक तकनीक' मानते हैं जो समाज को नियंत्रित, अनुशासित, अनुकूलित करती है। मित्रसेन मीत रामराज्य में सत्ता की इस अनुशासनात्मक तकनीक को पुलिस की हिंसा, दमन की सिद्धांतिकी, विचारधारा द्वारा सुधार घर में होने वाले कैदियों के प्रति अमानवीय, हिंसक व्यवहार को बार बार सामने लाते हैं कि वहाँ किस प्रकार सत्ता का अनुशासन, दमनतंत्र नियंत्रण काम करता है? कैदी किस प्रकार अमानवीयकरण, उत्पीड़न के शिकार हैं? सुधार घर विभिन्न स्पेसों में बंटा है "हर जेल का कमरा अकेला क्षेत्र है जहाँ कैदी (मनुष्य) अकेला ही अभिनेता है। वहाँ सूक्ष्म पर्यवेक्षण चलता है। पर्यवेक्षण की सत्ता बराबर चलती है। तथा अगोचर है। आप चाहे कैदी को देखें, पर्यवेक्षण करें, चाहे घर में पत्नी को नियंत्रित करो, या स्कूली बच्चों को। प्रत्येक नियंत्रण इसी जेल पद्धति पैनोप्टिकोन पर चलता है"। (वहीं पृ0 203) फूको की ही तरह मित्रसेन मीत सुधार घर की स्थापत्य कला का ऐसा रूपक बनाते हैं कि वे भारतीय सुधार घरों में अमानवीयकरण की प्रक्रिया को पहचानने में काफी सफल हुए हैं। इसके केन्द्र में पुलिस तंत्र है। अनुशासन, नियंत्रण, भय पैदा करने वाला सत्ता संस्थान जो सुधार घर न होकर अपराधियों को पैदा करने वाला, उनका उत्पादन, पुनरुत्पादन करने वाला उद्योग बन चुका है। कैदियों के व्यवहार को सुधारने की जगह उनका अमानवीयकरण, परायीकरण करने वाला पूंजीवादी सत्ता तंत्र। इसीलिए मीत सुधार घर को निरंतर प्रश्नांकित करते हैं। यदि फूको के उत्तर संरचनावादी, अन्तर्पाटीय परिप्रेक्ष्य से इन उपन्यासों को पढ़ा जाए तो हमारे सामने इनके भीतर छिपे पाठों की नई नई पढ़तें, व्याख्याएं सामने आती हैं। नव इतिहासवादी आलोचना दृष्टियों, अंतर्दृष्टियों ने ऐसे पाठों की नवीन पढ़तों के मार्ग प्रशस्त किए हैं। राम राज्य, कौरव सभा ऐसे ही उपन्यास हैं जिन्हें उत्तर आधुनिक विमर्शों में पढ़ा जा सकता है।

मित्रसेन मीत का यह उपन्यास उत्तर आधुनिक विमर्शों में कैसे पढ़ा जा सकता है, इसकी नवीन पढ़तें कैसे संभव हैं? तफ्तीश (पुलिस), कटौहरा (अदालतें), सुधार घर (दण्ड व्यवस्था) इस कड़ी में लेखक ने सत्ता संस्थानों की भीतरी सच्चाइयों को जिस प्रकार उभारा है वह कोई कम महत्वपूर्ण नहीं है। मिशेल फूको की तरह वे भी सत्ता संस्थानों के विमर्श बनाते हैं कि कानून कैसे मनुष्य की देह को नियंत्रित करता है? मिशेल फूको ने दिखाया कि कानून, न्याय, अनुशासनतंत्र, पुलिस, सुधार घर मनुष्य की देह को बांधते हैं, नियंत्रित करते हैं। आज़ाकार बनाते हैं। उत्पीड़नकारी औज़ार हैं, सत्ता की अनुशासनात्मक राजनीति के। कैदी की देह प्रयोगशाला है। पुलिस, कानून, अदालतें, पागलखाने, मनोरोग अस्पताल एवं सुधार घर मनुष्य की देह को अनुशासित, अनुकूलित, नियंत्रित, उत्पीड़ित करने की खतरनाक टैक्नोलॉजी हैं। फूको के अनुसार "The Panopticon was also a laboratory; it could be used as a machine to carry out experiments, to alter behaviour, to train or correct individuals. To experiment with medicines and monitor their effects. To try out different punishments on prisoners, according to their crimes and character, and to seek the most effective ones. To teach different techniques simultaneously to the workers, to divide which is the best. To try out pedagogical experiments - and in particular to take up once again the well-debated problem of secluded education, by using orphans." ('Discipline & Punish, 'Birth of the prison', Page 203-204) पूंजीवाद ने चूंकि 'इकनामिकल' सस्ते तरीके से कम खर्चीली व्यवस्था द्वारा हमें नियंत्रित करना था, इसके लिए उसने कम खर्चीली टैक्नोलॉजी विकसित की गई जिससे वह हम पर निगरानी गुप्त कैमरे द्वारा करती

है। सुधार घर की वास्तुकला उस कम खर्चीली निगरानी की सबसे खतरनाक टेक्नोलॉजी है। जहां कैदी अपनी निगरानी खुद करता है। वह अपना निगरान एवं निरीक्षक स्वयं हैं। उसने कब क्या करना है, क्या नहीं करना, उसका उठना बैठना, सोना, काम करना सब कुछ तय है। बैथम का 'पैनऑप्टिक प्रिंसीपल' सुधार घर में बराबर चलता है।

मित्रसेन मीत ने इस उपन्यास के माध्यम से राजसत्ता के तीन महत्वपूर्ण संस्थानों पुलिस, कटैहरा एवं सुधार घर की उन तमाम विसंगतियों, विकृतियों को बहुत ही गहरे यथार्थ बोध के स्तर पर उभारा है कि किस प्रकार लोकतंत्र और न्याय के नाम पर इस देश की जनता का उत्पीड़न हुआ है उन्हें उनके अधिकारों से वंचित रखा गया है। राजसत्ता के प्रतीक चिन्ह मानवीय देह और सोच को उपनिवेश, गुलाम बनाने वाले औज़ार Instruments ही तो हैं जिसे मिशैल फूको ने 'सत्ता का अल्पभौतिकशास्त्र' "Micro physics of power" आज्ञाकार देह का मॉडल (डिसिप्लिन एण्ड पनिश, फूको (पृ0 26) कहा है। मीत के उपन्यासों में टैक्सट के भीतर चलने वाली अंतर्पाठीयता इतनी सशक्त है कि लेखक के पाठ में नये नये पाठ बनने लगते हैं। उनकी नई पढ़ते सामने आती हैं। वे सत्ता के दमनकारी अनुशासन, कानून, न्याय, दण्ड की राजनिती को सामने लाते हैं कि सत्ता कब हरकत में आती है, कैसे हरकत में आती है, क्यों हरकत में आती है और इन संस्थानों (तफ्तीश, पुलिस, न्याय अदालतें, दण्ड व्यवस्था, सुधार घर) में कैदियों के साथ किस प्रकार भेदभाव चलता है? ठेकेदार जैन पूंजी की ताकत से डाक्टर, पुलिस, मुंशी, जेल प्रबंधक, नेता सभी को कैसे खरीदता है। यह पूंजी का खेल है। वहां वह पंच सितारा सुविधाएं पाता है। काजू, बादाम, दारू, मुर्गा, नौकर, मालिश सब कुछ वहां मौजूद है, क्योंकि संस्थानों में सत्ता है। इसलिए भेदभाव की पूरी संभावनाएं हैं। सत्ता तभी हरकत में आती है जब सामाजिक संस्थाएं, मानवाधिकार संगठन, दबाव समूह सत्ता पर दबाव डालते हैं, दबाव समूहों की भूमिका का प्रश्न भी इस उपन्यास ... में बराबर चलता है। यह है देह की मुक्ति का मानववादी विमर्श। रामराज्य में प्रश्न दर प्रश्न का सिलसिला चलता है सत्ता विमर्शों, सत्ता अनुशासन की राजनीति, उसकी विचारधारा सामने आती है कि सत्ता इन संस्थानों में काम कैसे करती है? वह देह को नियंत्रित क्यों करती है? अनुशासन पैदा करने के लिए? विद्रोहियों, क्रांतिकारी आंदोलनों को कुचलने के लिए? अपराध तंत्र पर काबू पाने के लिए? शांति, अमन, न्याय, जन सुरक्षा के लिए? दोषियों, अपराधियों पर अंकुश लगाने के लिए? हमारी देह और चेतना को गुलाम, परतंत्र बनाने के लिए? इन तमाम प्रश्नों का सम्बन्ध सत्ता विमर्शों की राजनीति से है सत्ता के उत्तर औपनिवेशिक चरित्र को पहचानने के लिए भी तथा मित्रसेन मीत की औपन्यासिक चेतना को समझने के लिए भी।

आजादी के बाद भारतीय वर्ग ने अंग्रेजों की उस उपनिवेशवादी विचारधारा को अपनाया तथा उस दमनतंत्र पर आधारित इन तीनों संस्थानों की तकनीक को ही आगे बढ़ाया। वही ब्यूरोक्रेसी। मध्य वर्ग का भ्रष्ट चरित्र। उत्तर औपनिवेशिक दिलोदिमाग! पुलिस तंत्र, वकील, बाबू, मुंशी, सत्ता के प्रतीक न्यायधीश! वहीं दण्ड व्यवस्था! आजादी के बाद भारत में जो प्रशासनिक लोकतांत्रिक ढांचा उभरा वह क्या अंग्रेजी साम्राज्यवाद वाला नहीं था? वही की वही पूंजी संस्थाएं। वही का वही औपनिवेशीकृत ढांचा! भ्रष्ट मध्यवर्गीय! दिलोदिमाग, ब्यूरोक्रेसी, पुलिस अधिकारी! बाबू वर्ग! इन ढांचों का मुख्य उद्देश्य यही था कि अपनी पकड़, विचारधारा अनुशासन, नियंत्रण को दृढ़तापूर्वक कायम रखे। लोकतंत्र के नाम पर दमन तंत्र! अनुशासन के नाम पर जकड़बंदी, गुलामी। देह मन को नियंत्रित करने वाली तकनीक! आज्ञाकार मनुष्यों का निर्माण! मित्रसेन मीत ने तफ्तीश, कटैहरा, सुधार घर, कौरव सभा उपन्यासों में एक नई बहस को जन्म दिया है। मूल रूप में वे पंजाबी के लेखक हैं। हिन्दी में इन रचनाओं का अनुवाद साहित्य विमर्शों में एक नई बहस को सामने लाता है। इन उपन्यासों का फलक इतना व्यापक है कि स्वयं मधुवन पुलिस अकादमी द्वारा रामराज्य का प्रकाशन जो पूरे के पूरे पुलिस तंत्र, न्याय तंत्र, सुधार प्रक्रिया के एक एक अंतर्विरोध, उसके एक एक रंगरेशे को सामने लाता है।

उपन्यासशास्त्र आलोचना में फिलहाल हमारे पास इस तरह की कृतियों की संवेदना और विमर्शों को समझने की अंतर्दृष्टियां नहीं हैं। हालांकि अपराध शास्त्र को लेकर मीडिया बहुत सक्रिय है, लेकिन वह अपराधशास्त्र की सतह तक भी नहीं जा सका है। लेखक मित्रसेन मीत एक बेहद संवेदनशील बुद्धिजीवी, कानून विशेषज्ञ हैं। इस पूंजीवादी खौफनाक दुनिया की एक एक परत को समझते हैं, खोलते हैं और उनके पीछे काम करने वाली सत्ता, के सिद्धांत 'बायोपावर' को भी पहचानते हैं। पहली बार किसी भारतीय भाषा में इस तरह का व्यापक, सशक्त काम सामने आया है, लेकिन आलोचनाशास्त्र की कमी के कारण ऐसी दहकती कृतियों के मर्म एवं संवेदना को अभी सही ढंग से पढ़ा नहीं जा सका है। समीक्षा क्या होती है, उत्तर संरचनावाद, पाठकवादी आलोचना जिस तरह की मैच्योर पढ़तों की मांग करती है वह अभी लगभग नहीं के बराबर है। इसलिए इस तरह की अनेकों कृतियां अभी अपठित हैं। हमारी पढ़तों में कुपड़ता अधिक है। नई नई पढ़तों का शास्त्र अभी बनना शेष है।

संस्थान और सत्ता विमर्श

आजादी के बाद पूंजीवादी सम्बन्धों के विकास ने हमारी पारम्परिक नैतिक धारणाओं, जीवन मूल्यों, आदर्शों, सम्बन्धों, कार्यशैली को तोड़ दिया। मानवीय मूल्य खंडित हो गए। पुराना मध्य वर्ग जिन आदर्श-नैतिक मूल्यों, सिद्धांतों, प्रतिबद्धता का प्रतीक था। पूंजीवादी उत्पादन सम्बन्धों ने सबका अंत कर दिया। मध्य वर्ग की सोच में नैतिक गिरावट आई। डाक्टर वकील, कवि, अध्यापक चिंतक दार्शनिक न्यायधर्मीश उस पूंजीवादी न्याय व्यवस्था, समाज व्यवस्था के अंग बन गए। पूंजीवाद ने जो उथल पुथल, तोड़ फोड़ की, जनता की सुरक्षा के नाम पर पुलिस का कहर, दमनतंत्र तो हम हर दिन महसूस कर ही रहे हैं। पूंजीवादी न्याय व्यवस्था का एक ही काम रह गया जनता का दमन उत्पीड़न और लूटपाट की संस्कृति। न्याय व्यवस्था भ्रष्ट कैसे होती है, नीचे से ऊपर तक वहां भोली भाली अशिक्षित जनता को कैसे लूटा पीटा जाता है रामराज्य में इनकी आहटों, गूंजों को साफ साफ सुना जा सकता है। शासक वर्ग ने जो कानून व्यवस्था, न्याय व्यवस्था खड़ी की उसने पूरे के पूरे मध्य वर्ग की चेतना में जो जबर्दस्त नैतिक पतन, मानवीय गिरावट पैदा की उसके प्रतीक हैं वकील, सरकारी वकील, बाबू, पुलिस, मुंशी, अधिकारी, नौकरशाह और न्यायधीश! न्याय के मंदिर अन्याय फैला रहे हैं। सुरक्षा तंत्र समाज में भय, दहशत आतंक पैदा कर रहे हैं। कानून के रखवाले कानून व्यवस्था की धज्जियां उड़ा रहे हैं।

मित्रसेन मीत रामराज्य के माध्यम से न्यायव्यवस्था, तफ्तीश (इंक्वायरी), न्याय (कटैहरा) और दण्ड (सुधार घर) को प्रश्नांकित करते हैं। इन संस्थानों

को प्रश्नांकित करते हैं। इनकी स्वायत्तता पर प्रश्न उठाते हैं। उस पूरे भ्रष्ट अमान्य सत्ता तंत्र (पूंजीवाद) को बेनकाब करते हैं। आजादी के बाद शासक वर्ग की विचारधारा यही रही है। उसमें कुछ भी बदलाव नहीं आया। गांधी ने जिस रामराज्य का सपना, आदर्श कल्याणकारी राजसत्ता का सपना संजोया था, वह दमनतंत्र में बदल गया। वही पुलिस, वही क्रूरता, वही दमन, शोषण उत्पीड़न के तौर तरीके, (तफ्तीश) वही काले कानून, कानूनदान, वकील, मुंशी, अर्दली, बाबू, न्यायधीश (कटैहरा) वही दण्ड प्रक्रिया, देह को घायल करना, देह को स्पेसों में बांटना, अपराधों को पारिभाषित, कोड करना, देह को कुचलना, देह का दमन, अपराधों का वर्गीकरण! मिशैल फूको के अनुसार- "Bentham's Panopticon is the architectural figure of this composition. We know the principle on which it was based: at the periphery, an annular building; at the centre, a tower; this tower is pierced with wide windows that open onto the inner side of the ring; the peripheric building is divided into cells, each of which extend the whole width of the building; they have two windows, one on the inside, corresponding to the windows of the tower; the other, on the outside, allows the light to cross the cell from one end to the other. All that is

needed, then, is to place a supervisor in a central tower and to shut up in each cell a madman, a patient, a condemned man, a worker or a school-boy. By the effect of backlighting, one can observe from the tower, standing out precisely against the light, the small captive shadows in the cells of the periphery. They are like so many cages, so many small theatres, in which each actor is alone, perfectly individualized and constantly visible. The panoptic mechanism arranges spatial unities that make it possible to see constantly and to recognize immediately." ('Discipline & Punish, 'Birth of the prison', Page 200) देह को झुकाना। आज्ञाकार बनाना। सुधार घर में सत्ता के उत्तर औपनिवेशिक रूपों को साफ साफ पढ़ा जा सकता है। दिलोदिमाग से वही उत्पीड़नकारी चरित्र। वही दमन! वही क्रूरता! वही झूठे प्रमाण, झूठे ऐवीडेंस (प्रमाण)! वही झूठी तपतीश, इंकवायरी! एगज़ामिनेशन! आब्जर्वेशनस! निरीक्षण, दमन की प्रयोगशाला! मीत जी ने इन तीनों संस्थानों को दमन की उत्पीड़नकारी प्रयोगशाला के रूप में उभारा है। तपतीश में झूठे दस्तावेज, दस्तावेजों के साथ छेड़छाड़, अपराधियों को संरक्षण देने के पुलिस के तौर तरीके। भ्रष्टाचार का नंगा रूप है पुलिस तंत्र। आज़ादी के बाद का उत्तर औपनिवेशिक विकास जो लोकतंत्र के नाम पर दमन की सिद्धांतिकी का ही प्रतीक है, जहां बेकसूर व्यक्ति मुजरिम बना दिया जाता है। पुलिस की तपतीश प्रक्रिया ऐसा खतरनाक खेल खेलती है कि मीता और पाला पुलिस बनाम दमनतंत्र की भेंट चढ़ जाते हैं। जहां पुलिस असली अपराधी तक न पहुंच कर मामूली से गैरकानूनी कार्यों में संलिप्त रहने वाले गरीब मीते और पाला को बलि का बकरा बना देते हैं। यह है पुलिस विभाग, खुफिया तंत्र की तपतीश का असली चेहरा! रामराज्य का प्रथम चरण 'तपतीश' है। जिसमें मासूम बच्चे बंदी का अपहरण कर उसकी रहस्यात्मक स्थितियों में हत्या कर दी जाती है। प्रतिष्ठित परिवार से सम्बन्ध होने के कारण, सामाजिक दबाव ('प्रेसर ग्रुप') के चलते पहले तो पुलिस केस दर्ज करने में अनाकानी करती हुई अपनी साफ सुथरी छवि बनाना चाहती है, लेकिन सामाजिक संगठनों के (प्रेसर ग्रुप) दबाव के चलते सत्ता के प्रबंध, प्रशासन, अनुशासन न्याय व्यवस्था पर जब प्रश्न चिन्ह उठने शुरू होते हैं तो पुलिस की छद्म 'तपतीश' हरकत में आती दिखाई देती है। सत्ता पर जब दबाव बढ़ता है (सामाजिक कार्यकर्ताओं के दबाव समूह के कारण) जो मुख्यमंत्री की नींद उड़ा देता है। लेखक ने यहां सामाजिक दबाव समूहों की भूमिका पर रौशनी डाली है कि जब सामाजिक दबाव समूह क्रान्तिकारी संगठन, सक्रिय होते हैं, राजसत्ता पर दबाव बढ़ता है, तभी कुंभकर्णी नींद में सोया पुलिस तंत्र हरकत में आता है, लेकिन किस रूप में? इसी छद्म तपतीश प्रक्रिया को लेखक ने बहुत ही यथार्थवादी शैली में प्रकट किया है। अब पुलिस तंत्र, 'तपतीश' ने अपनी भूमिका को सामने लाना है। अपराधी तक पहुंचना है। प्रश्न उठता है कि क्या वह असली अपराधी तक पहुंच पाती है? यह एक बहुत बड़ा प्रश्नचिन्ह है पुलिस विभागों की भूमिका पर कि वहां 'तपतीश' की प्रक्रिया कैसी है? वह कैसे काम करती है? अपराध जगत पर नियंत्रण रखने वाली संस्था स्वयं अपराधियों को संरक्षण देती है। नए अपराधियों को पैदा करने में अपनी निर्णायक भूमिका निभाती है। आखिर क्यों अपराध तंत्र का ग्राफ निरंतर बढ़ रहा है? मित्रसेन मीत तपतीश में इन प्रश्नों को उठाते हैं कि पंजाब में आतंकवाद के दौर में किस प्रकार पुलिस ने पद पुरस्कार एवं उन्नति पाने के लिए किस प्रकार झूठे केस बनाए। पुलिस की तपतीश प्रक्रिया ही दोषपूर्ण, अन्यायपूर्ण, दमनकारी, उत्पीड़नकारी, अपराधियों को बढ़ावा एवं संरक्षण देने वाली है। मित्रसेन मीत इस उपन्यास में बार बार इन प्रश्नों से टकराते, जूझते नजर आते हैं। बंदी की हत्या, अपहरण तो मात्र इस उपन्यास की कथा का एक सूत्र है। तीनों उपन्यास इस कथा का एक महावृत्तांत बनाते हैं। तीन चरणों में यह उपन्यास एक महावृत्तांत बनाता है। सत्ता यानि स्टेट के जन विरोधी, उत्तर औपनिवेशिक विमर्शों को सामने लाता है। राजसत्ता की दमनकारी टैक्नालॉजी को सामने लाता है। इन विमर्शों के केन्द्र

में सत्ता है। सत्ता के उत्तर औपनिवेशिक विमर्शों को सुधार घर में सर्वत्र पढ़ा जा सकता है। कैदी की "देह दमन की प्रयोगशाला है। सुधार घर की सुधार प्रक्रिया का काम इस देह को नियंत्रित गुलाम बनाना है। झुकाना है। 'हाकम सिंह' कैदी इसका साक्षात् प्रमाण है। यह देह और चेतना को कंट्रोल करने वाली सत्ता की दमनकारी टैक्नालॉजी है।

'तपतीश' में लेखक ने पुलिस की उस 'तपतीश' प्रक्रिया को सामने रखा है कि वह काम कैसे करती है? उस तपतीश प्रक्रिया के क्या अंतर्विरोध हैं? वहां किस प्रकार छल, कपट छद्म का सहारा लिया जाता है? किस प्रकार मिसलों, दस्तावेजों, सबूतों से छेड़छाड़ की जाती है? झूठे गवाह खड़े किए जाते हैं? केस को इतना मजबूत बना कर पेश किया जाता है कि वकील और न्यायाधीश भौचक्के रह जाते हैं। इस काम को अंजाम देने के लिए ऐसे खतरनाक दिमाग हैं जो पैसे और उन्नति की भूख के कारण बेकसूर लोगों को अपराधी बनाने में मदद करते हैं। यह अपराधियों को पैदा करने वाला उद्योग है। सत्ता संस्थानों के ये उद्योग अपराधियों का बड़े स्तर पर उत्पादन पुनरुत्पादन कर रहे हैं। मजाल है उनकी लपेट से कोई बच निकले! पुलिस तंत्र आज अपनी राष्ट्रव्यापी छवि खो चुका है। उसका चरित्र उत्पीड़नकारी है। जब पुलिस पर दबाव पड़ता है तो वह खुद को निर्दोष सिद्ध करने के लिए, अपनी सतर्कता सिद्ध करने के लिए ऐड़ी चोटी का जोर लगाती है। असली अपराधी न मिलने पर उसे छिपाने संरक्षण देने के लिए उसके पास छोटे मोटे अपराधियों का बड़ा बाज़ार है। अपराधियों की मण्डी है। जिस पर चाहो सारे गुनाहों, अपराधों, पापों का घड़ा फोड़ दो! ऐसी स्थिति में मीता और पाला जैसे छोटे अपराधियों की मजबूरियों का लाभ उठाना, उन्हें डरा धमका, झूठे आश्वासन देकर अपराध के कटघरे में खड़ा कर, उन बेगुनाह लोगों के मुँह से जबर्दस्ती उगलवाकर अपनी छवि को बचा लिया जाता है। पुलिस भी जानती है कि ये गरीब लोग कानून का सहारा भी नहीं ले सकते। वकील नहीं कर सकते। मुकदमा नहीं लड़ सकते। ऐसे लोगों को दमन का शिकार बनाती है पुलिस! तपतीश उपन्यास में मीता और पाला के साथ यही कुछ होता है। लोग जानते हैं मीता और पाला हत्यारे नहीं हैं। असली अपराधियों पर पर्दा डाला जा रहा है, लेकिन पुलिस की चालाकियां, मक्कारियां इतनी खतरनाक हैं कि वहां न्याय मीता और पाला के खिलाफ जाता है। मीता और पाला तो महज दो चरित्र हैं, नाम हैं। आज भी इस देश में हजारों बेकसूर लोग पुलिस, न्याय तंत्र की तपतीश की जिस प्रकार धजियां उड़ाई हैं, उनकी अमानवीयता को सामने रखा है, उससे पुलिस तंत्र सुरक्षा तंत्र, प्रशासन तंत्र की नैतिकता पर अनेकों पथ्र उठे हैं। शासक वर्ग की सबसे खतरनाक इकाई है पुलिस, जिसकी प्रासंगिकता पर पूरी दुनियां में प्रश्न उठने लगे हैं। मीत जी ने सत्ता संस्थानों की संवेदनहीनता, क्रूरता को बेबाक अभिव्यक्ति प्रदान की है।

'तपतीश' उपन्यास में लेखक ने आज़ादी के बाद अंग्रेजी साम्राज्यवाद उपनिवेशवाद से प्राप्त उस पुलिस ढांचे की अमानवीयता को उभारा है जिसका उद्देश्य फौजदारी न्याय व्यवस्था द्वारा जन मानस की सुरक्षा, उनके लोकतांत्रिक अधिकारों की सुरक्षा की गारंटी प्रदान करना था। सामाजिक नियंत्रण के लिए राज सत्ता का यह सबसे शक्तिशाली इंस्ट्रूमेंट था। समाज में कानून व्यवस्था, शांति अमन चैन बनाए रखने के लिए प्रशासन को इस ढांचे की जरूरत थी। पूंजीवादी राजसत्ता ने अपने वर्गीय, राजनैतिक हितों के लिए इसका प्रयोग किया जिसके पीछे वहीं दमन उत्पीड़न की विचारधारा थी। इसका लक्ष्य था अपराधों पर नियंत्रण, लेकिन क्या राजसत्ता, स्टेट 'बायोपावर' अपने इस मानवीय लक्ष्य में सफल हो सकी? उपन्यासकार राजसत्ता के इस संस्थान जिसका लक्ष्य समाज की हिफाज़त करना था, कानून व्यवस्था को बनाए रखना था, जनमानस को सुरक्षा प्रदान करना था उसके के समूचे प्रबंध को प्रश्नांकित करता है कि सत्ता का यह संस्थान अपनी सार्थकता, प्रासंगिकता खो चुका है। वह अपराधियों का सफाया नहीं, बल्कि उनका विकास कर रहा है। समाज को नियंत्रित, अनुशासित करने के लिए इसका निर्माण किया गया था। यही अंग्रेजों का उद्देश्य था। भारतीय लोगों को काबू में रखने के लिए पुलिस तंत्र कानून की स्थापना की गई थी। पूंजीवादी न्याय प्रणाली दमनपूर्वक काम करती है। उसका लक्ष्य न्याय प्रदान करना,

सुरक्षा प्रदान करना कम, अपने प्रशासन तंत्र को चलाना, अनुशासन पैदा करना अधिक महत्वपूर्ण होता है। पुलिस जनता की सुरक्षा के लिए नहीं, प्रशासन तंत्र की सुरक्षा के लिए काम करती है। वह उच्च अधिकारियों राजनेताओं की सुरक्षा व्यवस्था करती है। विद्रोहों को दबाती है। उन्हें अनुशासित, नियंत्रित, अनुकूलित करने के लिए भय खौफ पैदा करती है। उसके काम करने का तौर तरीका वही औपनिवेशिक है।

मित्रसेन मीत ने पूंजीवादी न्याय व्यवस्था की अत्यंत महत्वपूर्ण कड़ी पुलिस 'तफ्तीश' प्रक्रिया को नंगा किया है। न्याय प्रणाली की जड़ें पुलिस में हैं। पुलिस की तफ्तीश पर ही कानून और जजों के निर्णय, तय होते हैं। जब 'तफ्तीश की प्रक्रिया ही दोषपूर्ण, असंगत है तो अदालतों के निर्णय भी दोषपूर्ण ही होंगे? अदालतों में 'तफ्तीश' जिस प्रकार, जिन पड़ावों से होकर, गुजरकर पहुंचती है न्यायलयों के निर्णय भी उसी प्रकार निर्धारित होते हैं। वह तफ्तीश उपन्यास में मीता और पाला को अपराधी बनाने की तफ्तीश प्रक्रिया हो अथवा 'कौरव सभा' में पैसे के बलबूते चलने वाली प्रक्रिया, लेखक ने पूरी की पूरी व्यवस्था के अमानवीयकृत चेहरे को उघाड़ा है। पुलिस तंत्र (सत्ता तंत्र) की तफ्तीश कैसे की कैसे बदलती हैं, सबूतों, गवाहों, दस्तावेजों प्रमाणों का विकृतीकरण करती हैं, उनसे छेड़छाड़ करके, बेकसूर व्यक्ति 'मीता और पाला' को मुजरिम बना दिया जाता है और असली अपराधी पर पर्दा डाल दिया जाता है। पुलिस की चालाकियां, छद्मताएँ, क्रूरताएँ न्याय व्यवस्था को प्रभावित करती हैं। पुलिस न्याय प्रणाली का ही अंग है। इसे उससे अलग करके नहीं देखा जा सकता। पुलिस विभाग कैसे के साथ कैसे खिलवाड़ करते हैं, जिसके पास पैसा है, राजनैतिक ताकत है, पद प्रतिष्ठा है, कानून उनका है। पुलिस विभागों का भ्रष्टाचार सर्वविदित है कि पुलिस कैसे कैसे दस्तावेजों को बदलती हैं, मामूली से सिपाही मुंशी से उच्च पुलिस अधिकारियों, राजनेताओं का दबाव 'तफ्तीश' और कौरव सभा में साफ साफ पढ़ा जा सकता है। न्यायधीश के सामने जिस प्रकार केस को पूरी चालाकी और क्रूरता से तैयार करने पेश किया जाता है वहां निर्णायक का निर्णय भी अप्रभावित हुए बिना नहीं रह सकता। यहीं कारण है कि अदालतों के निर्णय हठप्रभ कर देने वाले हैं। मित्रसेन मीत ने 'तफ्तीश' में पुलिस तंत्र की समूची तफ्तीश प्रक्रिया पर सवाल उठाए हैं। पुलिस सत्ता के इशारों पर काम करती है। वह सत्ता की सहयोगी शक्ति है। 'तफ्तीश' उपन्यास में लेखक ने मामूली से सिपाही से उच्च अधिकारियों, डी. आई. जी. तक के चेहरों को उभारा है कि कैसे वहां सत्ता काम करती है? पुलिस अधिकारी सत्ता 'स्टेट' के बफादार हैं। उन में मानवीयता काम नहीं करती। सत्ता के इस खौफनाक तंत्र को इतनी बेबाकी, निर्भीकता, साहस के साथ फासीवादी ताकतों को उनके सही नामों से पुकारना, उनका 'क्रिटीक' बनाना और सत्ता तंत्र के खिलाफ मुंह खोलना कितना साहसपूर्ण काम हो सकता है, इसे राम राज्य, में देखा जा सकता है। राजसत्ता 'तफ्तीश', 'कटैहरा', 'सुधार घर' में जिस प्रकार हस्तक्षेप करती है इससे इस आधुनिक न्याय प्रणाली के एक एक अंतर्विरोध को सामने रखा है। लेखक का सीधा सम्बन्ध, क्योंकि अपराधशास्त्र से रहा है, इसलिए वह पुलिस तंत्र, खुफिया तंत्र, इटैलीजेंस, अदालतों, सरकारी वकीलों, बाबुओं, अधिकारियों, न्यायधीशों और राजनीतिज्ञों के चेहरों से परिचित है। लेखक ने पुस्तक में 1853 में अंग्रेजों की इंडिया रिफार्म सोसायटी पत्रिका सर्वे की रिपोर्ट दी है वह पुलिस की भूमिका को समझने के लिए पर्याप्त है "पुलिस न केवल जुर्मों को बंद करने, अपराधियों को गिरफ्तार करने और जान माल की रक्षा करने में ही असफल रही, बल्कि हमारी पुलिस स्वयं अत्याचार का एक साधन है और लोगों के नैतिक पतन का एक प्रबल कारण बन गई है"। (राम राज्य, पृ0 2) देश में जितने भी अपराध होते हैं, वे सभी पुलिस के संरक्षण में ही होते हैं। छोटे से छोटे अपराध से लेकर बड़े से बड़े अपराध में पुलिस के संरक्षण, सहयोग, भूमिका को नकारा नहीं जा सकता। देश में जितने भी अवैध कार्य हैं, जुर्म हैं, गैरकानूनी काम हैं, पुलिस की उसमें जो भूमिका है, तफ्तीश उपन्यास में उसकी एक एक परत को खोला गया है।

पुलिस अपराधों को रोक नहीं पा रही, अपितु अपराध तंत्र से तो उसकी रोजी रोटी चलती

है। वह अपराधियों को पैदा करती है। देश में अपराध तंत्र को फैलाने में उसकी अहम् भूमिका है। पुलिस के संकेतों पर ही सारा काम होता है। अवैध शराब, अफीम, गांजे, पोस्त का काला व्यापार हो अथवा हत्याएँ उनमें पुलिस की संलिप्तता निर्विवाद है। लेखक ने पूरी हिम्मत के साथ कहा है कि अफीम, पोस्त, शराब, गांजा, जेबकतरे, गुंडे, अपराधी, सट्टेबाज, जुएबाज, आवारा तत्व इन्हीं के संरक्षण में पलते हैं। पुलिस इन्हीं तत्वों के सहयोग से किसी भी घटना तक पहुंचती है। लोगों की लूटपाट, हिंसा, अमानवीयता, संवेदनहीनता पुलिस तंत्र की चारित्रिक विशेषताएं हैं। लेखक ने बंटी की हत्या के माध्यम से पूरे पुलिस तंत्र के नेटवर्क को उभारा है कि वहां सत्ता काम कैसे करती है? वहां किस प्रकार दमन, Torture किया जाता है? देह को नष्ट करने, घायल करने, सज़ा देने के कितने क्रूर तरीके हैं? लेखक ने यहां भी व्यंग्य किया है कि जो काम पुलिस नहीं कर सकती, अपराध तक पहुंचने की उनकी टेक्नालॉजी नहीं कर सकती, वहां पुलिस कुत्तों की मदद से अपराध तक पहुंचती है। कुत्ते जब सूंघते सूंघते थानेदार के वस्त्रों के चीथड़े कर देते हैं। सरकारी गाड़ी की सीटों को सूंघकर भौंकते हैं तो पुलिस विभाग के होश उड़ जाते हैं कुत्ते वहां सही हैं। उन्होंने असली अपराधी को सूंघ लिया है। लाश को ठिकाने लगाने वाली गाड़ी को सूंघ लिया है तो पुलिस की अपराध जगत में संलिप्तता स्वतः सिद्ध हो जाती है। बंटी की लाश को उसी गाड़ी द्वारा नए स्थान पर फेंकवाया गया था। पुलिसकर्मी उस प्रक्रिया में शामिल थे, क्योंकि पुलिस ने केस को एक नया मोड़ देना था। समूची प्रक्रिया बेहद चालाकी से सम्पन्न तो हुई, लेकिन पुलिस तंत्र के अपने अंतर्विरोध खुलकर सामने आए। "बबर शेर जैसा कुत्ता हवलदार रमेश से लिपट गया। कुत्ते ने उसकी पैंट फाड़ दी व हाथों को काटने की कोशिश करने लगा। उस्ताद हैरान हुआ। वो उसे पुचकारने लगा। कुत्ता ये क्या कर रहा था? रमेश हवलदार था कोई मुजरिम नहीं। पकड़ो इस हवलदार को। पकड़ते क्यों नहीं? भीड़ में से किसी ने आवाज लगाई। रमेश का चेहरा पीला जर्द हो गया। उसकी दांठें कांपने लगी"। (रामराज्य पृ0 183) कुत्ता अपनी सूंघने की अदभुत शक्ति से अपराधी की ओर संकेत कर रहा है कि उस अपराध प्रक्रिया में पुलिस की साफ संलिप्तता है। जनता का रोष और संदेह पुलिस पर हो जाता है। यहीं से कथा एक नए जन आंदोलन का मोड़ लेने लगती है। जनता का आक्रोश, संदेह सीधा पुलिस पर होता है। तफ्तीश उपन्यास में सिर्फ बंटी की हत्या की गुत्थी सुलझाने तक की कथा नहीं है, बल्कि पुलिस विभाग की कारगुजारियों, चालाकियों, क्रूरताओं को सामने लाकर उसे सारे अपराधों जुर्मों के पनपने, अपराधों को रोकने में नहीं, बल्कि उनकों फैलाने में अपनी खतरनाक भूमिका निभा रहा है। लेखक ने उन अंतर्विरोधों को उभारा है जो अपराध तंत्र को मजबूती प्रदान करते हैं। लेखक ने अपराध जगत की जो व्याख्या की है, जिस प्रकार अपराध शास्त्र की राजनीति का पर्दाफाश किया है, उसकी भीतरी सच्चाइयों पर रौशनी डाली है, वह सत्ता संस्थानों की बेहद खौफनाक हकीकत है।

कृति को पढ़ने के बाद पुलिस तंत्र की क्रूरता, अमानवीयता को देखकर पसीने छूटते हैं, खून खौलता है, दहशत पैदा होती है और पाठक खुद को इस भयावह तंत्र में घिरा पाता है। उसे लगता है कि उस पर झूठे केस चलाए जा रहे हैं, उसकी देह को 'टाचर' किया जा रहा है, उस का 'इन्वेस्टीगेशन' हो रहा है। पाठक की संवेदना को हिला देने वाले तथ्य और सत्य हैं पूरी कृति में। इन तथ्यों और सत्यों को इतनी कलात्मकता से पिरोया गया है कि कड़ी रूप में पूरा उपन्यास जिस उद्देश्य के लिए लिखा गया प्रतीत होता है, उसमें लेखक को काफी बड़ी सफलता मिली है। अपराध, कानून और न्याय व्यवस्था पर इतनी गहरी मजबूत पकड़ और समझ, संवेदना और मानवीयता के कारण वह सत्ता, राजसत्ता और उनके सहयोगी घटकों को अपराधी, अमानवीय कहने, सिद्ध करने का नैतिक साहय बटोर पाया है। इस तरह के उपन्यासों में कलात्मक ढूंढने की अपेक्षा हमें यह देखना चाहिए कि लेखक ने सत्ता विमर्शों को कितनी बेबाकी गहराई से पकड़ा है? अपराध शास्त्र पर उसकी समझ कितनी गहरी है? तथ्यों और सत्यों के साथ वह कैसे सत्ता विमर्शों को सामने लाता है? इस पूंजीवादी न्याय व्यवस्था, कानून, उसकी कार्यशैली के अंतर्विरोधों को किस प्रकार सामने लाता है? हमारी स्टेट राजसत्ता की इसमें क्या भूमिका है? इन

प्रश्नों चुनौतियों के साथ लेखक समूची रचना में कैसे टकराता है? वह कानून जगत की विसंगतियाँ, विकृतियों, धिन्नेनेपन को सामने लाता है। उन्हें प्रश्नांकित करता है। यही इस रचना का सौंदर्य बोध है।

‘तफतीश’ उपन्यास हो अथवा सुधार घर लेखक ने पुलिस तंत्र के एक एक अंतर्विरोध के उजागर किया है कि कैसे अपराध तंत्र, असामाजिक तत्त्वों, अराजकता, हिंसा, अन्याय, लूटपाट, चोरी डकैनियाँ, माफिया संस्कृति, हत्याओं की जड़ें पुलिस तंत्र में मौजूद हैं। अपराध तंत्र को फलने फूलने में इसकी महत्वपूर्ण भूमिका है। यही से इनका कारोबार, धंधा चलता है। लेखक के भीतर इस तंत्र के प्रति तीखी आलोचनात्मक चेतना है, घृणा है। इसीलिए लेखक ने सिपाही से लेकर डी. आई. जी. तक किसी को नहीं बख्शा। अपराध तंत्र की जड़ में सत्ता संस्थान हैं तो अपराधों को कौन रोकेगा? पूरा का पूरा तंत्र अपराधी को बचाने के लिए जी जान एक कर देता है। जब देश में सर्वत्र ‘कौरव सभा’ है तो जीत कौरवों की हो होगी!

पूँजीवादी न्याय व्यवस्था बनाम कटैहरा

अंग्रेजों ने भारतीय लोगों को अनुशासित, नियंत्रित एवं अनुकूलित करने के लिए पूँजीवादी अदालतों की व्यवस्था खड़ी की। उन्होंने हमारी पारम्परिक न्याय व्यवस्था को तोड़ा जहाँ सामाजिक तौर पर मान्य सामाजिक अदालत, पंचायत को ही भगवान का आदेश माना जाता था। हालाँकि उस सामाजिक अदालत में भी प्रतिष्ठित लोग रहते थे, लेकिन वहाँ न्याय के नाम पर अन्याय न होता था। न वहाँ वकील होता था। न पुलिस, न बाबू, न भ्रष्टतंत्र। किसी मंदिर के चबूतरे पर, पीपल के पेड़ के नीचे न्याय मिलता था। अंग्रेजों ने हमारे पारम्परिक सामंतवादी न्यायिक ढाँचे को मार गिराया। उस आदर्शवादी न्याय व्यवस्था के चीथड़े कर दिए और हमें कोर्ट, कचैहरियाँ तथा अदालतें प्रदान कीं। वकील दिए। पूरा का पूरा भ्रष्ट अमावीय पूँजीवादी न्यायिक ढाँचा प्रदान किया। हमारा पुराना ढाँचा तोड़ दिया। रामराज्य का द्वितीय चरण कटैहरा यानी अदालतें हैं। कानून भंग करने वाले अपराधिक पृष्ठभूमि के लोगों पर सत्ता अनुशासनीय कार्यवाई करती है। कानून की धाराओं, नियमों को तोड़ने वाले, गैरकानूनी धंधों में संलिप्त अपराधियों के लिए अदालतें हैं। जहाँ लोग अपने अधिकारों के लिए, सामाजिक न्याय के लिए गुहार लगाते हैं। क्या सही अर्थों में न्याय के इन मंदिरों में व्यक्ति को न्याय मिलता है?

पूँजीवाद ने उस पुराने सामंतवादी, आदर्शवादी न्याय प्रबंध को ध्वस्त करना था। पूँजीवादी न्याय प्रणाली पूरी तरह से अन्यायपूर्ण, अमानवीय व्यवस्था थी। पुलिस थी। गुप्तचर विभाग थे। वकील थे। जज ज्यूरी थी। जेलें थी। कानून की धाराएँ थी। पूँजीवाद का पूरा भयावह दमनकारी तंत्र था जिसका उद्देश्य उपनिवेशों को अपने अधीन रखना, उन्हें गुलाम बनाना, अनुशासित करना, नियंत्रित करना था। पूँजीवाद न्याय प्रणाली का जन्म इसी प्रक्रिया में हुआ जिसका उद्देश्य औपनिवेशिकृत दिमागों, देहों का निर्माण करना था। फूकी इसे 'Docile Bodies' आज्ञाकार, अनुशासित अनुकूलित देह, दिलोदिमाग कहते हैं। पूँजीवाद राज्य प्रबंध के लिए इस व्यवस्था तंत्र को खड़ा करना बेहद जरूरी था। इसीलिए अंग्रेजों ने हमारा वह पारम्परिक आदर्शवादी न्याय ढाँचा तोड़ दिया। “कानून और न्याय! ..... बड़े बड़े और महँगे कानून! ..... अदालतों की कार्यवाही पेचीदा कर दी गई और खर्चा बढ़ा कर असहाय कर दिया गया है। कम्पनी की उस समस्त भारतीय प्रजा के लिए, जो न्याय कराने के लिए सरकार को टैक्स नहीं दे सकती, अदालतों के दरवाजे बंद हैं। उनके लिए न कानून है, न इंसाफ, और जिनके पास धन है वे भी अन्दर घुसकर क्या देखते हैं? ..... इस तरह के जज है जो अंग्रेज जाति के नाम पर एक कलंक है”। (1853 में अंग्रेजों की इंडिया रिफार्म सोसायटी की पत्रिका का सर्वे, पृ0 314 राम राज्य) भारतीय शासक वर्ग ने उसी कानून और न्याय प्रक्रिया, पद्धति को हूबहू लागू किया जो हमें अंग्रेजों से विरासत में मिली थी। उस पद्धति और प्रक्रिया को समझे बिना उसमें संशोधन, परिवर्तन किए बिना उसे आजाद भारत की अनपढ़ निरक्षर जनता पर लाद दिया गया। वहीं तफतीश की अंतर्विरोधी, जन विरोधी, गरीब विरोधी प्रक्रिया! वहीं काले अन्धे कानून! बंटी की हत्या के आरोपियों को पुलिस कसूरवार मुजरिम ठहरा

चुकी थी। शासक वर्ग सामाजिक दबाव के चलते पुलिस को तेजी से हरकत में लाने में सफल हुआ। पुलिस ने केस को छद्म कानूनी साँचे में इस प्रकार फिट किया कि जज इस तफतीश को प्रामाणिक, न्यायसंगत, तर्कसंगत, मानकर दोषियों को सजा दे सके। इस केस में तफतीशी को मिलना क्या था? वह किससे रुपया धन बटोरा? यह तो गले में पड़ा मरा हुआ सांप था। सत्ता का दबाव था, तफतीशियों को इस केस में क्या मिलना था? वैसे तफतीशी के हाथ में ही सारा खेल होता है। “चिंता न करे केस से बरी होने के लिए बीसियों छेद हैं। यदि मैने इन छेदों को बंद नहीं किया तो, चाहे शिकायतकर्ता जज का साला भी हो तब भी लड़कों को सजा नहीं कर सकता” (पृ0 323) यह है तफतीश प्रक्रिया की बारीकियाँ कि कैसे कसूरवार को बेकसूर और बेकसूर को कसूरवार ठहराया जाता है। उन छेदों, सुराखों, अंतर्विरोधों, को भरती है पुलिस, रिश्वतखोरी धन से। वहाँ केस को कैसे तोड़ा मरोड़ा, बदला जाता है, गवाहों के ब्यानों तथ्यों के साथ छेड़छाड़ कार पुलिस ने मीता और पाला को इतनी कुशलता से मुजरिम बनाया कि उन्हें जेल की सलाखों में बंद करा कर ही सांस ली।

लेखक ने मुंशियों, बाबुओं, वकीलों, सरकारी वकीलों, जजों की जो भयावह तस्वीर उभारी है वह इस पूँजीवादी न्याय प्रक्रिया की छद्मताओं की मुँह बोलती तस्वीर है। वकीलों के बार रूम में किस प्रकार जुआ, शराब, कबाब चलता है, किस प्रकार समाज को न्याय प्रदान करने वाला यह वर्ग स्वयं अन्यायपूर्ण व्यवस्था को बनाए रखने में अपनी अहम् भूमिका निभा रहा है। भोली भाली गरीब जनता का रक्तपात कर रहा है। उन्हें लूट रहा है। छल और छद्म से भरी पड़ी है हमारी न्याय प्रक्रिया। जिसके पास धन है वकीलों, मुंशियों, पुलिसियों की जेबे भरने की ताकत है, कानून उनके पक्ष में काम करता है। तफतीश प्रक्रिया बदलती है। झूठे गवाह खड़े किए जाते हैं। बयान बदले जाते हैं। केस को इतना पेचीदा बना दिया जाता है कि न्याय की कुर्सी पर बैठा न्यायधीश भी उससे अप्रभावित हुए बिना नहीं रह सकता। पूँजीवादी न्याय प्रक्रिया के एक एक अंतर्विरोध पर विचार करते हुए लेखक ने तफतीश प्रक्रिया को दोषपूर्ण माना है इसलिए असल दोषी तफतीशी है। लेखक तफतीशियों को ही अपराधी मुजरिम मानता है। इस तफतीश प्रक्रिया में पुलिस, बाबू, अर्दली, मुंशी, वकील, सरकारी वकील, स्टैनों, जज सभी इस पूँजीवादी न्याय प्रणाली के अभिन्न अंग हैं। सत्ता संस्थान अपराध तंत्र को फैलाने में, अपराधियों को संरक्षण, आत्मविश्वास प्रदान करने में इस पूँजीवादी न्याय ढाँचे की अहम् भूमिका है। सही अर्थों में वास्तविक अपराधी मीता और पाला जैसे बेकसूर लोग न होकर हमारी समूची पुलिस व्यवस्था, कानून व्यवस्था न्याय व्यवस्था है जो इस कृति में अपराध के कटघरे में खड़ी होती है। उपन्यासकार ने उस पूरी कानून व्यवस्था, न्याय व्यवस्था, दण्ड व्यवस्था को ही रामराज्य में प्रश्नांकित, विखंडित किया है। उसे दोषपूर्ण, अन्यायपूर्ण, अमानवीय, जनविरोधी सिद्ध किया है। वह इन सत्ता संस्थानों की प्रासंगिकता पर सवाल खड़े करता है। उन्हें अमानवीयकृत ठहराता है।

मित्रसेन मीत क्योंकि स्वयं कानून विशेषज्ञ, अपराध शास्त्र के गहन चिंतक हैं, इसलिए वे कानून, न्याय, दण्ड व्यवस्था के एक एक अंतर्विरोध को पहचानते हैं कि हमारी कानून व्यवस्था, न्यायप्रणाली और दण्ड व्यवस्था में कहां कहां, कितने बड़े सुराख हैं।

तफतीश, कटैहरा और सुधार घर प्रतीक चिन्ह हैं सत्ता संस्थानों के। इन तीनों कृतियाँ में वह सत्ता के इन तीन संस्थानों को प्रश्नांकित भी करता है, विखंडित भी। वह इन संस्थानों के माध्यम से असली अपराधियों को सामने लाता है। धूमिल के शब्द उधार लेकर कहूँ तो “वे वकील हैं, वैज्ञानिक हैं, डाक्टर हैं, चिंतक हैं, विचारक हैं, कवि हैं, कलाकार हैं, यानि कानून की भाषा बोलता हुआ, अपराधियों का संयुक्त परिवार है”। (धूमिल, संसद से सड़क तक) सही अर्थों में असली अपराधी यही लोग हैं। वह सुधार घर का सरकारी डाक्टर हो अथवा कौरव सभा का सरकारी डाक्टर क्या वह अपराधी नहीं है? वकीलों, मुंशियों, दलालों की जो बदतरीन स्थिति ‘कटैहरा’ में मूर्तिमान हुई है, वह आँखें खोल देने वाली सच्चाई है। पूरा का पूरा भ्रष्ट संवेदनहीन भावना शून्य मध्य वर्ग लेखक की कलम की धार से बच

नहीं सका है। लेखक ने किसी को नहीं बख्शा, न वकीलों, मुंशियों, जेंजों, राजनीतिज्ञों, पुलिस अधिकारियों के भ्रष्ट रूपों को मूर्तिमान किया है। जिस देश की न्याय व्यवस्था में इतने भ्रष्ट संवदेनहीन, भावना शून्य अमानवीय लोग होंगे वहां न्याय की क्या स्थिति होगी? उपन्यासकार क्योंकि सीधे न्याय व्यवस्था का पेशेवर विशेषज्ञ हैं, वह जानता है कि वहां निर्दोष लोगों के साथ कैसे लूटपाट होती है। पुलिस की भूमिका, तफ्तीश प्रक्रिया, वकीलों की बेहद उत्पीड़नकारी तरकीबें, बाबुओं का भ्रष्ट चेहरा, जेंज अधिकारी, बिकाऊ लोग सभी के सभी लोग अपराध के कटघरों में खड़े किए गए हैं।

अपराध जगत् के अधिकतर लोग निम्न वर्गों से आते हैं। अनपढ़ता, निरक्षरता, अज्ञानता के कारण उन्हें अपने अधिकारों का ज्ञान नहीं होता। तफ्तीश तंत्र, न्याय व्यवस्था वहां उन अशिक्षित लोगों को कैसे लूटती है, वकील भोली भाली जनता का किस प्रकार शोषण, उत्पीड़न करते हैं, पुलिस केंसों को उलझाती हैं इस समूची प्रक्रिया को लेखक ने तफ्तीश और कटैहरा में दिखाया है। पूंजीवादी 'कटैहरा' न्यायमूलक न होकर उत्पीड़नकारी है। लेखक ने वकीलों, सरकारी वकीलों, जेंजों की भूमिका पर बहुत बड़े प्रश्न उठाए हैं कि किस प्रकार पूंजीवादी न्याय व्यवस्था अमानवीय क्रूर और खतरनाक सिद्ध हो रही है।

‘देह की परतंत्रता का मॉडल : सुधार घर’

मिशैल फूको की तरह मित्रसेन मीत ने भी यही स्थापित किया है कि राजसत्ता अपने आर्थिक, राजनैतिक, प्रशासनिक हितों के लिए मनुष्य की देह को अनुशासित, नियंत्रित करती है। यथार्थ और ज्ञान का संदर्भ भी राजसत्ता से है। प्राचीन काल से आज तक राजसत्ताएं, देहों को पीड़ित 'टार्चर' करने के लिए उन्हें दबाने, झुकाने, उन पर प्रभुता स्थापित करने या सुधारने के लिए जेलों, सुधार घरों का निर्माण किया गया। फूको के अनुसार सुधार घर प्रतीक चिन्ह है। दमन का प्रतीक है, 'दमन की प्रयोगशाला' है जिसमें व्यक्ति अलग स्पेसों में बंटा हुआ है, परतंत्र है। इसे फूको ने 'पैनऑप्टिक प्रिंसीपल' कहा है। राजसत्ताएं प्रशासन तंत्र चलाने के लिए इन संस्थानों प्रतीक चिन्हों, पुलिस सेना, खुफिया विभाग, न्यायालय, जेलों, का प्रयोग करती हैं। देह को नियंत्रित करती है। फूको ने 'अनुशासित करो और सजा दो' का जो बेहद शक्तिशाली सिद्धांत प्रस्तुत किया कि कैसे सत्ता अपने आर्थिक, प्रशासनिक, राजनैतिक हितों की पूर्ति के लिए इन चिन्हों (कानून, न्याय, दण्ड व्यवस्था, तफ्तीश, कटैहरा, सुधार घर) द्वारा उत्पीड़नकारी व्यवस्था का चिन्हशास्त्र रचती है। इसे मित्रसेन मीत की रामराज्य उपन्यास त्रयी में साफ-साफ पहचाना, पढ़ा जा सकता है।

रामराज्य पाठ की अलग-अलग पढ़तें हैं। हर पाठ अपने भीतर अंतर्पाठीयता, पाठ दर पाठ, अर्थ दर अर्थ, व्याख्या दर व्याख्या को समाहित किए हुए है। रामराज्य टैक्सट एक उत्तर आधुनिक टैक्सट है। इसकी अलग-अलग पढ़तों में ही अंतर्पाठीयता मौजूद है। मार्क्सवादी चिंतकों ने इस टैक्सट को मार्क्सवादी नज़रिए से देखा है तो उत्तर संरचनावादियों ने उत्तर संरचनावादी परिप्रेक्ष्य से। समाजशास्त्र भी इसका एक परिप्रेक्ष्य बन सकता है। उत्तर संरचनावाद पाठकवादी पढ़तों में तफ्तीश, कटैहरा, सुधार घर, कौरव सभा, की नई नई पढ़तें बनती हैं। उत्तर संरचनावाद, उत्तर आधुनिक साहित्यिक विमर्शों ने अंतर्पाठीयता या नवीन पढ़तों की संभावनाओं को खोला है कि पाठक उसमें पूरी तरह से स्वतंत्र है अपनी पढ़त, पाठक्रीय प्रतिक्रिया, अर्थ देने में, नई व्याख्याओं के मार्ग खोलने में। तफ्तीश, कटैहरा, सुधार घर, ऊपरी धरातल पर देखने से अपराधशास्त्र के ग्रंथ लगते हैं, लेकिन यदि इन उपन्यासों को उत्तर संरचनावादी विमर्शों में रखकर पढ़ा जाए तो ये कृतियां सत्ता के उत्तर औपनिवेशिक विमर्श बनाती हुई सत्ता संस्थानों (पुलिस, तफ्तीश, कानून, कटैहरा, दण्ड व्यवस्था, सुधार घर) के प्रतीक चिन्हों में फैलती, सत्ता विमर्शों को सामने लाती हैं कि सत्ता के ये संस्थान काम कैसे करते हैं? उत्तर संरचनावादी, चिंतक मिशैल फूको ने डिस्सिप्लन एण्ड पनिश, 'The birth of the prison, The birth of the clinic, The Archaeology of knowledge ग्रंथों में इन सत्ता विमर्शों को सामने रखकर नव इतिहासवाद की बहस को छेड़ा है। इधर भारतीय साहित्य में मित्रसेन मीन ने इन विमर्शों को उपन्यास विधा द्वारा एक नए परिप्रेक्ष्य

में प्रस्तुत किया है। यही रामराज्य की मौलिकता है। अपराध शास्त्र कानूनविद् एवं संवेदनशील बुद्धिजीवी होने के नाते उन्होंने जिस प्रकार सत्ता विमर्शों को बनाया है, उन्हें बृहद उपन्यास त्रयी (एक हजार पृष्ठों) में जिस तरह से कलात्मक ढंग से पिरोया है, वह उपन्यास विधा में एक नया शास्त्र रचने की 'मैच्योर' कोशिश है। इस तरह के नए पाठ जिस तरह की जोरदार मज़बूत पढ़तों की मांग करते हैं, समीक्षा शास्त्र में ऐसी पढ़तों की बेहद कमी है। इसीलिए कुछ समीक्षकों को ऐसे पाठ उपन्यास ही नज़र नहीं आते। यह हमारी पढ़तों, अध्ययन, विमर्शों की समझ की ही सीमा है, न कि पाठ की सीमा। पाठ असीम है। वह अनंत संभावनाओं, अपेक्षाओं, क्षितिजों **Expectation Horizons** में फैला हुआ है। रामराज्य का जो उत्तर संरचनावादी, परिप्रेक्ष्य है वह इनमें अंतर्पाठीयता पैदा करता है, नई पढ़तों की संभावनाएं बनाता है। 'सुधार घर' लेखक की एक बेहद सशक्त रचना है जिसमें उन्होंने दिखाया है कि कैसे सत्ता हमारी देह को परतंत्र बनाती है। उसे घायल करती है। नष्ट करती है। दमन और उत्पीड़न करती है। मिशैल फूको ने 'डिस्सिप्लन एण्ड पनिश' ग्रंथ में देह को नियंत्रित, अनुशासित अनुकूलित करने वाली राजसत्ता की 'बायोपावर' की टैक्नालॉजी को सामने रखा है कि जेलों, सुधार घरों में सत्ता की तकनीकें कैसे काम करती हैं? उनकी देह को कैसे झुकाया जाता है, आज्ञाकार देह का मॉडल यहीं से सामने आता है। फूको के अनुसार - "The first principle was isolation. The isolation of the convict from the external world, from everything that motivated the offence, from the complicities that facilitated it. The isolation of the prisoners from one another." ('Discipline & Punish, 'Birth of the prison', Page 236)

सत्ता के 'बायोपावर' का सिद्धांत-सुधार घर

रामराज्य के 'सुधार घर' पाठ के भीतर अनेकों अंतर्पाठ हैं। यह अंतर्पाठ कैसे बनते हैं, कैसे खुलते हैं, इस प्रक्रिया को समूची प्रक्रिया पाठ में पढ़ा जा सकता है। जेल सुधार घर एक चिन्ह है। फूको के अनुसार 'Panopticism' 'पैनाऑप्टिक' तकनीक जिसका लक्ष्य है मनुष्य की देह को नियंत्रित, (कंट्रोलड) अनुकूलित अनुशासित करना। मनुष्य की देह को घायल करना। झुकाना। उसे आज्ञाकार बनाना। (The birth of prison, P.200) फूको के इस सिद्धांत के अनुसार व्यक्ति को विभिन्न स्पेसों में बांटकर, उनको नियंत्रित करना कि उन्होंने कब उठना है, कब खाना है, कब काम करना है, कब क्या करना है और क्या नहीं करना है, उनका निरीक्षण इस पैनाऑप्टिक तकनीक द्वारा किया जाता है। इसका आर्थिक पक्ष भी है, प्रशासनिक, राजनैतिक और विचारधारात्मक भी। अनुशासन, नियंत्रण की राजनीति! कि जो गैरकानूनी काम करने वाले लोग हैं, उन्हें कैसे नियंत्रण में रखा जाए? नियंत्रण अनुशासन की तकनीक! 'सुधार घर' में लेखक ने दिखाया है कि कैसे वहां आज भी जुर्म को रोकने के लिए कैदियों, अपराधियों के साथ सैंकड़ों वर्ष पुरानी देह को घायल करने की, टार्चर करने की, नियंत्रित अनुशासित करने की तकनीक अपनाई जाती है। जेल जो कि विभिन्न स्पेसों में विभाजित है। सैलों, बैरकों में विभाजित है। बाहरी दुनिया भीतरी दुनिया से कटी हुई और बाहर की दुनिया भीतर की दुनिया से कटी हुई। सुधार घर में अनेकों पाठ हैं। उनकी अलग अलग पढ़तें हैं। लेखक ने दिखाया है कि कैदी की आर्थिक, राजनैतिक हैसियत के अनुसार ही उन्हें सुविधाएं मिलती हैं। किनको, कितनी सुविधाएं देनी हैं, किनकी छीननी हैं, इन सब का उल्लेख भी रामराज्य में विस्तारपूर्वक हुआ है। आर्थिक राजनैतिक शक्ति रखने वाले कैदी जेल में तमाम सुख सुविधाएं भोगते हैं। उनके लिए वह कैद नहीं आरामघर पेशगाह है। उनकी खिदमत के लिए डाक्टर हैं, मनोरंजन के साधन हैं, खाने पीने की तमाम सुविधाएं हैं, नौकर हैं, फ़िज़ हैं, औरतें हैं। उनके लिए सुधार घर भी पंचसितारा सुविधाओं से लैस है। राजनैतिक पृष्ठभूमि के कैदियों के लिए जेल घर जैसी सुविधाओं से लैस है। पूरा का पूरा सुधारघर श्रेणीकरण, स्तरीकरण में विभाजित है। जेल का स्थापत्य ऐसा है कि वहां हरेक कैदी अपनी दुनिया, स्पेस में बंटा है। वह अपना पहरेदार निरीक्षक, निगरान खुद है। उनकी देह वहां इस कद्र नियंत्रित एवं अनुकूलित है कि बिना बेड़ियों, जंजीरों

के भी वह बंधा हुआ है। वह अपना पहरेदार स्वयं है। जेल रूपक रूप में 'पैनाऑप्टिक प्रिंसीपल की तरह काम करता है। वह पागलों, चोरों, जेबकतारों, आवारओं, अपराधियों को बांधने वाली 'बायोपावर' है जिसे फूको ने 'माइक्रोफिज़िक्स आफ पावर' कहा है जो बहुत ही सूक्ष्मता से हमारी देह को परतंत्र बनाती है और अपराधियों का पुनरुत्पादन करने वाला उद्योग है।

मिशैल फूको के सत्ता के 'बायोपावर' सिद्धांत को सुधारघर में लेखक ने दिखाया है कि जो देह कैदी आज्ञाकार नहीं होती, उस देह कैदी को आज्ञाकार बनाने के लिए 'टार्चर' भी किया जाता है। जैसे हाकम सिंह नामक पढ़ा लिखा अधिकारों की चेतना रखने वाला कैदी जब जेल अधिकारियों से अपने अधिकारों की मांग करता है, उनसे जेल मैन्युल की मांग करता है, उनका प्रतिरोध करता है तो उसे रातोराम भयावह दुनियां वाली बैरक में पहुंचा दिया जाता है। यह है पूंजीवादी सत्ता का अमानवीय, फासीवादी चेहरा जहां हाकम सिंह को भिखारियों की बैरक में ही नहीं पहुंचाया जाता, उसे लकड़ी के भारी शहतीरों को ढोने, आरे पर काम करने के लिए लगा दिया जाता है। राजसत्ता प्रतिरोधी चेतना रखने वाले, प्रतिरोध करने वाले, अधिकारों की मांग करने वाले सचेत व्यक्ति के साथ क्या बर्ताव करती है, यह पुलिस तंत्र, जेलतंत्र का असली चेहरा है। लेखक जिस पक्ष को हाकम के माध्यम से बार-बार उठाता है कि क्या कैद हो जाने से कैदी के सारे अधिकार समाप्त हो जाते हैं? क्या वह परतंत्र हो जाता है? फिर जेल मैन्युअल की क्या प्रासंगिकता है? जब तक हाकम सत्ता पक्ष, जेल प्रबंध की बफादारी कर रहा था, आज्ञाकार मनुष्य कैदी बना हुआ था, पैनाऑप्टिक प्रिंसीपल की विधियों में ढला हुआ था, उस जेल प्रबंध को चलाने में सहयोगी शक्ति था, तब तक वह तमाम सुविधाएं भोग रहा था। जैसे ही हाकम की अन्तरात्मा ने उसे झिंझोड़ा, वह देह और आत्मा की मुक्ति के लिए सोचने विचारने का काम करने लगा, प्रतिरोध करने लगा, उसी क्षण उसकी देह को घायल करने, झुकाने, दबाने की प्रक्रिया शुरू हो गई। फूको के अनुसार- "The prison, that darkest region in the apparatus of justice, is the place where the power to punish, which no longer dares to manifest itself openly, silently organizes a field of objectivity in which punishment will be able to function openly as treatment and the sentence be inscribed among the discourses of knowledge. It is understandable that justice should have adopted so easily a prison that was not the offspring of its own thoughts. Justice certainly owed the prison this recognition." ('Discipline & Punish, 'Birth of the prison', Page 256)

लेखक ने जेल व्यवस्था पर तीखे प्रश्न चिन्ह लगाए हैं- 'मैं अपने देश के कानून को कानून नहीं मानता। यह जनसाधारण के कल्याण के लिए नहीं बना। एक विशेष वर्ग ने अपने हितों की रक्षा के लिए व आम लोगों को अपना गुलाम बनाए रखने के लिए इसे गढ़ा है। कानून माथा देखकर टीका लगाता है। रिक्शा चलाने वालों के लिए पांच पांच रुपए का जुआ खेलना जुर्म है, क्लबों में लाखों का जुआ खेलना जायज़ है। पेट की आग को शांत करने के लिए झोपड़ी में शरीर बेचना जुर्म है, पांच सितारा होटलों में हम बिस्तर हो जाना जायज़ है। बताओ! जिस जुर्म में तुम्हें सज़ा हुई है, क्या तुमने वो जुर्म किया है? कोई व्यक्ति अपनी इच्छा से मुजरिम नहीं बनता। परिस्थितियां उसे मुजरिम बनाती हैं। सरकार का बुनियादी फर्ज़ परिस्थितियों को बनने से रोकता है।' जरूरत से ज्यादा, इन्हें जेलों में बंद रखने का अधिकार किसी को नहीं है। इन्हें इनके हक मिलने चाहिए।' (रामराज्य पृ 748) लेखक ने कैदियों के मनोविज्ञान को प्रकट किया है कि किस प्रकार इस देश का कानून एक विशेष वर्ग के आर्थिक राजनैतिक हितों को ध्यान में रखकर बनाया गया है। वह कानून निम्न वर्ग के हितों की नहीं, उच्च वर्ग के हितों की रक्षा करता है। 'बड़े बड़े और मंहगे कानूनी अदालतों की कार्यवाही पेचीदा कर दी गई है और खर्च बढ़ाकर असहाय कर दिया गया है.... अदालतों के दरवाजे बंद हैं। उनके लिए न कानून है न इंसाफ है, जिनके पास धन है, वे भी अन्दर घुसकर क्या देखते हैं? जज इस तरह के हैं जो अंग्रेज जाति के

नाम पर एक कलंक है।' (रामराज्य पृ 314) उपन्यास में कानून व्यवस्था को जिस प्रकार बार बार विखंडित किया गया है, प्रश्नांकित किया गया है, वह इस उपन्यास के भीतर पाठ दर पाठ, व्याख्या दर व्याख्या की संभावनाओं को बनाता है। जेल प्रबंध का कानून क्या है? कैदियों के सारे अधिकार छीन लो। वह एक लौह व्यवस्था है। पूरी तरह से बंद काफका के भयानक दुर्ग की तरह! वहां न तो बाहर से भीतर झांक सकता है, न भीतर से कोई बाहर। बैथम का पैनाऑप्टिक सिद्धांत यहां पूरी तरह से काम करता है। जेल प्रबंध पर इतने तीखे प्रश्न उठा कर लेखक ने उस पूरी की पूरी उत्पीड़नकारी, अमानवीय क्रूर व्यवस्था को रेखांकित किया है कि वहां आज भी कैसे दो सौ वर्ष पुराना उत्पीड़नकारी औपनिवेशिक ढांचा कायम है। यह अंग्रेजों का दिया हुआ उत्पीड़नकारी मॉडल है जिसे लोकतांत्रिक राष्ट्र में बे-रोकटोक, उससे भी कहीं अधिक खतरनाक रूप में लागू किया जा रहा है। इसीलिए इसे सत्ता के उत्तर औपनिवेशिक रूप में देखा, पढ़ा गया है।

'सुधार घर' उत्पीड़नकारी व्यवस्था का सबसे वीभत्स रूप है। जहां नारकीय यातनाएं हैं। दमन है। कोई इनके खिलाफ बोल नहीं सकता। हाकम ने उस उत्पीड़नकारी सत्ता जेल प्रबंध के खिलाफ जब कानूनी स्तर पर प्रतिरोध किया तो उसका परिणाम क्या निकला? उसने जेंज को शिकायत पत्र लिखकर सुधारघर की वास्तविकताओं का पर्दाफाश तो अवश्य किया, लेकिन उस जेंज ने अंततोगत्वा किसका साथ दिया? किसके खिलाफ कार्यवाही की? क्या उसने अपनी शक्तियों का प्रयोग जेल प्रबंधक सुपरडेंट के खिलाफ किया? क्या उसने कैदियों के पक्ष में कोई काम किया? क्रूर जेल अधिकारियों, भ्रष्ट कर्मचारियों के विरुद्ध कानूनी कार्यवाही हुई? सत्ता अपने ही विरुद्ध कोई क्रांतिकारी निर्णय दे सकती है? यहां यह भी प्रश्न उठता है कि हाकम का सत्तापक्ष जज से उस उत्पीड़नकारी व्यवस्था के विरुद्ध कैदियों के हित में निर्णय की कल्पना करना भी असंगत है। ब्यूरोक्रेसी किनके हितों की पूर्ति करती है? गरीब, निर्दोष, मुजरिमों कैदियों के पक्ष में अथवा उत्पीड़नकारी व्यवस्था को बनाए रखने के पक्ष में? यह एक बहुत बड़ा प्रश्न है कि हम ब्यूरोक्रेसी से जनहित की मांग कर रहे हैं? क्या यह अंतर्विरोध नहीं है? एक बहुत बड़ा अंतर्विरोध है। पूंजीवादी राजसत्ता, उत्पीड़नकारी व्यवस्था, संवेदनहीन ब्यूरोक्रेसी, जंजों, उच्च मध्य वर्ग से लोकहित के कानून की कल्पना करना? ब्यूरोक्रेसी वहां क्या करती है? सुधार घर का अचानक निरीक्षण होता है। वहां वह सब कुछ पाया जाता है जो शिकायत पत्र में दर्ज था- मुजरिम को किए गुनाह की सजा भुगतने व सुधारने को मौका देने के लिए जेल भेजा जाता है। कैद हो जाने के बाद मुजरिम पूरी तरह से सरकार का गुलाम नहीं बन जाता। कैद के दौरान उसके बुनियादी हक ही छिनते हैं। उनकी मनमर्जी नहीं चलती, समाज और परिवार से सम्बन्ध टूटते हैं। मनमर्जी का काम करने का अधिकार नहीं रहता। इन सब के बावजूद उसको पढ़ने लिखने का अधिकार, खुद को प्रकट करने का, योग्यता के अनुसार काम करने का, पूजा पाठ करने, धार्मिक रस्में निभाने के अधिकार मिलते हैं। कैदी के इन अधिकारों की रक्षा करना सरकार का फर्ज़ है। बदकिस्मती ये यदि सरकारी कर्मचारी जेल अधिकारी ही इन हकों को छीन लें तो अदालतों को मूक दर्शक बनकर तमाशा नहीं देखना चाहिए। अदालतों के पास कसूरवार अधिकारियों के कान खींचने का अधिकार है। कुंभकर्णी नंद से सोई सरकारों के पास कैदियों के हाल जानने, नियमों में संशोधन करके मानवीय दृष्टिकोण अपनाने का समय नहीं है, लेकिन अदालतों को अपने फर्ज़ पहचानने चाहिए अधिकतर कैदी अनपढ़ गरीब पीड़ित लोग हैं। इन अनार्यों की पुकार अदालतों को सुननी चाहिए। मुजरिम को यदि इंसाफ नहीं बना सकते तो कोई बात नहीं, पर कम से कम हैवान तो न बनाओ। (रामराज्य पृ 852) हाकम नामक कैदी के लिखे हुए पत्र कितने हृदयविदारक हैं कि सत्ता कुंभकर्णी नंद सोई हुई है। न्यायधीश अपनी जिम्मेदारियों से कटे हुए हैं। अधिकतर अपराधी निम्न आर्थिक पृष्ठभूमि से आते हैं जिनके पास जीने का आधार नहीं होता। मजबूरियों, लाचारियों, अनपढ़ता के कारण वे अपराध की दुनिया से जुड़ जाते हैं। अनपढ़ता, निरक्षरता, अज्ञानता, आर्थिक पिछड़ेपन के कारण वे इस मंहगे बूर्चा कानून का भी सहारा नहीं ले पाते। हाकम के इन पत्रों में जो

आक्रामकता है, सत्ता विमर्शों को सामने लाने की प्रतिरोधी, प्रखर चेतना है। प्रोटैस्ट पाठ की तरह उभरते हैं ऐसे पाठ। वह जानता है कि सत्ता बहुत खतरनाक है। इसके भयंकर दुष्परिणाम सामने आयेंगे। समूचा सत्ता प्रबन्ध उसके खिलाफ आक्रामक रुख अपनाएगा। उसकी तमाम सुविधाएं छिन जायेंगी। वह निदोष कैदियों की मुक्ति के लिए लड़ाई लड़ता है। भनक पाते ही जेल प्रबंध सतर्क हो जाता है। वह हाकम की एण्टी इस्टेब्लिशमेंट, सत्ता विरोध की साजिश को समझ लेता है। हाकम के पत्रों का एक लाभ जरूर होता है कि अदालत हरकत में आती है। वह भीतरी सच्चाई को देखकर लज्जित अवश्य होती है, उसमें रोष भी आता है, लेकिन ब्यूरोक्रेसी किनकी है? किनके लिए है? किनके हितों की रक्षा करती है? किनके खिलाफ कार्यवाई करती है? मामूली सा आक्रोश, आलोचना करने के बाद वह निरीक्षक जेंज अपने मित्र, वर्ग मित्र (जेल अधिकारी) के बचाव में ही सब ठीक-ठाक है की तर्ज पर कैदी की शिकायत को निपटा पर अपनी जिम्मेदारी निभाता है और मुसीबतों का पहाड़ टूटता है शिकायतकर्ता पर! यह है इस देश का रामराज्य! आदर्श कल्याणकारी राज्य! आदर्श राज्य व्यवस्था की एक मिसाल। गांधी के सपनों का देश! न्याय! कानून! न्यायधीश! नव मध्य वर्ग का जनविरोधी क्रूर चेहरा!

हाकम कैदी जब तक राजसत्ता की मशीनरी को चला रहा था, उसका उत्पादन, पुनरुत्पादन कर रहा था तब तक तो वह जेल में भी आराम की जिंदगी जी रहा था। उसका पूर्ण मान सम्मान था। जेल अधिकारी उससे कानूनी परामर्श लेते थे। वह उस बूर्जा उत्पादन प्रबंध में सक्रिय, सहयोगी था, लेकिन जैसे ही वह प्रतिरोध का खतरनाक रास्ता अपनाता है, सत्ता उसके विरुद्ध अनुशासनीय कार्यवाई करती है। उसे सभी सुविधाओं से वंचित कर देती है। उसे भयंकर शारीरिक मानसिक यातनाएं देती है। उसे वादशाहों भिखारियों की बैरक से लेकर तन्हाई तक पहुंचा देती है। उसकी देह को नष्ट करती है। उसे घायल करती है। झुकाती है। उससे जबरन मजदूरों से भी भयंकर काम लेती है। हाकम का दफ्तर आना बंद। कैदियों को भाषण देना बंद। उसकी विशेष मुआफियां बंद। (रामराज्य पृ0 808) सत्ता अपने प्रतिरोध की साथ क्या बर्ताव करती है, उसे कैसे उत्पीड़ित करती है, उसे कैसे तंग करती है, यातनाएं देती है हाकम का सत्ता विरोध इसका प्रमाण है। पाठ में कितनी (Intertextuality) अंतर्पाटीयता मौजूद है कि मीता और पाला की रिहाई पृष्ठभूमि में और अनेकों लघु वृत्तांत केन्द्र में आने लगते हैं। मीता और पाला जेल में बंद हैं जिनकी मुक्ति का पाठ इस बृहद उपन्यास का मुख्य विमर्श है। उपन्यासकार ने मीता और पाला की मुक्ति के लिए जो संघर्ष छेड़ा है तपतीश से कटैहरा और कटैहरा से सुधारघर में वह पुलिस, कानून, न्याय और दण्ड व्यवस्था सुधार प्रक्रिया को प्रश्नांकित करता है, विखंडित करता है। सत्ता के ये उत्पीड़नकारी संस्थान अपनी प्रासंगिकता खो चुके हैं। पुलिस का चरित्र भ्रष्ट है। न्याय के मन्दिरों में अन्याय का प्रसाद बांटा जा रहा है और सुधारघर अपराधियों की तादाद में इज़ाफा कर रहे हैं। बिगाड़ घर हैं। उत्पीड़नकारी सत्ता के प्रतीक चिन्ह हैं। सुधारघर की वास्तविकता यह है कि वहां कैदियों का श्रेणीकरण, स्तरीकरण, वर्गीकरण है। वह स्पेसों में, सैलों में, बैरकों में बंटी है। वह देह को नियंत्रित, उत्पीड़ित करने वाली प्रयोगशाला है। सुधारघर तो एक प्रतीक चिन्ह है। सत्ता के अनुशासन की राजनीति का। वर्ग भेद की दृष्टि से सरकारी डाक्टर इस समूचे राजनैतिक प्रबंध के भ्रष्ट रूप का मॉडल है। अमीर राजनैतिक कैदियों को सुविधाएं पहुंचाने में इसकी मुख्य भूमिका है। सुभाष जैन टेकेदार को विशेष सुविधाओं पहुंचाने के लिए डाक्टर जेल प्रबंधक मुख्य भूमिका निभाते हैं। वह अपनी आर्थिक शक्ति से उस नरक लोक में भी सभी सुविधाएं पाने में सफल होता है। राजनैतिक कैदी, आंतकवादी वहां देसी धी, कानू हलवा पूरी और तमाम सुविधाएं कैसे पाते हैं? इन प्रश्नों को भी सुधारघर में पढ़ा जा सकता है कि कैसे आंतकवादी जेल में सेंध लगाने में सक्रिय रहते हैं और प्रशासन कुंभकर्णी नौद में सोया रहता है। इसमें सेंध लगाना कठिन है, क्योंकि इसकी नींव बहुत गहरी है। प्रतीक रूप में लेखन ने उस 'पैनऑप्टिक प्रिंसीपल' की ओर ही संकेत किया है कि सत्ता संस्थानों में सेंध लगाना इतना सरल काम नहीं है। पूरा का पूरा सेंध मारने का आंतकवादियों का पाठ प्रतीकात्मक है। सुधार घर तो एक

प्रतीक चिन्ह है। खौफनाक व्यवस्था यानि 'माइक्रोफिजीक्स आफ पावर' शक्ति का अल्प भौतिकशास्त्र है। वहां निगरान बिकाऊ है या सोया है? अधिकारी वस्तु स्थिति से अनभिज्ञ हैं तो वहां सेंधमारी, सुरंग निकाल पाना संभव नहीं है। यही बात मिशेल फूको माइक्रोफिजीक्स आफ पावर, 'बायोपावर' में उठाते हैं। सेंधमारी वहां विफल हो जाती है।

मित्रसेन मीत के सुधारघर की मौलिकता यह है कि एक ही Text में अनेकों पाठ जन्म लेते हैं। अमरुद के बीजों की तरह पाठ के भीतर पाठ। घटनाएं, पात्र, संदर्भ, स्थितियां इतनी परस्पर गुंथी हुई कि अनेकों विमर्शों में पाठ दर पाठ खुलता बंद होता, पुनः खुलता है। पाठ दर पाठ का यह अनवरत सिलसिला बराबर समूची Text में चलता रहता है। चरित्र बदलते हैं, घटनाएं, संदर्भ बदलते हैं। लेखक बार बार उस अनुशासन, नियंत्रण की राजनीति, दमन की विचारधारा से सत्ता विमर्शों को सामने लाता है। समझौतावादी शक्तियां सोचती हैं- जेल प्रशासन ने हमें दामादों जैसी सुविधाएं दे रखी हैं। इनका आनंद उठाओं (पृ0 710) हमारे मध्य वर्ग, नव मध्य वर्ग की सोच यहीं है कि प्रतिरोध, प्रोटैस्ट का रास्ता छोड़ो और सुख सुविधाओं को भोगो। दुनियां जाए भाड़ में। यह है आज के उत्तर आधुनिक मध्य वर्ग की सोच! इसी सोच के चलते परिवर्तन की संभावनाएं मद्धिम, धूमिल या कमजोर पड़ती जा रही है। हाकम प्रतिरोध का रास्ता अपनाता बेहतर समझता है, क्योंकि अब उसे पास यहीं विकल्प बचता है। 'विकल्पहीन नहीं है यह दुनिया' की सोच पर चलकर ही हम लेखक के सपनों को समझ सकते हैं। उन्हें साकार कर सकते हैं। लेखक ने मुक्ति की अवधारणा, देह और सोच की मुक्ति की अवधारणा को सामने रखा है 'मीता और पाला' की रिहाई के संदर्भ में। इसके लिए वह देह एवं चेतना की मुक्ति का विमर्श भी बनाता है।

पहले तो उपन्यास की कथा देह की परतंत्रता के विमर्श को बनाती है। तपतीश, कटैहरा, सुधारघर तक देह की परतंत्रता, गुलाम बनाने, उत्पीड़न का विमर्श चलता है। तपतीश प्रक्रिया बेगुनाहों को सजा कराकर, अदालत के रास्ते से जेल की बंद दुनियां में फेंक देती है। तीनों उपन्यासों में लेखक उस उत्पीड़नकारी सत्ता के एक एक अंतर्विरोध को सामने लाता है, प्रश्नांकित करता है, जुझता है, हारता है। मीता और पाला सजा काटते हैं जैसे जेल इस देश में हजारों निर्दोष सजाएं काट रहे हैं। सरकारी वकील, हाकम, जनआंदोलनों सामाजिक दबाव समूहों, कार्यकर्ताओं द्वारा लेखक देह की मुक्ति का विमर्श सामने लाता है।

उत्पीड़ितों की मुक्ति का विमर्श : प्रोटैस्ट पाठ

रामराज्य तपतीश, कटैहरा और सुधारघर कृतियां सत्ता के तीन संस्थानों का एक चिन्हशास्त्र बनाती हैं। इन संस्थानों में सत्ता का राजनैतिक अनुशासन यानि टैक्नालॉजी, 'बायोपावर' का सिद्धांत काम कैसे करता है तथा हमारी देह को परतंत्र, गुलाम नियंत्रित कैसे करता है, तक ही सीमित नहीं है। लेखक ने इन सत्ता विमर्शों में फूको की तरह 'देह की मुक्ति' के प्रश्न को भी उठाया है मीता और पाला की रिहाई के संदर्भ में। इसमें मुख्य भूमिका है सामाजिक दबाव समूहों क्रांतिकारी बौद्धिक जन आंदोलनों की। क्या मौजूदा दौर में इसकी कोई संभावनाएं शेष हैं अथवा उत्पीड़नकारी सत्ता इसी प्रकार कानून, न्याय, अनुशासन, नियंत्रण की आड़ में हमें नियंत्रित, अनुकूलित, अनुशासित करती रहेगी? लेखन ने यह एक बड़ा प्रश्न उठाया है कि हम दमन उत्पीड़न की इस राजनैतिक विचारधारा का प्रतिरोध, प्रोटैस्ट करें अथवा संभावनाहीन, विकल्पहीन होकर अपनी रीढ़हीनता, विचारहीनता, संवेदनहीनता का परिचय दें? रामराज्य उपन्यास बुद्धिजीवियों, संवेदनशील लेखकों, आम लोगों से प्रश्न करता है कि हमारी भूमिका क्या है? लेखन ने तो दबाव समूहों के माध्यम से मीता और पाला की मुक्ति की कल्पना की है, लेकिन हमारे संवेदनहीन, रीढ़हीन, बुद्धिजीवियों, लेखकों को शायद यह लेखक की कल्पना मात्र लगती है। जीवन संघर्षों, परिवर्तनों, दबाव समूहों में बुद्धिजीवियों की कोई आस्था नहीं बची है। लेखक ने सत्ता विमर्शों को तपतीश कटैहरा और सुधारघर में उस दमनकारी पूंजीवादी न्याय व्यवस्था के एक एक अंतर्विरोध और विकृति

को उभारा है। प्रश्न सत्ता विमर्शों को सामने लाने का ही नहीं है, अपितु उन विमर्शों के द्वारा उसके वैकल्पिक विमर्श, प्रतिरोधी चेतना विकसित करने का भी है। क्या इसी तरह से राजसत्ताएं काम करती रहेंगी अथवा उसके प्रतिरोध में इस नियंत्रित, अनुकूलित देह की स्वतंत्रता के लिए हमें नए विकल्प खोजने होंगे? मित्रसेन मीत की परतंत्रता की बात तो करते हैं कि कैसे हमें कानून, सत्ता, संस्थान, हमारा उत्पीड़न करते हैं? हमारे दिलोदिमाग का नियंत्रण, अनुशासन, अनुकूलन करते हैं। हमें बांधते हैं। क्या इन सत्ता कानूनों, सत्ता नियमों, सत्ता संस्थानों सत्ता के सच को बदला, तोड़ा नहीं जा सकता? फूकी देह की स्वतंत्रता के विमर्श को सामने लाते हैं कि उसे मुक्त कराना भी जरूरी है। मित्रसेन मीत तफ्तीश, कटेहरा, सुध गारघर में इस प्रक्रिया को गुरमीत, बाबा, हाकम के माध्यम से उन मुक्तिकामी, परिवर्तनकारी विचारधारा को सामने लाते हैं जो इन सत्ता संस्थानों से भिड़ते, जूझते, संघर्ष करते, लहुलुहान होते, हारते जीतते दिखाई देते हैं। इन चरित्रों के माध्यम से उपन्यासकार ने उस संघर्ष बोध, प्रोटेस्ट-पाठ को बनाया है कि तमाम अवरोधों, काली ताकतों के बावजूद उस पूरी की पूरी फासीवादी प्रक्रिया के विरुद्ध संघर्ष किया जा सकता है। ऐसा भी नहीं है कि अंधेरा हमें निगल जायेगा। कृति को पढ़ने के बाद लगता है कि एक नई सुबह जरूर होगी। जब इस तरह के उपन्यास 'पाठ' अस्तित्व में आयेगे, सत्ता विमर्श बनेंगे तो उसे विखंडित, विस्थापित करने वाली क्रांतिकारी जन शक्तियों का भी उदय होगा। जब कानून, कानूनविद, बुद्धिजीवी, लेखक, संवेदनशील शक्तियां, जन आंदोलनों के प्रचण्ड उभार में सक्रिय होंगी। लेखक ने इस प्रोटेस्ट पाठ में क्रांतिकारी चरित्रों को भी उभारा है जो उस समूची प्रक्रिया में संघर्षशील हैं। बंटी की हत्या की कथा तो पृष्ठभूमि में चली जाती है। फिर लेखक अनेक घटनाओं द्वारा तफ्तीश प्रक्रिया, न्याय प्रक्रिया दण्ड प्रक्रिया को सामने लाता है, उन पर प्रश्नचिह्न लगाता है। इनके माध्यम से वह कानून, न्याय के अत्यंत खौफनाक अमानवीय चेहरों को सामने लाना चाहता है जिसमें मामूली सिपाही से उच्च अधिकारी तक, बाबुओं मुशियों से प्रशासकों, राजनीतिज्ञों तक वह एक एक के चरित्र को सामने लाता है। वह उस संवेदनहीन समाज की असंवेदनशीलता, क्रूरता का पर्दाफाश करता है।

रामराज्य में लेखक जन शक्तियों को सामने लाता है। लेखक का विश्वास है कि जब जनमानस संगठित, आंदोलित होता है, प्रतिरोध करता है तभी सत्ता की कुंभकर्णी नीड टूटती है। प्रश्न उठता है कि क्या वास्तव में जनशक्तियां संगठित, आंदोलित, जागरूक हैं? क्या हमारे बुद्धिजीवी वर्ग सार्थक नेतृत्व की दिशा की ओर बढ़ रहा है अथवा अपनी नेतृत्वहीनता, विचारहीनता, संवेदनहीनता, दिशाहीनता से संकट को और अधिक गहरा रहा है? क्या हमारे यहां नेतृत्वशील वर्गों का उभार हो सका है जो सत्ता विमर्शों के साथ टकरा सकें और इस अमानवीयकरण की प्रक्रिया के विरुद्ध नए विमर्श बना सकें, जैसे मीत जी ने अपने उपन्यासों में संकेत किए हैं? हालांकि लेखक ने मध्य वर्ग का जो चेहरा प्रस्तुत किया है उसमें भ्रष्ट बाबू वर्ग, अधिकारी वर्ग, जेल प्रबंधक, अधिकारी, डाक्टर, न्यायधीश सभी के सभी अपराधियों की ही कौरव सभा है। इस भ्रष्ट तंत्र के पुर्जे हैं डाक्टर, पुलिस अधिकारी, जज, नव मध्य वर्ग। लेकिन, इसके साथ साथ वह सरकारी वकील गुरमीत भी है जो मीता पाला की मुक्ति के लिए अंत तक लड़ता है, अपने नैतिक विवेक के साथ पूरे नैतिक प्रतिरोध में, प्रोटेस्ट में!

तफ्तीश उपन्यास में अर्मीचंद, खान जैसे पुलिस अधिकारी भी हैं, जो असली अपराधी तक पहुंचना चाहते हैं, जिनकी सामाजिक न्याय में आस्था है। इसी तरह गुरमीत, बाबा, हाकम जैसे विद्रोही चरित्र हैं जो सत्ता तंत्र के खिलाफ अपनी नैतिक विवेक चेतना की आवाज़ को उठाते हैं। लेखक ने हाकम का जो चरित्र उभारा है, वह क्या कम महत्वपूर्ण है? हाकम उत्पीड़ितों की मुक्ति के लिये संघर्ष छेड़ता है। प्रशासन तंत्र, न्याय तंत्र, कानून को चुनौती देता है। वह जेल में बंद कैदियों की मुक्ति के लिए, उनके अधिकारों के लिए जेल मैनुअल की मांग करता है, प्रतिरोध करता है तथा उसका लिखा वह शिकायत पत्र न्यायधीश तक पहुंचाने में उसके बंद कानों को खोलने में सफल हो जाता है। हालांकि मिशैल फूको के अनुसार जेल एक ऐसी बंद व्यवस्था है जिसके भीतर झांक पाना, भीतर की आवाज़ को बाहर पहुंचा

पाना असंभव काम है क्योंकि वहां 'पैनाअप्टिक प्रिंसीपल' काम करता है। मित्रसेन मीत जेल प्रबंध को इसी 'पैनाअप्टिक कृति' पर आधारित मानते हैं- 'अदालतों के पास कसूरवार जेल अधिकारियों के कान खींचने का अधिकार है। कुंभकर्णी नीड में डूबी सरकारों के पास कैदियों का हाल जानने, नियमों में संशोधन करके मानवीय दृष्टिकोण अपनाने का समय नहीं है लेकिन अदालतों को अपने फर्ज पहचानने चाहिए। जेल ऊंची दिवारों और लौह सलाखों वाले खामोश स्थल हैं। न इसके भीतर बाहर से कोई झांक सकता है, न भीतर बैठा व्यक्ति अपनी चीख पुकार बाह्य तक पहुंचा सकता है। अधिकतर कैदी अनपढ़, गरीब पीड़ित लोग हैं। इन गूंगे बहरों अनाथों की पुकार अदालतों को सुननी चाहिए। मुजरिम को यदि इंसान नहीं बना सकते हो कोई बात नहीं है, पर कम से कम हैवान तो मत बनाओ। (रामराज्य पृ0 852) लेखन ने कानून की जानकारी रखने वाले हाकम के इस प्रोटेस्ट पत्र को सत्ता विमर्श का प्रोटेस्ट पाठ बनाकर पेश किया है। निःसंदेह ऐसे प्रोटेस्ट पाठ रामराज्य, सुधार घर के बेहद सशक्त प्रसंग हैं जिनमें लेखक ने हाकम के माध्यम से प्रोटेस्ट, प्रतिरोध का पाठ अंतर्पाठ बनाया है। वह उसे अन्यायपूर्ण अंग्रेजी राज जैसे जेल प्रबंध की तीखी आलोचना करता है, उसे रद्द करने, बदलने, व न्याय व्यवस्था से उसे मानवीय बनाने की मांग करता है। लेकिन किससे? न्याय तंत्र में कौन लोग हैं? क्या हमारी न्यायपालिका मानवीय है? क्या जज कैदियों के प्रति मानवीय, सहृदय और संवेदनशील हैं? वह किसकी मदद करता है? उन कैदियों की जिनकी मुक्ति के लिए हाकम ने इतना बड़ा जोखिमभरा साहसिकता पूर्वक कार्य किया? हाकम उस अन्यायपूर्ण जेल प्रबंध की अमानवीयता के खिलाफ अदालतों तक अपनी आवाज़ पहुंचाता है, लेकिन क्या इस पूंजीवादी न्याय व्यवस्था से अपने ही खिलाफ निर्णय देना संभव है? जज वहां जेल का अचानक निरीक्षण, सर्वेक्षण जरूर करता है, उस अन्यायपूर्ण क्रूर, अमानवीय व्यवस्था, बर्तान नरक लोक का यथार्थ भी देखता है, क्रोध में आता जेल को लताड़ता, फटकारता है, लेकिन वह कैदियों की भलाई के लिए क्या भूमिका निभाता है? उसका वहां आना अथवा न आना कैदियों के लिए क्या अर्थ रखता है? उसका अंततः अपने पुराने मित्र जेल अधिकारी को बचाना इसका प्रमाण है कि उसके निर्णय अंततः सत्ता तंत्र के ही पक्ष में जाते हैं। अंत हाकम के साथ व्यवस्था तंत्र किस तरह से व्यवहार करती है, उसके साथ पूरा व्यवस्था तंत्र किस प्रकार हिंसा दमन करता है यह है सत्ता विरोधी व्यक्ति के साथ सत्ता के सम्बन्ध! वह जब तक सत्ता के पक्ष में था, उसे चलाने में मददगार बना हुआ था, तब तक वह तमाम सुविधाएं भोग रहा था। प्रतिरोध के मार्ग पर आते ही सत्ता का दमन शुरू! सत्ता किस प्रकार हमें नियंत्रित करती है, दमन के द्वारा भी और सुविधाओं के द्वारा भी।

हाशियों के विमर्श

इधर पिछले दौर में हाशियाकृत दुनिया पर खूब चर्चाएं, परिचर्चाएं, सृजन आलोचना हो रही है। दुनिया की तमाम हाशियाकृत चीजों की पहचान देने की ज़ोरदार कोशिशें हो रही हैं जो कि एक शुभ संकेत है! जिन्हे इतिहास में हाशियों पर धकेल दिया गया था आज उनको लेकर नए नए विमर्श बनने लगे हैं। यह जरूरी है कि हाशियों के भी हाशियों पर बड़े बेहद पीड़ितों, उत्पीड़ितों, बेकसूर कैदियों के प्रति लेखक की संवेदना जागी है। बुद्धिजीवी उन पर विचार करने लगे हैं। इसे उत्तर आधुनिक विमर्श का नाम दिया गया है। उत्तर आधुनिक विमर्शों में हाशिए हैं, हाशियों के भी हाशिए हैं, गुमनाम, अनाम अरूप दुनिया है। उनकी मुक्ति के लिये संघर्ष है। मिशैल फूको ने हाशियों के भी हाशिए खोजे। सत्ता के विमर्श बनाए। नव इतिहासवादी समीक्षा की इसमें अहम् भूमिका है।

मित्रसेन मीत ने भी रामराज्य में हाशियों के भी हाशिए खोजे हैं। पूरी संवेदनशीलता, नैतिक विवेक के साथ सत्ता तंत्र पुलिस, कानून, कटेहरा, जेलों, सुधार घरों में गल सड़ रहे उत्पीड़ितों, कैदियों की मुक्ति के लिए आवाज़ उठाई है। उस उत्पीड़नकारी न्याय व्यवस्था/कानून व्यवस्था/सुधार प्रक्रिया को नंगा किया है कि किस प्रकार सत्ता के संस्थान पुलिस, कटेहरा, सुधार घर न्याय के लिए नहीं अन्याय के लिए प्रतिबद्ध है। सुधार घर बिगाड़ घर हैं। कानून की जड़ में गैर कानूनीयत है। कानून की मार

वे लोग झेल रहे हैं जो कानून का सहारा नहीं ले सकते। जो गरीबी, अशिक्षा, बेरोजगारी, काम के अभाव, धन के अभाव, मजबूरियों के कारण और कानूनी धंधों में संलिप्त हो जाते हैं। लेखक इसके लिए प्रभुत्व वर्ग को पूरी तरह से जिम्मेदार ठहराता है।

लेखक के भीतर इन उत्पीड़ितों के प्रति गहरी संवेदना और सहानुभूति है क्योंकि वह जानता है कि अपराधी पैदा नहीं होते, परिस्थितियाँ मनुष्य को गैर कानूनी धंधों में धकेलती हैं। इसके मूल में अनपढ़ता, अज्ञानता, भूख, गरीबी और सामाजिक आर्थिक असमानताएँ हैं। कानून अमीरों के लिए है। उनकी सुरक्षा करता है। जिसके पास पैसा है, पूंजी है वह कानून को अपने पक्ष में मोड़ लेता है। मुर्दा आत्माओं के इस देश में सब कुछ बिकता है। कानून बिकता है। न्याय बिकता है। ईमान बिकता है। अंतरात्मा बिकती है। विवेक बिकता है। इसलिए इसे लेखन ने 'कौरव सभा' कहा है। जहाँ डाक्टर बिकता है। पुलिस बिकती है। वकील, न्यायधीश बिकते हैं। न्याय बिकता है। उसे 'कौरव सभा' न कहा जाये तो और क्या कहा जाये।

पूँजीवाद/नव्य पूँजीवाद अपराधियों के उत्पादन, पुनरुत्पादन में बहुत बड़ी भूमिका निभाता है। वह बेरोजगार की जमात पैदा करता है। गरीबी/भूखमरी/शोषण/अमानवीयता/पराधीकरण ने देश में अपराध तंत्र का जमकर फैलाव किया है। अपराधी कौन पैदा करता है? कौन सी स्थितियाँ होती हैं जो हमें मनुष्य को अपराधी बनाते हैं? गरीबी, आर्थिकता, शोषण, आर्थिक सामाजिक विषमताएँ, मजबूरियाँ व्यक्ति को अपराध तंत्र में धकेलती हैं। मित्रसेन मीन 'रामराज्य' में इन प्रश्नों को उठाते हैं तथा उनका स्पष्ट मानना है कि यह सब पूँजीवाद/नव्य पूँजीवाद की संतानें हैं। जैसे जैसे पूँजी का असमानतापूर्ण विकास प्रसार होगा, अपराध तंत्र फैलेगा। कोर्ट कचहरियों में भीड़ बढ़ेगी। पुलिस विभागों/वकीलों/जजों की चांदी होगी। धन की अपार वर्षा होगी। गरीब इस तंत्र में दम तोड़ देगा। वह इस पूँजीवादी महंगे कानून का सहारा नहीं ले सकेगा। उसका रास्ता अतंतः जेल को ही जाता है और जेल से छूट कर कैदी सामान्य मनुष्य नहीं, खतरनाक अपराधी बन कर ही निकलता है। लेखक ने बार बार पूँजीवादी न्याय प्रणाली, राजनैतिक भ्रष्टाचार, खोखले लोकतंत्र, जन विरोधी कानून, कानून की धाराओं, तफ्तीश प्रक्रिया और न्यायधीशों के निर्णयों को प्रश्नांकित किया है। इस देश की न्याय व्यवस्था पर प्रश्न चिन्ह लगाए हैं। न्यायधीशों के निर्णयों को प्रश्नांकित किया है। स्टेट ब्यूरोक्रेसी, राजसत्ता के खोफनाक रूपों को बेनकाब किया है। कानून पर किस का कब्जा है? कानून की व्याख्याएँ किसके हितों ही पूर्ति करती हैं? बार बार लेखक यही प्रश्न उठाता है कि इस देश का जो कानून है वह किन की हिफाजत कर रहा है? अंग्रेजों ने जो कानून व्यवस्था, न्याय व्यवस्था, दण्ड व्यवस्था खड़ी की थी उसका उद्देश्य और था। वह उपनिवेशों को नियंत्रण, अनुशासन में रखने के लिए बनाए गए काले जन विरोधी कानून थे जो मूलतः शासक वर्ग के आर्थिक, राजनैतिक हितों की पूर्ति करने वाले नियम कानून थे। भारतीयों को नियंत्रित करने के लिए, उनका दमन, उत्पीड़न करने के लिए, उन पर अपना वर्चस्व, प्रभुत्व स्थापित करने के लिए, उन्हें अनुशासित, नियंत्रित करने के लिए ऐसी कानून की भयानक अजीबोगरीब उपनिवेशवादी धाराएँ बनाई गई थी ताकि अंग्रेजों का पूर्ण वर्चस्व, प्रभुत्व कायम रह सके। उनकी सुरक्षा में कोई खतरा न पहुंचे। कोई भी उपनिवेश उनके खिलाफ विद्रोह न कर सके। अंग्रेजों ने चूँकि औपनिवेशीकरण की प्रक्रिया को मजबूत करना था तथा उस औपनिवेशीकृत ढांचे को खड़ा करने के लिए उसे उपनिवेशवादी कानून का भी निर्माण करना था। वह ऐसा सख्त कानून था कि कोई उसे तोड़ने की हिम्मत ही नहीं कर पाता था। आज भी लोग अंग्रेजों के उस कानून की सराहना करते नहीं थकते कि वह कितना अच्छा कानून था। ऐसे सोचने वाले औपनिवेशीकृत दिमाग शायद यह भूल जाते हैं कि वह कानून, कानून की धाराएँ कितनी खतरनाक थीं! जन विरोधी थी। अमानवीय थीं। उपनिवेशों को यदि ऐसे कानून भी यदि बढ़िया ही लगे तो इसमें क्या आश्चर्य! आज भी लोग अंग्रेजी कानून व्यवस्था को आदर्श मानते हैं। पिजरे में रहने वालों के लिए खुला आकाश खतरनाक होता है। वहाँ उड़ना पड़ता है। विपरीत स्थितियों, गर्म सर्द

हवाओं को झेलना पड़ता है। इसलिए औपनिवेशीकृत दिलोदिमागों को औपनिवेशिक कानून व्यवस्था न भाये तो इसमें क्या आश्चर्य।

मित्रसेन मीत रामराज्य में इन प्रश्नों से जूझते दिखाई पड़ते हैं कि क्या आज हमें अढाई सौ वर्षों बाद भी उस औपनिवेशीकरण के मॉडल, कानून व्यवस्था को बदलने की जरूरत नहीं है? आज़ादी के बाद भी हमारे प्रभुत्व ने उत्पीड़नकारी उपनिवेशवादी विचारधारा के कानून को लागू किया। वह कानून तो बनाए ही भिन्न मकसद के लिए थे। अंग्रेजों ने जो कानून व्यवस्था, न्याय व्यवस्था खड़ी की उसका प्रयोजन भारतीय लोगों को न्याय, सुरक्षा प्रदान करना कदापि नहीं था। इन कानूनों की आड़ में वे उपनिवेशीकरण की भयावह प्रक्रिया को और भी तेज़ और मजबूत, स्थायी बनाना चाहते थे। विद्रोहों को कुचलना चाहते थे। हमारे स्वत्वाधिकारों को छीनना चाहते थे, ताकि हमें वे कानून सामाजिक सुरक्षा राष्ट्रीय के प्रतीक लगे। जनता में कानून का भय, खौफ पैदा किया जा सके। सच्चाई जो थी इसके विपरीत थी। उस कानून व्यवस्था, न्याय व्यवस्था का उद्देश्य था भारतीय लोगों को नियंत्रित करना। उनकी देह को गुलाम बनाना। दिलोदिमान को अनुकूलित करना। हमें दबाना, झुकाना, बांधना। आज्ञाकार देह का जो मॉडल अंग्रेजों ने खड़ा किया था, आज़ादी के बाद वहीं आज्ञाकार देह का मॉडल भारतीय प्रभुत्व वर्ग का मूल मंत्र बना। लोग गुलामी में रहना, नियंत्रित, अनुकूलित, अनुशासित होना सीख चुके थे। औपनिवेशीकरण की प्रक्रिया रक्त में प्रवाहित थी। दिलोदिमाग औपनिवेशीकृत था भारतीय प्रभुत्व वर्ग के लिए इससे बेहतर चीज़ भला और क्या हो सकती थी जिसे आगे बढ़ाना था। लागू तो वह पहले से ही थी। दो सौ वर्षों से। लोकतंत्र की आड़ में बहुत ही गुप्त ढंग से उसे आगे बढ़ाया गया। आज़ाद लोकतांत्रिक देश में कानून का वहीं औपनिवेशीकृत मॉडल स्थापित कर दिया गया जिसका आज कोई औचित्य ही नहीं है। कानून व्यवस्था, न्याय व्यवस्था के इस उत्तर औपनिवेशीकृत मॉडल को मित्रसेन मीत ने जिस प्रकार प्रश्नांकित, विखंडित किया है, बुद्धिजीवियों, चिंतकों, लेखकों, पत्रकारों, संवेदनशील लोगों के लिए यह एक बड़ी ऐतिहासिक चुनौती है कि वे कानून को जन हित में बदलने के लिए, उसे तोड़ने, के लिए क्या भूमिका निभाते हैं?

रामराज्य शासक वर्ग की उत्तर औपनिवेशिक मानसिकता को समझने वाला एक सशक्त महाकाव्यात्मक ग्रंथ है जिसमें उत्पीड़ितों, कैदियों की गुलामी का शास्त्र ही नहीं, उनकी मुक्ति गाथा भी लिखी है। कैदियों के प्रति इतनी गहरी मानवीयतापूर्ण संवेदनशीलता अक्सर कम ही देखने को मिलती है। उन्हें अपराधी, हत्यारे, हिंसक, चोर, डकैत लटैत, क्रूर, अमानवीय कहकर उनका सामाजिक बहिष्कार किया जाता है कि इनकी इस आदर्श, भद्र समाज में कोई जगह नहीं होनी चाहिए। उन्हें जेलों में बंद रखना चाहिए और उनके प्रति पूरी कठोरता करनी चाहिए। शासक वर्ग की भी यही विचारधारा है, क्योंकि उसे अनुशासित, अनुकूलित, नियंत्रित, मर्यादित लोग ही पसंद हैं। सुसभ्य अभिजात कुलीन वर्ग को ऐसे लोग खतरनाक लगते हैं। लेखक के अनुसार सच्चाई इसके विपरीत है, क्योंकि अपराधी पैदा नहीं होते, समाज की आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक स्थितियाँ उन्हें अपराध तंत्र में धकेलती हैं। आर्थिक मजबूरियों के चलते ही ये लोग अपराधों की दुनिया से जुड़ जाते हैं। हमें उन जड़ों की तलाश करनी चाहिए कि व्यक्ति अपराधी बनता कैसे है? कौन सी ऐसी शक्तियाँ हैं जो मनुष्य को अपराधी बनाती हैं तथा उन्हें गैरकानूनी कामों में धकेलती हैं? वहाँ असली अपराधी सत्ता है। सत्ता की नीतियाँ हैं। समाज की आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक विषमताएँ हैं। यही कारण है कि अधिकतर अपराधियों कैदियों की पृष्ठभूमि निम्न वर्गों से होती है। अब तो मध्य वर्ग भी अपराधी है तफ्तीश में डाक्टर साहब, पुलिस कर्मी, अधिकारी, बाबू, वकील, न्यायधीश सभी के सभी 'कानून की भाषा बोलते हुए अपराधियों के संयुक्त परिवार हैं'। (धूमिल) निम्न वर्ग मामूली अपराध करता है तो बड़े उच्च अधिकारी, राजनेता करोड़ों अरबों के घोटले करते हैं। कानून उनका है। फिर डर काहे का! किससे डर! सत्ता अपनी है। पुलिस तंत्र अपना है। अधिकारी बिकाऊ हैं। न्याय व्यवस्था झूठी तफ्तीश पर टिकी है। जब तफ्तीश की बुनियाद की गलत है,

दोषपूर्ण, अन्यायपूर्ण, भेदभावपूर्ण है तो न्याय साफ सुथरा कैसे हो सकता है।

‘रामराज्य’ में लेखक ने ऐसे असंख्य प्रश्न उठाये हैं जिनके उत्तर पाठकों को अभी खोजने हैं। कृतियां हमसे प्रश्न पूछती हैं, हमारे सामने प्रश्नों की बौछारें करती हैं। सत्ता विमर्शों को सामने लाती हैं। लेखक कानून, न्याय और सुधार व्यवस्था पर बहुत बड़े प्रश्न उठाता है कि हमारा कानून कितना लोकतांत्रिक है? हमारा न्याय, दण्ड विधान आज भी उत्तर औपनिवेशिक क्यों है? उत्तर उपनिवेशवाद की इतनी गहरी जड़ें क्यों हैं? लेखक सत्ता के वीभत्स चेहरों को सामने लाता है। उन्हें परत दर परत खोलता है। समाज शास्त्र, इतिहास, राजनीतिशास्त्र, मानवशास्त्र की सूक्ष्म गहरी समझ के साथ लेखक उन जड़ों तक पहुंचता है और अतंतः इसके लिए सत्ता को ही जिम्मेदार ठहराता है। उन पूंजीवादी सत्ता के बफादार, चाटुकार, बिकाऊ, आत्माहीन, रीढ़हीन, संवेदनहीन लोगों की उस जमात को भी सामने लाता है जो सत्ता संस्थानों के शीर्ष पर काबिज हैं और अन्यायपूर्ण सत्ता को बनाए रखने में अपनी भूमिका निभा रहे हैं। एक पूरा का पूरा भ्रष्ट, संवेदनहीन मध्य वर्ग जिसने परिवर्तन अथवा जन क्रांति की संभावनाओं को नष्ट किया है। इसके बावजूद लेखक की परिवर्तनकामी सोच का अनुमान इस बात से लगाया जा सकता है कि तपतीश, कटैहरा, सुधारघर में ऐसे अनेकों चरित्र हैं जो परिवर्तन की विचारधारा से जुड़े हुए हैं। वह चाहे सरकारी वकील गुरमीत हो अथवा हाकम, बाबा, इन चरित्रों के माध्यम से लेखक ने अपनी वैकल्पिक समझ धारा को सामने जरूर रखा है। इसे चाहे तो कोई मार्क्सवादी नज़रिया कहें या उत्तर आधुनिक परिप्रेक्ष्य लेखक का प्रोटेस्ट प्रतिरोध उन सत्ता संस्थानों से लगातार रहा है।

कानून और अपराधशास्त्र पर दर्जन किताबों के बावजूद साहित्यिक परिदृश्य में कानून को समझने वाली तथा कानून की धाराओं को चुनौती देने वाली, उसे बदलने वाली यह एक क्रांतिकारी उपन्यास कृति है। कानून, अपराध शास्त्र की व्याख्या करने वाली सैंकड़ों किताबें हैं, लेकिन उपन्यास लेखन की दिशा में कानून की धाराओं को बदलने वाली, उसे प्रश्नांकित करने वाली चुनौती देने वाली यह एक बहुत ही मौलिक एवं क्रांतिकारी रचना है। जहां तक इसकी कलात्मकता का प्रश्न है, लेखक ने सत्ता विमर्शों की राजनीति को उभारा है। यह एक ऐसी ‘टैक्सट’ है जो उपन्यास का एक नया शास्त्र रचती है। उपन्यास विधा में इतना साहसिकता पूर्ण लेखन बहुत कम देखने को मिलता है। इस संघर्ष बोध का अभाव हम महसूस तो करते हैं, लेकिन अपने रचनात्मक संघर्ष में उसे अभिव्यक्ति देने से कतराते हैं। यह मध्य वर्गीय खोखली कमजोर मानसिकता है। अधिकांश लेखक इस मध्य वर्गीय भय से आक्रांत है। उनके भीतर एक डर है। खौफ है। सत्ता विमर्शों से डरने वाली कछुआधर्मि प्रवृत्ति है। यह वर्ग किसी प्रकार का जोखिम उठाने से डरता है। वह अभिव्यक्ति की आज़ादी की तो बात पूरे जोर शोर से करता है, लेकिन स्वयं कभी अभिव्यक्ति की आज़ादी के लिए संघर्ष नहीं करता। वह भ्रम में जीने वाला आत्मतुष्ट, आत्ममुग्ध आत्मकेंद्रित व्यक्ति है। इस तरह की रचनाओं का भारतीय साहित्य और भाषाओं में अभाव इस बात का प्रमाण है कि हमारे मध्यवर्गीय लेखक इन खौफनाक सच्चाइयों से घबराते हैं। यथार्थ से बचते हैं। उनमें इतनी नैतिक ताकत, हिम्मत नहीं है कि वे काली शक्तियां को उनके वास्तविक नामों से पहचान एवं पुकार सकें। मित्रसेन मीन ने जो इतना बड़ा साहस किया है, पुलिस अधिकारियों, वकीलों, दलालों, मध्यस्थों, न्यायधीशों, प्रशासकों, राजनीतिज्ञों को अपराध के कटघरे में लाकर खड़ा किया है। उनकी भूमिका पर प्रश्न चिन्ह लगाए हैं। उपन्यासकार ने सत्ता संस्थानों की भूमिका पर प्रश्न चिन्ह लगाए हैं जो मनुष्य की देह का उपनिवेशीकरण करते हैं। हमें अनुकूलित, नियंत्रित करते हैं। सुधार घर इसका सबसे सशक्त रूपक, प्रतीक चिन्ह है जिसके जरिए लेखक ने देह के विमर्शों को उठाया है कि जेलतंत्र कैदियों को कैसे विभाजित करता है, उनका दमन, उत्पीड़न करता है उनका श्रेणीकरण विभक्तीकरण, अमानवीयकरण करता है। राम राज्य को यदि फूको के उत्तर संरचनावादी परिप्रेक्ष्य से पढ़ा जाये तो इसकी जो नई पढ़तें बनती हैं उन्हें सामने लाना भी बेहद जरूरी है। कानूनविद संवेदनशील लेखक होने के नाते उन्होंने जिस प्रकार तपतीश, कटैहरा, और सुधारघर की उपन्यास त्रयी रामराज्य लिखा है वह साहित्य

जगत् में एक नई बहस को सामने लाएगा। इस टैक्सट की विलक्षणता, मौलिकता यही है कि इसमें इस उपन्यास में अनेकों लघु वृत्तान्त हैं, अपराध जगत् से सम्बन्धित घटनायें हैं और कैदियों की जिंदगी के दुख दर्दों के अनेकों संवेदनशील प्रसंग हैं। फूको ने नव इतिहासवाद, उत्तर संरचनावाद की दिशा में जो सत्ता विमर्श बनाए हैं, उनको प्रश्नांकित किया है, ठीक उसी प्रक्रिया में मित्रसेन मीत ने भी रामराज्य में इन विमर्शों को उठाया है। अभी इस वृद्ध उपन्यास पर नए विमर्श बनने हैं। पाठकवादी आलोचना और नव इतिहासवाद, उत्तर संरचनावाद ने इन संभावनाओं को बनाना है। यह सब हमारी पाठक्रीय पढ़तों, समझ एवं पकड़ पर निर्भर करता है कि हम इस पाठ के साथ कैसे संवाद रचाते हैं।

प्रश्न यहां उस कानून की व्याख्याएं करने का ही नहीं है। कानूनविदों ने जन विरोधी कानून की भरपूर व्याख्याएं की हैं। असल सवाल इन औपनिवेशीकृत संस्थानों को समझने और बदलने का है। मित्रसेन मीत की यह वृद्ध उपन्यास त्रयी कानून व्यवस्था, न्याय व्यवस्था का जो क्रिटीक, विमर्श बनाती है उससे हमें लेखक के व्यापक मानवीय सरोकारों, न्यायिक समझ, प्रतिरोधी चेतना, विचारधारा का तो भरपूर अहसास होता ही है। पूरे के पूरे रामराज्य की औपन्यासिक प्रक्रिया ‘प्रोटेस्ट पाठ’ में चलती है। यह एक प्रोटेस्ट पाठ है और इसकी पढ़तों में भी पाठक की प्रतिरोधी चेतना की जरूरत है। आज़ादी के बाद भारत में प्रभुत्व वर्ग का जन विरोधी, उपनिवेशवादी, उत्तर उपनिवेशवादी चेहरा अपनी तमाम विकृतियां, विसंगतियों के साथ खुलकर प्रकट हुआ। अवरुद्ध किस्म की पूंजीवादी विकास प्रक्रिया ने यहां खतरनाक खेल खेला। जिसका दुष्परिणाम यह निकला कि गरीब जनता का उत्पीड़न, लूटपाट, भ्रष्टाचार, बेईमानी, परायीकरण, आत्मपरायीकरण, वेगानेपन की प्रवृत्तियां बढ़ी और अपराध तंत्र का घना जाल फैल गया। अपराधीकरण की यह प्रक्रिया ऊपर से नीचे तक फैली। लोकतंत्र के नाम पर हिंसा, मारकाट, आपाधापी, लूटपाट ने मध्य वर्ग को भी नष्ट बना दिया। रामराज्य में लेखक ने मध्य वर्ग, उच्च मध्य वर्ग द्वारा जनता की खुली लूटपाट, शासक वर्ग की असंवेदनशीलता, नेतृत्वहीनता को अमानवीयकरण के लिए पूरी तरह से जिम्मेदार ठहराया है। वह असली अपराधी है। मध्य वर्ग को भी लेखक ने अपराध के कटघरे में लाकर खड़ा किया है कि यह अपराधियों की सबसे खतरनाक जमात है जिसने अपने देश की निरक्षर जनता के साथ सबसे बड़ा धोखा किया है। पुलिस, अधिकारी, सरकारी डाक्टर, वकील, न्यायधीश सभी को उसने अपराध के कटघरे में खड़ा करके उन्हें मुजरिम में रूप में उभारा है कि असल दोषी कौन है? इसके लिए वह क्रांति दर्शन की भी बात करता है। सामाजिक परिवर्तन में लेखक की पूरी आस्था है। वह इस खोखले लोकतंत्र के चरमराते ढांचे को देखकर भी उदास, हताश नहीं हैं। मध्य वर्ग के बिखराव, दिशाहीनता, संवेदनहीनता के बावजूद वह हमें झिंझोड़ता है, उस उत्तर औपनिवेशीकृत कानून व्यवस्था, न्याय व्यवस्था को बदलने की मांग करता है। समाज की नेतृत्वशील, परिवर्तनकामी शक्तियों और दिशाहीन, संवेदनहीन, नेतृत्वहीन हो चुके लोगों को भी सोचने, विचारने के लिए संवेदित उद्बलित करता है कि इसमें हमारी क्या भूमिका है? क्या हमारी भूमिका समाप्त हो चुकी है? क्या हम संभावनाहीन, संवेदनहीन, नेतृत्वहीन विकल्पहीन हो चुके हैं? क्या हमने अपनी क्षमताएं, संभावनाएं, ऊर्जाएं खो दी हैं? इन दहकते प्रश्नों के साथ यह कृति हमारी चेतना और संवेदना पर बार बार दस्तक देती है। झिंझोड़ती है। फटकारती है, लेकिन संवेदनाहीन, आत्माहीन, भावनाहीन, विचारहीन, व्यक्तित्वहीन लोगों को अपनी नियति पर पुनर्विचार करने की ताकत तो रखती ही है। इस अंधेरे दौर में यही इस कृति की ताकत है। इसमें इतिहास की नवीन संभावनाएं, परिवर्तन की संभावनाएं, उत्पीड़ितों की मुक्ति की आकांक्षाएं तो मौजूद हैं। जिस कृति में उत्पीड़ितों की मुक्ति का मानवीय स्वप्न मौजूद हो वह निश्चित ही इस खौफनाक समय की एक बेहद महत्वपूर्ण रचना है।

ਵਿਗੋਚਾ

‘ਨਜ਼ਰੀਆ’-20 ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ 25 ਅਕਤੂਬਰ 2008 ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਇਹ ਦੁਖਦਾਈ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਉੱਚ-ਦੁਮਾਲਤੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਪ੍ਰੋ.ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਲਈ 100 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੀ ਆਸ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਸਾਂ ਅਤੇ ‘ਨਜ਼ਰੀਆ’-11 (ਜੁਲਾਈ-ਸਤੰਬਰ 2006) ਵਿਚ ਇਸ ਆਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਸਾਡੀ ਆਸ ਨੂੰ ਫਲ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਤੇ ਅਗਵਾਈ ਤੋਂ ਵਿਰਵੇ ਹੋ ਗਏ ਹਾਂ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਲੀ ਸੱਚ ਕਹਿਣ ਦੀ ਦਲੇਰੀ, ਮਿਹਨਤ, ਲਗਨ, ਸੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਸਾਦਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ’ਤੇ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਤੇ ਖੋਜੀ ਬਿਰਤੀ ਹੁਣ ਵੀ ਸਾਡਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੀ ਰਹੇਗੀ। ਪਿਛਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ 30 ਸਾਲ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਖੋਜ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ‘ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ’ ਦੀ ਭਾਲ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ‘ਕੱਚੀਆਂ ਪੱਕੀਆਂ ਦੇ ਭਾਅ (ਭਾਗ-ਦੂਜਾ) ਦੇਵੇਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਹੋਰ ਛਪ ਰਹੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਮੇਰੇ ਚੇਤਿਆਂ ਵਿਚ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਹੋਰ ਭੈਣ ਭਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਰਹਿ ਕੇ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਕੋਈ ਕਸਰ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡਾਂਗੇ। ਸਾਡੇ ਇਸ ਕਾਮਿਲ ਮੁਰਸ਼ਦ ਲਈ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਲਈ ਇਹੋ ਸਾਡੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਹੈ।

ਸੁਭ ਇਛਾਵਾਂ ਸਹਿਤ

Naresh Aggarwal

AGGARWAL GLASS HOUSE

Model Town Road, Near E.S.I. Hospital
Ludhiana-2

Phones

Office : 0161-2425161

Shop : 0161-2426275

Mobile : 98150-12128

e-mail : aggarwalldh@hotmail.com

ਸੁਭ ਇਛਾਵਾਂ ਸਹਿਤ

Matrin Lottery Agencies Ltd.

1322, Rajinder Nagar, Opp. Amrit Gas Company
Near Kailas Cinema Chowk, Civil Lines
Ludhiana-1

Phones : 0161-2408534, 2408539